

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милана В. Живановић

**РУСКИ ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ У
СРБИЈИ У 20. ВЕКУ**

Докторска дисертација

Београд, 2019

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Milana V. Živanović

**RUSSIAN GRAVEYARD COMPLEXES
IN SERBIA IN THE 20TH CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019

МЕНТОР

Проф. др Алексеј Тимофејев, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет, Одељење за историју, Катедра за Општу савремену историју

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Проф. др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет, Одељење за историју, Катедра за Општу савремену
историју

Доц. др Јелена Рафаиловић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за историју, Катедра за Општу савремену историју

Др Горан Милорадовић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју

Датум одбране _____

РУСКИ ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ У СРБИЈИ У 20. ВЕКУ

Апстракт

У раду се кроз широк хронолошки оквир проучава један сегмент српско-руских односно југословенско-совјетских односа у периоду од 1914. до 1991. г. Руски гробни комплекси, под којима се подразумевају гробља, парцеле, гробнице, костурнице, споменици и надгробници настали током 20. века на територији данашње Србије, представљају добре илустрације динамике односа између две државе и два народа у претходном веку. На њиховом примеру праћени су (дис)континуитети на релацији Београд-Москва(Петроград) и истовремено је анализирана меморијална и комеморативна пракса, и култура сећања два идеолошки супротна режима – Краљевине Срба Хрвата и Словенаца/Краљевине Југославије и Демократске Федеративне Југославије/Федеративне Народне Републике Југославије/Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Однос државе према комплексима руских војника, бранилаца Београда, бораца са Солунског фронта и аустроугарских заробљеника из Првог светског рата; руских емиграната; ратника из редова Црвене Армије погинулих током Другог светског рата и совјетских ратних ветерана настрадалих 1964. г. на Авали, био је у директној вези, међузависности од југословенске спољне политике, њених промена и заокрета, као и совјетско-југословенских међудржавних односа. Тај однос је могуће свести на бригу, упросторавање и материјализацију успомена на настрадале припаднике руског народа; индиферентност, односно нехај и заборав. Еволуција и борба сећања су пратиле промене на државном, спољнополитичком, плану и биле су у већој мери везане за периоде сарадње односно неслагања две земље. Међутим, слика односа према руским гробним комплексима није тако једнострана и једноставна – попут и самих српско-руских односа југословенско-совјетских односа. Иако је политика представљала најважнији фактор, постојао је и изванредан број других, које не би требало занемаривати.

Поред културе сећања, у средишту пажње дисертације је и танатополитика – употреба смрти, уопштено говорећи, Руса (с обзиром да су етнички Руси сачињавали око $\frac{3}{4}$ бораца Црвене Армије) у политичке сврхе. Њу је било могуће пратити преко

погребних ритуала и учешћа представника власти у њима који су на тај начин изражавали званични курс земље и њену идеологију.

Рад је претежно заснован на необјављеној грађи из српских и руских архива – Архива Југославије, Архива Србије, Војног архива, Дипломатског архива Министарства спољних послова, Државног архива Руске Федерације, Архива спољне политике Руске Федерације; затим на објављеним изворима, мемоарској грађи, периодици (српској и руској) и релевантној српској и страниј литератури.

Кључне речи: руски гробни комплекси, српско-руски односи, култура сећања, танатополитика, Први светски рат, Други светски рат, руска емиграција, Црвена Армија

Научна област: Историја

Ужа научна област: Општа савремена историја

УДК: 718(=161.1)(497.11)(043.3)

RUSSIAN GRAVEYARD COMPLEXES IN SERBIA IN THE 20TH CENTURY

Abstract

Through the wide chronological range, the paper is studying one aspect of Serbian-Russian/Yugoslavian-Soviet relations from the 1914 to 1991. The Russian graveyard complexes, term that refers to cemeteries, plots, tombs, ossuaries, monuments, memorials and graves erected in the 20th century on the territory of present-day Serbia, represent a great illustration of the dynamics in the relations between the two countries and the two nations in the last century. In this particular example, discontinuities/continuities were shown on the Belgrade-Moscow (Belgrade-St Petersburg) line and at the same time memorial and commemorative practice, and the culture of memory of the two ideologically opposite regimes – Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Kingdom of Yugoslavia and the Democratic Federal Yugoslavia/ Federal People's Republic of Yugoslavia/Socialist Federal Republic of Yugoslavia - have been analyzed. The attitude of the state towards the graveyard complexes of the Russian soldiers, defenders of the Belgrade, warriors who have fought and died on the Macedonian front and in Austrian captivity during the World War I; Russian émigrés; Red army soldiers who were killed in World War II, and the Soviet war veterans who have died in 1964 in Avala, was in direct connection to the Yugoslavian foreign policy, its shifts and changes and to the Soviet –Yugoslavian relations. It can be simply described as taking care, materializing memories of the Russians who have died or have been killed; indifference or forgetfulness, oblivion. Evolution or battle of memories have followed all the changes in the state foreign policy and were mostly linked to the periods of cooperation or disagreement between the two countries. However, the image of the attitude of the state towards the Russian graveyard complexes is not one-sided and simple, just as the Serbian-Russian/Yugoslavian-Soviet relations. Although the political factor was the main one, the other ones can't be excluded.

Besides the culture of memory, the focus of the dissertation was on thanatopolitics – the use of the death of the Russians (almost $\frac{3}{4}$ of the Red army troops consisted of the ethnic Russians) for political purposes. It can be represented by the funeral rituals and the

engagement of the government authorities which was a way of representing the official state course and its ideology.

The paper is based mostly on the unpublished resources from the Serbian and Russian archives – Archive of Yugoslavia, Archive of Serbia, Military Archive, Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs, State Archive of the Russian Federation, Archive of Foreign Politics of the Russian Federation; on published sources, memoirs, press (Serbian and Russian) and the relevant Serbian and foreign literature.

Key words: Russian graveyard complexes, Serbian-Russian relations, culture of memory, thanatopolitics, World War I, World War II, Russian emigration, Red Army

Scientific field: History

Scientific subfield: General Contemporary History

UDC number: 718(=161.1)(497.11)(043.3)

Садржај	
Предговор	9
Извори и литература	13
Увод.....	21
Руско-српски односи у 20. веку	21
Култура сећања и танатополитика	26
Руски гробни комплекси у Србији у 19. и почетком 20. века	30
1. Гробни комплекси руских војника погинулих у Првом светском рату (1914-1918)	47
1. 1. Предвечерје рата - сахрана Николаја Хенриковича Хартвига	47
1. 2. Гробни комплекси руских војника - бранилаца Београда, бораца са Солунског фронта и аустроугарских заробљеника	62
1. 3. Спомен-костурница руским војницима на Новом гробљу у Београду.....	92
2. Гробни комплекси руске емиграције (1918-1991).....	147
2. 1. Смрт у туђини	147
2. 2. Гробни комплекси руске емиграције од 1918. до 1991. г.	158
2. 3. Сахране значајних личности руске емиграције	171
2. 4. Споменици и надгробници руске емиграције	215
3. Гробни комплекси војника Црвене Армије у периоду од 1941. до 1953. г.....	226
3. 1. Култура сећања на Други светски рат у Југославији и њени актери.....	226
3. 2. Гробни комплекси војника Црвене Армије погинулих у Другом светском рату....	231
3. 3. Погребни ритуали у Србији након Другог светског рата	251
3. 4. Споменици Црвеноармејцима (до 1953. г.)	273
4. Гробни комплекси совјетских војника у периоду од 1953. до 1991. г.....	300
4. 1. Гробни комплекси војника Црвене Армије погинулих у Другом светском рату (1953-1991).....	300
4. 2. Споменици Црвеноармејцима (1953-1991)	338
4. 3. Споменик совјетским ратним ветеранима на Авали 1965. г.	352
Закључак	364
Списак извора и литературе.....	370
Прилози.....	405

ПРЕДГОВОР

Покушај сагледавања односа између две државе током периода од једног века, изузетно је комплексан задатак. Његова сложеност је још већа, уколико су предмет истраживања руско-српски односно совјетско-југословенски односи у 20. веку, који су били испуњени низом дисконтинуитета, промена и паралелних токова. Век који је обележен ратним савезништвима, прекидом дипломатских односа, конфликтима, стагнацијама у односима, али и спољнополитичком, војном, економском и културном сарадњом између две земље и два народа, оставља могућности за интерпретацију и покушаје њиховог разумевања са различитих аспеката. Један од метода њиховог сагледавања могу представљати руски гробни комплекси.

Синтагма „руски гробни комплекси“, изабрана је као један од адекватнијих начина описа низа гробних места односно места упокојења, уопштено говорећи, Руса у Србији. Овим збирним појмом означена су гробља, парцеле, гробнице, костурнице, споменици и надгробници¹ руских војника, бранилаца Београда, бораца са Солунског фронта и аустроугарских заробљеника из Првог светског рата; руских емиграната; ратника Црвене Армије погинулих током Другог светског рата и совјетских ратних ветерана настрадалих у послератном периоду. Епитет „руски“, одабран је као одређење припадности руској нацији, која је и у случају војника Црвене Армије представљала доминантну етничку групу (етнички Руси су сачињавали 66% снага совјетске војске, с тим да би ову цифру могли повећати на 75% (три четвртине), с обзиром да је руско становништво источне Украјине и Белорусије у статистичким извештајима убрајано у Украјинце односно Белорусе).²

Руски гробни комплекси представљали су материјална сведочанства учешћа Руса у војним операцијама у два светска конфликта на територији данашње Србије; присуства, улоге и утицаја руске империје (или чувара и настављача њених традиција – руске емиграције) односно Совјетског Савеза. Њихов настанак је углавном била последица ратних окршаја вођених 1914-1918. и 1941-1945. г., али и живота у туђини, избеглиштву, авионских несрећа. Они су, уједно, одсликавали и испреплетаност веза и

---

¹ За разлику од појма надгробник, под термином споменик се подразумева обележје испод којег не морају бити положени посмртни остаци погинулих војника.

² А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2011, 365.

низ промена, дисконтинуалних и паралелних токова у руско-српским односно совјетско-југословенским односима у 20. веку. Кроз приказивање њиховог настанка, одржавања, нестанка и рушења, изучавана је званична култура сећања Краљевине Србије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевине Југославије, Демократске Федеративне Југославије, Федеративне Народне Републике Југославије и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, односно њене промене као пратиоци истих на политичком, идеолошком и спољнополитичком плану. Однос државних органа и српске цркве према руским комплексима, који је сасвим упрошћено могуће свести на бригу односно нехај и заборав, одражавао је званичну политику земље, идеолошки карактер њеног режима, спољнополитички курс, али и релације Београд-Петроград (чак и у периоду непостојања руске царевине) и Београд-Москва. Уско су били повезани југословенска перцепција Русије односно СССР-а и однос њене елите према местима упокојења Руса.

Истовремено, сами комплекси су пружали могућност и репрезентације званичне политичке линије и то кроз танатополитику. Предности употребе смрти припадника руског народа с политичким и идеолошким циљем, који су забележени и у 19. веку, примењивали су широко и у веку који је уследио. Представници режима (али и цркве) су користили ове ритуале како би илустровали своје погледе и, самим тим, званични курс земље и њену идеологију (антикомунизам, русофилију, прагматизам, совјетофилију). Они су, пак, били најизраженији и најилустративнији у случају сахрана војника руске царевине (укључујући и оне који су емигрирали из своје отаџбине) и бораца Црвене Армије, односно кроз посмртне говоре државника и црквених великодостојника одржане на тим погребима – *laudation funebris*. Ти погребни ритуали су били веома индикативни показатељи тадашњих политичких прилика и околности у држави и друштву.

Примарни циљ истраживања представља приказивање настанка и развоја самих гробних комплекса односно званичне културе сећања југословенске државе током 20. века. Један специфичан сегмент еволуције сећања – успомене на припаднике руског народа преминуле и настрадале на територији Србије, пружио је могућност сагледавања руско-српских односно совјетско-југословенских односа и то у веку у којем су они пролазили кроз низ фаза. Тиме је уједно представљен и континуитет односно дисконтинуитет у политичком смислу.

Приказивањем статуса које је гробно место Руса имало у српском друштву и међу припадницима дела политичке елите у међуратној и, потом, социјалистичкој

Југославији, праћени су погледи на „Другог“ и то специфичног „Другог“, чиме је остављана могућност за проучавање начина на који је процес изградње српског идентитета у оквиру југословенске заједнице био повезан са формирањем слике Русије/Совјетског Савеза. Та слика је истовремено била она коју је држава градила и афирмисала кроз низ ритуала комеморативне и меморијалне праксе и танатополитичког карактера, усмеравајући своје поданике ка конкретним начинима очувања сећања на Русе. Материјализација и упросторавање тих успомена, на које су, треба истаћи, утицали и сами припадници тог народа, поред изучавања метода употребе њихове смрти у политичком дискурсу, у фокусу је истраживачког поступка и један од приоритетних захтева који су постављени. Међу циљеве треба уврстити и приказивање „посебног статуса“, које је „руско“ односно „совјетско“ имало током читавог 20. века у српском друштву и то упоређивањем југословенске и европске праксе у погледу руских гробних комплекса, али и гробаља других армија, етничких и верских заједница у оквирима граница Краљевине односно социјалистичке Југославије.

Постављени хронолошки оквир, био је условљен двема прекретницама, не само у српској, већ и европској историји – почетком Првог светског рата 1914. и распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (и падом комунизма у Европи) 1991. г., границама које су, уосталом, одређене и „кратким 20. веком“³. Две поменуте године - 1914. и 1991., које су вишеструко утицале на даљи ток збивања, спадају у датуме од изузетног историјског значаја, с обзиром на њихове политичке, друштвене, економске и културне последице. Истовремено, овај временски оквир не би требало схватати сувише стриктно. Потреба за праћењем континуитета у еволуцији сећања, али и, у извесном смислу, корена друштвеног односа према гробним комплексима, почевши од 19. века (од периода Првог српског устанка), условила је проширење хронолошких граница, које је било неопходно и ради заокруживања саме теме и прављења извесне систематизације и прегледа. Просторни, пак, оквир истраживања, представљала је територија данашње Републике Србије.

Особеност и вишеслојност теме утицала је на избор начина метода истраживачког поступка. Примењиван је хронолошки принцип, с тим да је у појединим случајевима комбинован са тематским, како би се пратили развој и промене у односу према руским гробним комплексима (периоду Краљевине и социјалистичке Југославије, односно у два супротна политичка и идеолошка контекста), али и

---

³ Е. Hobsbaum, *Doba ekstrema (istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991)*, Beograd 2004.

комплетније сагледала специфичност саме теме. Оваква комбинација метода је, у извесним случајевима, неминовно доводила до преклапања која су се тичала званичне културе сећања (у послератном периоду у Југославији).

Сама тема је проучавана на неколико нивоа. Први је представљао приказивање настанка самих гробних комплекса и праћење континуитета односно дисконтинуитета у односу државних органа, српске цркве и друштва према њима, који су настали као производ одређеног историјског контекста – Првог или Другог светског рата, грађанског рата у Русији, послератног периода. Радило се, наиме, о покушају прављења извесног прегледа званичне културе сећања, током периода од једног века, века који је обележио промену у државном систему Југославије, руско-српским односно совјетско-југословенским односима, и којег је красила брига, равнодушност, нехај односно еволуција сећања и одржања, али и измишљања и брисања успомена на Русе и њихова места упокојења. Наредни, други, план је, заправо, анализирао ту меморијалну и комеморативну праксу, као одраз става државе и њеног званичног курса и политике према тада већ непостојећој царевини односно Совјетском Савезу. Тај однос је, међутим, посматран и као илустрација југословенске перцепције Русије/СССР-а. На последњем, трећем, нивоу, обрађивана је танатополитичка страна самих комплекса – методи којима се државна елита служила и употребљавала смрт појединца или групе људи пореклом из „Русије“, у политичке и идеолошке сврхе.

Начин, пак, избора истраживаних гробних комплекса, зависио је од неколико фактора (с обзиром на њихову бројност, посебно у случају парцела руских емиграната). То је, најпре, био значај који им је придала власт, српско друштво, руска заједница у Србији и совјетски представници у Београду путем учешћа у њиховом подизању, погребним ритуалима, комеморативним и меморијалним активностима, али и уклањању и рушењу. Важан фактор је представљала и површина коју су заузимали, бројност лица сахрањених у оквиру самог комплекса односно значај који су њихова имена имала, као и они који су били илустративни за приказивање културе сећања и танатополитике.

У коришћене методе, било је неопходно уврстити и компаративни како би се избегла могућност посматрања овог феномена изоловано и као јединственог, али и с циљем контекстуализације. Тај начин је, иначе, био двојако коришћен – и у случају страних гробних комплекса на територији Србије и руских у саставу других европских држава. Тако су гробни комплекси руских војника, бранилаца Београда, бораца са Солунског фронта и аустроугарских заробљеника поређени са гробљима савезничких и

непријатељских армија из Првог светског рата; некрополе руских емиграната са оним представника јеврејске, католичке, муслиманске и протестантске заједнице; војника совјетске Црвене Армије са гробљима савезника и окупатора из Другог светског рата, а након Резолуције Информбироа са гробовима бораца Народноослободилачке револуције. Истовремено, особеност теме је изискивала примену још једне методе – обиласка најважнијих локација на којима су подизани комплекси.

Извори и литература

Сама специфичност обрађиване теме условила је и произвела извесне тешкоће у истраживању архивске грађе. Она се пре свега односила на бројност државних и друштвених органа и организација укључених у иницирање, градњу, одржавање и уклањање руских гробних комплекса. Проблем је био нарочито изражен у случају комплекса руске емиграције, с обзиром да је њихов настанак углавном представљао резултат неформалног договора градских власти и руске колоније или једноставно био условљен постојањем „празног простора“ у оквиру постојећег гробља. Тек у ретким случајевима – попут Београда (прецизније Новог гробља), његово формирање је било документовано, чиме је овај пример добио карактер изузетности. Проблеми сличне природе су постојали и у вези са стањем, не само комплекса руског избеглиштва, већ и оних места упокојења руских војника из Првог светског рата, у периоду окупације и по завршетку Другог светског рата, с обзиром да су били изван фокуса интересовања државних органа.

Најзначајнију грађу за питање руских гробних комплекса чувају београдски архиви – Архив Југославије, Архив Србије, Историјски Архив Београда, Војни архив, Дипломатски архив Министарства спољних послова, у којима су похрањени фондови најважнијих државних и градских органа, који су током 20. века доносили одлуке које су се тичале предмета теме. То су, пре свега, били – Савез комуниста, Краљев двор, Министарства иностраних дела, правде односно вера, Савезно извршно веће (СИВ), Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања, Савез бораца Народноослободилачког рата Југославије. Релативно добро очувани извори, у чију веродостојност не треба сумњати, с обзиром да нису представљали питања од прворазредног државног или идеолошког значаја, омогућили су праћење процеса настанка и одржавања гробља руских војника из Првог светског, односно совјетских

из Другог светског рата. За последње, поред београдских архива, изузетно важна грађа је прикупљена у Архиву спољне политике Руске Федерације (Архив внешней политики Российской Федерации, Москва). Фондови „Референтура по Југославији“ и „Посольство в Југославији“ чувају извештаје чланова дипломатског представништва Совјетског Савеза у Југославији значајне за реконструкцију токова реализације меморијалних акција 1960-тих година. За комплексе, пак, руске емиграције (као специфичног феномена), коришћен је извештај бр. фондова Државног архива Руске Федерације (Государственный Архив Российской Федерации, Москва), као једне од најважнијих установа-чувања грађе избегличких организација, затим Архива Српске академије наука и уметности, и локалног – Историјског Архива Кикинде.

Поред архивске, важан извор представљала је и мемоарска грађа. Сећања учесника догађаја или савременика су, у извесном смислу, допуњавала документа државне провенијенције и она емигрантских установа, али и давала представу личне перцепције званичне културе сећања. У том смислу су била важне успомене – Василија Николајевича Штрандмана⁴, Дмитрија Васиљевича Скринченка⁵, Ирене Грицкат⁶, али и осталих руских избеглица.

Ради разумевања политичких и друштвених процеса, који су се одразили на настанак руских гробних комплекса и бригу о њима, коришћене су збирке докумената о руско-српским односима односно совјетско-југословенским односима током читавог 20. века.⁷

За истраживање су такође драгоцене биле информације објављиване у периодици – међуратној и послератној. Оне су коришћене ради реконструкције датума подизања меморијала, датума смрти значајних личности, описа сахрана, али и приказивања еволуције сећања. Нарочити, пак, извор је представљала руска емигрантска штампа, она која је излазила у Београду – „Царский вестник“ („Царски гласник“, 1928-1940) и „Новое время“ („Ново време“, 1921-1930), затим у Паризу и Бриселу, која је у значајној мери надоместила недостатак у изворима првог реда, с

---

⁴ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, Београд 2009.

⁵ Д. В. Скринченко, *Обрывки из моего дневника*, Предисловие и подготовка текста В. Б. Колмакова; Примечания А. Б. Арсеньева, В. Б. Колмакова, В. А. Скринченко, Москва 2012.

⁶ И. Грицкат, *У лебдивом ходу: Сећања*, Нови Сад 1994.

⁷ *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917-1945*, пр. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин, Београд-Москва 2017; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, пр. Љ. Димић, М. Милошевић, Београд 2010; *Југославија-СССР: Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР-а 1946-1964*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, Београд 2014; А. Тимофејев, Д. Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, Београд 2014.

обзиром да извесна ограничења – политичке и идеолошке природе⁸ нису могла да имају већи утицај на предмет самог истраживања.

Од велике важности, поготово за комплексе војника Црвене армије, била је документација градских, међуопштинског, а нарочито Републичког Завода за заштиту споменика културе, који чува попис свих спомен-обележја на територији тадашње Народне Републике Србије, извршен 1957-1958. г. Њихов значај произилази из чињенице да је комисија која је прегледала споменике, а коју је, иначе, формирао Главни Одбор Савеза бораца Народноослободилачког рата Србије као један од важнијих фактора у меморијалној култури послератне Југославије, давала детаљне описе тих обележја (пропраћене и обавезном фотографијом) и податке неопходне за реконструкцију њиховог настанка и одржавања. Не треба изоставити ни то да су ту комисију чинила стручна лица, која су давала и оцену вредности комплекса. Такође, важно је истаћи да је поменути попис допуњаван 1960-тих година новим подацима. Он је, уосталом, омогућио и праћење промена у еволуцији сећања – постављање нових и уклањање старих споменика. Истовремено, од посебне користи су биле и библиотеке Московског државног универзитета „Ломоносов“, Московског државног института за међународне односе; Руска државна библиотека и Јавна државна историјска библиотека Русије.

Крајем последње деценије 20. и током прве две деценије 21. века, изучавање теме руских гробних комплекса се одликује знатном популарношћу. Нарочито је изражено интересовање за комплексе руске емиграције – од Висбадена, Брисела, Египта до Манџурије.⁹ Ипак, обрада ове теме је у извесној мери била усмерена на пописивање сахрањених лица, чланова градске руске колоније и опис самог комплекса односно парцела.¹⁰ Стога домети њихових истраживања, као и квалитет самог рада, варирају. И у случају совјетских војних меморијала, забележене су сличне појаве.¹¹

---

⁸ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, Београд 2006, 17.

⁹ На пример: Т. В. Жилевич (Мирошниченко), *В память об усопших в земле Маньчжурской и харбинцах* : Книга-альбом, Мельбурн 2000; В. В. Беляков, *Российский некрополь в Египте*, Москва 2001; С. Арро, *Русский Висбаден: Меланхолические прогулки : поэтический путеводитель по русскому историческому кладбищу в Висбадене с приложением схемы кладбища и исторических справок*, Санкт Петербург 2006; М. Г. Талалай, *Некрополь Свято-Андреевского скита на Афонской Горе*, Санкт Петербург 2007; И. И. Грезин, *Русское кладбище Кокад в Ницце = Cimetiere russe de Caucade a Nice*, Москва 2012.

¹⁰ И. И. Грезин, *Кладбища коммун Ixelles и Uccle в Брюсселе: алфавитный список русских захоронений*, Санкт Петербург 1996; *Тестаччо: Некатолическое кладбище для иностранцев в Риме: алфавитный список русских захоронений*, сос. В. Гасперович, Санкт Петербург 1999; И. И. Грезин, *Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа*, Москва 2009.

¹¹ *Книга памяти. Советские воинские мемориалы и захоронения на территории Курземе. Латвия. 1941-1945*, сост. Б. Соколов, Р. Назаров, Лиепая 2011; П. Сиксль, *Советские граждане, погибшие в Австрии в годы Второй мировой войны, и места их захоронения: Книга памяти*, Грац-Вена-Москва 2015.

Место, пак, руских гробних комплекса у Србији у 20. веку у совјетској односно руској историографији, није било значајније. Оно је разумљиво са становишта начина на који је перцепиран Први светски рат у јавном дискурсу СССР-а односно припадници белог покрета¹². Међутим, ни комплекси совјетских војника нису представљали предмет посебног интересовања, већ су, у оквиру приказивања операција Другог и Трећег Украјинског фронта у Југославији, тек узгред помињани и то у сећањима некадашњих бораца.¹³ Саме избеглице и учесници војних операција у Другом светском рату су, пак, по његовом завршетку, оставиле тек незнатне забелешке о руским гробним комплексима.¹⁴ Те касније студије (са краја 1970-тих и из девете деценије 20. века, објављиване у часопису Удружења питомаца руских заграничних кадетских корпуса „Кадетская перекличка“, Њујорк), омогућиле су, у извесној мери, реконструкцију њиховог стања односно начина одржавања по доласку Комунистичке партије Југославије на власт.¹⁵ Нешто веће интересовање за ову тему је забележено у новијој руској историографији. Најрепрезентативнија је свакако монографија посвећена смрти „грофа Вронског“ односно Николаја Николајевича Рајевског 1876. г.¹⁶ Такође, у извесном броју радова посвећених руској емиграцији у Србији, помињу се, мада узгред, и комплекси избеглиштва и појединачни меморијал руским војницима у Првом светском рату.¹⁷

Тема руских гробних комплекса у Србији није представљала предмет интересовања ни југословенске историографије. Комунистичка партија Југославије је

---

¹² Е. В. Волков, „Так говорили вожди: лики белого движения в официальной риторике руководителей советского государства“, *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. История* 17/2006, 25-29.

¹³ *Beogradska operacija*, редакција маршала Совјетског Saveza С. С. Вирјужова и генерал-пуковника ЈНА Р. Намовића, Београд 1964; В. Ф. Толубко, Н. И. Барышев, *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции*, Под редакцией и с предисловием В. Ф. Чижа, Москва 1968.

¹⁴ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминания соратников*, Њу-Йорк 1963; В. А. Маевский, *Русские в Югославии: Взаимоотношения России и Сербии. Т. 2*, Њу-Йорк 1966.

¹⁵ П. Пагануци, „Југославские контрасты (25 лет спустя)“, *Кадетская перекличка* 18/1977, 102-113; „Слово Гв. Кап. В. А. Высоцкого кадета I К. К.“, *Кадетская перекличка* 37/1984, 8-21; А. Карпов, „О Русском участке Православного Кладбища в Белой Церкви, Югославия“, *Кадетская перекличка* 40/1986, 127-130; „Доклад В. Т. Соболевского“, *Кадетская перекличка* 42/1987, 121-123; „Доклад В. Т. Соболевского“, *Кадетская перекличка* 45/1988, 110-116.

¹⁶ А. Л. Шемякин, *Смерть графа Вронского. К 125-летию Сербско-турецкой войны 1876. г. и участия в ней русских добровольцев*, Москва 2002.

¹⁷ К. В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)“, *Славяноведение* 4/1992, 33-44; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921 – 1939 год“, *Славяноведение* 6/1996, 66-76; В. И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века)*, Москва 2000; В. И. Косик, *Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде 1920-1950-е годы*, Москва 2007; В. И. Косик, В. А. Тесемников, *Русский Белград*, Москва 2008.

делила совјетске ставове о карактеру Првог светског рата¹⁸ и гледала на представнике, тада већ малобројне, руске емиграције са идеолошког становишта. Питање, пак, комплекса Црвене Армије након Резолуције Информбироа и почетка конфликта између Београда и Москве 1948. г. са политичког и идеолошког аспекта није могло бити у фокусу историографије.¹⁹ Ипак, ни побољшање односа и помирење нису резултирале писањем радова о овој теми, с обзиром да су у наредним деценијама постојала извесна неслагања између два руководства. Истовремено, треба истаћи да су поједини совјетски меморијали кратко описивани у студијама које су правиле преглед или попис спомен-обележја Народноослободилачке борбе у Србији и које су се појавиле почетком 1960-тих година.²⁰

У новијој српској историографији, питање руских гробних комплекса је до сада било недовољно обрађено. Од најзначајних аутора, који су, истражујући руско избеглиштво и на посредан начин бавили се и овом темом, треба истаћи покојног професора Мирослава Јовановића, познаваоца и стручњака за историју руског избеглиштва Алексеја Арсејева, професора др Алексеја Тимофејева; односно

---

¹⁸ О традицијама Великог рата у периоду након 1945. године: О. Манојловић Pintar, „Традиције Првог светског рата у Србији, Од симбола санжаног југословенства, до симбола изневереног српства”, *Kultura sjećanja, Povijesni lotovi i svladavanje prošlosti*, ур. Т. Сипек, О. Милосављевић, Загреб 2007, 155-167.

¹⁹ Индикативно је било да у објављеним сећањима учесника НОБ-а постоји тек понеки податак о броју пострадалих војника Црвене Армије у ослободилачким операцијама. Фокус је био на представљању одлучујуће улоге Народноослободилачке војске Југославије у завршним акцијама, посебно у Београду, и уопште њених борбених способностима. П. Раичевић, „Београђани су нас одушевљено дочекали и у свему помагали. Борбе I батаљона“, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, ур. Б. Брајовић, Београд 1978, 211-217; П. Перовић, „Застава слободе на палати Албанија (Четврти батаљон у борби за ослобођење Београда)“, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, Београд 1978, 226-242; М. Максимовић, „Od Avale do palate 'Albanija'“, *Prva proleterska brigada. Sećanja boraca*, III, ур. V. Miladinović, Београд 1986, 299-308; Ј. Жарић, „Прва пролетерска у београдској операцији“, *Prva proleterska brigada. Sećanja boraca*, III, ур. V. Miladinović, Београд 1986, 277-293; Ј. Радаковић, „Борбе за ослобођење Београда“, *Трећа личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, ур. Н. Ђатовић, Београд 1991, 270-273. Међу малобројним успоменама које помињу и совјетски меморијал у Београду, истиче се једно сећање. V. Pirak, „Bio je to divan rastanak“, *Prva proleterska brigada. Sećanja boraca*, III, ур. V. Miladinović, Београд 1986, 383-385.

²⁰ С. Сивчев, „Споменици и спомен обележја у част учесника и догађаја НОБ на подручју северног Баната“, *Рад Војвођанског музеја* 11/1962, 189-210; С. Пешић, „Споменици и спомен-плоче у част учесника и догађаја НОБ на подручју југоисточног Баната“, *Рад Војвођанског музеја* 11/1962, 167-188; *Београд се сећа: споменици и спомен обележја НО рата*, пр. Д. Баста, Београд 1964; Д. Радовановић, „Споменици и спомен обележја НОБ на подручју средњег Баната“, *Рад војвођанских музеја* 18-19/1969, 199-249; Д. Лазић, *Споменици револуције у Крушевачком крају*, Крушевац 1975; *Грађа за проучавање споменика културе Војводине (ванредни број) – Топографски преглед споменика народноослободилачког рата*, Нови Сад 1977; Р. Јоветић, *Револуција на камену*, Краљево 1978; Р. З. Поповић, *Споменици Народноослободилачке боре и револуције СР Србије 1941-1945*, Београд 1981; М. Вуловић, *Знамења слободе: споменици буна, устанака и ослободилачких ратова*, Чачак 1994; *Срем је био неосвојива тврђава*, Сремска Митровица б. г. У 21. веку су прављени прегледи меморијала из ратова вођених у 19. и 20. веку: В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије, Преглед спомен-обележја у земљи и иностранству*, Књига II, Београд 2005; В. Суботић, М. Поповић, З. Пановић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, Књига I, Београд 2006; В. Суботић, П. Опачић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, Књига II, Београд 2006; Н. Плавшић, *Крајинска споменица жртва у ратовима Србије 19. и 20. века*, Неготин 2014.

појединим комплексима војника Црвене Армије – др Олгу Манојловић Пинтар, др Горана Милорадовића и др Виолету Обреновић. Међутим, ова истраживања су углавном чинила саставни део једног већег који се бавио одређеним историјским периодом, феноменом или темом из српско-руских односа.²¹ Проучавање комплекса руских војника настрадалих у Првом светском рату, било је повезивано са истраживањем помоћи царевине Краљевини Србији 1914-1917. г.²² Парцеле на којима су сахрањиване руске избеглице, сачињавале су, пак, предмет оних студија које су биле посвећене феномену руске емиграције у Србији и то углавном у њеним регионима (или градовима)²³, а меморијали војника Црвене Армије су били истраживани у оквиру радова о послератној споменичкој архитектури²⁴ и совјетским културним утицајима у Југославији²⁵. Истовремено, велика већина студија које су бавиле руским избеглиштвом у Србији, обрађивала је ту тему до 1941. године, односно почетка Другог светског рата у Југославији. Тек поједини радови (укључујући и поменуте студије бивших питомаца корпуса) о стању гробних комплекса током периода окупације и по завршетку овог конфликта, могли су у извесној мери да надоместе

---

²¹ Изузетак представља изванредан преглед руских гробних комплекса у Банату у 20. веку, али у оквиру истраживања историје руског избеглиштва. А. Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011.

²² А. Тимофејев, Д. Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе*, Београд 2014, 286-292; Я. В. Вишняков, А. Ю. Тимофеев, Г. Милорадович, *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва 2016, 245-252.

²³ А. Арсењев, *У излучины Дуная: Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, Москва 1995; А. Арсењев, *Руска емиграција у Сремским Карловцима*, Сремски Карловци 2002; Н. Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919-1941*, Панчево 2005; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, Београд 2006; М. Јовановић, „'Херој је мртав - идеја је бесмртна': Симболика смрти и погребних ритуала у избеглиштву (Пример Руског избеглиштва на Балкану)“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007; О. Топаловић, Т. Миленковић, М. Обрадовић, *Врњачки Руси*, Врњачка Бања 2008; А. Арсењев, *Крај других обала и степа - руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, Нови Сад 2009; А. А. Рогаткин, „Русская колония в Вршаце“, *Русские в Сербии. Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века. Русская эмиграция в Сербии. Россияне в Сербии - последних 60 лет и сегодня*, сос. А. Ю. Тимофеев, А. Б. Арсењев, Белград 2009, 189-199; А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, ур. М. Матицки, Београд 2010, 663-712; А. Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2011; А. Арсењев, „Руси у Бачкој“, *Бачка кроз векове: Слојеви културе Бачке. Зборник радова*, ур. М. Матицки, Београд 2014, 717-751.

²⁴ О. Манојловић Пинтар, „Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије“, докторска дисертација, Оделjenje за историју Филозофског факултета, Београд 2005; В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 2013; О. Манојловић Пинтар, *Археологија сећања. Споменици и идентитети у Србији 1918-1989*, Београд 2014.

²⁵ Г. Милорадовић, „Праха праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији, Годишњак за друштвену историју 1-3/2007, 83-106; Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012.

недостатке у архивској грађи.²⁶ О комплексима из Првог светског рата у периоду од 1941. до 1991. г., нажалост, још је мање информација.²⁷ Истраживање, пак, совјетских меморијала се завршавало описивањем градње Гробља ослободилаца Београда – односно 1954. годином. Обимни меморијални и грађевински радови, обављани почетком 1960-тих година на територији Народне Републике Србије (али и Хрватске и Словеније), нису помињани.

Ретки су, пак, у српској историографији чланци који су се бавили искључиво руским гробним комплексима и они су се односили на она емигрантска или црвеноармејска.²⁸ Аутори су у њима акценат ставили на културу сећања, односно тему су обрађивали са политичког односно уметничког становишта. Ни танатополитички аспект нити еволуција успомена²⁹ на настрадале и преминуле Русе током дужег временског периода нису представљали предмет посебног истраживања.

Танатополитика, пак, сама по себи, представљала је, у српској историографији, предмет истраживања која су обухватала шире хронолошке (у извесном случају и вишевековне), али и просторне оквири, пружајући преглед начина употребе смрти у разним културама и цивилизацијама.³⁰ Дужи временски период – век или више, био је граница у оквиру које је култура сећања у Србији проучавана.³¹ Популарност ове теме

---

²⁶ Љ. В. Ајдић, „Крв руске емиграције у масовном стрелјању у Краљеву – октобра 1941. године“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, пр. М. Сибинковић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2011; А. Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011.

²⁷ Познат је само један рад и то некадашњег питомца кадетског корпуса. П. Пагануцци, „Југославски контрасти (25 лет спустя)“, *Кадетская переписка* 18/1977, 102-113.

²⁸ М. Бељански, *Партизанско гробље у Сомбору*, Сомбор 1974; О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005; О. Манојловић, Пинтар, „Невидљива места сећања, споменици Црвеноармејцима у Србији“, *Ослобођење Београда 1944.: Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010; ; В. Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, Београд 2011; V. Martinov, „Spomenici crvenoarmejcima u Vojvodini“, *Batinska bitka: zbornik radova*, ур. S. Šušnjar, Novi Sad 2014; N. Živković, *Grobље oslobodilaca Beograda*, Beograd 2014; Ж. Зиројевић, *У славу хероја: погинулим припадницима Црвене Армије у Шумадији и Поморављу*, Крагујевац 2014; Ј. Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014.

²⁹ Од парцијалних истраживања које су пратиле еволуцију сећања (боја на Љубићу) током два века, истиче се једна студија. М. М. Тимотијевић, „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века“, *Српска револуција и обнова државности Србије. Двеста година од Другог српског устанка*. Зборник радова, ур. С. Рудић, Ј. Павловић, Београд 2016.

³⁰ Т. Куљић, „Танатополитика: употреба леша, бесмртности и несмртности“, *Годишњак за друштвену историју* 3/2011, 33-48; Т. Куљић, „Smrt kod levice i desnice: prilog kritici antitotalitarne ideologije“, *Filozofija i društvo* 4/2011, 111-126; А. Павићевић, „Време „без“ смрти“, *Представе о смрти у Србији 19-21. века*, Београд 2011; Т. Куљић, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd 2014.

³¹ О. Manojlović Pintar, „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije“, doktorska disertacija, Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta, Beograd 2005; Т. Куљић, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006; *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ur.

у западноевропским и америчким историографским оквирима, знатна је.³² Ништа мање није ни у руској.³³ У фокусу њиховог интересовања углавном су били Први и Други светски рат и начини формирања, одржавања, мењања, брисања или измишљања колективног сећања једног друштва, али и методе материјализације успомена на збивања из недавне прошлости.

О. Manojlović Pintar, Beograd 2006; М. Бјелајац, „Култура сећања на савезништво у Другом светском рату кроз називе улица, тргова и спомен-обележја“, *Ослобођење Београда 1944.: Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010; О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd 2014; *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, прир. М. Sladeček, Ј. Vasiljević, Beograd 2015.

³² G. Mosse, „National Cemeteries and National Revival: The cult of the Fallen Soldiers in Germany“, *Journal of Contemporary History* 1/1979, 1-20; B. Schwartz, „The Social Context of Commemorations: A Study in Collective Memory“, *Social Forces* 2/1982, 374-402; A. J. Mayo, „War Memorials as Political Memory“, *Geographical review* 1/1988, 62-75; G. Mosse, *Fallen soldiers, Reshaping the Memory of the World Wars*, New York Oxford 1989; P. Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire“, *Representations* 26/1989, 7-24; P. Connerton, *How societies remember*, Cambridge 1989; J. Shotter, *The Social construction of remembering and forgetting*, Collective remembering, London 1990; M. Halbwachs, *On collective memory*, Chicago 1992; J. R. Gillis, „Memory and Identity: The history of a relationship“, *Commemorations: the politics of national identity*, ed. John R. Gillis, Princeton 1994; Confino, „Collective Memory and Cultural History: Problems of Method“, *American Historical Review* 5/1997, 1386-1403; K. Verdery, *The political lives of Dead Bodies: reburial and postsocialist change*, New York 1999; A. Asman, „O metaforici sećanja“, *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja R. E. Č.*, 56/1999; J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge 2000; A. Weiner, *Making sense of war: The Second World War and the Fate of Bolshevik Revolution*, Princeton 2002; P. Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, Chicago 2004; J. Winter, *Remembering war: the Great War between memory and history in the twentieth century*, New Haven, London 2006; *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, edited A. Erll, A. Nünning, Berlin-New York 2008; A. Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011; M. Alstein, *The Great war Remembered: Commemoration and Peace in Flanders Fields*, Brussels 2011; M. Tamm, „Beyond History and Memory: New Perspectives in Memory Studies“, *History Compass* 6/2013.

³³ Т. Г. Малинина, *Тема памяти в архитектуре военных лет*, Москва 1991; С. А. Еремеева, „Монументальные практики коммеморации в России XIX и начала XX века“, *Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад*, ред. Л. П. Репина, Москва 2010; Т. Г. Малинина, „Тема памяти в архитектурном проектировании художественной критике военных лет“, *Память и время. Из художественного архива Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, Москва 2011; А. В. Святославский, *История России в зеркале памяти. Механизмы формирования исторических образов*, Москва 2013.

УВОД

Руско-српски односи у 20. веку

Почетак 20. века у руско-српским односима, обележен је политичком, економском и војном сарадњом две земље. Започео је династичком сменом у Србији 1903. г. и њеним тражењем политичког ослонаца у Русији. Та подршка је пружена и током Анексионе кризе 1909. г., али и почетком јулске 1914.³⁴ Руска империја је, током трајања вишенедељне интензивне дипломатске активности и међународне кризе, објавила да неће бити равнодушна према судбини Србије и то обећање је испунила већ месец дана касније – августа 1914. г., започевши са упућивањем војне и санитетске помоћи (све до 1917. г.), неопходне српској армији у борби против аустро-угарске војске. Истовремено, ништа мање важна је била и она политичке природе. У најзначајније свакако спада интервенција императора Николаја II државама-чланицама Антанте јануара 1916. г. за пружање помоћи српском народу и војсци, који су после повлачења преко Албаније и окупације Србије октобра 1915. г., чекали на јадранском приморју долазак страних бродова.³⁵

Овај изузетно интензивни период руско-српске сарадње, међутим, окончан је 1917. г. Обе земље су доживеле трансформације – политичке и друштвене промене су у Русији резултирале стварањем Савеза Совјетских Социјалистичких Република, док се 1918. г. на карти европских држава појавила још једна нова – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Раздобље које је уследило, карактерисао је прекид дипломатских односа. Озваничен априла 1919. г., узрокован је радикалним друштвеним преображајем који је остварен на територији некадашње царевине; затим идеолошким карактером нове бољшевичке власти, њиховим политичким потезима, почетком Грађанског рата између московских властодржаца и присталица царистичког режима, али и везама Карађорђевића и дома Романових. Питомца петроградске војне школе – „Пажеског корпуса“, регента, а потом и, краља Александра Карађорђевића за императорску владарску династију су, поред кумовских, повезивале и родбинске везе – његова сестра је била удата за кнеза Ивана Константиновича, сина великог кнеза Константина

---

³⁴ Г. Милорадовић, „Предах између ратова: односи Србије и Русије у време њихове независности 1878-1917. г.“, *Москва-Србија, Београд-Русија, документа и материјали том 3, Друштвено-политичке и културне везе 1878-1917. г.*, пр. А. Л. Шемјакин, М. Перишић, А. Тимофејев, Москва-Београд 2012, 43; М. Јовановић, *Срби и Руси 12-21. век – историја односа*, Београд 2012.

³⁵ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977; М. Јовановић, *Срби и Руси 12-21. век – историја односа*, Београд 2012.

Константиновича Романова.³⁶ Но, он није био једини руски ђак. И предводник Српске православне цркве од 1930. до 1937. г., патријарх Варнава Росић је био ученик Петроградске духовне академије.³⁷

Везе са православном и словенском царевином дома Романових, биле су многоструке и стога не изненађује потез који је Краљевина СХС повукла априла 1919. г. Успоставила је дипломатске односе са антибољшевичким снагама са центром у Омску, а руско посланство је поновно активирано у југословенској престоници (дипломатско представништво државе, која више није постојала, укинута је 1924. г.). Доследност у антикомунистичком опредељењу Београда, трајала је до 1940. г. када је Југославија признала владу у Москви. У међувремену (у периоду од 1919. до 1940. г.), своју идеолошку и спољнополитичку оријентацију, манифестовала је прихватам руских избеглица, које су од момента доласка бољшевика на власт (а нарочито од почетка Грађанског рата) почеле да напуштају своју отаџбину, и које су припадале „Заграничној Русији“³⁸, али и забраном деловања комуниста у Југославији (уз подршку Коминтерне, која је убацивала и своје агитаторе на њену територију³⁹).⁴⁰ Ипак, антикомунистички став Београда није подразумевао одсуство свих видова контаката⁴¹ са Москвом и прагматизам је постао тај политички избор на који се одлучила Југославија и њен номинални владар – намесник, кнез Павле Карађорђевић, који је, иако рођен у Петрограду и од мајке руске племкиње из породице Демидов, био англофилски оријентисан⁴². Дана 24. јуна 1940. г. успостављени су дипломатски односи између Краљевине Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, а убрзо и размењени представници. Сам тренутак за овај политички и

---

³⁶ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић: у ратовима за ослобођење*, књ. I, Београд 2002; Л. В. Кузьмичева, „Руское платье сербской принцессы. Свадьба Елены Карагеоргиевич и Иоанна Константиновича Романова“, *Родина* 3/2006; Л. В. Кузьмичева, „Правящие династии Сербии и Черногории в восприятии представителей Дома Романовых в конце XIX – начале XX в.“, *Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина, Санкт Петербург 2009, 189–201; Л. В. Кузьмичева, „Сербская тема в императорском Доме Романовых в годы Первой мировой войны“, *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке, Сборник статей*, ред. кол. К. В. Никифоров, М. Белаяц, Москва 2016, 32–56.

³⁷ В. А. Маевский, *Сербский Патриарх Варнава и его время*, Бѣлградъ 1931; В. А. Мајевски, *Народни патријарх–Његова Светост Варнава*, 1-2, Сремски Карловци 1937; В. Ђурић Мишина, *Варнава, патријарх српски*, Београд, Подгорица-Пљевља 2012.

³⁸ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, Београд 2006, 198-199.

³⁹ М. Јовановић, *Вољшевићка агентура на Балкану 1920-1923. (Теже о организацији, структури, плановима и пракси)*“, *Историја 20. века* 2/1995, 37-50; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2011, 155-204.

⁴⁰ М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije* 1-2/1995, 95-97.

⁴¹ М. Живановић, „Совјетски филмови на биоскопским репертоарима у Краљевини СХС/Краљевини Југославији“, *Токови историје* 1/2016, 115-141.

⁴² Н. Балфур, С. Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд 1990.

идеолошки преокрет, красио је почетак Другог светског рата у свету и окруживање Југославије сателитима нацистичке Немачке и чланицама Тројног пакта.⁴³

Окретање Београда Москви није, међутим, имало конкретних резултата.⁴⁴ Југославија је нападнута 6. априла 1941. г. и након 11 дана је потписала капитулацију, након које је њена територија подељена. Највећи део Србије је био под немачком војном управом (с тим да је Банат имао посебан статус, а извесне делове на истоку и југоистоку је анектирала Бугарска), Косово и Метохију је окупирала Италија и прикључила Албанији, Бачка је припадала Мађарској, а Срем Независној држави Хрватској.⁴⁵

Значај Србије у војним и стратешким плановима совјетске команде у лето 1944. г. неминовно је порастао, чије је створена могућност за сарадњу Народноослободилачке војске Југославије и Црвене Армије у операцијама на њеном тлу. Њени детаљи и совјетска помоћ у наоружању су договорени директним састанком Јосипа Броза Тита и Јосифа Висарионовича Стаљина у Москви септембра исте године. Склопљен је споразум, који је потом у Крајови октобра месеца разрађен. Ј. В. Стаљин је пристао на учешће Црвене армије у војним операцијама на тлу Југославије, као и на испоруке војног наоружања. Значај, пак, самог састанка био је још већи. Њиме је совјетска страна признала народноослободилачки покрет и смену власти.⁴⁶

Период који је уследио по завршетку операција у Југославији, карактерисао је спољнополитички ослонац Југославије на СССР. Априла 1945. г. у Москви је потписан Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и и послератној сарадњи између СССР-а и Југославије, а две године касније Комунистичка Партија Југославије је учествовала у оснивању Информационог бироа (Коминформа или Информбироа), саветодавног тела комунистичких партија Совјетског Савеза, источноевропских земаља, Француске и Италије септембра месеца 1947. г. Међутим, већ за исти, оснивачки конгрес Информбироа, у саставни део материјала, уврштена је и критика КПЈ, која је, ипак,

---

⁴³ В. Винавер, „Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа 1940. године“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 45/1966, 5-60.

⁴⁴ V. Vinaver, „Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskog zbliženja 1940-1941“, *Istorijski glasnik* 1/1966, 3-59; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941. godine“, *Istorijski glasnik* 1/1973, 7-87; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 225-249.

⁴⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*. Knjiga druga, Београд 1988, 25-26.

⁴⁶ Н. Б. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 312-316; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд 1953, 412-415; Љ. Димић, „Предговор“, *Југославија-СССР: Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР: 1946-1964*, том I, пр. Љ. Димић, Л. А. Величанскаја, Београд 2014, 5-6.

пред сам његов почетак повучена са дневног реда. Она је, пак, поднета неколико месеци касније.⁴⁷ Заседање у Букурешту, којем је претходило писмо Централног Комитета Свесавезне комунистичке партије (бољшевика) (СКП(б)) Јосипу Брозу и члановима ЦК КПЈ од 27. марта 1948. г., резултирало је Резолуцијом Информационог бироа комунистичких партија о стању у Комунистичкој партији Југославији 28. јуна исте године, којом је последња оптужена за вођење „антисовјетске политике“, а њено руководство за „ситнобуржоаске националисте“. Она је, заправо, представљала кулминацију извесног броја несугласица и спорова који су се појављивали од 1945. г. (не само у политичкој сфери, већ и културној и меморијалној⁴⁸), с тим да је прави узрок била самостална југословенска спољна политика и њено повлачење потеза без усаглашавања са Совјетским Савезом.⁴⁹

Самим актом од 28. јуна, започет је сукоб између два комунистичка вођства, који је трајао више од пола деценије. Међутим, он се одразио и на однос Титовог режима према припадницима тада већ малобројне руске емиграције у Југославији. Отпочето је са оптужбама за шпијунску, субверзивну делатност и антидржавну делатност; затим са саслушањима, хапшењима, судским процесима, затварањима и протеривањима у суседне земље. Треба истаћи да су, иако у извесној мери, ове акције биле повезане са њиховим пријемом совјетског држављанства, који је уследио по упућивању позива амбасаде СССР-а у Београду поданицима некадашње царевине 1946. г.⁵⁰

До промене, пак, у совјетско-југословенским односима, на званичном, државном и партијском нивоу, дошло је јуна 1954. г. након што је први секретар

---

⁴⁷ А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения. 1953–1956 годах*, Москва 2008.

⁴⁸ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012; В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 2013, 485-487.

⁴⁹ V. Dedijer, *Dokumenti 1948*. Књ. 1, Београд 1979; V. Dedijer, *Dokumenti 1948*. Књ. 2, Београд 1979; V. Dedijer, *Dokumenti 1948*. Књ. 3, Београд 1979; „Pismo СК SKP (b) Titu i i ostalim članovima СК Kомунистичке партије Југославије 27. марта 1948.“, *Југославија 1918-1988. Тематска збирка докумената*, пр. В. Petranović, М. Zečević, Београд 1988, 922-924; „Rezolucija Informacionog biroa комунистичких партија о стању у Kомунистичкој партији Југославије 28. јуна 1948.“, *Југославија 1918-1988. Тематска збирка докумената*, пр. В. Petranović, М. Zečević, 926-930; *Југословенско-совјетски сукоб 1948. године, зборник радова*, ур. П. Качавенда, Београд 1999; L. J. Gibianski, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, *Југославија у hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Југославија в hladni vojni*, ур. J. Fischer, Ljubljana 2004, 27-47.

⁵⁰ А. Живоћић, „Руска емиграција у социјалистичкој Југославији (1945-1949)“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014, 160-172; А. Тимофејев, „Савез совјетских патриота – антифашистичка организација руских емиграната у Србији 1941-1945“, *Токови историје* 3/2012, 257-277; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, пр. Љ. Димић, М. Милошевић, Београд 2010.

Централног Комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза, Никита Сергејевич Хрушчов у име ове установе упутио југословенском државном и партијском руководству писмо. Преписка је на крају резултирала годину дана касније уприличеним у југословенској престоници првим сусретом лидера Југославије и СССР-а након скоро једне деценије (после сусрета Тита и Стаљина 1946. г.). За кривце у отпочињању конфликта Хрушчов је оптужио Лаврентија Павловича Берију и Виктора Семјоновича Абакумова, министра државне безбедности (1946-1951), што је са његове стране представљало мотив и разлог због којег је управо совјетска страна прва започела дијалог. Сам Јосип Броз је, пак, на конфликт гледао као на резултат низа неспоразума који су представљали последицу начина на који се велика земља односила према малој, социјалистичкој. И сами ови наводи указују на неслагања, која су била приметна по различитим темама.⁵¹ Она су се понављала и током наредних разговора и заправо су били повезана са чињеницом да је Југославија водила независну спољну политику. Изборивши се за самостални пут, она је подједнако критиковала и интервенције у Вијетнаму, као и оне у Мађарској, Чехословачкој и Авганистану. У исто време међудржавни, политички, економски, културни и војни односи између Југославије и Совјетског Савеза су се развијали. СФРЈ је 1964. г. постала придружени члан социјалистичке економске заједнице – Савета за узајамну економску помоћ. У периоду од 1981. до 1982. г. СССР и друге социјалистичке земље су већ успоставиле доминацију на југословенском тржишту са 38% годишње трговинске размене (од тога сам СССР - 25%). Тај проценат је био још већ 1990. г. Наиме, у југословенском извозу СССР и друге земље источног лагера су учествовале са 45%, несврстане са 14% и остале (Кина и друге социјалистичке државе ван блокова) са 6%. У исто време САД је чинио 5%, а земље Западне Европе - 30% југословенског експорта.⁵²

---

⁵¹ Љ. Димић, „Југословенско-совјетски односи у 1954. години“, *Балкан после Другог светског рата: зборник радова са научног скупа*, ур. П. Качавенда, Београд 1996, 155-165; Љ. Димић, „Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов: разговори у Београду 27. мај - 2. јун 1955“, *Историјски гласник* 1-2/1997, 35-67; Љ. Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955-1956.“, *Токови историје* 1-4/1998, 23-59; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953-1955. Tematska zbirka dokumenata*, рг. R. Luburić, Београд 1999; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, пр. Љ. Димић, М. Милошевић, Београд 2010; Ђ. Триковић, *Jugoslavija-SSSR (1956-1971)*, Београд 2013; *Југославија-СССР: Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР-а 1946-1964*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, Љ. Димић, Београд 2014.

⁵² А. Тимофејев, „Тито по други пут...међу Русима“, *Годишњак за друштвену историју* 1/2012, 100.

Култура сећања и танатополитика

Култура сећања представља начин на који друштво памти. Сећање и идентитети нису константе, већ представе или конструкти реалности. Промена и прилагођавање сећања идентитету, конструисаном и постојећем у одређеном историјском тренутку, стални су. Сећањем се осмишљавају постојеће околности и оно, углавном, зависи од политичких и идеолошких чинилаца. Међутим, веза између ова два концепта није једнострана, већ узајамно зависна – суштину идентитета једног друштва одржава колективно сећање, а оно што друштво памти, одређено је идентитетом. Она се може пратити и преко комеморативних пракси, које имају карактер политичких и друштвених активности.⁵³

Комеморација представља форму одржавања сећања на изванредан догађај и личност – особу или групу људи (припаднике одређеног народа). Углавном се везује за датум одигравања тог, уопштено говорећи, догађаја који се обележава – победе, пораза у бици/рату, смрти, погибије. У великој мери је била израз званичног дискурса о прошлости и у том смислу је била индикатор тога шта, како и кога друштво у извесном историјском тренутку треба да памти. С обзиром на снажан политички елемент, присутан у комеморативној пракси, њен саставни део, поред говора и пратећих ритуала, зависних од идеологије режима (религијских обреда – помена и парастоса односно полагања венаца) је представљала танатополитика.

Танатополитика представља политичку употребу смрти и сећања на мртве. Она је форма селективног политичког памћења, односно део културе сећања, уколико се последња посматра као форма интерпретације прошлости.⁵⁴ Вештина употребе смрти зарад политичке добити, практикована је вековима. Ипак, нису све смрти подједнако употребљиви инструменти у политичким рукама. Са политичког становишта, насилна смрт је кориснија од природне, а успех у танатополитичким ритуалима је условљен начином умирања, али и степеном потребе коју је преминули могао да задовољи. Стога је разумљиво што је погибија у рату била политички најупотребљивија.⁵⁵ Истовремено, ништа мање важно је било и објашњење саме смрти. Она је, наиме, углавном

---

⁵³ J. R. Gillis, "Memory and Identity: The history of a relationship", *Commemorations: the politics of national identity*, ed. J. R. Gillis, Princeton 1994, 3, 5.

⁵⁴ Т. Кулјић, *Танатополитика. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Београд 2014, 10, 13.

⁵⁵ Исто, 40, 47.

представљана као последица деловања „оних”, „Других” – односно непријатеља јавно прокламованих у званичном дискурсу.

Свака држава има своје „светле гробове” – места погребна лица (једне или више њих) из недавне или далеке прошлости у чијим су акцијама виђени пожељни модели понашања једног друштва за садашњи тренутак или за будућност. Њихов некадашњи ауторитет и дела су слављени и истицани као узор, односно оцрњивана оних који су у јавном дискурсу именовани као кривци за њихову смрт. Хероизација жртава и демонизација непријатеља су, заправо, представљали уобичајене методе танатополитичке праксе. У том смислу су биле значајне сахране оних личности које су политички и идеолошки биле компатибилне властодршцима. Ти погребни, углавном у организацији представника власти, имали су функцију афирмације и ширења нових идеја, симбола, промене или очувања политичког курса, али и конституисања идентитета заједнице. Пропратни ритуали је требало да осигурају подршку политичкој групи на власти или оној која је претендовала ка институционалној моћи.⁵⁶

Они су били праћени специфичном реториком која је, упркос извесним разликама у пракси, имала универзални мото и циљ – давања смисла смрти. Најилустративнији и најучесталији пример је свакако била изјава: „Умро је да бисмо ми живели”⁵⁷. У погребним церемонијама важно је приметити неколико њених важних сегмената – идентификовати преовлађујућу форму ритуала (војничка, клерикална, цивилна); говорнике и оне којима се упућују поруке изречене у оквиру опроштајних говора; преовлађујуће елементе у реторици (верски, световни, партијски, државни, национални); карактер те реторике (ослободилачки, помирителски, реваншистички); њено средиште (правда, отаџбина, нација); особине покојника које се евоцирају (регионални, државни, надржавни ауторитет); учеснике церемонијала.⁵⁸

Промену, пак, у идеологизацији смрти и, потом, и њеном представљању у архитектонској форми, донели су светски ратови. Жртве које су се бројале милионима захтевале су од држава изналажење новог метода оправдања губитака и масовног страдања својих поданика на бојном пољу, односно уједно оправдања и самог рата. Смрти у борби је дата смисао – представљена је као одбрана државе и народа или ослобођење територије и поданика од окупације.⁵⁹ И самим тим као жртвовање. У том

---

⁵⁶ Исто, 44-45, 59-60, 63.

⁵⁷ Исто, 32, 36.

⁵⁸ Исто, 253-254.

⁵⁹ Исто, 287.

смислу је и у архитектонској форми величана херојска смрт насупротив трагичној, која би довела у питање саму суштину ратовања.⁶⁰

Ове меморијалне архитектонске форме су, наиме, представљале „симболе победе у борби око памћења”⁶¹. Порука која је настојала да се пренесе уз помоћ споменика и обележја је зависила од иницијатора његовог подизања, наручилаца, односно финансијера, иконографије представљене симболима, али и самог изгледа и форме, семантике (натписа), простора (локације), али величине.⁶² Јавни споменици су представљали места колективног памћења и управо у том смислу је била значајна његова локација, а самим тим и статус у друштву. Сећање „замрзнуто” у камену, односно простору, било је показатељ тога шта је одређеном режиму, у извесном историјском периоду, било важно да чланови друштва памте (уједно одређујући начин на који би оно требало да се сећа догађаја комеморисаног меморијалом), с тим да не би требало занемарити ни постојање извесне разлике у култури сећања између периода у којем се одиграо догађај и епохе у којој је комеморисан исти.⁶³ Наиме, памћење је почивало на мање или више ригидном избору.⁶⁴ И управо тај избор је онај који је у материјалној и архитектонској форми наручилац начинио тиме што га је оваплотио у камену, мермеру, стављајући до знања посматрачу (члану друштва) и подсећајући га чега би требало да се сећа.

Споменици и гробови као места сећања⁶⁵ нису константе, као ни сећање, већ се саображавају њему. Тачије, саображавају се званичној или општеприхваћеној верзији догађаја. Промена идеолошког и политичког контекста нужно је и промена у начину на који се перцепирају догађаји из недавне и далеке прошлости. Приписивање новог смисла поменутиим местима сећања је саставни део праксе представника новог режима или промене (спољно)политичког курса. Та пракса отвара могућност за „борбу сећања”. Под овим појмом се подразумева не само измена у јавној перцепцији меморијала, већ и његових елемената, који су одређујући за упросторавање извесне идеологије и режима – промени, уклањању, допуни и преозначавању симбола, натписа, обележја. Рушење и уклањање споменика (као форме политичког акта) били су

---

⁶⁰ S. Behuniak, „Heroic Death and Selective Memory: The US’s WWII Memorial and the USSR’s Monument to the Heroic Defenders of Leningrad”, *The presence of the Dead in our lives*, ed. N. Hinerman, J. Apollonia Glahn, Amsterdam-New York 2012, 165-184.

⁶¹ Цит. према: Т. Kuljić, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, 275.

⁶² Исто, 302.

⁶³ Исто, 275.

⁶⁴ А. Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011, 39.

⁶⁵ J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge 2000.

најтипичнији и очигледнији примери те праксе управо јер су ти меморијали представљали симболе политике и идеологије са којом је нова власт истицала дисконтинуитет. Истовремено, борба сећања подразумевала је и његово измештање са првобитне локације (углавном из центра града или вароши) у запећке или на периферију (укључујући и гробљанске просторе). Овим чином, повезаним са променом у култури сећања, мењан је његов статус у друштву и значај у комеморативном смислу. Уједно, ништа мање значајно није било ни враћање истог спомен-обележја у центар јавног простора, као пратећа појава промене режима (промене идеолошког карактера власти).

Потреба коју је требало да испуни пали војник у танатополитичком смислу би, међутим, имала много мањи значај да нису створени посебни јавни простори и изграђени споменици којима је одавана пошта њиховим делима и самим тим оним облицима понашања које је јавност требало да усвоји, прихвати и примењује. Претварањем гробних места војника у света места јавног обожавања и обележја подигнутих у њихову част у предмет јавне пажње, танатополитички аспект њихове смрти је могао бити у потпуности искоришћен. У том смислу су војна гробља задобила велики значај.

Настанак војничких гробаља у Европи је представљао последицу до тада незапамћеног броја настрадалих бораца у Првом светском рату (и масовне мобилизације) који је наметнуо потребу за груписањем посмртних остатака погинулих и за избором одговарајуће локације за њихово гробно место које би потом могло бити одржавано. У том смислу је предњачила Француска која је већ 1914. г. донела закон о градњи војних гробаља и до децембра 1915. г. кости настрадалих широм линије фронте су груписане ради поновне сахране. Ову праксу је убрзо прихватила и Британија, и потом уздигла на нови ниво поставши пионир у пројектовању гробаља, док је немачко војно министарство 1915. г. донело акт о вођењу сталне бриге над ратним гробовима. Они су били груписани на гробне комплексе, с тим да су давани предлози на који би их начин требало пројектовати. Јединствено, пак, за праксе европских држава јесте била униформност ових комплекса из Првог светског рата – истоветност ратних гробова, појава хришћанских симбола и пасторални амбијент.⁶⁶

---

⁶⁶ G. Mosse, *Fallen soldiers, Reshaping the Memory of the World Wars*, 80-82, 84. Према је постојала извесна разлика код немачких и британских. Исто, 82-85.

Руски гробни комплекси у Србији у 19. и почетком 20. века

У српској култури XIX века обележавање гробних места националних хероја (војника, јунака битака и, потом, и значајних фигура из културног и политичког живота) подударало се са меморијалном праксом негованом у случају места упокојења владара и црквених великодостојника – гробови знаменитих људи су означавани одговарајућим натписима, али и самом локацијом, најчешће у оквиру сакралног простора. Значај, пак, покојника за нацију и идеологију, уз почетке праксе поистовећивања меморисања светитеља са њима, омогућили су да њихова гробна места задобију форму спомен-гробова, односно да буду уврштени у облике текстајуће споменичке културе у Србији.⁶⁷ Њена појава⁶⁸ у српској средини била је повезана са обновом државности и у складу са њом насталим потребама.

Важност јавног простора за ширење националне идеологије и уобличавање визуелне културе била је препозната у Србији у XIX веку.⁶⁹ Подизање јавних споменика⁷⁰ у српској средини (које је пратило полет европске праксе⁷¹) било је повезано са развојем националне свести током 19. века и намера која је стајала иза њихове конструкције је била руковођена представом о њима као инструментима градње и потврђивања идентитета.⁷² Кроз архитектуру су заправо даване визуелне и

---

⁶⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 278-279.

⁶⁸ Неукључивање српске културе у европске токове и праћење њеног искуства у споменичкој пракси све до 19. века је било узроковано чињеницом да се српски народ налазио под турском влашћу. Међутим, треба истаћи да ни Срби који су живели на подручју аустријске монархије нису имали законске могућности за подизање споменика виђенијим људима у градском простору, већ су у 19. веку обележавали њихове гробове у оквирима гробља. Исто, 278, 282.

⁶⁹ Исто, 255-259.

⁷⁰ Јавни национални споменик представља објекат меморијалног карактера, чија је функција изградња нације и који у извесном броју случајева поседује актуелно-политички значај. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, 274-275. О типологији јавних националних споменика у Србији и полемикама вођеним средином 19. века: М. Тимотијевић, „Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе* 3/2001, 39-41; Д. Тошић, „Идеје и расправе о Карађорђевој споменику у документима српске штампе 1857. године“, *Годишњак града Београда* 32/1985, 125-164; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, 274-308.

⁷¹ L. Berggren, „The ‘Monumentomania’ of the Nineteenth Century. Causes, Effects and Problems of Study“, *Memory and Oblivion*, ed. W. Reinink, J. Stumpel, Proceedings of the XXIXth International Conference of the History of Art, Dordrecht 1999, 561-566.

⁷² А. Смит, *Национални идентитет*, Београд 1998; М. Тимотијевић, „Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе* 3/2001, 40; М. Тимотијевић, „Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III“, *Наслеђе* 4/2002, 45; N. Makuljević, „Public Monuments, Memorial Churches and the

материјалне потврде исправности званичног дискурса о прошлости као средства идентификације заједнице.⁷³

Први јавни национални споменици су у Србији подигнути средином односно у другој половини 19. века.⁷⁴ Посвећене националним херојима или значајним историјским догађајима, овакве меморијалне форме су имале отворено значење и углавном су се у потпуности уклапале у симболичну топографију града. Веза између локације и споменика је била узајамна – меморијал је означавао место на којем је постављен, док је сама локација утицала на његову јавну рецепцију и представу.⁷⁵

У Србији на пољу културе сећања прекретницу је представљао Први српски устанак. Уобличавањем националне идеологије почетком 19. века јавља се нови тип мученика – оног који је положио свој живот за слободу отаџбине. И оваква нова схватања су захтевала и нове форме одавања поште настрадалим. Традиционални хришћански годишњи помени нису могли у потпуности да одговоре новим потребама. Стога је започето са градњом новог типа меморијала и практиковањем ритуала - комеморације (одржавање верских помена је повезивано са годишњицама важних догађаја⁷⁶). Развој националног култа настрадалих војника, који се у европској пракси може пратити од периода Француске револуције (и који је досегао кулминацију крајем 19. и у првим деценијама 20. века), задобио је форму подизања великог броја споменика који су кроз симболе борбе, жртве и смрти величали нацију.⁷⁷

Период Српске револуције био је значајан и са још једног становишта. Наиме, идеја о градњи меморијалних војничких гробаља као специфичне врсте националног простора, за српску средину постаје прихватљива и одговарајућа у периоду Првог српског устанка односно истовремено са променом односа према смрти оних који су пали за слободу. Тиме су гробови палих хероја постали места сећања целе нације и

Creation of Serbian National Identity in the 19th Century“, *Balkan Memories. Media Constructions of National and Transnational History*, ed. T. Zimmermann, Bielefeld 2012, 33.

⁷³ А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007; А. Игњатовић, „Између жезла и кључа: национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX и првој половини XX века“, *Наслеђе* 9/2008, 51-73.

⁷⁴ М. Тимотијевић, „Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе* 3/2001, 39-40; М. Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806“, *Наслеђе* 5/2004, 19-20.

⁷⁵ М. Тимотијевић, „Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III“, *Наслеђе* 4/2002, 63.

⁷⁶ М. Тимотијевић, „О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борбама за отаџбину“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2002, 69-77; М. Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806“, *Наслеђе* 5/2004, 25-27.

⁷⁷ М. Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806“, *Наслеђе* 5/2004, 9-10.

задобили карактер репрезентата националног идентитета. Градња оваквог типа меморијалних комплекса у 19. и 20. веку постаје веома раширена у Србији.⁷⁸

Настанак првих руских гробних комплекса у 19. веку на територији данашње Србије, везује се за учешће руских јединица у борбама које су српски устаници водили против турске власти током Првог српског устанка (1804-1813. године), али и царских ратника и добровољаца (њих неколико хиљада) у Првом српско-турском рату (1876-1877. г.)⁷⁹. Та гробна места, хумке, односно гробови расути, (не)обележени и негруписани налазили су се углавном на територији источне Србије (заправо до и око тока Јужне Мораве).

Са меморијализацијом настрадалих у извесном броју случајева започело се убрзо по завршетку борби, док су други комеморисани почетком 20. века односно у међуратном периоду. Међу онима на чију се меморијализацију није дуго чекало спадало је споменик подигнут у славу руских бораца настрадалих у Првом српско-турском рату – то је било обележје на брду Рујевици, недалеко од Алексинца. Овај меморијал у форми четвоространог обелиска, подигнут је 1880. г. на иницијативу самог генерала Михаила Григорјевича Черњајева, главнокомандујућег српске војске на Моравском фронту током Првог српско-турског рата. Био је посвећен „изгинулим руским добровољцима који 1876. г. дођоше у помоћ Србима за време неједнаке борбе њихове с Турском царевином“. У спомен на погинуле српске и руске војнике, осам година касније је на Шуматовцу освећена црква⁸⁰ св. Тројице. Ипак, међу спомен-обележјима истиче се онај у Горњем Адровцу, у близини Алексинца, којем је придат посебан значај.⁸¹

⁷⁸ М. Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806“, *Наслеђе* 5/2004, 17.

⁷⁹ *Руски добровољци у Србији 1876. године*, Београд 1893; Ђ. И. Бобриков, *У Србији: из успомена о рату 1877-1878. године*, Београд 1892; Л. В. Кузьмичева, „Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г.“, *Россия и Восточный кризис 70-х гг. XIX в.: сборник статей*, ред. И. А. Федосов, Москва 1981, 77-98; *Русские о Сербии и сербах, Т. I (письма, статьи, комментарии)*, сост. А. Л. Шемякин, Санкт-Петербург 2006; Л. В. Кузьмичева, „Благими намеренными... (Сербский вопрос на заключительном этапе русско-турецкой войны 1877-1878 гг.“, *Међународни научни скуп Браничево у историји Србије. Зборник радова*, ур. Д. Алексић, Пожаревац 2008, 509-526; Л. В. Кузьмичева, „Штаб М. Г. Черняева и русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 года“, *Алексинац и околина у прошлости: зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. г.*, ур. С. Рајић, Алексинац 2016, 255-280.

⁸⁰ Градња спомен-црква у оквирима хришћанске традиције, спадала је у форме комеморисања и очувања сећања на одређене личности и догађаје. Подизање, пак, спомен-храмова као националних споменика током 19. века било је веома популарно у европским токовима. У српској средини се у истом периоду запажају сличне појаве. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, 284-292.

⁸¹ А. Л. Шемякин, „Памятники русским добровольцам 1876 г. в Алексинце и его окрестностях (св. Роман, Горњи Адровац, Руевица, Шуматовац)“, *Алексинац и околина у прошлости: зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. г.*, ур. С. Рајић, Алексинац 2016, 237-253; С.

Меморијал у Горњем Адровцу је био посвећен пензионисаном пуковнику царске армије, добровољцу, Николају Николајевичу Рајевском, који је погинуо 20. августа 1876. г. у борбама вођеним у овој вароши, на узвишици Голо брдо. Битка која се одиграла код овог места, спадала је у једну од најкрвавијих у Првом српско-турском рату (1876-1877. г.), а погибија пуковника, док је извршавао наређење генерала М. Г. Черњајева, представљала је један од значајнијих примера употребе смрти руског војника у 19. веку. Наиме, већ у првим извештајима, попут писма српског кнеза Милана Обреновића упућеног брату покојника, његово погибија „против непријатеља словенског имена и вере православне“ је описана као „херојска“⁸².

Тело овог добровољца, након што га је српски подофицир изнео са бојног поља, било је привремено сахрањено у манастиру Свети Роман. Неколико дана касније, оно је ексхумирано, балсамовано и положено у ковчег, који је, уз војне почести, упућен у престоницу. У Саборној цркви, митрополит Михаило му је служио помен. Њему је присуствовао и сам српски владар, који се опростио са покојником, док је на улици изношење ковчега чекало мноштво грађана. Митрополит, и сам руски ђак, питомац Кијевске духовне академије⁸³, за време помена, исказао је захвалност „добродушној и херојској браћи нашој“, а посебно Николају Николајевичу, који је „пао на бојном пољу за свето дело хуманости, праведности и братства“⁸⁴. Ковчег је, потом, изнет из цркве, уз пратњу целокупног београдског гарнизона, генералитета, свештенства и масе народа. Све до луке, на рукама, носили су га официри. По доласку у Русију, сахрањен је у Јеразмовки. Место његове погибије, међутим, упркос очувању сећања на дело покојника, више од деценије није било обележено (чак није била ни извесна прецизна локација). Тек је 1887. г. залагањем краљице Наталије Обреновић и на иницијативу породице настрадалог, постављен камени крст и натпис: „Руски пуковник Никола Рајевски у борби с Турцима погине на овом месту⁸⁵ 20. августа 1876. г.“ (само

Бранковић, *Спомен-подручје Алексинац-град мира*, Београд 2000, 130-132; М. Спирић, М. Миладиновић, *Алексинац за незаборав*, Алексинац 2006, 171-175.

⁸² Цит. према: А. Л. Шемякин, *Смрт графа Вронског. К 125-летию Сербо-турецкой войны 1876. г. и участия в ней русских добровольцев*, Москва 2002, 85.

⁸³ А. Шемјакин, „Митрополит Михаило у емиграцији (заједно са Николом Пашићем против Милана Обреновића)“, *Зборник Историјског музеја Србије* 31/2003, 219-237.

⁸⁴ Цит. према: А. Л. Шемякин, *Смрт графа Вронског. К 125-летию Сербо-турецкой войны 1876. г. и участия в ней русских добровольцев*, 88.

⁸⁵ Капетан Коста Шамановић (у саставу чије батерије се борио руски пуковник), по наређењу војног министра Краљевине Србије, пронашао је место погибије Рајевског. А. Л. Шемякин, „Памятники русским добровольцам 1876 г. в Алексинце и его окрестностях (св. Роман, Горњи Адровац, Руевица, Шуматовић)“, *Алексинац и околина у прошлости: зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. г.*, ур. С. Рајић, Алексинац 2016, 241.

земљиште је, иначе, било у власништву локалног земљоделца који је и направио ограду око саме локације).

Фотографија бр. 1 – Изношење тела Николаја Рајевског са бојног поља
Извор: А. Л. Шемјакин, Смерт графа Вронског. К 125-летию Сербо-турецкой войны 1876. г. и участия в ней русских добровольцев, Москва 2002, с. 87.

Фотографија бр. 2 – Изношење ковчега са телом Николаја Рајевског
из Саборне цркве у Београду

Извор: А. Л. Шемякин, *Смерт графа Вронског. К 125-летию Сербо-турецкой войны 1876. г. и участия в ней русских добровольцев*, Москва 2002, с. 89.

Ово спомен-обележје, међутим, неће бити једино подигнуто у славу Рајевског. На замисао овековечења места погибије руског добровољца изградњом спомен-храма, дошла је његова мајка Ана Михајловна. Али, у реализацију ове идеје, кренула је удовица њеног другог сина и то тек 1901. г.⁸⁶ Неколико месеци касније, пројекат будуће богомоље је израдио уметник Николај Александрович Бруни.⁸⁷

Изградња цркве је завршена у лето 1903. г.⁸⁸ У званичним позивницама штампаним поводом свечаног освећења храма, епископ нишки Никанор је истакао да је храм „трајни споменик пожртвовања погинулог брата Руса и прочити пример љубави његове фамилије према Србима.“⁸⁹ Истовремено, истим поводом је издата и споменица. У њој је писало: „поред осталих див јунака, који својом крвљу попрскаше свако парче земље од Адровца до Ниша, 21. августа 1876. г. погибе и јуначки наш брат Рус Николај Николајевич Рајевски.“⁹⁰ „Његов спомен носимо у срцима нашим, носићемо га на Косово, гди ће уз помоћ овакве браће, као што је био Рајевски, синуту Србији ново доба.“⁹¹ Црква је освећена почетком септембра 1903. г. у присуству краљевог ађутанта, министра просвете, припадника штаба нишке дивизије. Обред је служио епископ Никанор.⁹² До 1915⁹³. г. сваке године у августу месецу у цркви, вршен је помен изгинулим у рату руским добровољцима и српским војницима.⁹⁴

Са идејама комеморације и меморијализације настрадалих војника из истог конфликта – Првог српског-турског рата, није се, међутим, завршило у предратном периоду. Извесне иницијативе су предузимане и током међуратног.

Улоге и учешћа руских бораца у српско-турском рату присећали су током обележавања педесетогодишњице српско-турског рата, јула 1926. г. Том приликом је

---

⁸⁶ Исто, 86-88, 90-91, 93-94, 103-104.

⁸⁷ А. Л. Шемякин, „История „церкви Вронског“ по материалам российских архивов“, *Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе* 1/2004, 78.

⁸⁸ А. Л. Шемякин, *Смерт графа Вронског. К 125-летию Сербо-турецкой войны 1876. г. и участия в ней русских добровольцев*, 110.

⁸⁹ Архив Раевских, т. 5, Санкт-Петербург 1915, 688.

⁹⁰ Исто, 689.

⁹¹ Исто, 689.

⁹² А. Л. Шемякин, *Смерт графа Вронског. К 125-летию Сербо-турецкой войны 1876. г. и участия в ней русских добровольцев*, 112-113.

⁹³ Стража, 21. 08. 1915, 3.

⁹⁴ Време, 01. 09. 1923, 4.

на делиградском шанцу одржан помен борцима палим у рату за ослобођење и независност. По завршетку обреда, епископ нишки Доситеј је подсетио окупљене на речи које су руски добровољци изговорили: „Знај, Србине да слобода твоја и слобода наша“ односно император: „ко је непријатељ Срба, непријатељ је Руса и руско оружје неће бити мирно, све док Срби не буду ослобођени“⁹⁵, градећи и даље развијајући култ Руса и руских војника. Такође, 1931. г. управа манастира Св. Роман је одлучила да у Свето-Романску капелу (која је требало да се изгради) пренесе „заборављене и запуштене гробове руских војника“⁹⁶ – гробове ратника погинулих на подручју Ђуниса током Првог српско-турског рата, „који су из далеке и велике Русије похитали да у помоћ својој браћи Србима“⁹⁷, али и неколицине оних који су се налазили у близини саме богомоље. Започела је са прикупљањем финансијских средстава за реализацију ове идеје, идеје коју је, иначе, подржао и београдски лист „Време“, истакавши притом да „нам је дужност“⁹⁸ да се дају прилози за подизање капеле.⁹⁹ Иницијативе, пак, за спровођење извесних меморијалних акција нису окончане у међуратном периоду. Године 1965. истицана је потреба за „освежавањем и адаптирањем споменика¹⁰⁰ палих бораца Русије који су гинули“ у Неготинској крајини „у заједничкој борби против турске владавине“.¹⁰¹

Почетак 20. века је био обележен меморијализацијом значајних догађаја из српске историје. Стогодишњица од избијања борби вођених током Првог српског устанка, представљала је повод за подизање извесног броја спомен-обележја којим је комеморисано и учешће руских војника и добровољаца у тим биткама. Једно од њих је био и споменик српским и руским војницима страдалим у бици на Штубику. Постављен је у овом селу, у дворишту тамошње основне школе, 1907. г. поводом стогодишњице од битке.

Стогодишњица битке на Варварину, била је једна од многих које су обележене век касније. Специфичност, пак, ове прославе састојала се у чињеници да је њом одата

---

⁹⁵ Цит. према: В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 160.

⁹⁶ Време, 13. 11. 1931, 6.

⁹⁷ Исто, 6.

⁹⁸ Исто, 6.

⁹⁹ Исто, 6; Политика, 13. 11. 1931, 5.

¹⁰⁰ Према наводима совјетске амбасаде из 1946. г., споменик руским добровољцима из Српско-турског рата се налазио у тешком стању – ограда је била разбијена, а сама основа споменика је почела да се урушава. Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), ф. 144, оп. 6, п. 11, д. 19, л. 180.

¹⁰¹ Информација о уређивању и одржавању гробаља палих бораца савезничких армија у Југославији и гробаља југословенских држављана у иностранству, стр. 3, Архив Југославије (АЈ), Кабинет председника Републике (КПР) 837-П-3-е-2/29.

пошта и руским војницима, тачније руском пуковнику, грофу Јосифу Корниловичу Орурку, који је заједно са ладошким пуком и козацима притекао у помоћ српским устаницима 1810. г.¹⁰²

Место најжешћих борби – варваринско поље, већ 1890. г. је било обележено скромним спомеником. У години јубилеја је изграђен још један – мермерни. Гласови о градњи овог обележја, на којем је требало да буду урезана имена свих руских официра и пукова који су се борили заједно са устаницима, и то на истом месту, на којем се налазио скромни, у престоничком гласилу „Политици“ били су прокоментарисани подсећањем на неодговарајући начин комеморације заслужних личности – „можда ће то бити мало потеже, јер се код нас тако лако заборављају имена заслужних за отаџбину људи.“¹⁰³ Закључујући подсећање на овај јубилеј, аутор новинског чланка је истакао да је дужност српске владе да учини све да се српско-руско празник прослави.¹⁰⁴

Детаљан извештај са прославе века од одигравања Варваринске битке, објавио је исти лист. Према наводима њеног дописника, цела варош је од јутра била „у свечаном руху“¹⁰⁵ – на свим домовима су биле окачене тробојке прошаране руским заставама; прозори и врата украшени српским и руским грбовима.¹⁰⁶ Стогодишњица од ове важне победе у Првом српском устанку, била је обележена откривањем два споменика – једног посвећеног Курсули и другог, на самом пољу, код обале Мораве, у славу „Генерала грофа Орурка, заповедника руске војске у боју на Варваринском пољу и осталој браћи Русима, борцима и јунацима на варваринском пољу у спомен стогодишњице боја захвални Темнићани 1810-1910.“ Откривању споменика присуствовали су краљ Петар, престонаследник Александар, принц Ђорђе, чланови Министарског савета, али и унук гроф Орурка, Николај Орурк, чланови руског посланства у Београду, изасланици београдске општине и грађани варошице.¹⁰⁷

---

¹⁰² Командант руске војске на Варварину, гроф Јосиф Корнилович Орурк је био учесник борби против Наполеона 1807. г. После рата био је одређен да изведе нову формацију уланског пука – Волински пук, са којим је и учествовао у Варваринској бици. На челу тог пука Орурк је послат на Балкан као потпора руске војске, зване молдавска армија, која се у то време борила против Турака. Учествовао је у протеривању Турака из Праховских утврђења (због чега је био награђен највишим рескриптом), затим у борбама код Брзе Паланке, а заузео је Соко бању (за шта је био награђен орденом Св. Ђорђа III степена). За победу на Варварину одликован је орденом Св. Ане I степена, а потом и златном сабљом са драгим каменом за храброст и одбијање турског напада у септембру 1810. г. Учествовао је и у Отаџбинског рату (рату против Наполеона). Преминуо је 1849. г. Политика, 05. 09. 1910, 1.

¹⁰³ Политика, 27. 07. 1910, 1.

¹⁰⁴ Исто, 1.

¹⁰⁵ Политика, 05. 09. 1910, 2.

¹⁰⁶ Исто, 2.

¹⁰⁷ Политика, 06. 09. 1910, 2.

Споменик генералу Орурку, имао је форму пирамиде (израђене од сивог гранита), која се налазила на постољу у облику зарубљене купе зидане од четвртастог камена у висини нешто вишој од једног метра. Испод натписа налазиле су се, у борбеном стању, укрштене руска и српска ратна застава, над њима сунце, испод црна купа топовских ђулади, а у луку златним словима су биле исписане речи: „У слози је Словенима Снага“. Био је ограђен белом гвозденим оградом. Само обележје је осветио митрополит Димитрије уз учешће шесторице свештеника.¹⁰⁸ Аутор споменика био је Италијан, познати београдски каменорезац Ђовани¹⁰⁹ Берто. ¹¹⁰

Са праксом одржавања сећања на руске војнике, погинуле у борбама Првог српског устанка, настављено је и у међуратном периоду. Ипак, у овом случају радило се о специфичној форми присутној у православној традицији – подизању спомен-храма на Делиграду у славу српских ратника настрадалих у периоду од 1804. до 1918. – током Првог српског устанка, српско-турских, балканских и Првог светског рата (чиме су обједињене жртве ратова у 19. и почетком 20. века), али и руских бораца који су погинули у борбама код Делиграда. Спомен-црква св. Архангела Михаила израђена је по пројекту познатог архитекте Момира Коруновића.¹¹¹ Пресудну улогу у подизању овог храма имала је председница Друштва Кнегиња Љубица, Милка Вуловић, премда је почетак реализације овог меморијалног пројекта био испуњен потешкоћама, с обзиром да су сељаци из локалне општине одбијали да се на њиховом земљишту изгради ова богомоља. Проблеми су окончани интервенцијом епископа Доситеја и одлуком да се он зида на Карађорђевој шанцу. Темљи су освећени септембра 1930. г., а свечано откривање маја 1935. г. (првобитни датум је био померен због погибије краља Александра, који је дао знатну новчану помоћ за његову градњу).¹¹²

Поред комеморисања значајних победа и борби вођених у претходном столећу, почетак 20. века, обележен је и историјским догађајима, који су најпре власти Краљевине Србије, а потом, и монархије Срба, Хрвата и Словенаца, употребљавале у политичке сврхе. То је најпре била погибија Григорија Стјепановича Шчербине 1903. г.

---

¹⁰⁸ Политика, 08. 09. 1910, 3.

¹⁰⁹ Сам Берто је, иначе, био и продуцент и глумац у југословенском филму „С вером у Бога“ (из 1932. г.) Михаила Петровића Аласа. Његова каменотесачка радња је била основана 1884. г.

¹¹⁰ Републички Завод за заштиту споменика културе (РЗЗЗСК), Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 33, Варварин, Краљево, 289.

¹¹¹ А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 73-74.

¹¹² В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 160-161.

Име Григорија Стјепановича је било повезано са отварањем руског конзулата у Митровици 1902. г. Овог искусног дипломату, стручњака за балканска питања и дотадашњег посланика на црногорском двору, а потом и вицеконзула у Скадру, власти у Петрограду су поставиле за првог дипломатског представника те земље у Митровици. Активан у заштити српског становништва у Скадру и спречавању покушаја агената из Аустро-угарске да спроведу унијаћење српског и грчког живља у римокатоличким областима северне Албаније, стигао је почетком 1903. г. на новоименовани положај уз речи да ће наставити са пређашњим активностима.¹¹³ Реакције српског становништва на његов доласак и свечано постављање знамења царевине у Митровици на зграду конзулата 1903. г. сликовито описују речи да „када се дизала руска застава, која је имала исте боје као наша, народ је падао на земљу, плакао од радости и крстио се.“¹¹⁴

Сам тренутак његовог доласка је био важан. То је био период изражавања отпора арбанашког становништва турским реформама, додатно појачан доласком руског представника, који је резултирао организовањем побуне и напада на Вучитрн и Митровицу. На вест о скорашњем новом нападу на Митровицу, 31. марта исте године, Шчербина је, у пратњи више официра, војника и полицијских чиновника, обишао јужни део града. У повратку, на њега је пуцао Арбанас, Ибрахим Халит. Рањени конзул је превезен у конзулат, а неколико дана касније, 10. априла, упокојио се.¹¹⁵ У складу са сопственом жељом, сахрањен је у родном граду – Чернигову.¹¹⁶

Дуж целе пруге од Митровице до Скопља, воз са телом покојника пратили су српски житељи, који су почели спонтано да се окупљају. У Вучитрну, Приштини и Феризовићу, улазили су чак и у сам вагон и држали му помен. Овакав начин одавања поште преминулом је, међутим, довео до тога да је турски командант у Феризовићу забранио бројном српском живљу улазак у вагон, окарактерисавши га као политички инструираног. У самом Скопљу, пак, тело конзула су дочекала 24 свештеника. Посмртне остатке, до Русије је испратио јеромонах Арсеније као заступник игумана манастира Високи Дечани. Дана 26. априла, Григорије Степанович је сахрањен у Чернигову.¹¹⁷

---

¹¹³ Д. Батаковић, „Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године“, *Историјски часопис* 34/1987, 311.

¹¹⁴ Време, 28. 03. 1928, 4.

¹¹⁵ Д. Батаковић, *нав. дело*, 312-314, 316, 318-319.

¹¹⁶ Време, 28. 03. 1928, 4.

¹¹⁷ Д. Батаковић, *нав. дело*, 320.

Убрзо по објави смрти конзула, у Митровици, у присуству великог броја житеља (ни „пети део није могао стати у цркви но је сва порта била пуна“¹¹⁸), митрополит Нићифор је одржао помен преминулом¹¹⁹. Парастоси су потом служени и у Саборној цркви у Београду¹²⁰, Туприји (за време којег су све радње биле затворене¹²¹), али и у Хабзбуршкој монархији, у Сремској Митровици (у организацији тамошњих Срба)¹²².

Ускоро је и место његовог рањавања било обележено, али, по мишљењу једног пролазника, на неодговарајући начин – „уздиже се хумка гвозденом оградом заграђена. Недостојан споменик Срба овом истинском пријатељу српског народа.“¹²³ Међутим, идеја за достојнијом формом меморијализације покојника, појавила се већ месец дана по погибији конзула.

Наиме, маја 1903. г. формиран је Главни одбор за подизање споменика Григорију Стјепановичу у Митровици. На скупу грађана Београда, чланова ширег одбора за градњу споменика, изабран је Главни који је руководио свим пословима везаним за подизање обележја. Његове чланове су чинили – митрополит Инокентије (покровитељ и почасни председник), председник београдске општине Никола Стаменковић (председник Главног Одбора), трговац Михаило Павловић и тадашњи министар Миленко Веснић (потпредседници), као и одређени број трговаца, представника београдске општине. Убрзо се започело и са прикупљањем новца за подизање обележја.¹²⁴ Први споменик је био постављен на Бајиру, на месту где је Шчербина рањен (у јужном делу Митровице). Њега су, међутим, порушили Аустријанци и, како је, у међуратном периоду, писано „фанатици“.¹²⁵

Треба напоменути и да је у Призрену априла 1904. г., упркос противљењу арбанашког становништва, подигнут звоник уз саборну цркву Св. Ђорђа и постављена звона која је поклатио београдски трговац и задужбинар Никола Спасић. „Разлегали су

---

¹¹⁸ Време, 28. 03. 1928, 4.

¹¹⁹ Објављена је и брошура „Срби из Старе Србије и Маћедоније пок. Григорију Степановичу Шчербини 20. априла 1903. године“. *Срби из Старе Србије и Маћедоније пок. Григорију Степановичу Шчербини 20. априла 1903. године*, Београд 1903.

¹²⁰ Српске новине, бр. 71, 29. 03. 1903, 1; Београдске општинске новине, бр. 14, 30. 03. 1903, 7. Помен је одржан и на годишњицу његове смрти. Београдске општинске новине, бр. 16, 18. 04. 1904, 2.

¹²¹ Мале новине, 30. 03. 1903, 3.

¹²² Мале новине, 16. 04. 1903, 2.

¹²³ Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот, књ. 41, 01. 10. 1906, 241.

¹²⁴ Београдске општинске новине, бр. 19, 11. 05. 1903, 136.

¹²⁵ Политика, 28. 03. 1928, 2.

се по целом Призрену и далеко по његовој околини први пут на дан годишњег помена од мучке смрти многозаслуженог српског пријатеља.“¹²⁶

Двадесет пет година након конзулове смрти, на дан његове погибије, у Косовској Митровици је откривен други по реду¹²⁷ споменик Шчербини. Споменик су подигли официри гарнизона у Косовској Митровици уз помоћ Општине и грађанства¹²⁸, с тим да је велику заслугу имао и инжењер Никола Марко, који је радио на прузи Рашка-Митровица. Он је израдио скицу спомен-обележја, пославши раднике, алат и друга средства.¹²⁹ Налазио се источно од Косовске Митровице, на путу за Вучитрн. Уздигнут на степенице, био је изграђен од гранита и имао је облик пирамиде. На врху се налазила слика покојника¹³⁰.¹³¹ На бронзаној плочи писало је: „Григорије Степанович Шчербин, руски конзул, рођен 1868. године, а погинуо 28. марта 1903. године“ „Официри Косовске Митровице и родољубиво грађанство Косовске Митровице 1928. године“¹³².

Фотографија бр. 3 – споменик Григорију Шчербини
подигнут 1928. г. у Косовској Митровици
Извор: Часовой, № 236-237, 05. 06. 1939, с. 32.

Само откривање споменика било је веома свечано. Најпре је одржан помен у цркви св. Саве у Косовској Митровици, којем је присуствовао велики број

¹²⁶ Политика, 01. 04. 1904, 2.

¹²⁷ Политика, 28. 03. 1928, 2.

¹²⁸ Време, 27. 03. 1928, 6.

¹²⁹ Политика, 29. 03. 1928, 5.

¹³⁰ Фотографију споменика је објавио руски емигрантски часопис „Часовой“ који је излазио у Бриселу. Часовой, № 236-237, 05. 06. 1939, 32.

¹³¹ Правда, 29. 03. 1928, 4.

¹³² Политика, 29. 03. 1928, 5.

представника друштвених, културних организација, војске, као и краљев изасланик (али и немали број становника муслиманске вероисповести). По окончању обреда, формирана је поворка, која се варошким улицама кретала до споменика, испред којег су држани говори. Говорници су истицали да је погинуо служећи српском народу који је преживљавао Голготу, као и да „није било српског дома на Косову и околини кога он није био задужио“ због чега „данас нема ни једног Србина у Јужној Србији који са великим поштовањем и осећањем највеће захвалности не спомиње његово име.“¹³³ Обележје је открио генерал Радосављевић, председник одбора за подизање споменика, предавши га на чување председнику митровачке општине. Крај свечаности обележило је учешће два авиона која је упутила Команда Треће Армије. Они су летели веома ниско изнад споменика просипајући руже на њега.¹³⁴

Истог дана када је освећен споменик, у Београду, у Саборној цркви је одржан помен настрадалом руском конзулу. У говору који је уследио након обреда, патријарх Димитрије је нагласио да је Шчербина „пошао на Косово да брани наше вековно право на ту покрајину. И пао је за то поље крај тога поља као што су пали наши овековечени јунаци.“¹³⁵ Поглавар српске цркве је том приликом чак и уврстио Григорија Стјепановича у „ред наших великих покојних неимара“.¹³⁶

Сама чињеница да је страдао на Косову, пружала је повољне могућности за интерпретације – углавном политичке природе и самим тим његова смрт је била танатополитички пожељна и употребљива. Истовремено, она је утицала и на у извесној мери поистовећивање са косовским жртвама и њихово обједињавање. Наиме, већ у првим натписима о конзуловој погибији из марта 1903. г., његово име је стављано поред имена српских јунака настрадалих на Косову („и кап братске руске крви канула је у потоке крви српске, који столећима Косовом теку“¹³⁷), а он сам описиван као „јагње међу вуковима.“¹³⁸ У Сремској Митровици¹³⁹ су га тамошњи Срби именовали за носиоца српске идеје и мученика за исту.¹⁴⁰ Две и по деценије након погибије, руски конзул је у београдској штампи описиван као „велики човек који је радио за нашу

---

¹³³ Исто, 5.

¹³⁴ Исто, 5.

¹³⁵ Исто, 5.

¹³⁶ Исто, 5.

¹³⁷ Цит. према: Д. Батаковић, *нав. дело*, 323.

¹³⁸ Цит. према: Д. Батаковић, *нав. дело*, 321.

¹³⁹ Чак су и учитељи рудничког округа перцепирали Шчербину као јунака и заштитника Српства. Мале новине, 14. 04. 1903, 1.

¹⁴⁰ Мале новине, 16. 04. 1903, 2.

националну ствар и за њу и свој живот жртвовао.¹⁴¹ Његова смрт је описивана као трагична, а из наведеног је јасно да је реч о понављању већ изговорених речи. Приликом освећења споменика, као и на сахрани руског царског посланика Николаја Хенриковича Хартвига 1914. г., понављано је да је био велики пријатељ, велики Рус, „заштитник српског живља“¹⁴² (упркос њој контрадикторној констатацији да „Шчербина није имао времена да покаже колико је Србе волео и ценио. Остао је међу нама свега месец и по дана“¹⁴³).

Његов долазак и постављење за генералног конзула у Косовској Митровици је сагледаван у светлу дела борбе за ослобођење Косова и Метохије и српског становништва. Наиме, у својој последњој вољи, објављеној управо две и по деценије касније (коју је забележио потоњи руски конзул Виктор Машков), завештао је да „се чувају Срби на Косову.“¹⁴⁴ Уосталом, и сам Шчербина је својим речима „Ја сам прва жртва у новој српској историји за ослобођење старе Србије“¹⁴⁵ на неки начин дефинисао и одредио своју улогу у том периоду. Описиван је и као „словенски мученик“¹⁴⁶ и „неумрли“¹⁴⁷, епитетима којима је описивана и личност императора Николаја II након 1918. г. Према сведочењу објављеном 1928. г., убрзо по погибији руског конзула, преносили су се гласови да се међу Арнаутима и Србима веровало да су аустријски конзули из Скопља и Митровице припремао ово убиство.¹⁴⁸ Убице Шчербине и касније руског конзула Ростковског су биле перцепиране као непријатељи српског народа и зликовци.¹⁴⁹

Само неколико месеци након погибије Шчербине, у августу исте године, страдао¹⁵⁰ је руски конзул у Битољу Александар Аркадјевич Ростковски. Активан у дипломатској служби, представљао је царевину у Бугарској, Јањини, Бејруту,

---

¹⁴¹ Време, 27. 03. 1928, 6.

¹⁴² Време, 28. 03. 1928, 4

¹⁴³ Исто, 4.

¹⁴⁴ Исто, 4.

¹⁴⁵ Политика, 29. 03. 1928, 5.

¹⁴⁶ Исто, 5.

¹⁴⁷ Већ у првим телеграмима српских представника помињана је његова мученичка смрт. Мале новине, 30. 03. 1903, 3.

¹⁴⁸ Политика, 29. 03. 1928, 5.

¹⁴⁹ Политика, 07. 04. 1904, 3.

¹⁵⁰ О аустроугарским изворима о његовом убиству: Г. Стојчевски, „Австроунгарски документи за убиството на рускиот конзул Александар Ростковски во Битола“, *Рускиот императорски конзулат во Битола 1861-1915*, ур. Б. Спасева, Битола 2015.

Бриндизију, Битољу и Скопљу. Најпре је био вицеkonzул у Битољу, па затим и по претварању вицеkonzулата у konzулат 1901. г., konzул царевине у том граду.¹⁵¹

Неколико дана по почетку Илинденског устанка у Македонији августа 1903. г., Ростковски је из манастира Буково (који се налазио недалеко од Битоља) кренуо у ту варош. На уласку у овај град, жандарм га није сходно званичном протоколу поздравио, на шта је konzул реаговао сишавши с кола и упитао за његово име. Тада је жандарм запуцао. Први испаљени метак га није погодио. Другим га је смртно ранио¹⁵².

Као и Шчербини, и њему је српско становништво вароши одало пошту. Његово тело је било изложено у згради руског konzулата у Битољу читавих 11 дана. Ковчег је у специјалном вагону уз високе војне и цивилне почести био испраћен до Солуна, а затим војним бродом „Терец“ до родног града – Одесе, у којој је и сахрањен настрадали konzул.¹⁵³ Сећање на руског konzула је одржавано и наредних година. Поводом годишњице од смрти 1904. г., у Саборној цркви је у организацији општине града Београда одржан помен Ростковском и Шчербини. Тиме су заправо обједињене ове две смрти – смрти, како је тада истицано, од „зликочачке руке“¹⁵⁴, док су, истовремено, настрадали дипломатски представници Русије описивани као заштитници српског и словенског живља у Турској.¹⁵⁵ Овакве речи су понављане и више од тридесет година касније.¹⁵⁶

Идеја о обележавању места страдања руског konzула датира из 1913. г. (десете годишњице од његове погибије), када је битолска општина донела одлуку да Ростковском подигне споменик.¹⁵⁷ На тридесетогодишњицу konzулове смрти – 1933. г., руска колонија у Битољу је започела са меморијализацијом сећања на настрадалог, решивши да у непосредној близини места погибије постави konzулу обелиск (према, пак, наводима руске емигрантске штампе, идеја је припадала тадашњем епископу жичком, Николају Велимировићу¹⁵⁸, који се, уосталом, налазио на челу одбора грађана

---

¹⁵¹ М. Л. Ямбаев, „Русский консул на Балканах“, *Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянские народы: векторы взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе*, Москва 2010, 233.

¹⁵² Једна каснија верзија наводила је да је убијен из турске заседе. Правда, 11. 08. 1933, 13.

¹⁵³ З. Божиновски, „Пренесувањето од Битола на телото на убиениот руски конзул Александар Ростковски и неговиот погреб во Одеса“, *Рускиот императорски конзулат во Битола 1861-1915*, ур. Б. Спасева, Битола 2015.

¹⁵⁴ Политика, 07. 04. 1904, 3.

¹⁵⁵ Исто, 3.

¹⁵⁶ Политика, 08. 11. 1936, 16.

¹⁵⁷ Политика, 11. 04. 1913, 3.

¹⁵⁸ Царский вестник, № 527, 15. 11. 1936, 2.

за његову градњу¹⁵⁹). Руска колонија је успела да издејствује помоћ од Министарства иностраних послова Краљевине, док је општина Битољ и грађани вароши требало да обезбеде потребан материјал за његову изградњу.¹⁶⁰

Споменик је завршен 1936. г. Није познато из ког разлога није остварена првобитна идеја. Наиме, подигнут је меморијал у облику руског осмокраког крста¹⁶¹, на којем је био натпис „свом заштитнику, руском царском конзулу, погинулом од злочиначке руке у времену тешког робовања“, као и фотографија покојника¹⁶². Постављен је на градски трг, у близини соколског дома¹⁶³ и недалеко од другог меморијала који је представљао српског ратника.¹⁶⁴ Споменик је новембра 1936. г. осветио патријарх Варнава.¹⁶⁵

Још једном парадигмом потоњих презентација Руса, може се сматрати и смрт болничара московског одреда¹⁶⁶ Александра Борисовича Сусинова¹⁶⁷ у Скопљу јануара 1913. г. У овај град је младић дошао као члан санитетске мисије с циљем пружања помоћи српским рањеницима током Првог балканског рата, а његов рад је одмах по смрти наишао на знатан одјек. И сам ослабљеног здравља, „која га није могла задржати да не пође и не помогне својој јужној словенској браћи“, пао је као „жртва својих дужности.“¹⁶⁸ Тако је извештач београдске „Политике“ читаоце обавестио о смрти болничара, изједначивши притом његову помоћ рањеницима са доприносом војника у првим линијама фронта у тим борбама. Посебан акценат је стављен на чињеницу да Сусинов није припадао српским трупама, већ да је заједно са нешто раније преминулим чланом енглеске мисије, лекаром Чарлсом Картером био војник „који је припадао човечанству који је бранио његове најузвишеније принципе, љубав и саосећај према ближњима.“¹⁶⁹ На тај начин је представљен као борац за идеале и као такав сличан српским борцима. Последњи навод апострофирао је и аутор чланка који је истакао да су у борби за ослобођење пали и странци. На тај начин је сврстан у

---

¹⁵⁹ Време, 27. 09. 1936, 6.

¹⁶⁰ Време, 07. 08. 1933, 4.

¹⁶¹ Пројекат обелиска је био објављен у новини „Време“ августа 1933. г.

¹⁶² Царский вестник, № 527, 15. 11. 1936, 2.

¹⁶³ Исто, 2.

¹⁶⁴ Правда, 25. 08. 1938, 14.

¹⁶⁵ Време, 08. 11. 1936, 5.

¹⁶⁶ О руској хуманитарној помоћи Србији током Балканских ратова: Г. И. Шевцова, *Руски хуманитарни поход на Балкан*, Београд 2012; Г. И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912-1917*, Београд 2010; А. Nedok, „Ruska medicinska pomoć Srbiji u njenom oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804. do 1917. godine)“, *Vojnosanitetski pregled* 7/2009, 587-596.

¹⁶⁷ У чланку из јануара месеца 1913. г. помиње се презиме „Сусин“, а у фебруару „Сусинов“.

¹⁶⁸ Политика, 15. 01. 1913, 2.

¹⁶⁹ Исто, 2.

„пантеон“ жртава за слободу српског народа, којем ће касније (додуше, уз промену придева – уместо „српски“ „југословенски“) бити придодата и неколицина пострадалих Руса. Погреб који му је приредило Скопље, иако без претходног наређења и објаве, како је нарочито подвукла „Политика“, имао је карактер опште жалости у којој су учествовали војници, официри, лекари, чиновници и сељаци из околине града. Индикативне су биле и изјаве Скопљанаца да у том граду до тог времена није било величанственије сахране. Погребна поворка, спонтано окупљена, кретала се од зграде руске болнице до цркве светог Спаса, у којој је лично митрополит Вићентије служио опело. Сам болничар је сахрањен у близини Картера, а већ наредног месеца му је иницијативом официра подигнут надгробни споменик са натписом „Правом брату, који свој живот даде негујући рањену и болесну браћу, подиже споменик захвална српска војска.“¹⁷⁰ Из натписа се јасно ишчитавао посебан однос према покојнику. У прилог томе ишла је још једна чињеница. Наиме, постављање овог надгробника је пратило подизање споменика и Енглезу, који је за разлику од цитиране посвете руском болничару, био једноставно окарактерисан као „члан енглеске мисије у Скопљу“ који је изгубио живот лечећи „српске рањенике“¹⁷¹. Овакви наводи су сведочили о јасној дистинцији која је у одређеним деловима српског друштва прављена између припадника руског и енглеског народа, али и о специфичном односу према Русима. „Руско“ је имало и задобијало посебан статус у редовима српског друштва.¹⁷²

---

¹⁷⁰ Политика, 26. 02. 1913, 3.

¹⁷¹ Исто, 3.

¹⁷² О русофилији: М. Јовановић, *Срби и Руси 12-21. век – историја односа*, Београд 2012.

1. ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ РУСКИХ ВОЈНИКА ПОГИНУЛИХ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1914-1918)

1. 1. Предвечерје рата - сахрана Николаја Хенриковича Хартвига

Период између Сарајевског атентата 28. јуна 1914. г. и почетка аустро-угарских ратних дејстава против Србије месец дана касније, познат под називом „јулска криза“¹⁷³, обележен је низом догађаја. Важност овог историјског контекста за државе Европе, разумљива је са становишта праћења развоја догађаја, који су резултирали сукобом светских размера. Међутим, у случају Србије, овај период је носио још једну димензију, директно повезану са приликама изазваним атентатом на Франца Фердинанда. То је била смрт посланика Русије на српском двору, Николаја Хенриковича Хартвига. Последице овог чина – реаговање целокупног друштва и елите у Београду не треба сматрати изолованим од атмосфере која је владала у Аустро-Угарској након убиства престолонаследника, али и Србији. Реакције њеног јавног мњења на политичке потезе Двојне монархије¹⁷⁴, имале су знатан утицај на начин на који је друштво перцепирало Русију и Русе, као и русофилска расположења¹⁷⁵ припадника српског народа¹⁷⁶.

Николај Хенрикович Хартвиг је на положај у Краљевини Србији дошао током Анексионе кризе 1909. г., по окончању службовања у Персији. Био је начелник

---

¹⁷³ О јулској кризи и Првом светском рату: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914-1918. г.*, Београд 1992; А. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Београд 1981; Н. Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914-1918. г.*, Београд 1998; Ђ. Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Београд 2009.

¹⁷⁴ О стереотипима и слици „Другог“: М. Ristović, „' Slika neprijatelja': Srpske teme u berlinskom satiričnom časopisu „Kladderadatsch“ 1914-1915. godine“, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1-2/1996, 23-39; А. Митровић, „Срби о Немцима. Једно „виђење другог“ створено историјом“, *Срби о Немцима*, ур. М. Софронијевић, М. Максимовић, Београд 1996, 11-16; М. Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903-1918)*, Београд 2003; О. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Београд 2002; N. Makuljević, „Slika drugog u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX veka“, *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ур. О. Manojlović Pintar, Београд 2006, 141-157; М. Јовановић, „О „две Русије“ у српском друштву или Русија за „унутрашњу употребу“: слика Другог као идентитетско самодефинисање“, *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, прир. М. Јовановић, Београд 2011, 11-40.

¹⁷⁵ Антиаустријска расположења у Србији су била изражавана у више наврата, попут реакције јавности, коју је изазвао посланик Двојне монархије Угрон, који није присуствовао помену умрлим члановима династије Романов у Саборној цркви (одржаном поводом 300-годишњице њихове владавине) фебруара 1913. г. Наиме, штампа се изразито критички понела према одсутном представнику Аустро-Угарске, али и млађем аташеу и лакеју, који су уместо њега били на опелу. *Политика*, 21. 02. 1913, 3.

¹⁷⁶ М. Јовановић, *Срби и Руси 12-21. век – историја односа*, Београд 2012.

азијског департамента Министарства иностраних дела Русије, али и кандидат за министра те установе.¹⁷⁷ Већ у првим српским реакцијама на његов долазак, приметна су била знатна очекивања и позитиван однос према придошлом. Извештаји са посланиковог путовања по „Новој Србији“, како је писано годину дана по ослобођењу Македоније, били су препуни израза одушевљења руским представником, који је био „тријумфално“ дочекан у Тетову пред 3.000 грађана. Оваква реакција „српског живља“, које је „тако дуго било потиштено“, у новинским чланцима описивана је као „сасвим разумљива“.¹⁷⁸ Одудевљење, пак, поводом пада Скадра неколико месеци касније, подељено је и са Николајем Хенриковичем. Наиме, пред здањем руског посланства, одржане су манифестације, током којих је клицано императору Николају II, руском народу и „великом пријатељу Српства и Словенства“, представнику империје у Београду – Хартвигу.¹⁷⁹ Почетком јулске кризе 1914. г., међутим, и његово име је постало предмет различитих критика у аустро-угарским круговима. Оптужен је био да поводом убиства Франца Фердинанда на згради своје резиденције није спустио заставу на поља коља.¹⁸⁰ Овакви гласови су представљали разлог због којег је посетио аустријско посланство и њеног представника у Краљевини Србији – барона Гизла од Гислингена 27. јуна/10. јула (по новом календару). У тој згради у Београду у улици Светозара Марковића, у току разговора са послаником Двојне монархије, доживео је срчани удар и упокојио се.¹⁸¹

Вест о његовој смрти је заузела централно место у београдској штампи. „Правда“ је о Хартвиговој смрти обавестила своје читаоце натписом о „страшној ноћи“ коју је Београд имао између 27. и 28. јуна (по старом календару). „Наш највећи пријатељ, престао је да од синоћ живи за своју велику царевину, за Словенство, за српски народ, који је тако жарко волео.“¹⁸² Ова вест је, међутим, већ тада у јавности била пропраћена гласинама о „правом узроку“ смрти – наводном тровању покојника. Аутор овог новинског чланка је дао слику атмосфере која је владала у престоници. Наиме, према његовим наводима, само су појединци поверовали у тврдњу о природној смрти (од срчаног удара), „али већина није хтела ни да чује, упорни у својем уверењу да је отрован и даље су тврдили да је наш велики пријатељ жртва 'аустријске

---

¹⁷⁷ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, Београд 2009.

¹⁷⁸ Правда, 13. 01. 1913, 2.

¹⁷⁹ Политика, 11. 04. 1913, 3.

¹⁸⁰ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, Београд 2009.

¹⁸¹ Политика, 28. 06. 1914, 3.

¹⁸² Правда, 28. 06. 1914, 2.

помаме'.¹⁸³ Преношене су гласине да су аустријске власти окарактерисале Хартвига као правог творца атентата у Сарајеву - „многи који су то синоћ тврдили, говорили су о томе са таквим уверењем, као да већ и доказе имају у рукама.“¹⁸⁴ „По улицама и на свим другим местима свет се нервозно скупљао, јурио у правцу руског посланства и тражио обавештења о узроку смрти свог великог пријатеља.“¹⁸⁵ Али, аутор је налазио оправдање за овакве реакције - „све те верзије о онаквом једном страшном догађају потпуно су разумљиве. Наш свет је била обузела велика жалост, јер губи највећег пријатеља, и у тој жалости, сваки је тражио начина, како ће ту трагедију објаснити и кога ће као проузроковача обележити.“¹⁸⁶ Сliku свеопште жалости за покојником, могуће је илустровати и реаговањем читавих група. Наиме, у такозваном Бранином позоришту (сатиричном театру Бранислава Цветковића), на половини представе, објављена је вест о смрти посланика, и она је прекинута. „Смех је уступио место искреним сузама. Публика се тужно разишла.“, закључио је новинар. И у испуњеним многобројним гледаоцима, у биоскопима „Касина“, „Коларац“ и „Колосеум“ на вест о Хартвиговој смрти, „све је на мах стало“¹⁸⁷. Општедруштвена жалост за покојником, резултирала је и отказивањем биоскопских представа и обуставом свирања музике у престоничким кафанама¹⁸⁸, истицањем црних застава на свим кућама главних београдских улица¹⁸⁹, али и служењем религијских обреда.

У црквама у Краљевини су већ 28. јуна држани помени преминулом. Илустрацију карактера који је задобио овај религијски обред, дат је следећим описом: „српски сељак, остављајући свој пољски посао, журио је црквама да тихом молитвом Богу ода последњу пошту сени човека, који у истини има врло велики део заслуга за данашњу величину наше отаџбине.“¹⁹⁰ Истог дана, према извештајима београдских листова, житељи главног града су се опростили са покојником, чије је тело било изложено у згради посланства. „Политика“ је забележила и један разговор између двојице мушкараца: „Навалио свет, хоће да уђе, да види екселенцију!, жали се младић, гурајући врата. - Пустите нека уђе когод хоће, јер то је био њихов Никола Хартвиг, озбиљно је одговорио стари портир, који је имао пуне очи суза.“¹⁹¹ „Пред руским

---

¹⁸³ Исто, 2.

¹⁸⁴ Исто, 2.

¹⁸⁵ Исто, 2.

¹⁸⁶ Исто, 2.

¹⁸⁷ Исто, 2.

¹⁸⁸ Политика, 29. 06. 1914, 3.

¹⁸⁹ Политика, 01. 07. 1914, 3.

¹⁹⁰ Правда, 29. 06. 1914, 2.

¹⁹¹ Политика, 29. 06. 1914, 3.

посланством стоје масе света, многе отмене даме плачу, а на лицима свих видите утученост која још силније делује на општу жалост.“¹⁹² „И мало и велико и просто и интеллигентно, покушавало је да уђе у посланство, да види последњи пут великог пријатеља српског народа. Улазак се није бранио, али су га маса кола и аутомобили спречавали, тако да су многи са пуним срцем морали одустати од жеље.“¹⁹³ На опроштај са покојником су позивали и новинари престоничких гласила, истичући да је дужност сваког Београђана да се опросте са послаником који је „био наш брат, он је био највећи Србин.“¹⁹⁴ „Целог јучерашњег дана, цео Београд, од најбогатијег до најсиротнијег грађанина, ишао је у руско посланство да последњи пут види великог српског пријатеља и да му ода последње поштовање. Као и прекјуче, пред посланством су због тога морали стојати полицијски чиновници, који су одређивали колико света одједаред може ући у посланство, да због претрпаности не би наступила нека несрећа. Тако је поред мртвог тела Николе Хартвига продефиловала цела српска престоница.“¹⁹⁵

У јавности је Хартвигов долазак у Србију на место посланика повезиван са, тада за Србију, важним тренутком – анексијом Босне и Херцеговине. „Као пријатељ српског народа је осетио велики наш бол и нико није учествовао тако искрено у нашим недаћама као он. Тада се његово велико словенско срце било толико разнежило, да се је он био заверио, да српском народу помогне. Он је познавао српски народ, он је знао његову велику снагу и велику љубав према моћној Русији и зато је цео свој дипломатски рад био посветио напретку Краљевине Србије.“¹⁹⁶ Овакве наводе је потврдио и Василије Николајевич Штрандман, први секретар руске мисије у Београду, који је писао да „иако је грешио у односу на Русију, искрено волео и поштовао српски народ и понекад му је на жртву приносио чак и интересе своје отаџбине.“¹⁹⁷¹⁹⁸ Истовремено, у српском јавном дискурсу, смрт је описивана као тежак удар, који је нанет српском народу након Сарајевског атентата и проблема које је он проузроковао.

---

¹⁹² Правда, 29. 06. 1914, 2.

¹⁹³ Политика, 29. 06. 1914, 2.

¹⁹⁴ Правда, 28. 06. 1914, 2.

¹⁹⁵ Политика, 01. 07. 1914, 3.

¹⁹⁶ Правда, 28. 06. 1914, 2.

¹⁹⁷ Према наводима члана организације „Уједињење или смрт“ Божина Симића, којем је током путовања по Русији омогућен приступ важним документима о спољној политици Русији, потом објављеним у часопису „Нова Европа“, руски посланик је из Београда заправо водио самосталну спољну политику: „Хартвиг је тврдоглаво саботирао сва наређења из Петрограда када нису била у складу са његовим планом.“ Он је, заправо, како је Симић забележио, тежио „оружаној борби, и то у првом реду са Аустро-немцима, а тек узгред са Турцима“. Чак је тврдио да је Николај Хенрикович „енергично заузео фотељу Пашића“, односно да је водио спољну политику Краљевине Србије. Марсо, „Никола Хартвиг и Србија“, *Nova Europa*, бр. 6, 26. 06. 1933, 243-244. Чланак је објавио под псеудонимом Марсо. Я. В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, Москва 2012, 30.

¹⁹⁸ В. Н. Штрандман, *нав. дело*, 281.

„Неоспорно је да је смрт Николе Хартвига ненадокнадиви губитак Словенства, а особито Српства, које је он волео, као што мајка своје мезимче¹⁹⁹ воли.“²⁰⁰

Своје утиске о Николају Хенриковичу и његовој смрти, убрзо су београдски листови почели да објављују. У издвојеном чланку у „Правди“ један аутор је изразио свој став о посланику и друштвеној перцепцији његове смрти. „Црне се заставе вију. Црни је празник дошао за Српство и плачу наша срца неутешно, горко. Колико ће душа плакати за оним, који је љубио плодна поља наше отаџбине, кршеве и горе, у којима је живео народ, кога си ти безгранично волео, јер је био сличан твојој земљи, твојој крви. Гле то, милиони јецају, певајући ти у души посмртне химне. Милиони скидају жалосно своје капе, шапћући топле молитве Богу за твоју душу, која их је вазда имала у себи. У срца свих тих милиона урезује се дубоко твоје име, које се никада неће избрисати, никад заборавити. Почивај мирно у земљи оног народа, који ће гледати на твоју могилу, као на подигнути храм, који ће постојати док буде њега на карти Европе.“²⁰¹

Треба истаћи да су првобитне информације, којима су новинари београдских редакција располагали, указивале на то да ће у року од два дана његово тело бити пренето у Петроград и тамо сахрањено. Према тим изворима, планирано је служење опела у Вазнесењској цркви и потом пренос преко Пеште у руску престоницу.²⁰² Друге, пак, информације су гласиле да ће његово тело бити пренето у Саборну цркву, у којој ће остати до преноса у Русију (писано је да ће бити сахрањен у лаври Александра Невског).²⁰³ Извештачи су, међутим, пренели и верзију према којој ће његово тело бити привремено сахрањено на Новом гробљу, а затим пресахрањено у Русији.²⁰⁴ Али, истовремено са овим нагађањима и разним информацијама, објављена је и жеља Београђана, „који необично цене заслуге“ посланика за српски народ да се Хартвиг сахрани у српској престоници. Тада је као последња вест стигао и телеграм удовице да „ће се по нарочитој жељи“ њеног супруга он сахранити управо у Краљевини.²⁰⁵

„Политика“ је већ дан по објави посланикове смрти пренела вест да је ћерка преминулог, Људмила Хартвиг, изразила „на меродавном месту“ жељу да се њен отац сахрани у Београду. Иста замисао је постојала и међу представницима градске

---

¹⁹⁹ Овим речима се супротставља познати цитат кнеза Григорија Николајевича Трубецког, руског посланика на српском двору 1914-1915. г. „Бугарска је била вољено чедо, а Србија наше занемарено пасторче“. Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914 – 1917. и руска дипломатија*, Београд 1994.

²⁰⁰ Правда, 29. 06. 1914, 2.

²⁰¹ Правда, 05. 07. 1914, 3.

²⁰² Правда, 28. 06. 1914, 2.

²⁰³ Правда, 29. 06. 1914, 2.

²⁰⁴ Пијемонт, 29. 06. 1914, 1.

²⁰⁵ Правда, 29. 06. 1914, 2.

општине, која ју је представила у облику молбе; али и, према извештају „Политике“, целог српског друштва: „Спонтано без икаквих додира с владом, у средини београдског становништва, никла је мисао да се покојни Хартвиг сахрани у Београду. Никада се Србија не може одужити великом покојнику за све што је он урадио за Српство. Али она може побожно, с пуно љубави и пијетета да му чува гроб. Кости његове мирно би почивале у земљи, коју је он волео исто тако, као да је њен син.“²⁰⁶ Наиме, замисао једне групе виђенијих београдских политичара, чиновника и грађана је била да упуте молбу српској влади да посредује код породице покојника и царске владе да одобри да се посланик сахрани у престоници Краљевине Србије.²⁰⁷

Позитивни одговор руске владе, односно министра иностраних дела Сергеја Дмитријевича Сазонова, на предлог краљевске и престониичких власти да се Н. Х. Хартвиг сахрани у Београду, објавила је „Политика“. „Царска-руска влада веома дирнута жељом краљевске српске владе и града Београда, гледа у томе знак пажње, коју Србија указује посмртним остацима руског представника и сматра то као високу почаст за Русију. Дубоко благодарим на толикој пажњи и почести, изјављујем да од стране царске владе нема никаквих сметњи за остварење ове српске жеље.“²⁰⁸ На питање, пак, упућено удовици да ли је дала пристанак да буде сахрањен у Београду, она је одговорила: „Како не бих пристала? Па то је његова жеља и била! Толико ми је пута причао: „Баш је диван овај српски народ. Ништа не бих толико волео, колико да међу Србима и умрем. Знам да има људи који говоре како је Србин хладан, равнодушан. А није он такав. Србин је само ћутљив и баш кад најише осећа, он ништа не уме да каже.“²⁰⁹ „Нека гроб међу Србима настави посао, на коме је он за живота с толико љубави радио.“²¹⁰

Према пројекту о уређењу Новог гробља, део у којем је био сахрањен Велимир Теодоровић, задужбинар и ванбрачни син кнеза Михаила, и Милован Миловановић, био је предвиђен за гробове великих добротвора, пријатеља и великана, а план градских власти је био да се тај део касније украси колонадом и аркадама. По добијању сагласности од руске владе, Београдска општина је донела одлуку да се управо на том месту сахрани Хартвиг.²¹¹

---

²⁰⁶ Политика, 29. 06. 1914, 2.

²⁰⁷ Исто, 2.

²⁰⁸ Политика, 01. 07. 1914, 2.

²⁰⁹ Исто, 2.

²¹⁰ Исто, 2.

²¹¹ Пијемонт, 01. 07. 1914, 2.

У броју, објављеном на сам датум сахране, „Политика“ је изразила своје становиште да ће погреб посланика „остати у успомени као нешто, чега никада пре тога није било. Никада још, ни у једној земљи, није један стран посланик сахрањиван и оплакиван тако искрено и тако дубоко, као што Николу Хартвига жали и оплакује српска престоница и цела земља.“²¹² „Политикин“ извештач, бележио је: „Још од раног јутра, свет је почео да се скупља у околини руског посланства. Трупe београдског гарнизона такође су рано дошле. Трговци затварају радње.“²¹³

О детаљима погребa београдска штампа је известила своје читаоце, посветивши овом догађају знатан простор. Покушавајући да публици пренесе атмосферу и илуструје масовни карактер сахране, новине су објавиле запажања угледног гостионичара на Новом гробљу, Косте Гинића, која је изговорио сузних очију једној групи новинара: „Још нико код нас није био овако сахрањен, нико сем можда блаженопочившег кнеза Михаила... али оваквог погребa у Београду још није било.“²¹⁴ И сам аутор чланка „Политике“, забележио је своје утиске који се не могу „ни речима ни сликом представити.“²¹⁵ По процени овог листа, на главним градским улицама се окупило око 100.000 људи, „јер по кућама нико живи није остао.“²¹⁶

„Рано изјутра у целој вароши осећала се велика жалост; на Теразијама и по свим улицама, куда ће проћи спровод, слегале су се масе становништва“²¹⁷ из Београда и околине. Трупe београдског гарнизона су с обе стране улица којим је поворка требало да крене образовале шпалир – од посланства у Улици краља Милана, Кнез Михаиловој и Краља Петра до Саборне цркве и од Теразија Александровом улицом до тада нове зграде Народне скупштине. Аутор је приметио и ред који је владао пре и током поворке одајући поштовање и полицијским органима и грађанима који су се с пијететом односили према покојнику. На челу колоне се налазио одред коњичке жандармерије, иза којег је ношен крст и кољиво. За венцима су се кретале пешадијске трупе са музиком и командантима, затим десеторица официра који су носили покојникова одличја и ленте, као и певачка друштва. Ковчег, на којем су били украшени мач и Хартвигова парадна капа, из посланства су изнели официри и чиновници министарства иностраних послова, а дипломатски кор је направио шпалир до кола са четири коња. У Саборној цркви су спровод дочекали престолонаследник

---

²¹² Политика, 01. 07. 1914, 3.

²¹³ Исто, 3.

²¹⁴ Политика, 02. 07. 1914, 2.

²¹⁵ Исто, 2.

²¹⁶ Исто, 2.

²¹⁷ Исто, 2.

Александар, краљевић Ђорђе и принц Павле. Опело у цркви је служио митрополит Димитрије са владикама и целокупним свештенством.

После службе, говор је одржао најпре митрополит, потом и Пашић. Он се посебно осврнуо на посланикове особине и захвалност српског народа према „великом покојнику“ - „Ту благодарност задржаће вечито у своме срцу и предаће аманет и своме потомству да чува и поштује гроб великог Руса, великог Словенина и великог пријатеља српског народа. Гроб његов у српској земљи коју је он љубио као своју отаџбину, остаће вечита веза између руског и српског народа, која ће пружити поуку потомству да се је велики историјски преображај Србије завршио с помоћи Русије.“²¹⁸ Идеја тада зачета наставиће да се развија и у међуратном периоду, у којем ће ослобођење и уједињење три народа такође бити приписивано помоћи Русије.

По завршетку опроштајних говора, ковчег су из цркве изнели представници дипломатског кора заједно са Пашићем. „Политика“ је забележила да се по изласку из цркве поворка увећавала, а да је сам спровод трајао читави четири сата.²¹⁹ Заправо величину ове манифестације најилустративније представљају кадрови филма „Погреб Николаја Хартвига“²²⁰ који је снимио престонички филмски продуцент Ђорђе Богдановић, власник биоскопа „Касина“.²²¹ Непрегледни редови учесника у погребу и шпалири грађана престонице одлично одсликавају атмосферу која је тада владала у Београду. Пред Гинићевом механом било је окупљено, према наводима српске новине, више стотина грађана, махом жена, који су „од ране зоре ту очекивали долазак спровода.“²²² Пред гробницом, ковчег са кола су скинули председник општине и већници. Поред гроба су стајали уплакани Пашић, удовица и ћерка покојника, секретари посланства, митрополит, владике и најстарији свештеници, као и почасни вод краљеве коњичке гарде. По читању молитве за покој душе, председник општине је одржао говор, у којем је исказао захвалност Срба „што им је кад нам је неумитна смрт, већ тако рано отргла великог пријатеља, бар додељена та утеха, да гроб Хартвигов буде у српској земљи, да ту буде успомена и залога, која ће и надаље везивати велику Русију са нашом домовином.“²²³ У тренутку спуштања ковчега у гробницу, испаљени су се

---

²¹⁸ Политика, 02. 07. 1914, 3.

²¹⁹ Исто, 3.

²²⁰ Филм „Погреб Николаја Хартвига, царског руског посланика у Београду“ је сачуван у Архиву Југословенске кинотеке.

²²¹ Д. Косановић, *Почеци кинематографије на тлу Југославије 1896-1918*, Београд 1985.

²²² Политика, 02. 07. 1914, 3.

²²³ Исто, 3.

топовски и пушчани плотуни. Већ неколико дана након сахране, у београдском биоскопу „Касина“, приказан је филм „Погреб Николаја Хартвига“.

Фотографија бр. 4 – Изношење ковчега са телом Хартвига из Саборне цркве у Београду

Извор: Ратни албум 1914-1918, Београд 1926, с. 17.

Са меморијализацијом посланиковог имена, започето је већ истог месеца. Наиме, Одбор Београдске општине је дан пре саме сахране, на својој свечаној седници донео једногласну одлуку да се дотадашња Београдска улица именује по преминулом²²⁴ (мада се на реализацију ове одлуке чекало више година). Почетком јула месеца, у селу Варварину, у црквеној порти недалеко од споменика руским добровољцима²²⁵ (чиме је на неки начин прављена аналогија и веза између погибије руских војника настрадалих током српско-турских ратова и Хартвигове смрти), одржан је помен преминулом, који су служили сви тамошњи свештеници, а по завршетку опела, општински одбор је донео одлуку да се једна улица у варошици назове именом преминулог.²²⁶ Истовремено, Друштво Света Јелена је поводом посланикове смрти одлучило да постави мраморну плочу са посветом посланику и узида је у новоподигнуту цркву у Штимљу, у близини Урошевца.²²⁷ Међутим, није познато да ли је услед почетка рата то решење и остварено.

---

²²⁴ Пијемонт, 01. 07. 1914, 2.

²²⁵ Пијемонт, 04. 07. 1914, 1.

²²⁶ Правда, 07. 07. 1914, 2.

²²⁷ Пијемонт, 02. 07. 1914, 3.

Развој култа преминулог посланика, чије су назнаке биле уочљиве још од тренутка његовог доласка на службовање у Србију, уследио је одмах по објави вести о упокојењу. Русофилска осећања већине поданика Краљевине, ојачана аустрофобном атмосфером која је владала у српском друштву, резултирала су панегиричним натписима у штампи, која је и сама давала различите интерпретације његове смрти. Њен опис у јавном дискурсу, ишао је чак дотле да је представљана као ратничка. „На том послу је и умро, као војник који умире на бојном пољу. Слава му је и вечан помен међу Србима, где год да их има и колико год да их има.“²²⁸ Овакви наводи су и касније понављани, с тим да је ова „погибија на бојном пољу“ била повезивана и са акцијама аустријских власти - „његова смрт, свом трагичношћу својом, открила је на један јасан и потпун начин читав систем аустријских махинација и интрига.“²²⁹ Пишући о „простој, обичној аустријској лажи“ да руско посланство подовом смрти Франца Федриганда није спустило заставу на пола копља и да је организовало поједина весела, аутор једног чланка је Хартвиговог одлазак код аустријског посланика повезао са демантовањем ових вести. „Болестан, узнемирен, већ срчаним нападима и онда није никакво чудо – напротив лекарски је то сасвим разумљиво – што га је у експликацији коју је имао са г. Гизлом ударила капља. Војник је пао, вршећу своју дужност.“²³⁰

И у случају Шчербине и Николаја Хенриковича, истицана је њихова љубав према српској држави и на тај начин ирационализовано њихово политичко деловање. У југословенски оријентисаној новини „Пијемонт“, последњи је чак био именован за „дипломатског апостола словенске мисли“, а његов култ „који се простирао од краљевог двора до пастирске колибе као мирис измирне“, оправдан је чињеницом да је уздигао углед Србије у Русији и Европи.²³¹ Хартвигов култ је био уздигнут до толиког нивоа да је поводом годишњице²³² његове смрти писано о његовом „светитељском лицу“²³³. У Београду је тако, упркос чињеници да се Србија налазила у рату, обележена годишњица Хартвигове смрти. О томе колики је значај придаван овом чину сведочи и то да је митрополит Димитрије чинодејствовао на служби и помену.²³⁴

---

²²⁸ Политика, 28. 06. 1914, 3.

²²⁹ Политика, 30. 06. 1914, 1.

²³⁰ Исто, 3.

²³¹ Пијемонт, 29. 06. 1914, 1.

²³² На годишњицу смрти, одржани су помени у Београду, Нишу, Скопљу и Битољу. Правда, 27. 06. 1915, 2. У „Ратном дневнику“ је објављено да „мада физички удаљена од овог драгог нам гроба, српска ће армија ипак духовно учествовати на помену овог великог и незаборављеног пријатеља српског народа“. Ратни дневник, 26. 06. 1915, 3.

²³³ Правда, 27. 06. 1915, 1.

²³⁴ Политика, 28. 06. 1915, 2.

Завршетком рата и стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, његов лик није нестао из јавног дискурса. Напротив, био је веома присутан (у том периоду је и Београдска улица преименована у Хартвигову²³⁵). На његову делатност, београдска гласила су често подсећала своје читаоце, одржавајући на тај начин успомену на почившег, док су сами натписи у штампи следили традиције оних извештаја из јула 1914. г. Реактуелизовано је питање узрока његове смрти, праћено понављањем различитих верзија догађаја и интерпретација. У том смислу је био интересантан чланак објављен у београдској „Правди“ фебруара 1927. г. Започевши извештај понављањем приче о тајанственој, нерасветљеној и изненадној смрти посланика, аутор је поставио питање шта је дипломату толико узбудило да је имао срчани удар? Самог покојника је описао као „знаменитог представника доброг словенског цара“²³⁶, док је природним сматрао постојање различитих гласина које су тих јулских дана у Београду препричаване. И 1931. г. настављено је са сличним причама о наводном убиству Хартвига. „Преширало се око тога, да ли је кафа била отрована или је столица била електризована.“²³⁷

Посебан, међутим, повод за поновно отварање тог питања, представљала је двадесетпетогодишњица од његове смрти. Тада су у „Времену“ објављене успомене публицисте Душана Лончаревића, првог послератног председника Централног пресбиороа. Он је 1914. г. као новинар, дописник Корбиороа, пратио догађаје који су претходили аустро-угарском ултиматуму Србији. Писао је о „фантастичним околностима под којима се изненада угасио живот“ „великог и незаборавног пријатеља српског народа и свих Јужних Словена“, што је изазвало у Београду „запрепашћење и неизмеран бол“²³⁸. С обзиром да је као дописник стране новинске агенције кренуо у аустријско посланство по приспећу вести о смрти посланика, пролазећи поред кафане „Руски цар“, његов неименовани пријатељ му је довикнуо: „Пожури, Гизл нам је отровао Хартвига.“²³⁹ Сам аустро-угарски посланик је Лончаревићу испричао да је разлог доласка руског дипломате било демантовање оптужби о његовом наводном некоректном понашању у вези са парастосом Францу Фердинанду (да је закаснио на

---

²³⁵ В. Н. Штрандман, *нав. дело*, 279.

²³⁶ Правда, 03. 02. 1927, 3.

²³⁷ Време, 07. 03. 1931, 1.

²³⁸ Време, 10. 07. 1939, 5.

²³⁹ Исто, 5.

помен у католичкој цркви и да није носио униформу), као и са стављањем заставе на пола копља.²⁴⁰

Исти јубилеј је представљао повод за дописника истог листа да обави и разговор са његовом удовицом. Тај дијалог је додатно учврстио начин на који је српска јавност перцепирала Хартвига и поновно актуелизовао идеју о свесном жртвовању за српство, али и верзије о узроку смрти. У разговору, удовица се присетила речи своје пасторке Људмиле, која је на њену констатацију да је посланик био здрав, одговорила да је „увек био нервозан кадгод је видео барона Гизла.“²⁴¹ Испричала је да се не сећа да ли јој је аустро-угарски посланик изјавио саучешће, као и да њен муж није био болестан. Покушала је чак и да реконструише ту ситуацију. „Сам догађај у соби аустро-угарског посланика није довољно објашњен... Ја сам знала како се Николај осећао чим би видео барона Гизла. Врло је вероватно да се мој муж раздражио или да је био увређен. Кад је била у питању Србија, ту Николај није могао бити равнодушан. Ако је Гизл нешто рекао што није било пријатно Николају, као човеку коме је дубоко лежала на срцу слобода Србије, морало је доћи до реакције. Николај је свакако почео да виче, и то га је убило. Може се претпоставити чак да је Гизл рекао Николају да Аустрија не жели да види Србију као огњиште слободе Јужних Словена. Николај је сматрао да је то противно не само конвенционалним прописима међународног морала, него и чисто људским обзирима. То га је убило, јер је Николај био човек који је пре свега на свету ценио слободу и поштовање туђег права. А осим тога, више но свој живот, волео је Србију.“²⁴² На крају разговора, према новодима новинара „Времена“, рекла је: „Био је велики Србин!“²⁴³

На годишњицу његове смрти, јула 1939. г. у руској цркви у Београду је, у присуству председника београдске општине Владе Илића, изасланика краља Петра и кнеза Павла, В. Н. Штрандмана и одређеног броја генерала, одржан помен Хартвигу. Дописник „Времена“ са догађаја је ову вест испратио коментаром да је посланик „племенитошћу и великом љубављу за нашу земљу оставио незаборавне утиске.“²⁴⁴ „Његова велика душа и срце, које је свом снагом куцало за братску Србију, били су испуњени жељом да се по сваку цену очува слобода једног народа који је тако близак великој руској души. Одлични представник свог народа и велики пријатељ Срба,

---

²⁴⁰ Исто, 5.

²⁴¹ Време, 16. 07. 1939, 12.

²⁴² Исто, 12.

²⁴³ Исто, 12.

²⁴⁴ Време, 18. 07. 1939, 8.

стекао је незаборавне симпатије, тако да ће његово име увек да се спомиње.²⁴⁵ Ипак, по завршетку рата, 1946. г. Хартвигова улица је преименована у улицу Народне републике.²⁴⁶

Питање узрока посланикове смрти није, међутим, било једино које је постављано током међуратног периода. Друго, такође значајно, било је питање подизања надгробног споменика руском представнику на српском двору.

У оквиру свеопште критике односа јавности и друштва према руским гробовима у Југославији, новинар „Правде“ се 1930. г. осврнуо и на начин на који је одржавано сећање и на руског посланика. Оптужбе на рачун актуелне, али, чини се, и некадашње меморијалне политике државе према руском, уопште, дошле су до изражаја и у наводу да је и Хартвигов гроб предат заборавау „и равнодушју“²⁴⁷. Упркос свим цитираним изјавама даваним на сам дан сахране, и обећањима о очувању успомене на покојника, изостала је реализација идеје о подизању споменика. Изглед његовог последњег коначишта пре постављања обележја, кроз који је провејавала и латентна критика одсуства такве архитектонске форме захвалности, описан је у новинама: „Ако пођете једном од стаза на десној стани Новог гробља, у близини гроба војводе Мишића и низа других покојника, маркантних и великих имена, наићи ћете на мањи простор ограђен са свију страна ниском оградом. На њему је клупа и храстов црни крст с натписом Никола И. Хартвиг. Са друге стране 27. јуни 1914. г. Нема споменика у мрамору, нема златних слова. Један гроб, чудне форме, са неколико услова. Необичан.“²⁴⁸ Треба истаћи да је у књизи сахрањених на Новом гробљу 1914. године, његово име и презиме наведено као Никола Ивановић. Реч Ивановић је, затим, била прецртана и изнад ње написано „Хартвиг“. „И нехотице сетите се страшних дана почетка рата и загонетне смрти Хартвигове у згради царског и краљевског аустро-угарског посланства. Затим његове сахране, сахране човека који је био одан Србији, оданији, но и један други представник на српском двору, најватренији борац за уједињење Србије и Црне Горе и остварење идеје велике југословенске државе“²⁴⁹, писао је аутор тог чланка. Ипак, и кроз његове речи, могла се разазнати критика тадашњег стања.

Проблем непостојања споменика на посланиковом гробу, представљало је питање, чије су решење захтевали и његова ћерка Људмила и сам Василије

---

²⁴⁵ Исто, 8.

²⁴⁶ Борба, 15. 04. 1946, 5.

²⁴⁷ Правда, 05. 09. 1930, 4.

²⁴⁸ Време, 10. 02. 1931, 5.

²⁴⁹ Исто, 5.

Николајевич. Штрандман је писао да „када је руска емиграција у Београду сазнала за осећања Срба према покојном посланику, почели су да ме подстичу да започнем прикупљање новца за подизање споменика. То нисам могао да сакријем од краља, али он није био у могућности да владу приволи да оствари његову давну жељу да се Хартвигу подигне достојан споменик, како је то било одлучено пред рат“²⁵⁰ (иначе, Трговачка комора је била међу првима, која је изразила жељу да се у договору са властима иницира подизање споменика Хартвигу²⁵¹). Овим речима је некадашњи отпражник послова, на посредан начин, оптужио чланове Министарског савета за неостварање ове замисли. Личност, која је, пак, успела да реализује ту идеју, према наводима делегата за заштиту интереса руске емиграције, био је Влада Илић, председник Београдске Општине у периоду од 1935. до 1939. г., који је „увек свето чувао дубоку захвалност према Хартвиговој успомени.“²⁵²

Током октобра месеца 1937. године, у Архитектонском одсеку Техничке дирекције Општине града, израђиване су идејне скице за сам меморијал.²⁵³ Крајем јануара наредне, 1938. г., власти престонице су, издвојивши притом 100.000 динара²⁵⁴, донеле одлуку да се Хартвигу подигне споменик.²⁵⁵ Решењем истог органа, његово одржавање је поверено самој Општини.²⁵⁶

Новембра 1939. године, двадесет и пет година након смрти руског посланика, Београдска општина је открила споменик Н. Х. Хартвигу као „знак видног признања и захвалности нашег народа свом великом пријатељу“²⁵⁷. Након свечаног освећења споменика у присуству представника градске власти, краљевог изасланика, Штрандмана и великог броја руских емиграната и грађана престонице, одржан је помен преминулом. Споменик од белог мермера је био украшен уметничким мозаиком, док су се на врху налазиле три плаве купе са крстовима, обојеним златном бојом. На предњој страни споменика, испод иконе св. Николе, уклесан је био натпис: „Николају Хенриковићу Хартвигу, руском царском посланику на Српском Двору у знак захвалности Општина града Београда“. Сам споменик је био изграђен по пројекту

---

²⁵⁰ В. Н. Штрандман, *нав. дело*, 280.

²⁵¹ Трговински гласник, 02. 07. 1914, 2.

²⁵² В. Н. Штрандман, *нав. дело*, 281.

²⁵³ Београдске општинске новине, бр. 47-48, 30. 12. 1937, 525.

²⁵⁴ Касније ће бити издвојено још 40.000 динара. Београдске општинске новине, бр. 24-26, 20. 06. 1939, 281.

²⁵⁵ Време, 11. 02. 1938, 5.

²⁵⁶ Београдске општинске новине, бр. 5-7, 15. 02. 1938, 75.

²⁵⁷ Београдске општинске новине, бр. 11, новембар 1939, 736.

Георгија (Ђорђа) Павловича Ковалељског²⁵⁸, шефа одсека за генерални план у Београдској општини. Мозаик је урађен у ватиканској радионици, док су остале делове браћа Берто²⁵⁹ израдила од венчачког мермера. У мермеру се налазила икона св. Николе, патрона породице Хартвиг, израђена у мозаику, као и цветови. Кандило је било имитација круне Владимира Мономаха, израђено од мрамора, украшено шарама у мозаику. Према наводима аутора чланка, споменик је представљао оригиналну и значајну новину на гробљу: „То је нека врста песме, која је нашла сјајно остварење у нацртима г. Ковалељског.“²⁶⁰ Сам гроб је, иначе, био ограђен мермерном и гвозденом оградом и украшен цвећем. На врху се налазио мермерни крст, а поред споменика мермерна клупа. О самом Хартвигу, аутор чланка је писао: „самосталан, жив, агилан, смео и интелегентан – он је из Београда знатно утицао на руску спољну политику. Он је сматрао да Русија мора једном да подели мегдан са Аустро-Угарском монархијом и настојао је да припреми Балкан за ту дивовску борбу и да га што јаче веже уз Русију.“²⁶¹ Подвукао је да је „необично много“ волео и ценио српски народ, као и да је настојао да му осигура што веће симпатије и код водећих кругова и јавности Русије. У емотивној тону је чланак завршио речима „Изненадна смрт Николе Хартвига – док је још био у пуној снази²⁶² и у најкритичнијим моментима по Србију, коју је толико волео и одлучно бранио – одјекнула је болно у тадашњој слободној Србији. Умро је од срчане капи у згради аустријског посланства у Београду, баш у тренутку када је тражио објашњење од аустријског посланика Гизла: како ће Аустро-Угарска поступити према Србији поводом атентата у Сарајеву.“²⁶³

Поред посланика, по сопственој жељи, 1931. г. сахрањена је и његова ћерка Људмила, која се упокојила у Паризу, али и друга супруга – Александра Павловна фон Визин, која је преминула 1944. г. у Београду.

Хартвиг је у јавности задобио ореол „прве жртве рата“, иако у тренутку његове смрти војна дејства нису почела. Ипак, други поданици руске империје који су се укључили у операције, које су вођене на територији Србије током 1914-1915. г. и потом

---

²⁵⁸ О Георгију Ковалељском: М. Ђурђевић, „Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Ковалељског у Србији“, *Годишњак града Београда* 49-50/2002-2003, 169-181.

²⁵⁹ Каменорезачке радове је извео београдски каменорезац и вајар Аванти Берто. Београдске општинске новине, бр. 6-8, 23. 02. 1940, 75. Анђело и Аванти Берто су били познати каменоресци који су изграђивали надгробне споменике од мермера и гранита. Време, 06. 01. 1924, 16.

²⁶⁰ Београдске општинске новине, бр. 11, новембар 1939, 736.

²⁶¹ Исто, 737.

²⁶² Овим речима се супротставља забелешка Штрандмана о томе да је доктор који је прегледао преминулог нагласио да би руски посланик због лоших крвних судова вероватно умро веома брзо. В. Н. Штрандман, *нав. дело*, 277.

²⁶³ Београдске општинске новине, бр. 11, новембар 1939, 737.

на Солунском фронту, и настрадалим на тим положајима, као и преминули у статусу ратних заробљеника аустро-угарске војне команде, могу се сврстати под тај појам.

1. 2. Гробни комплекси руских војника – бранилаца Београда, бораца са Солунског фронта и аустроугарских заробљеника

Аустро-угарском објавом рата Краљевини Србији 28. јула 1914. г., почео је Велики рат. Руска царевина у овај оружани сукоб, ушла је 1. августа, односно након што јој је Немачка објавила почетак борбених дејстава, а већ неколико дана по отпочињању ратних операција 1914. г., упутила је Србији помоћ.²⁶⁴ Она није била једнообразна, напротив. Сводила се на медицинску, хуманитарну, економску, војно-стратешку и војну. Последња је за српску армију имала нарочит значај.

Пре свих треба истаћи мисију усмерену на одбрану Београда од напада монитора аустријске дунавске флотиле у периоду од 1914. до 1915. г. То је била Експедиција са посебном наменом, која је учествовала у допремању војне помоћи и у одбрани Краљевине Србије. За српску војску је истовремено била запажена и важна и улога руских минера и артиљераца, који су онемогућавали продор аустријске ратне флоте у доњи ток Дунава – и то чак и у јесен исте године. Наиме, и након повлачења заједно са последњим српским јединицама, праћеним уништавањем мостова на Дунаву, у Топчидеру и Рипњу, новембра месеца 1914. г., наставили су са својим активностима, придруживши се одреду, који је постављао минске препреке код Прахова и Ђердапа, како би спречили продор бродова Двојне монархије. Ипак, ово учешће је имало и друге последице – поменуте операције су резултирале и извесним губицима у редовима артиљераца и инжењера.

И у одбрани Београда, наредне, 1915. г., учешће руских војних јединица, имало је немали значај. Две руске батерије – једна, у којој су била два топа из Очаковске тврђаве, постављених код Цркве Ружице на Калемегдану, и друга, која се налазила у

---

²⁶⁴ О руској помоћи Србији током Првог светског рата: Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994; Н. Б. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату (1914–1918)*, Београд 1977; М. Йованович, „Ленинским курсом: как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)“, *Родина* 11/2010, 130-132; В. Каширин, „Дунайская Одиссея лейтенанта Григоренко“, *Родина* 11/2010, 132-133; А. Тимофејев, Д. Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе*, Београд 2014; А. Тимофејев, „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата“, *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, зборник радова, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015, 167-180; Г. И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912-1917*, Београд 2010; Я. В. Вишняков, А. Ю. Тимофеев, Г. Милорадович, *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва 2016.

Доњем граду, као и руски моторни чамци и јединице минера, имали су запажену активност. Такође, војници руске царевине су били активни и у пружању помоћи српској армији на Солунском фронту. Ратници Друге и Четврте посебне пешадијске бригаде су учествовали у војним операцијама све до 1917. г.²⁶⁵

Ипак, то нису биле једине јединице руске армије које су биле присутне на територији данашње Србије. Наиме, они војници царевине, који су се борили на Галицијском фронту против Аустро-Угарске и, потом, пали у њено заробљеништво²⁶⁶, аустријска војна команда је упућивала на територије под својом контролом, односно у оне области, које су по завршетку рата чиниле саставни део новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – Банат, Бачку, Срем, Славонију. У аустро-угарском заробљеништву²⁶⁷, наиме, налазило се 59,9% од укупног броја свих руских војника палих под власт команде непријатељске армије.²⁶⁸ Они су у баракама и касарнама Двојне монархије били изложени исцрпљујућем физичком раду, а поједини су обрађивали и салаше. Сами поступци команде Двојне монархије према ратним заробљеницима, представљали су предмет натписа и у новинама почетком 1918. г. Непоштовање хашких конвенција, употреба заробљеника на радовима у зони рата, изложеност ватри, изузетно строге казне и мере, приморавање на најтеже радове, стрељање, чинили су саставни део односа аустријске војске према војницима непријатељских армија.²⁶⁹ Али, то нису били једини проблеми са којим су се Руси суочавали. Последице рањавања на самом фронту, развој болести, слаба исхрана и изнемоглост, уз тешке услове рада, резултирале су смрћу знатног броја војника

---

²⁶⁵ О руској помоћи на Солунском фронту: Н. А. Валентинов, „Русские войска во Франции и Македонии (По документам Ставки Верховного главнокомандующего)“, *Военно-исторический сборник. Труды военно-исторической комиссии*, Вып. IV, Москва 1920; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници, велике силе и Солунски фронт 1914–1918*, Београд, 2008; А. Тимофејев, Д. Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе*, Београд 2014; Ю. А. Писарев, „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.“, *Исторические записки*, Т. 79, Москва 1966; D. Mitrović, „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu“, *Istorijski glasnik* 3-4/1957, 17-24; А. А. Болтаевский, „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.“, диссертация, Московский городской педагогический университет, Москва 2009.

²⁶⁶ О положају руских војника у немачком и аустро-угарском заробљеништву: Т. Симонова, „Русские в германском и австрийском плену в период Первой мировой войны“, *Журнал Московской патриархии* 5/2006; D. Mikšić, „Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu Hrvatskoga državnog arhiva“, *Arhivski vjesnik* 1/2005, 101-114; Е. С. Сенявская, „Положение русских военнопленных в годы Первой мировой войны: очерк повседневной реальности“, *Вестник Российский университет дружбы народов* 1/2013, 64-83; Е. Ю. Сергеев, „Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны“, *Новая и новейшая история* 4/1996, 65-78.

²⁶⁷ Руски пуковник и иницијатор подизања руске коsturнице на Новом гробљу, Михаил Фјодорович Скородумов је 1934. г. изнео податке о томе да је у аустријском логору Јожефштат сваки дан сахрањивано четири или пет руских официра и војника. Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 2.

²⁶⁸ Е. С. Сенявская, „Положение русских военнопленных в годы Первой мировой войны: очерк повседневной реальности“, *Вестник Российский университет дружбы народов* 1/2013, 65.

²⁶⁹ Народ, 02. 03. 1918, 2.

царевине у тадашњим аустро-угарским областима.²⁷⁰ Руски емигрант Мајбородов је писао да „у свим крајевима Војводине, на православним гробљима има заборављених парцела, на које нико не залази и нема брижљивих руку које би се са љубављу односиле према тим заборављеним гробовима, који никоме нису потребни. Управо на таквим местима су сахрањивани и руски војници пали у заробљеништво.“²⁷¹ Своје кости, међутим, заробљеници нису оставили само на подручју Срема, Баната и Бачке. И територија југа Србије, који је током рата био под окупацијом, сачувала је трагове присуства ових заточеника.

Војници и заробљеници из редова јединица руске царске армије су сахрањивани на „војним („ратничким“) гробљима“, који су, углавном, представљали засебне парцеле у оквиру постојећег, већег, гробног комплекса. Места сахрањивања, погибије или страдања су била означена дрвеним крстовима, односно обележјима, која су се састојала од металне плочице са уgravираним бројем преминулог. Ти гробни комплекси су подизани у Новом Саду, Петроварадину, Великом Бечкереку (данашњем Зрењанину), Вршцу, Великој Кикинди, Сомбору, Панчеву, Сенти и Белој Цркви, на периферији чијег православног гробља су на хумке пострадалих постављани крстови формирано од металних шипки кружног облика.²⁷² И територија окупиране Србије²⁷³ је представљала место упокојења ових заробљеника. На југу данашње Србије – у Врању²⁷⁴ и на Шпитаљском и Светоилијском гробљу²⁷⁵ у Лесковцу, на засебним парцелама, током рата су сахрањивани настрадали односно преминули српски, немачки, бугарски, француски, руски војници и ратници из редова аустро-угарске

---

²⁷⁰ А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав. дело*, 50; Т. Петровић, *Сећања*, Нови Сад 1981, 210; С. А. Виноградов, „Русские военнопленные в югославянских землях Австро-Венгрии, в Сербии и Черногории в 1914–1918 гг.“, *Новый часовой: русский военно-исторический журнал* 5/1997, 98-100.

²⁷¹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5881, оп. 2, ед. хр. 462, л. 135.

²⁷² А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав. дело*, 286-290; А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеве култура Баната: Зборник радова*, ур. М. Матицки, Београд 2010, 663-712.

²⁷³ О меморијалној пракси у Немачкој током Првог светског рата: Ю. Н. Устинова, „Практики мемориализације в Германији в годы Первой мировой войны“, *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* 2/2017, 199-202.

²⁷⁴ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 286-287.

²⁷⁵ На Светоилијском гробљу, налазило се немачко војно гробље, на којем су почивала 42 немачка и 4 руска војника. Сваки гроб је био обележен бетонским надгробником на којем су била исклесана имена и презимена покојника. У оквиру самог комплекса се налазио и споменик посвећен немачким ратницима настрадалим 1914-1918. г. По окончању рата, о гробљу се старала тамошња немачка колонија. М. Ниношевић, „Војна (ратничка) гробља и спомен-обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918-1941. године у Лесковачком срезу“, *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем*, Лесковац 2016, 357.

армије.²⁷⁶ Оваква пракса сахрањивања савезничких и непријатељских војника у оквиру једног гробног комплекса, међутим, није била карактеристика искључиво лесковачких. Забележена је и у банатским градовима, али и у Смедереву.

Поштовање војника противничких армија, исказано у неколико наврата на територији окупиране Србије²⁷⁷, представљало је праксу, коју је немачка команда примењивала током рата односно окупације (као и, на пример, у западној Белорусији).²⁷⁸

Значајан пример оваквог начина комеморисања војника у рату непријатељских армија, представљао је комплекс у Смедереву. Наиме, током рата у овом граду, у некадашњој Циглани пословног човека Бранка Јефремовића, налазио се логор за ратне заробљенике, који су били ангажовани на обављању различитих послова.²⁷⁹ Ратницима руске царске и румунске армије, који су пали у немачко заробљеништво, био је поверен рад на изградњи додатних железничких колосека на прузи у овом граду. Међутим, изванредан број њих се упокојио у овом граду. Око 370 Руса је било сахрањено на такозваном „немачком гробљу“. Оно само је било подигнуто 1916. г. и било је јединствено, јер је представљало место упокојења великог броја војника различитих националности²⁸⁰ – немачких, српских, али и ратника оних армија који су пали у немачко заробљеништво. Овај комплекс је по завршетку рата обнављан и прошириван. Свечано је освећен маја 1937. г., и према тада објављеним подацима, на њему је било сахрањено 4.725 војника, који су погинули током октобра месеца 1915. г., борећи се на супротним странама пред овим градом. У јавном дискурсу, оваква пракса је оправдана чињеницом да је „јуначка смрт на бојишту као другове здружила на овом месту све

---

²⁷⁶ Исто, 271-393.

²⁷⁷ О овој пракси меморијализације противничких војника: С. Матко, *Немачко војничко гробље на Бановом броду у Београду 1915-2015*, Београд 2015, 26-28; Т. Вукосављевић, „Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку“, *Зборник радова Народног музеја* 6/1975, 227-241; В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 81-82.

²⁷⁸ У белоруском селу Изабелин, Немци су организовали гробље, тако да су у његовом центру сахранили војнике руске армије, а околних своје погинуле борце. Н. Марчук, „Военные захоронения Первой мировой на территории Кобринского района: к 95-летию начала Первой мировой войны на территории нынешней Беларуси“, *Секретные исследования* 3/2010. О односу немачке команде према руским војницима, који су пали у њихово заробљеништво, сведочи и учешће њихових официра и војника у сахранама преминулих заточеника логора, као и одавању војних почести. Ти погребни су, иначе, задобијали карактер војно-религијског ритуала, у којима су немачки команданти држали опроштајне говоре. О. В. Нагорная, „Религиозная жизнь русских военнопленных в немецких лагерях Первой мировой войны“, *Отечественная история* 6/2008, 160.

²⁷⁹ О немачком гробљу у Смедереву: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Смедерево 2010.

²⁸⁰ Треба нагласити да се у извештајима немачких мисија, које су обилазиле гробље током 1930-тих година појављују различите цифре броја сахрањених како савезничких, тако и непријатељских војника. Б. Дукић, *нав. дело*, 106.

њих, који су некада били подигли оружје једни на друге.“²⁸¹ И поруке представника власти су биле у помирљивом тону. „Иако су неповољни политички обрти 1914. г. учинили да смо постали противници, ипак никад нисмо постали непријатељи“²⁸², истакао је председник смедеревске општине. Истовремено, сходно јединственом карактеру гробља, и само освећење је било специфично – извршени су православни, евангелистичко-лутерански и римокатолички верски обреди.²⁸³ На гробовима свих ратника су подигнути црни, гвоздени крстови.²⁸⁴ По завршетку Другог светског рата, само гробље је било уништено и претворено у Пионирски парк.²⁸⁵

Обједињавање посмртних остатака војника некада супростављених страна у рату, као меморијална пракса примењивана током рата (односно окупације) на територији Србије, настављена је и по завршетку војних операција. Овакав специфичан пример комеморације свих настрадалих учесника у Великом рату, без обзира на националну, верску и етничку припадност, забележен је на неколико локација у послератној држави, и у областима које су до 1918. г. улазиле у састав Аустро-Угарске монархије. Подизање једног таквог – војничког гробља у Вршцу, уследило је по доношењу међународне конвенције, којом је била предвиђена ексхумација земних остатака ратника покопаних на различитим местима јужног Баната, потом њихов пренос и пресахрањивање (груписање) у поменути град, али и Белу Цркву и Панчево. Овај, вршачки, комплекс, чије је уређење завршено 1927. г., изграђен је добровољним прилозима грађана и влада Берлина и Будимпеште, с тим да су највеће заслуге припадале појединцу – Карлу Креку. На самом гробљу је било сахрањено²⁸⁶ 32 Србина, 2 Хрвата, 2 Словенца, 1 Пољак, 16 Руса, 176 Немаца, 66 Румуна, 22 Мађара, 11 Италијана, 1 Турчин и 2 Јеврејина.²⁸⁷ Свечано је освећено 1934. г. и у јавном дискурсу је оно задобило епитет „немачког војног“²⁸⁸. Таква је, као што је наведено, била ситуација и са комплексом у Смедереву. Разлог за то може се наћи у комеморативним активностима немачке команде током рата, али и организација и појединаца из Рајха, усмерених ка његовом уређењу, као и у броју сахрањених војника, припадника немачке националности, који је био већи од броја осталих народности. Истовремено, треба

---

²⁸¹ Време, 31. 05. 1937, 5.

²⁸² Исто, 5.

²⁸³ Исто, 5.

²⁸⁴ Политика, 31. 05. 1937, 7.

²⁸⁵ Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Смедерево 2010.

²⁸⁶ Бројке сахрањених, објављене 1934. г., биле су нешто другачије. Време, 31. 05. 1934, 3.

²⁸⁷ Време, 13. 10. 1927, 4.

²⁸⁸ Време, 31. 05. 1934, 3.

истаћи да овакав начин одавања поште пострадалима у борбама није сачињавао саставни део уобичајене европске комеморативне праксе. Прави пример је гробље у Вердену које је било организовано тако да су земни остаци француских војника били смештени у заједничку костурницу одвојено од оне у коју су били положени остаци немачких ратника погинулих у овој бици.²⁸⁹

Поред смедеревског, ратни логор је постојао и у Великом Бечкереку (Зрењанину) и то у рејону „Шумица“ (на данашњем војном полигону).²⁹⁰ Основан на почетку рата, у њему је већина заробљеника преминула од инфективних болести, посебно шпанске грознице. Сахрањивани су на војном делу градског²⁹¹ гробља.²⁹² По завршетку војних операција, постојале су акције за подизање заједничке гробнице руским и српским војницима преминулим током рата у овом граду. Иницијативу је покренула руска избегличка колонија²⁹³, међутим, она није реализована. Ово гробље је, пак, попут смедеревског, завршетком Другог светског рата уништено, а посмртни остаци преминулих су пренети на друго – Граднуличко. На овом комплексу (на месту где су положени земни остаци српских и руских војника палих у заробљеништво), 1991. г. им је иницијативом тамошњег Друштва српско-руског пријатељства, а према пројекту локалног архитекте Милорада Бербакова, подигнута капела. На плочи споменика су уклесани стихови зрењанинског песника Радивоја Шајтинца:

„Из исте војске, са истих копорана,
Вознеси, Господе, сјај њихових рана;
Спојте их братством славјанског бескраја,
Србијо мати, и Ти, Рус` роднаја.“²⁹⁴

Међу првима који су започели са меморијалном праксом и очувањем сећања на настрадале борце из руске царевине и војнике пале у аустро-угарско заробљеништво, били су представници руске емиграције. Са својим акцијама они су започели убрзо по доласку у Краљевину СХС. Разлог је био једноставан – запуштено стање гробних места.

---

²⁸⁹ G. Mosse, *Fallen Soldiers*, Oxford 1990.

²⁹⁰ В. Вуковић, „Војнички логор из Првог светског рата у Великом Бечкереку“, *Гласник музеја Баната* 11-12/2002, 229-231.

²⁹¹ Сахрањено је 69 српских војника Дринске и Моравске дивизије, 85 припадника руских јединица и 194 Срба мобилисаних од стране непријатеља.

²⁹² А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав. дело*, 289.

²⁹³ Видовдан, 01. 06. 1929.

²⁹⁴ А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав. дело*, 289.

Један од првих забележених акција чланова руске колоније јесте била она у Сенти. На локалном гробљу у овој вароши, било је сахрањено више десетина руских војника палих у аустро-угарско заробљеништво. Временом су се савили дрвени крстови, постављени на њихова гробна места, а хумке зарасле травом. Стога је тамошња руска колонија покренула акцију обнове овог комплекса. Започето је са прикупљањем новчаних средстава, а тражена је помоћ и локалних органа. Са уметницима је разрађиван план споменика и изабрано је архитектонско решење, које је предвиђало градњу високог каменог стуба на којем се налазио шестокраки крст. Меморијал је подигнут 1924. г. и потом је свечано освећен. Локални свештеник је служио помен.²⁹⁵ На споменику је био натпис: „Вечна слава браћи Русима овде сахрањеним 1914-1924. г.“.

Пет година касније, Русима палим у аустро-угарско заробљеништво су подигнута још два спомен-обележја. Јула 1929. г. на Успенском гробљу у Новом Саду, на месту где се налазио гроб руских војника²⁹⁶, освећен је спомен-крст руским војницима, палим у аустро-угарско заробљеништво²⁹⁷ и преминулим за време рата – њима укупно 66²⁹⁸. Меморијал Русима пострадалим у периоду од 1915. до 1918. г., подигнут је иницијативом организације Руска матица²⁹⁹, која се налазила под покровитељством краља Александра. Споменик је, у присуству великог броја грађана, чланова руске колоније, два вода војника седмог пешадијског пука, руских кадета, али и изасланика краља, осветио српски свештеник са двојицом руских³⁰⁰. Одржан је и помен преминулим, након којег су говорили представници Руске матице, Друштва руских официра, Народне одбране.³⁰¹

---

²⁹⁵ ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, ед. хр. 462, л. 135.

²⁹⁶ Царский вестник, № 48, 14. 07. 1929, 2.

²⁹⁷ Од њих укупно 204 – 65 су имали између 18 и 25 година, 83 – између 25-35, а 56 старији од 45 година. Од туберкулозе је умрло 67, од грипа 70, четворица су била убијена за време рата, двојица су погинула на железници, један од ране задобијене за време рата, двојица су се обесила односно удавила, један је убијен при покушају бекства, један је страдао од експлозије гранате, 14 је преминуло од срчаних болести. Време, 09. 07. 1929, 7.

²⁹⁸ А. Арсењев, *Крај других обала и степа - руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, Нови Сад 2009, 9.

²⁹⁹ Ова организација је основана 1924. г. с циљем очувања односно развоја националног идентитета, учвршћивања веза између руских избеглица и вођења културне делатности. Њено средиште је било у Љубљани, с тим да су у појединим градовима основана подручна одељења – попут Новог Сада. *Русская матица (1924-1934): Отчет о деятельности*, Любляна 1935; А. Д. Билимович, *Русская матица*, Любляна 1924.

³⁰⁰ „Време“ је писало да су споменик осветили прота Матијашевић и професор Малахов. Време, 09. 07. 1929, 7.

³⁰¹ Политика, 08. 07. 1929, 11.

Други меморијал је освећен неколико месеци касније. Октобра исте године, на војном гробљу у Петроварадину, исто удружење које је иницирало подизање успенског обележја – новосадски огранак Руске матице је, уз прилоге локалног становништва, који су се, према наводима Дмитрија Васиљевича Скринченка, председника овог огранка, односили са саосећањем³⁰², реализовао идеју о постављању још једног меморијала. То је био спомен-крст 96 руских војника преминулих у периоду од 1915. до 1918. г. и сахрањених на гробљу.³⁰³ Обележје је осветио сам митрополит Антоније, поглавар Руске православне заграничне цркве, са српским војним и руским свештеником. Овој свечаности присуствовали су представници разних удружења и установа, командант места, помоћник команданта армије, председник Народне одбране, чланови Црвеног крста, руска колонија и, према наводима Скринченка, велики број грађана³⁰⁴. Након освећења, митрополит Антоније је одржао говор, а потом и српски војни и руски свештеник.³⁰⁵ Оба споменика су била дело руског емигранта-архитекте Јурија Николајевича Шретера, житеља Новог Сада³⁰⁶, који је лично надгледао израду другог.³⁰⁷ Сами споменици, имали су готово идентичну форму – форму „руског“ осмокраког крста постављеног на камено постолје у облику коцке (са две мермерне плоче), на којем су се налазиле четири артиљеријске гранате у бетонским гнездима.³⁰⁸

Најзаслужнији за очување сећања на преминуле заробљенике и подизање ових спомен-обележја, био је поменути Дмитриј Васиљевич Скринченко, председник новосадског огранка Руске матице. Он је августа месеца 1928. г. започео процес меморијализације оних Руса, који су се током рата упокојили у Новом Саду и његовој околини. Разговарајући са житељима града, изнео је информације о изузетно тешком и, како је он тврдио, понекад „трагичном“ положају војника царске армије палих у аустро-угарско заробљеништво. „Одавно“ донета одлука о неопходности прецизног

---

³⁰² Д. В. Скринченко, *Обривки из моего дневника*, Предисловие и подготовка текста В. Б. Колмакова; Примечания А. Б. Арсењева, В. Б. Колмакова, В. А. Скринченко, Москва 2012, 193.

³⁰³ Т. Марковић, „У спомен руским заробљеницима сахрањеним у Петроварадину“, *Новембарски дани у Новом Саду 1918*: зборник радова са стручно – научног скупа одржаног 8. новембра 2012. године, ур. Д. Његован, З. Лазин, Нови Сад 2012; А. Арсењев, *Крај других обала и степа - руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, 10.

³⁰⁴ Д. В. Скринченко, *нав. дело*, 193.

³⁰⁵ Време, 14. 10. 1929, 8.

³⁰⁶ О Јурију Николајевичу Шретеру: А. Б. Арсењев, „Петербургские архитекторы Нови-Сада: К. П. Паризо де ла Валетт и Ю. Н. Шретер“, *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья*. Сборник докладов международной научной конференции, ред. О. Л. Лейкинд, Санкт-Петербург 2008, 348-365.

³⁰⁷ Д. В. Скринченко, *нав. дело*, 193.

³⁰⁸ А. Арсењев, *Крај других обала и степа - руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, 10.

утврђења списка преминулих руских заробљеника у Новом Саду, према његовим речима, почела је да се остварује тек много касније, кад је постао председник новосадског огранка, те „аполитичне“, чисто културне организације, која је у потпуности „одобравала његову мисао“. Локација гробних места, односно гробље, била је позната, али не и имена, број преминулих и године смрти. До ових података Дмитриј Васиљевич је успео да дође прегледајући црквене књиге свештеника српске православне цркве, римокатоличког високог војног свештеника, али и документа новосадске градске општине.³⁰⁹ Списак, пак, преминулих од глади, стрељаних и других у Петроварадину, прикупио је од српског свештеника Матијашевића, католичког војног, као и у архиви новосадске скупштине.³¹⁰

Ове жртве рата, међутим, нису биле једине. Познато је да су још 42 заробљеника сахрањена на Римокатоличком гробљу у Новом Саду³¹¹, а познат број њих се упокојио и у Турском Бечеју (Новом Бечеју).³¹² У Сомбору су они умирали у привременој болници и, потом, сахрањивани на малом српском гробљу.³¹³ Током рата су углавном српски свештеници вршили опела руским заробљеницима и сахрањивали их.³¹⁴

Меморијализација сећања на преминуле руске војнике није, међутим, спадала искључиво у предмет интересовања руске емиграције и њених организација. И југословенска удружења су била активна у комеморацији заробљеника аустро-угарске команде. Септембра 1931. г., на Великом православном гробљу у Сомбору, свечано је освећена заједничка ратничка костурница, коју је подигла југословенска ветеранска организација³¹⁵, Удружење резервних официра и ратника³¹⁶ на иницијативу председника тамошњег одбора, адвоката и солунског добровољца Јована Коњовића. У

³⁰⁹ Царский вестник, № 49, 21. 07. 1929, 2.

³¹⁰ Д. В. Скрынченко, *нав. дело*, 193.

³¹¹ А. Арсењев, *Крај других обала и степа - руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, 10.

³¹² ГАРФ, ф. 5942, оп. 2, д. 24, л. 40.

³¹³ ГАРФ, ф. 5942, оп. 2, д. 24, л. 6.

³¹⁴ ГАРФ, ф. 5942, оп. 2, д. 24, л. 7.

³¹⁵ О раду ове организације: D. Šarenac, „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919-1941“, *Istorija 20. veka* 1/2011, 27-38.

³¹⁶ Загребачки одсек овог Удружења је иницирао подизање заједничке костурнице погинулих и преминулих ратника на гробљу у Мирогоју. Руски заробљеници, који су се упокојили у Загребу током 1916-1917. г., сахрањивани су на парцеле градског гробља, које су биле предвиђене за заробљенике православне вере. Међутим, услед знатних потреба за простором, 1917. г., споразумом војне команде у Загребу и градске општине, њихови земни остаци су ексхумирани и пренети на другу парцелу, под условом да се одржаваће повери краљевској војној управи. Гробна места заробљеника су, међутим, имала статус III реда, односно дозвољавана су прекопавања по истеку рока од 10 година. На исту локацију су у периоду од 1932. до 1934. г. пренети посмртни остаци и других војника. Споменик је био подигнут 1940. г. Т. Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba*, Zagreb 2006, 184-186.

њу су пренети посмртни остаци укупно 544 војника – Руса (233)³¹⁷, Срба и Румуна, који су током рата преминули у аустро-угарском заробљеништву (између осталог радећи на прокопавању корита Мостонге)³¹⁸ или од последица рањавања задобијених приликом пробоја Солунског фронта, али и настрадали у борбама против Двојне монархије у јесен 1918. г.³¹⁹ На врху спомен-обележја, била је урезана посвета: „Херојима“, као и натпис „Заједничка гробница 544 ратника из Светскога рата 1914-18. г. Слава им“. Такође, треба истаћи да је сам споменик красила и фигура³²⁰, која је после Другог светског рата уклоњена.³²¹ Нажалост, није познато кога је представљала.

Сам споменик, међутим, представљао је пример презначавања симбола претходног, аустро-угарског, режима и промене културе сећања. Наиме, он је заправо био камено постоље споменика Јожефу Швајдлу, генералу мађарске војске из Револуције 1848/1849. г. Ово спомен-обележје, дело мађарског вајара Лајоша Ђерђа Матраиа, откривено 1905. г., налазило се на улазу у градски парк испред здања Жупаније, да би након Првог светског рата било уклоњено (заједно са спомеником Ференцу Ракоцију са градског трга).³²² Бронзана фигура генерала је претопљена, а сама бронза је одлуком градских власти 1920. г. поклоњена Државној топионици у Крагујевцу.³²³

---

³¹⁷ Т. Молнар, „Војничка гробља из Првог светског рата (1914-1918) у Војводини“, *Зборник радова са Међународне конференције Учесће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад 2016.

³¹⁸ М. Бељански, *Партизанско гробље у Сомбору*, Сомбор 1974, 23.

³¹⁹ М. Stevanović, „Spomenik srpskim i ruskim vojnicima“, *Somborske novine*, 13. 10. 2013, 17.

³²⁰ У литератури се помиње статуа. М. Бељански, *нав. дело*, 23.

³²¹ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, Војводина.

³²² Овакви примери презначавања симбола једног режима били су забележни и у Љубљани. Тако је са статуе Францу Јозефу уклоњена глава овог владара и на њено место постављена глава Франа Миклошича. Р. Mikša, „Yugoslavism Written in memorials and Denominations in Ljubljana“, *Токови историје* 3/2018, 38.

³²³ М. Stevanović, „Spomenik srpskim i ruskim vojnicima“, *Somborske novine*, 13. 10. 2013, 17.

Фотографије бр. 5 и 6 – слика лево: Споменик Јожефу Швајдлу у градском парку у Сомбору, слика десно: костурница српским и руским војницима на Великом Православном гробљу у Сомбору

Извор: М. Stevanović, „Spomenik srpskim i ruskim vojnicima“, Somborske novine, 13. 10. 2013, 17.

Годину дана касније, и у Великој Кикинди је, на градском Железничком гробљу, где су били сахрањени српски, руски и румунски ратници, пали у аустро-угарско заробљеништво, подигнут споменик. Био је, међутим, посвећен само стотину шесторици српских војника преминулих у граду током рата - „Мир пепелу Вашем, српски витезови. Југославија је слободна“. Меморијал у облику четвороугаоне пирамиде изграђен од бетона, био је украшен црним крстом.

Један од последњих меморијала подигнутих и руским војницима палим у заробљеништво, била је спомен-костурница у Врању. Иницијатор градње овог обележја је била тамошња црквена општина предвођена свештеником Миланом Јовановићем. Он је био на челу одбора који је руководио њеним подизањем, а чији су чланови били и народни посланик, председник градског поглаварства, као и Владимир Третјаков, општински инжењер. Подршку, и то финансијску, за овај грађевински подухват, комитет је добио од Министарства правде, које је приложило већу своту новца – 60.000 динара.³²⁴ Саму костурницу у спомен на краља Александра Карађорђевића је, према плану, требало да чини споменик у облику обелиска са крстом, висине 11.5 m, и крипта. Одлучено је да се подигне на видном месту – на имању цркве светог Николе, на платоу који доминира градом и моравском котлином.

³²⁴ Политика, 15. 07. 1939, 11.

Радови на њеној градњи, започети су 1939. г., тек две и по деценије од почетка Великог рата, када су хумке „знаних и незнаних јунака“ „већ зарасле коровом“³²⁵, како су навели састављачи текста позива поданицима Краљевине – чланови Одбора. У апелу су упозоравали да ће их сравнити „зуб времена са земљом, ако њихове кости што пре не сакупимо и не пренесемо у заједничку спомен-костурницу.“³²⁶ Радило се, наиме, о посмртним остацима 713 српских и 138 бугарских војника умрлих и погинулих на територији града и околине у периоду од 1912. до 1918. г., као и непознатог броја руских војника, који су пали у заробљеништво и, потом, страдали на принудним радовима за време окупације.³²⁷

Ван територије Србије, у међуратном периоду у Југославији је аустроугарским заробљеницима било постављено још неколико споменика. У Зеници су чланови тамошње руске колоније 1923. г. подигли споменик руским војницима - „Вечна слава онима који су свој живот дали За веру, цара и отаџбину 1914-1918“. Налазио се на гробљу на којем је сахрањено 53 ратника. Имао је облик бетонске пирамиде високе 2m и украшене крстом.³²⁸ Децембра 1939. г. у Приједору је подигнут меморијал 54 руских војника, који су умрли у аустро-угарском заробљеништву и потом сахрањени на градском православном гробљу. Према натпису емигрантске штампе, иницијатори су били „руски националисти“, којима су помоћ пружили и чланови варошке избегличке колоније на челу са инжењером Петром Зотовим.³²⁹

У Горажду су 1934. г.³³⁰ припадници Донског кадетског корпуса императора Александра III³³¹ подигли споменик у форми витешког шлема на каменом постаменту. Био је посвећен „Подофицирима и тројци редова Руске царске армије, које су непријатељи стрељали у име љубави према Отаџбини и верности дугу. Након што су Аустријанци заробили за време светског рата и принудили да утоварују оружје на станици Међеђа, они су одбили да изврше рад на корист непријатеља и изабрали смрт.

³²⁵ Политика, 03. 08. 1939, 12.

³²⁶ Исто, 12.

³²⁷ А. Кадијевић, „Василије Михаилович Андросов (1872-1944), пројектант цркве св. Константина и Јелене у Пожеги“, *Ужички зборник* 29/2005, 219; А. Кадијевић, „Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата“, *Врањски гласник* 28/1995, 78-79; В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 286-287.

³²⁸ Новое время, № 751, 26. 10. 1923, 3.

³²⁹ Военный журналист, № 8, 15. 12. 1939, 8.

³³⁰ Русский голос, № 178, 02. 09. 1934, 5.

³³¹ О Донском кадетском корпусу, образовној установи, чије су питомце чиниле руске избеглице и који је најпре био стационаран у Билећи, а потом премештен у Горажде: *Кадетские корпуса за рубежом: 1920–1945*, Њу-Йорк 1970, 177–320; *Верны заветам старины: Воспоминания кадет Донского корпуса*, ред. М. К. Бугураев, Madrid 1974; В. А. Гурковский, *Российские кадетские корпуса за рубежом*, Москва 2009, 107–153.

Имена им ти, Господе, сачувај“. Њихова тела је, иначе, у дворишту своје куће сахранио³³² један човек исламске вероисповести, који се, потом, и брижљиво старао о тим гробовима.³³³ Године 1929. њихови земни остаци су иницијативом руских избеглица и уз помоћ припадника кадетског корпуса у Горажду, руских војних организација и локалног становништва пренети у Горажде и сахрањени у заједничку костурницу (форме крста постављеног на плочу), недалеко од самог здања избегличке школске установе. Првобитна идеја је била да им се споменик подигне управо на том месту, међутим, замисао локалног становништва је била нешто другачија – руске војнике је требало достојно комеморисати и то на видном и доступном месту, у граду.³³⁴

Стрељаним Русима је и у долини седам триглавских језера (у близини границе са Италијом) 1923. г.³³⁵ подигнут споменик. Љубљанска новина „Словенски народ“ је иницирала и од добровољних прилога³³⁶, поред гроба са крстом, недалеко од туристичког дома, поставила скромни камени меморијал посвећен „Руским мученицима који су овде стрељани“³³⁷ (као потписници наведени су словенски туристи)³³⁸. Радило се о руским војницима, које је аустријска команда 1915. г. заробила након што су покушали да се преко италијанске границе врате у отаџбину³³⁹ и приморала да ископају себи гробна места, поред којих их је и стрељала.³⁴⁰ У његовој, пак, близини, подигнуто је још једно спомен-обележје. Наиме, руске војнике-заробљенике, који су током рата градили пут преко превоја Вршич, под Триглавом, неопходан ради бржег прелаза аустријских трупа и оружја, у марту 1916. г. снежна лавина је усмртила³⁴¹. На месту погибије саборци су им подигли мању цркву (капелу), коју је јула 1934. г. осветио загребачки митрополит Доситеј. Тада је служен и помен код јединог споменика непознатом руском војнику, постављеног на месту где су пронађени земни остаци заробљеника. Митрополит је том приликом истакао да су црквицу подигли „умирући паћеници“, као и да је споменик „незнатом војнику

---

³³² Царский вестник, № 512, 02. 08. 1936, 2.

³³³ Часовой, № 236-237, 05. 06. 1939, 31.

³³⁴ Русский голос, № 178, 02. 09. 1934, 5.

³³⁵ Новое время, № 708, 06. 09. 1923, 3.

³³⁶ Исто, 3.

³³⁷ Часовой, № 236-237, 05. 06. 1939, 31

³³⁸ Новое время, № 729, 30. 09. 1923, 3.

³³⁹ Исто, 3.

³⁴⁰ Новое время, № 708, 06. 09. 1923, 3.

³⁴¹ Према наводима међуратне штампе, лавина је затрпала око 300 руских заробљеника, док је она емигрантска, која је излазила у Паризу, пренела цифру од 600. Време, 10. 07. 1934, 5; Часовой, № 64, 15. 09. 1931, 15.

споменик милионима руских хероја који су своје животе положили за слободу и величину словенства“.³⁴² У јавности је дело руских војника-заробљеника било поређено са „легендарним“ подухватима Суворовљеве армије преко св. Готара, као и оним легије Самсонова и Рененкампа на Мазурским језерима. Али и „равним само Голготи Албаније“³⁴³. Овим наводима је прављена аналогија са недавном историјом српског народа и грађен српски идентитет у оквиру југословенске заједнице. „И овде су умирући у надчовечанским патњама, подизали овај знак своје ведре душе и бескрајне вере, и са песмом „Боже, царја храни“ слали последње поздраве дому и матушки Русији“³⁴⁴, писала је београдска штампа. Погибија војника, представљених као одани својој отаџбини, описивана је као мученичка. „Измучени до последњег даха, искоришћени до последњег замаха, исцрпљени глађу и патњом, остављени су да им гроб ископају снежне лавине.“³⁴⁵

Страдање заробљеника-градитеља пута у Словенији није био једини такав пример забележен на територији тадашње Аустро-Угарске. Исте године, 1916. г., руски и италијански војници, пали у аустро-угарско заробљеништво, градили су пругу на Шаргану, тачније тунел „Будим“, којом је команда Двојне монархије намеравала да повеже Босну са Србијом – места Вардиште и Ужице. Војници противничке армије, смештени у заробљеничке логоре на Марковом пољу (у бараке и шаторе који су наликовали на земунце), били су ангажовани на изваљивању стена. Међутим, током једне од уобичајених акција, мина је потресла брдо Будим, проузрокујући одрон, чиме је цела смена градитеља тунела остала затрпана. Број настрадалих није био познат. Ипак, њима је био подигнут споменик од грубо тесаног камена на којем је немачком готицом био исписан текст и година трагедије.³⁴⁶ Пострадалим градитељима пута је и у међуратном периоду посвећен меморијал, и то у центру Мокре Горе. Одбор за грађење пруге Вардиште-Шарган 1924. г. је тим заробљеницима подигао бели мермерни споменик на гробљу у Марковом пољу.³⁴⁷

Руски војници нису током рата страдали само од руке аустро-угарских власти. Почетком 1916. г. један група Арнаута из села Саље и Вучитрн се упутила у пљачку српских села која су се налазила на Борчанским планинама. Сазнавши за овакву акцију, српско становништво је организовало одбрану, поделивши се притом у неколико група

---

³⁴² Време, 10. 07. 1934, 5.

³⁴³ Време, 11. 07. 1934, 5.

³⁴⁴ Исто, 5.

³⁴⁵ Исто, 5.

³⁴⁶ Р. Познановић, *Пругом преко Шаргана*, Ужице 2006.

³⁴⁷ Исто, 99, 101.

по околним планинама, приморавши на тај начин Арнауће да се врате натраг. Они су, пак, тада обавестили аустро-угарске власти да су се у Борчанској шуми појавиле српске комите. Одред мађарске коњице, који је упућен у то подручје није предузео никакве мере, али је разоружао Србе. Тада су качаци извршили напад и похватили сво мушко становништво које су сматрали опасним. Након седмодневних мучења, убијено је њих 16. При повратку из села Борчана, на путу за Саље, Арнаући су наишли на десет руских војника, који су побегли из аустро-угарског заробљеништва. Исцрпљени и гладни, затражили су од њих хлеб. На месту су убијени.³⁴⁸

Руска помоћ Србији током Првог светског рата није се, међутим, сводила само на ону војне и инжењерске природе. Бројне хуманитарне мисије из руске империје, имале су за задатак лечење и снабдевање лековима, опремом, санитаром и храном рањене, болесне (посебно током епидемије тифуса), осиромашене војнике и становнике Србије, као и избеглице.³⁴⁹ Известан број руских лекара, чији се сектор према подели спроведеној 1914. г. (услед боравка бројних страних мисија у Краљевини) налазио око привремене ратне престонице Ниша, лечећи болесне од тифуса, и сам се заразио и, потом, се у том граду и упокојио.³⁵⁰ Поједини су, пак, настрадали помажући рањеним српским војницима. Дарја Александровна Коробкина је била милосрдна сестра и болничарка која је из Петрограда добровољно дошла у Србију. Помагала је рањеним војницима Дринске дивизије II позива. Дивизијски генерал Никола Љ. Христић је забележио да је „Дарја била тако изложена, да смо сваког часа очекивали да ће погинути. Позвали смо је више пута да дође к нама и то знацима, јер нас због топовске и пешачке пуцњаве није могла чути, но Дарја би сваки пут одмахнула главом смешећи се и остала је седећи тако код рањеника читав један сат, јер је толико трајала та ватра.“³⁵¹ О њеној добротворној делатности, писала је и српска војна команда: „ретко пожртвовање, храброст и најсавесније вршење своје

³⁴⁸ Време, 04. 12. 1936, 8.

³⁴⁹ А. Недок, „Руска медицинска помоћ Србији у њеном ослободилачким и одбрамбеним ратовима XIX и раног XX века (1804. до 1917. године)“, *Војносанитетски преглед* 7/2009, 587-596; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994; Г. И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912-1917*, Београд 2010; В. Антић, Ж. Вуковић, А. Недок, Б. Поповић, „Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914 – 1915. године“, *Српски војни санитар 1914–1915. године*, ур. А. С. Недок, Б. Поповић, Београд 2010, 265-306; Г. И. Шевцова, „Руска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у годинама Првог светског рата (1914-1917)“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014, 33-45.

³⁵⁰ Г. И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912-1917*, 150; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914 – 1917. и руска дипломатија*, Београд 1994; „Добрила Главинић Кнез Милојковић Наше и стране добровољне болничарке у ратовима за ослобођење“, при. А. Стјеља, *Наша прошлост* 16/2015, 210.

³⁵¹ З. Тошић, „Дарја Александровна: прилози за историју лозничког краја“, *Призор: часопис за културну историју Јадра* 9/2009, 147-156.

дужности према рањеницима за све време борбе и дању и ноћу, врло често у киши куршума непосредно иза I борбеног реда.³⁵² Погинула је на Гучеву од аустријске гранате. Сахрањена је у заједничкој костурници аустро-угарских и српских војника у овом месту.³⁵³ Овај меморијал, који представља још један пример преозначавања обележја и симбола претходног режима, реконструисало је Удружење резервних официра и ратника и осветило 1930. г. Наиме, споменик на Гучеву је још током рата, 1917. г., аустроугарска команда подигла за своје погинуле ратнике да би је по завршетку сукоба преуредило поменуто друштво, смештајући у подножје пирамиде погинуле борце који су били сахрањени на свим ратничким гробљима на Гучеву. Њима је упућена порука: „Благо оном ко довјека живи, имао се за шта и родити.“³⁵⁴

Подсетник на допринос и улогу руске болничарке, дали су њени некадашњи саборци. Један лекар се присећао тренутка када је упознао: „Згранух се: откуда жене и до ровова?... На сићушну главицу, била је набила суру нашу шајкачу, до испод ушију.“³⁵⁵ „Ишла је тако уз наше пукове, превијајући рањенике у самим рововима“, „док једног дана не јавише нам озго: да спремимо крстачу са натписом: Дарја Александровна – из Петрограда.“³⁵⁶ Граната је погодила земунуцу у којој се налазила она, али и српски војници. Београдски лист „Време“ је, поводом освећења костурнице, апелујући на грађане Југославије да се руска болничарка „не сме заборавити“ „међу тим хиљадама жртава боја на Гучеву“, дао другачији приказ њене смрти: „разнета је гранатом на Еминовим водама када је пошла са пуном бошчом првих завоја да превија рањенике који су непрекидно силазили са врхова запаљених од артиљеријског огња.“³⁵⁷

Обележавање и уређивање војничких гробаља из Првог светског рата, представљало је саставни део обавезне комеморативне европске праксе регулисане већ првим мировним уговорима између до тада зараћених страна – Версајским, Сен Жерменским, Нејским и Тријанонским.³⁵⁸ Ова обавеза, проистекла из међународних споразума је у Југославији потврђена и законским актима донетим првих послератних година. Наиме, правна регулатива је постала предмет интересовања државних органа

---

³⁵² Исто.

³⁵³ Исто.

³⁵⁴ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 135-138.

³⁵⁵ Политика, 19. 08. 1930, 3.

³⁵⁶ Исто, 3.

³⁵⁷ Време, 18. 08. 1930, 1.

³⁵⁸ Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*. Beograd 2014, 200.

већ децембра 1919. године, када је на предлог министра вера Алауповића, регент Александар прописао „Уредбу о уређењу и одржавању војничких гробаља и гробова у домовини и на страни“³⁵⁹, која је ступила на снагу месец дана касније. Њу је, међутим, децембра 1921. године Законодавни одбор Народне Скупштине изменио³⁶⁰ у „Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробаља изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањених на нашој државној територији“³⁶¹, обнародован априла 1922. г.

Првобитном Уредбом, била су обухваћена „гробља и гробови изгинулих и помрлих наших војника у минулим ратовима, као и гробови војника савезничких војска, који се налазе у границама нашега Краљевства“³⁶². Овај акт је црквеним општинама и свештеницима парохија поверио бригу над њиховим одржавањем (Иначе, о тексту саме Уредби се изјашњавао и Средишњи Архијерејски сабор³⁶³).

За састављање њеног текста, формирана је комисија, коју су чинили архимандрит Мирон, чувар југословенских војничких гробаља на Крфу, др Војислав Рашић, краљевски конзул на Крфу и Ђура Бајаловић, виши архитекта Министарства грађевине. Према њиховом мишљењу, најцелисходније решење проблема многобројних гробних комплекса, представљала је градња заједничких гробница-костурница (уместо постојања појединачних, одвојених гробаља), с обзиром да су гробнице биле јефтиније и лакше за одржавање, како су навели, „вековима“. Као додатну предност ове архитектонске градитељске форме, истакли су и ту чињеницу да невреме и непогоде брзо девастирају поједине гробове, али и читава гробља. Уз то, постојала је бојазан да ће ти комплекси у потпуности бити уништени и да ће се на њихово одржавање трошити много више новца и времена него на гробнице. Чланови комисије су, истовремено, подвукли и да су гробнице далеко приступачније лицима, која ће обилазити гробове чланова својих породица, као и осталим посетиоцима, јер ће им посете бити јефтиније, али ће и избећи разне непријатности око налажења тих растурених гробова и гробаља, као и уцене кочијаша. Такође, предложили су и да се

---

³⁵⁹ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 3, 03. 01. 1920, 2.

³⁶⁰ Краљ Александар је потврдио априла 1922. године наведени закон. Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 87, 22. 04. 1922, 4.

³⁶¹ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 87, 22. 04. 1922, 5-7.

³⁶² Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 3, 03. 01. 1920, 2.

³⁶³ Митрофан, председник средишњег Архијерејског сабора, 20. 12. 1919, министру вера, АЈ, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 69 (128/186).

школовани свештеници пошаљу у оне крајеве у којима се налазе војничка гробља.³⁶⁴ Последњи предлог је био повезан са посебним задатком који је овом регулативом био додељен духовним лицима.

Уредбом је, наиме, прописано да у року од 40 дана од дана обнародовања самог акта, епархијски архијереји затраже од својих свештеника спискове војничких гробова, који су се налазили на територији њихових парохија, које је потом требало доставити Министарству вера како би оно израдило списак свих војничких гробова и гробаља.³⁶⁵ Истовремено, ова институција је сносила све трошкове око обилажења, одржавања и уређења гробова свих ратника (и на територији Краљевине и ван ње), уз напомену „уколико се не подмири добровољним прилозима сродника и читава народа, који је исто тако дужан и вољан да одаје поштовање јуначким и мученичким гробовима.“³⁶⁶

Већ поменути закон из 1922. г., пак, Министарству вере је поверио врховну бригу и надзор над уређивањем и одржањем војничких гробаља и гробова домаћих ратника у земљи и иностранству, као и оних у којима су сахрањени војници, заробљеници и интернирана лица (бивши држављани Аустрије, Немачке, Угарске и Бугарске)³⁶⁷, односно највишу инстанцу по питању гробних комплекса, представљало је Министарство (које је, иначе, преко подручних верских и политичких управних власти остваривало врховну контролу), док су непосредне активности повераване наведеним институцијама.³⁶⁸ Посвећујући највећу пажњу гробовима домаћих ратника и дајући им оправдано и разумљиво првенство, тек чланом бр. 15 овај акт је регулисао питање гробаља савезничких војника и то на следећи начин: „За гробља и гробове савезника и нама пријатељски расположених држава у погледу њиховог одржавања, учиниће се нарочити споразум са њиховом Владом“³⁶⁹, с тим да је у задатке Министарства вера спадало и прикупљање података „о гробовима пређашњих пријатељских војника“³⁷⁰. Најпре треба истаћи веома интересантну, али уопштenu формулацију „и нама пријатељских расположених држава“, која даје разне могућности за интерпретацију. За тему, пак, важније је представљало питање бриге о гробним

---

³⁶⁴ Чланови комисије, архимандрит Мирон, чувар југословенских војничких гробаља на Крфу, др Војислав Рашић, краљевски конзул на Крфу, 10. 12. 1919, министру вера, АЈ, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 69 (128/186).

³⁶⁵ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 3, 03. 01. 1920, 2.

³⁶⁶ Исто, 2.

³⁶⁷ Уредба је предвиђала бригу Министарства само над гробљима домаћих ратника у земљи и иностранству. Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 3, 03. 01. 1920, 2.

³⁶⁸ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 87, 22. 04. 1922, 5.

³⁶⁹ Исто, 6.

³⁷⁰ Исто, 5.

местима Руса. У том смислу је питање гробних комплекса руских војника било специфично, с обзиром да су погинули били држављани тада непостојеће државе, а правног наследника руске царевине, Краљевина СХС односно Југославија није признала до 1940. године.³⁷¹ Стога су се у периоду између два светска рата о гробовима руских ратника (као и заробљеника команде Двојне монархије), бринули одбори месних руских колонија³⁷², посланство царске Русије у Београду (које је званично постојало до марта 1924. г.³⁷³), али и југословенска удружења ратника. Треба истаћи да се и у случају Чехословачке, удружење руских избеглица, „Братство за сахрањивање православних руских поданика за очување и одржавање гробова у Чехословачкој“ старало о гробовима Руса пострадалих на тој територији током Првог светског рата, као и емиграната.³⁷⁴ Истовремено, овим законом је било предвиђено и да се гробља и појединачни гробови погинулих и преминулих војника, ратних заробљеника и интернираних држављана у рату непријатељских држава одржавају у складу са чл. 225 и 226 Версајског, чл. 171 и 172 Сен-Жерменског, чл. 155 и 156 Тријанонског и чл. 115 и 117 Нејског Уговора о миру.³⁷⁵

Помињући начин одржавања гробних комплекса руских војника у Првом светском рату, важно је истаћи једну специфичност која се запажа поређењем њих са комплексима бораца Црвене Армије пострадалих током Другог светског рата. Наиме, и први су у међуратном, односно, други су у послератном периоду потпадали под термин „савезнички“. Међутим, очигледна разлика је била у томе што матична земља првих више није постајала, што није био случај са другим наведеним (Совјетским Савезом). Ипак, улога прве земље социјализма у одржавању црвеноармејских комплекса је била невелика, а правном регулативом (тек из 1960-тих година) је прописана надлежност југословенске институције над савезничким гробљима. На основу наведеног, али и законских одредби са почетка треће деценије 20. века може се закључити да је статус, уоштено говорећи, руских гробних комплекса био специфичан. За разлику од њих, о осталим савезничким гробљима и из Првог и Другог светског рата, старала су се њихова дипломатска представништва у Београду или матичне институције.

---

³⁷¹ В. Винавер, „Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа 1940. године“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 45/1966, 5-60.

³⁷² А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, 663-712.

³⁷³ Посланство је затворено тек 1924. г., односно три и по године након што је последња влада коју је оно званично представљало у Београду (влада генерала П. Н. Врангела) напустила Русију. М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije* 1-2/1995, 95, 97.

³⁷⁴ Возрождение, № 2139, 11. 04. 1931, 2.

³⁷⁵ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 87, 22. 04. 1922, 5.

Већ поменути законским актом из 1922. г., прецизирани су и конкретизовани задаци Министарства, који су понављали сличне уопштене фразе, али и указивали на извесни политички аспект решавања овог проблема. То су били: састављање званичних спискова гробова за све војничке гробове Југословена на територији Краљевине и ван ње, сакупљање планова гробља; прикупљање података о гробовима „пређашњих пријатељских војника“; истраживање и утврђивање положаја гробова; старање о регулацији питања власништва и права почивања гробова Југословена и непријатељских војника; брига о гробовима Југословена на територији „наших савезника“³⁷⁶; расподела буџетских средстава за одржавање гробова Југословена у Краљевини и ван ње, као и сакупљање извештаја о стању и положају гробова и гробља.

Сама, пак, брига о гробљима, подразумевала је и обавезу свештеника парохија на територији којих су се она налазила, да за Видовдан и задушнице „у име сродника и захвалне отаџбине“ изврше помен на гробљима.³⁷⁷ Прописана је и „једноликост у поступању са свим гробовима без разлике“, као и да се морају одржавати „у потпуном реду и чистоћи“³⁷⁸. Истовремено, за надгробна обележја предвиђена је била употреба крстова од камена и бетона, односно замена дотадашњих дрвених, с тим да је регулисано и питање начина обележавања оних гробова којих није било лако лоцирати – требало је да задобију „видљива обележја“.

Проблем, пак, гробалџа држављана Немачке, Аустрије, Мађарске и Бугарске је био решен тако да им је омогућено „уживање права вечног боравка, уколико њихове владе не одреде другачије“³⁷⁹. Комисије послате од влада наведених држава, укључујући и Турску, с циљем информисања о погинулим и преминулим лицима, требало је да преко Министарства иностраних послова успостављају контакт са Министарством вера, које би им давало обавештења о броју и локацији на којој су се налазили гробови свих сахрањених и листе умрлих „по могућству са свим подацима потребним да би се утврдила њихова аутентичност“³⁸⁰. Тако је француска влада 1923. године упутила једну специјалну мисију на Балкан како би водила бригу о гробовима француских војника погинулих током Првог светског рата и сахрањених на том полуострву. Њен приоритетни задатак је представљала ексхумација и пренос посмртних остатака настрадалих ратника у своју отаџбину. Након што је испунила ову

---

³⁷⁶ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 87, 22. 04. 1922, 5

³⁷⁷ Исто, 5.

³⁷⁸ Исто, 5.

³⁷⁹ Исто, 6.

³⁸⁰ Исто, 7.

дужност, почела је да се бави груписањем гробова француских војника на неколико уређених гробаља. На територији Краљевине СХС, прегледала је битољско, загребачко, скопско и београдско гробље, која су у том периоду, према наводима посланства, била уређена. Те 1923. године, мисија је приступила уређењу нишког гробља, на којем је требало да се подигне споменик, као и, уосталом, на сваком од претходно наведених. План мисије је био да се та активност заврши до краја исте године. Само одржавање је, међутим, било поверено нарочитим органима образованим од мештана града, док је за битољско гробље било предвиђено да се о њему стара сама општина, уз наплату надокнаде у висини од 5 франака за сваки појединачни гроб.³⁸¹ Битољски органи власти су, иначе, одлуком од марта месеца 1922. године уступили француској мисији део потребног земљишта.³⁸²

Супротна овој активности француске мисије, али истог циља, била је акција мађарског посланства. Оно је, наима, 1926. године прекопало око 300 гробова својих војника сахрањених на аустро-угарском војничком гробљу у Београду, како би се смањио тај комплекс, који се тада преуређивао.³⁸³ Београдској Општини је враћен тај један део престоничког гробља, који је сачињавао аустро-угарски комплекс, а држава је тиме била поштеђена знатног издатка везаног за његово одржавање (у складу са обавезама из мировних уговора). На овај чин, који је према прокотоу захтевао и присуство једног полицијског писара и лекара по службеној дужности, које је Управа Града Београда требало да одреди³⁸⁴, представници мађарске владе су се одлучили из једноставног разлога. Период осмогодишње „запуштености и усамљености“ аустро-угарског гробља, како је забележено у допису посланства, произвео је страховање да ће гробови „сасвим пропасти, па временом и нестати.“³⁸⁵ Сходно томе, један од начина да се оно сачува, представљала је управо поменута акција.

Међутим, упркос доношењу законских прописа и правног регулисања питања одржавања ратничких комплекса, њихова реализација и примена у Краљевини СХС су изостале. Тога је било свесно Министарство вера већ пет година по доношењу овог

---

³⁸¹ Министарство Иностранних Дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, н. д., АЈ, Министарство иностранних послова Краљевине Југославије (МИП КЈ), конзуларно-привредно одељење 334 (357/1146).

³⁸² Суд општине града Битоља, 25. 05. 1923, Начелству округа битољског, АЈ, МИП КЈ, конзуларно-привредно одељење 334 (357/1146).

³⁸³ Посланство Мађарске, 22. 11. 1926, Министарству Народног Здравља, АЈ, МИП КЈ, конзуларно-привредно одељење 334 (357/1146).

³⁸⁴ Министарство Народног Здравља, 24. 11. 1926, Министарству Унутрашњих Дела, Одељењу за јавну безбедност, АЈ, МИП КЈ, конзуларно-привредно одељење 334 (357/1146).

³⁸⁵ Посланство Мађарске, 26. 11. 1926, Душану Трифуновићу, Министру Војске и Морнарице, АЈ, МИП КЈ, конзуларно-привредно одељење 334 (357/1146).

акта - 1927. године. Наиме, оно је упутило допис свим великим жупанима у земљи, у којем је нагласило да су војничка гробља расејана по целој територији државе (као и да их има готово у свакој општини) и да је велики број њих био неуређен и зарастао у коров, због чега су и биле учестале жалбе Министарству да се прекопају и не одржавају. Додатну непријатност су представљали доласци страних мисија у Краљевину и организовани обилазак војничких гробаља, почивалишта њихових ратника, која се, како се наводи, „не препознају да постоје“³⁸⁶, чиме се и нарушавао углед саме Краљевине у иностранству. Ова чињеница је вероватно представљала и један од повода да Министарство реагује на овај начин. Оно је подсетило на законску регулативу, која је предвиђала да се државни органи старају о уређењу и одржавању гробаља, али навело и да се продужавање наведене ситуације не сме дозволити ни са религијског становиштва. Истовремено, имајући у виду да се на територији државе налазило, према његовим наводима, „хиљаде гробаља“, није постојала реална могућност да само Министарство преузме иницијативу за њихово сређивање, што је и сам законодавац имао у виду, због чега је на самоуправне органе пренео ту надлежност – уређење и одржање гробаља и гробова који се налазе на њиховој територији. Министарство је, позивајући се на постојећи законски акт, упутило великим жупанима наређење да би сваки од њих требало да настоји да свака општина у којој се налазило војничко гробље унесе извесну суму у свој буџет самоуправе и ставку о њиховом уређењу и одржавању у складу са чланом бр. 24³⁸⁷ Закона.³⁸⁸

Али, ни доношење ових аката и интерно упутство Министарства великим жупанима нису резултирале жељеним акцијама – проблем гробних комплекса није постао предмет њихове сталне пажње. Систематске и континуиране подршке државе, локалних органа и Српске Православне Цркве током читавог периода од 1914. до 1991. г. одржавању комплекса војника руске царевине није било. О њима су се углавном старали појединци, представници избегличке заједнице, њихових организација или руска црква. Међутим, и однос према српским гробовима и гробљима је био двозначан.

---

³⁸⁶ Министар вера, 02. 12. 1927, свим великим жупанима, АЈ, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 69 (128/186).

³⁸⁷ Он је предвиђао да Министарство вера уноси у свој буџет све кредите потребне за уређење, одржавање и обилажење свих војничких гробаља (без прављења разлике) у отаџбини и на страни, као и све друге издатке, који се поменути законском захтевају. Истовремено, и обласне самоуправе и општине је требало да у своје буџете уносе суме потребне за уређење и одржавање гробаља која су се налазила на њиховој територији, уколико то држава не би учинила. Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 87, 22. 04. 1922, 7.

³⁸⁸ Министар вера, 02. 12. 1927, свим великим жупанима, АЈ, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 69 (128/186).

Наиме, старања државних органа, руковођених идејом о потреби одговарајуће репрезентације у спољнополитичким круговима, била су приоритетно усмерена на југословенске и српске меморијале изван отаџбине.³⁸⁹ Али, ни ове намере југословенских власти нису биле континуирано спровођене у међуратном периоду. Илустративан је био пример српских војничких гробаља у Бизерти³⁹⁰ и Мензел-Бургиби³⁹¹, која све до 1979. г. нису представљала предмет извршења икаквих мера државе – нису предузимане никакве мере заштите ни уређења. Тек су крајем осме деценије 20. века, уз дозволу тунижанских надлежних органа, предузете активности с циљем уређења комплекса – грађевински и конзерваторски радови, укључујући и нивелацију терена. Средства су обезбедили Савезни комитет за питања бораца и инвалида и Републички секретаријат за борачка и инвалидска питања.³⁹²

Апели, пак, за уређење гробаља унутар граница земље, нису били ретки. Указивано је на лоше стање и запуштеност гробова српских војника.³⁹³ Тако је десетогодишњица обележавања немачко-аустријско-бугарске офанзиве на Србију 1915. г., дала повод за један такав позив објављен у новинама: „Зар ће допустити да на гробовима његових синова и даље расте коров, да на гробљима његових бранилаца нестају крстови и ишчезавају имена? Зар ће допустити да гробље бранилаца Београда буде и даље као што је оно код Војне болнице, ограђено у жицу, са великим, заједничким дрвеним крстом?“³⁹⁴

Сам однос власти и друштва према гробним местима погинулих бораца у Првом светском рату, представљао је предмет критика током међуратног периода. Петнаест година након борби вођених око Београда 1914-1915. г., Милутин Попадић, резервни капетан, бранилац Београда 1915. г. резигнирано је писао о заборава нових генерација, али и оне претходне. „Сад је већ све доцкан; дубоки ровови у којима су груди пробадане хладним челиком, већ су утапкани. Огромне јаме, анпласмани тежих топова између дрвета, већ су уравњени.“³⁹⁵ Његова критика није, међутим, била усмерена само на однос према српским ратницима, већ и према посмртним остацима противничких.

---

³⁸⁹ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 85.

³⁹⁰ Н. Гиздавић, *Српска Африкијада: наши у Африци*, Београд 1922, 135-136.

³⁹¹ На првом је било сахрањено 675 војника, а на другом 1280. Г. Симић, „Српска војничка гробља из Првог светског рата у Бизерти и Мензел-Бургиби, у Тунису“, *Саопштења* 14/ 1982, 249-250.

³⁹² Исто, 252-255.

³⁹³ О. Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 204.

³⁹⁴ Политика, 11. 10. 1925, 4.

³⁹⁵ М. Попадић, „По згаришту једног демонског пожара после 15 година“, *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, 516.

Наиме, земни остаци припадника чете, коју су чинили аустријски и мађарски војници, који су пострадали 1915. г. приликом прелаза Дунавског кеја, у чијој близини су и убрзо били сахрањени, после рата премештени су на Велики Врачар. Ипак, та чињеница је за Попадића била мање жалосна од оне да пролазници не исказују поштовање према њима.³⁹⁶ О односу према костима пострадалих аустријских војника, сведочио је и следећи одломак: „Гробари су индиферентно вадиле из њихових џепова њихова војничка писма, превртале, разгледале, џепали и опет бацали у јаму.“³⁹⁷ Стање престоничког аустро-угарског гробља., представљало је тему натписа и у београдској штампи. Као „тужно и заборављено“, са неколико стотина крстова изнад гробова зараслих у траву, описано је у једном престоничком гласилу. Овај извештај је, међутим, био важан и због помињања „већином наших, словенских“³⁹⁸ имена, која су бројнија од немачких и мађарских. Сам словенски елемент у Аустро-Угарској монархији као вишенационалној држави, сачињавао је знатан део поданика Двојне монархије и стога се намеће питање да ли је међу тим именима било и хрватских и словеначких. Аутор је, наиме, закључио да „без обзира на имена чија су, то војничко гробље, ма и некадашњих непријатеља, није смело бити заборављено.“³⁹⁹

Небрига, пак, југословенског друштва према гробовима руских војника (али и избеглица)⁴⁰⁰, већ 1930. г. постала је тема чланка београдске новине „Правда“. „То велико гробље крај Битоља, пустошју својом троне сваког који прође њиме“, подсећао је аутор, указујући на велики пропуст који је чињен годинама и у религијском погледу „још нисмо нашли времена ни прилике... да окадимо руске гробове.... чак ни оних јунака, који су на солунском фронту гинули за Словенство, за Србију.“⁴⁰¹ „Толико је још хумки, преко којих је пао заборав.“⁴⁰² Ове речи су, чини се, пре представљале упозорење и покушај предупређења евентуалног понављања исте грешке него констатацију. У друштвеној критици је, пак, новинар отишао дотле да је закључио да преко тих руских гробова „ми газимо можда с недовољно словенског и братског

---

³⁹⁶ Исто, 522-525.

³⁹⁷ Исто, 527.

³⁹⁸ Време, 12. 11. 1927, 7.

³⁹⁹ Исто, 7.

⁴⁰⁰ И део гробља недалеко од Братиславе (у градићу Шаморин), на којем је било сахрањено више од 700 руских војника палих у аустро-угарско заробљеништво и потом преминулих у том месту, у другој половини 1920-тих година је био потпуно запуштен и зарастао травом. Возрождение, № 778, 20. 07. 1927, 3.

⁴⁰¹ Правда, 05. 09. 1930, 4.

⁴⁰² Исто, 4.

саучешћа“⁴⁰³. Овакав оштар критички тон није, међутим, био усмерен само на друштвено ангажовање, већ и оно државних органа који су уредили гробља војника непријатељских армија, али не и „наше северне браће“. „А толико крупна руска имена, толико топле словенске душе, издахнуле су у нашој кући.“⁴⁰⁴ Покушавајући да подигне свест о потреби већег ангажовања јавности, апеловао је на, чини се, све поданике Краљевине, који су на представнике руског народа гледали са становишта словенске блискости. Упутио је позив који је постао парадигматичан: „Сетимо их се једном...“⁴⁰⁵

Бригу о гробним комплексима руских војника палих током рата, водио је са ограниченим могућностима представник царевине у Краљевини СХС (званични до 1924. г.). Наиме, сама чињеница да матична држава више није постајала, производила је низ проблема, пре свих финансијских. Они се у меморијалној пракси нису односили само на одржавање и уређивање гробова, подизање нових гробница и пренос посмртних остатака (иако су они представљали приоритет), већ и на могућности прикупљања података о самим комплексима, посебно оним на непознатим локацијама. Стога је оваква ситуација представљала повод да се руско посланство обрати државним органима за помоћ. Почетком 1920. г. ово још увек званично дипломатско представништво је упутило захтев за достављањем података о руским војницима, аустроугарским заробљеницима који су доведени и умрли током Првог светског рата не само на територији Србије и Црне Горе, већ у целој Краљевини.⁴⁰⁶ У ову акцију се међу првима укључило Министарство вера, које је затражило од Духовног суда да нареди себи подручним парохијским свештеницима да доставе у року од 30 дана податке о руским војницима и њиховим гробовима⁴⁰⁷, али и од Министарства Унутрашњих дела да позове покрајинске владе у Сарајеву, Сплиту, Загребу и Љубљани, повереника Министарства за просвету и вере у Новом Саду, за Бачку, Банат и Барању да нареду њима надлежним подручним органима да прикупе податке.⁴⁰⁸ Искључиво на основу послатих, и самим тим непотпуних извештаја и података, ти гробови су на територији Србије евидентирани у Пећи, Београду, Новом Саду, Великој

---

⁴⁰³ Исто, 4.

⁴⁰⁴ Исто, 4.

⁴⁰⁵ Исто, 4.

⁴⁰⁶ Начелник Министарства вера, н. д., Министарству унутрашњих дела, АЈ, Министарство правде Краљевине Југославије (КЈ), верско одељење 63, к. 232.

⁴⁰⁷ Министар вера, 29. 03. 1920, свим духовним судовима и епархијским консисторијама у Србији и Црној Гори, АЈ, Министарство правде КЈ, верско одељење 63, к. 232.

⁴⁰⁸ Начелник Министарства вера, н. д., Министарству унутрашњих дела, АЈ, Министарство правде КЈ, верско одељење 63, к. 232.

Кикинди, Чачку, Нишу, Зајечару, Призрену и Ариљу.⁴⁰⁹ У Чачку су четворица преминула у тамошњој среској болници⁴¹⁰, 12 на Мокрој Гори и 2 у селу Кремни⁴¹¹. Међутим, на овом кораку се стало. Мере за пописивање преосталих и непознатих, али и очување и одржавање извесних локација нису предузете. О томе сведочи допис које је руско посланство 1923. г. упутило Министарству иностраних дела, у којем је навело да „привремена гробља ишчезавају, број непознатих руских војника се увећава.“⁴¹² Очекивања, пак, државне помоћи нису изостала. „Руси још увек чекају час посвећења њихове славне успомене.“⁴¹³ Али, иницијатива са званичног места није покренута, нити су предузете извесне активности с циљем одржавања тих гробних комплекса. Стога је замисао морала доћи од самих избегличких организација.

Потреба за комеморисањем непознатих ратника, жртава Великог рата, појавила се у редовима припадника руске емиграције у Југославији и то непосредно после подизања споменика незаном српском. Идеја за подизање споменика „незаном руском војнику“ на Авали, потицала је од генерала Александра Павловича Кутепова⁴¹⁴, активног учесника белог покрета.⁴¹⁵ Ова замисао се родила оног тренутка када је генерал императорске армије био у посети Авали. Наиме, на овој планини је у рову пронађен гроб руских војника, који је био запуштен, скоро потпуно савњен са земљом. Стога су 1923. г. руски официри артиљеријске кубанске дивизије и козаци започели са радовима како би обележили места на којима су се налазили остаци руских ратника – поставили су на гроб хрпу камења и скромни крст. Према наводима руских официра, то су била гробна места руских инструктора-артиљераца, послатих у помоћ српској армији. Ти наводи су потврђени проналаском дугмади са мундира артиљеријаца и великим бројем других ствари које су им припадале.

Кутеповљева идеја је, наиме, била да се на врху Авале, поред српског споменика незаном јунаку подигне макар и скромни споменик руском и то на

---

⁴⁰⁹ Министарство вера, 29. 03. 1920, АЈ, Министарство правде КЈ, верско одељење 63, к. 232.

⁴¹⁰ Духовни Суд – Чачак, 16. 08. 1920, Министарству вера, АЈ, Министарство правде КЈ, верско одељење 63, к. 232.

⁴¹¹ Секретар Богдановић, 26. 04. 1921, министру вера, АЈ, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 69 (126/184).

⁴¹² Руско посланство, 26. 09. 1923, Министарству иностраних дела Краљевине СХС, АЈ, Министарство правде КЈ, верско одељење 63, к. 232.

⁴¹³ Исто.

⁴¹⁴ Р. Г. Гагкуев, В. Ж. Цветков, В. В. Голицын, *Генерал Кутепов*, Москва 2009; С. Ю. Рыбас, *Генерал Кутепов*, Москва 2010; А. Ю. Петухов, *Генерал Кутепов. Гибель Старой гвардии*. В двух книгах, Москва 2014.

⁴¹⁵ Вестник Общества Галлиполиейцев, № 1, 31. 12. 1923, 15. Аутор се захваљује Милошу Јуришићу који нам је указао на овај пројекат.

„заборављеним и запуштеним гробовима“⁴¹⁶. На подршку реализацији ове идеје није се дуго чекало. Убрзо, у септембру исте године, 1923. г, стигли су и први прилози – од редакције руског емигрантског листа „Ново време“, који је излазио у Београду – 200, самог генерала Александра Павловича – 100, а затим и 1000 динара од генерала Петра Николајевича Врангела⁴¹⁷.⁴¹⁸ Већ другог дана је било прикупљено 5.715 динара – од тога је руско посланство дало 500, а руски војни агент 300 динара.⁴¹⁹

Месец дана касније је започето и са реализацијом ове идеје. Друштво руских архитеката у Југославији је на препоруку Друштва Галипољаца⁴²⁰ средином октобра месеца организовало конкурс за пројекте.⁴²¹ Први услов који је аутор скице требало да испуни јесте била идеја наручилаца да се „означи и сачува за потомство место упокојења неколицине непознатих руских војника убијених за време Великог рата у саставу српске армије на планини Авала.“⁴²² Другим, пак, условом је била одређена и сума новца, за коју се претпостављало да ће бити прикупљена од прилога уз помоћ „Новог времена“, што наводи на закључак да је Друштво Галипољаца о почетку ове меморијалне акције известило и уредника овог листа – новинара Михаила Алексејевича Суворина (њој се придружила и софијска штампа „Рус“⁴²³). Та сума је износила 8.000 динара, а она је и условила и градњу од локалног сивог камена („без веће употребе скупљих материјала“⁴²⁴). Конкурс је прописао и као обавезни елемент скице будућег споменика крст. И локација је била прецизно назначена – узвишица планине окружене развалинама старог замка. Пројекте са девизом (и запечаћеним ковертом са именом аутора), требало је слати секретару Друштва – арх. Мишковском (Министарство грађевина, архитектонско одељење). Рок је био 30. октобар, односно две недеље од објаве позива који су потписали председник Управе Друштва руских

---

⁴¹⁶ Новое время, № 714, 13. 09. 1923, 3.

⁴¹⁷ Новое время, № 721, 21. 09. 1923, 3.

⁴¹⁸ Новое время, № 710, 08. 09. 1923, 3.

⁴¹⁹ Новое время, № 744, 18. 10. 1923, 3.

⁴²⁰ Друштво Галипољаца је представљало војну организацију, коју су 1921. г. формирали војници Првог корпуса Руске армије генерала П. Н. Врангела у Галипољу. Према Уставу Друштва Галипољаца у Краљевини СХС међу циљеве удружења спадало је одржавање споменика који се односе на период боравка у Галипољу, као и прикупљање историјског материјала који се односи на тај период, обрађивање и издавање споменица. Исти акт је и веома рестриктивно одредио ко може бити редовни члан друштва – руски војници евакуисани са Крима 1920. г. и пристигли у Галипоље најкасније до марта 1921. г., из којег су емигрирали не пре евакуације својих чета, ескадрона батерије; затим грађанска лица евакуисана са Крима 1920., као и лица рођена у Галипољу током тог периода. ГАРФ, ф. 5843, оп. 1, д. 10, л. 10-11.

⁴²¹ Вестник Общества Галлиполийцев, № 1, 31. 12. 1923, 15.

⁴²² Новое время, № 742, 16. 10. 1923, 3.

⁴²³ Вестник Общества Галлиполийцев, № 1, 31. 12. 1923, 15.

⁴²⁴ Новое время, № 742, 16. 10. 1923, 3.

архитеката Валериј Владимирович Сташевски⁴²⁵, секретар Мишковски, председник Управе Друштва Галипољаца, генерал-мајор Баумгартен⁴²⁶. Радове је разматрала Комисија, коју су чинила два члана Друштва руских архитеката и један представник Друштва Галипољаца. Ауторе два најбоља пројекта требало је наградити и новчано – 500 односно 300 динара и они би том приликом потпали под власништво Друштва.⁴²⁷

По завршетку конкурса, али и пре објаве победника, пристигли пројекти аутора су били изложени како би се публика упознала са скицама.⁴²⁸ Број приспелих радова је износио 11. Жири је донео једногласну одлуку о томе који су најбољи радови, одлуку коју је, потом, одобрило и Друштво руских архитеката. Прву награду је добио пројекат под називом „Плејада“ – штит, мач и шлем, а другу „Крст са дијагоналним зрацима“, који је приказао 4 стуба на заједничком пиједесталу и украшена крстом, аутора Виктора Ивановича Рибакoва, студента института за грађанске инжењере у Петрограду. Жири је, иначе, истакао и пројекат „Крст са словима“.⁴²⁹ Његов аутор је био Николај Петрович Краснов.⁴³⁰

Аутор првог награђеног је био руски архитекта Иван Афанасјевич Рик⁴³¹. Он је представљао четвороугаони паралелопипед од сивог камена на чијем врху се налазио руски шлем и мач, док је на мраморној плочи био исписан натпис „руском војнику верни синови Русије“⁴³² и уклесан такозвани „руски“ осмокраки крст. Ради одобрења, сам пројекат је предат влади Краљевине.⁴³³

---

⁴²⁵ О В. В. Сташевском: М. Ђурђевић, „Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду“, *Годишњак града Београда* 45-46/1998-1999, 151-171; О. Латинчић, „Валериј Владимирович Сташевски (1882-?) у Београду, Подаци из архивске грађе Историјског архива Београда“, *Наслеђе* 12/2011, 169-196.

⁴²⁶ Василиј Фјодорович Баумгартен је био пројектант зграде Руског дома у Београду и Генералштаба у улици кнеза Милоша. М. Ђурђевић, „Архитект Василиј (Вилхелм) Фјодорович Баумгартен“, *Годишњак града Београда* 51/2004, 183-190; М. Просен, „75 година Руског дома у Београду“, *Наслеђе* 9/2008, 211-220; А. Кадијевић, „Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата“, *Годишњак града Београда* 49-50/2002-2003, 137.

⁴²⁷ Новое время, № 742, 16. 10. 1923, 3.

⁴²⁸ Новое время, № 759, 04. 11. 1923, 3.

⁴²⁹ Новое время, № 768, 15. 11. 1923, 3.

⁴³⁰ Новое время, № 770, 17. 11. 1923, 3.

⁴³¹ О стваралаштву Ивана Афанасјевича Рика: А. Кадијевић, „Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата“, *Саопштења* 30-31/1998-1999, 233-237.

⁴³² Посвету „Верним синовима велике Русије“, носио је споменик подигнут 1934. г. на православном гробљу у Телегу, у Берлину, на иницијативу Алексеја фон Лампеа. А. Ј. Cohen, "Our Russian Passport": First World War Monuments, Transnational Commemoration, and the Russian Emigration in Europe, 1918-39." *Journal of Contemporary History* 49, no. 4 (October 2014), 632-633.

⁴³³ Вестник Общества Галлиполийцев, № 1, 31. 12. 1923, 15.

Фотографија бр. 7 – Риков пројекат споменика Незнаком руском јунаку

Извор: Вестник Общества Галлиполийцев, № 1, 31. 12. 1923, 15.

Међутим и пре његовог добијања, са припремним радовима је отпочето већ у децембру исте године.⁴³⁴ Нажалост, није нам познат разлог због којег није остварен пројекат, као ни то да ли је уопштен и био прихваћен. Неразјашњено је и питање финансијских средстава за његово подизање. Наиме, већ до краја 1923. г., прикупљено је 10.776 динара. Али, ни ова сума (виша од првобитно процењене) није могла да покрије евентуалне трошкове његове градње. Стога је остављана могућност израде од црног полираног мермера.⁴³⁵ Међутим, према извештају упућеном генералу Јегелову, октобра 1926. г. та сума је износила само 2.413 динара.⁴³⁶ Истовремено, није јасно ни зашто је предлог упућен баш тој инстанци – Министарском савету, а не министарству просвете, које је представљало институцију којој су овакви захтеви слати. Једно од објашњења може бити да је за израду овог плана руска заједница намеравала да добије помоћ од највиших званичних органа Краљевине – и то и моралну и финансијску. Ипак, само место изабрано као локација за споменик довољно говори о замисли представника руске емиграције која стоји иза идеје за подизање овог меморијала. И она је и убрзо и јасно и прецизно наведена – „недалеко од споменика незнаком српског

⁴³⁴ Новое время, № 789, 11. 12. 1923, 3.

⁴³⁵ Новое время, № 789, 11. 12. 1923, 3.

⁴³⁶ ГАРФ, ф. 5843, оп. 1, д. 19, л. 4.

јунаку⁴³⁷. Жеља за позиционирањем у близини „југословенског“ незнаног јунака (тада још увек каменог споменика на месту гроба непознатог српског палог ратника⁴³⁸), приближавањем и у „просторном“ смислу званичној идеологији и јасним истицањем улоге руских војника у Првом светском рату и у помоћи српској армији. Иначе, победнички пројекат је касније био представљен на руској изложби у Београду, коју је организовао Земски савез априла 1924. г.⁴³⁹

Оваква, пак, замисао и идеја није била јединствена у европским размерама. Слична иницијатива, и то чешке јавности, за подизање споменика „верном руском војнику“⁴⁴⁰, забележена је у Прагу.⁴⁴¹ Ипак, статус који је требало да има поменути меморијал на Авали, стекао је у извесном смислу гроб незнаног јунака који је подигнут у Вршичу⁴⁴². Као својеврстан руски пандан култу који се развио у европским земљама после завршетка Првог светског рата⁴⁴³, избегличке организације из Краљевине СХС, пре свих културно-просветно друштво „Руска матица“, учиниле су га местом ходочашћа.⁴⁴⁴ На гробу једног ратника, налазио се позлаћени крст иза којег се налазио стари дрвени са натписом: „Спавај мирно, незнани руски војниче“, док су гробна места осталих војника била обележена само дрвеним крстовима.⁴⁴⁵ Међутим, сама локација меморијала на Триглаву, подигнутом у изолованој средини, отежавала је добијање

---

⁴³⁷ Новое время, № 789, 11. 12. 1923, 3.

⁴³⁸ О. Манојловић Пинтар, „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije“, doktorska disertacija, Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta, Beograd 2005, 140-145; О. Манојловић, „Tradicije Prvog svetskog rata u beogradskoj javnosti 1918-1941“, magistarski rad, Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta, Beograd 1996, 79-80; А. Ignjatović, „Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: spomenik neznanom junaku na Avali (1934-1938)“, *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ur. О. Манојловић Пинтар, Beograd 2006, 229-231.

⁴³⁹ Вестник Правления Общества Галлийпольцев, № 5, 27. 04. 1924, 12.

⁴⁴⁰ Чак је на Олшанском гробљу у Прагу, код Успенског храма, 1928. г. био положен и камен темељац. Међутим, споменик није подигнут. Возрождение, № 3358, 13. 08. 1934, 2.

⁴⁴¹ А. J. Cohen, "Our Russian Passport: First World War Monuments, Transnational Commemoration, and the Russian Emigration in Europe, 1918-39." *Journal of Contemporary History* 49, no. 4 (October 2014), 636.

⁴⁴² Треба истаћи да је цео простор окружен планинама, укључујући и капелу и гроб, предат организацији „Руска матица“. Тај простор је потом постао познат као „руска земља“. Часовой, № 64, 15. 09. 1931, 16.

⁴⁴³ О култу незнаног јунака у Европи: G. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford 1990; J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge 1995; О. Манојловић Пинтар, „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije“, doktorska disertacija, Одељење за историју Филозофског факултета, Београд 2005; А. Ignjatović, „Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: spomenik neznanom junaku na Avali (1934-1938)“, *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ur. О. Манојловић Пинтар, Beograd 2006, 229-252; О. Манојловић, Пинтар, „' Благо њима, јер су славно пали за отаџбину, краља и слободу' : култ палих војника у Италији и Југославији у годинама између два светска рата“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/ 2002, 79-98; G. Mosse, „National Cemeteries and National Revival: The cult of the Fallen Soldiers in Germany“, *Journal of Contemporary History* 1/1979,1-20.

⁴⁴⁴ Часовой, № 64, 15. 09. 1931, 16.

⁴⁴⁵ Исто, 16.

статуса општедруштвеног и општепризнатог. Њега ће пак стећи друго обележје израђено средином 1930-тих година у југословенској престоници.

Неизоставно је приметити да су руске архитекте-емигранти били ангажовани на пројектима меморијализације пострадалих војника царске империје (од оних нереализованих до остварених). Ова чињеница сведочи о повезаности разних избегличких организација – оних које су били иницијатори и реализатори идеја, али и свести у самој емигрантској средини о неопходности одржавања успомена на пострадале борце и ратнике царевине. Ипак, статус тих меморијалних објеката и места у српској средини и југословенском друштву уопште, није био значајан и они су углавном задобили локални карактер. Међутим, међу градитељским делима која су имала за циљ комеморисање улоге руских војника у Првом светском рату, не само у Србији, већ и у целокупној Краљевини СХС, посебан статус ће имати један који ће такође израдити руски архитекта у југословенској престоници.

1.3. Спомен-костурница руским војницима на Новом гробљу у Београду

Са становишта танатополитике, ово обележје је у међуратном периоду представљало најважнији меморијални објекат путем којег је одато признање доприносу руских војника у ратним дејствима тек завршеног светског конфликта. Уосталом, оно је било место починка бораца и поданика царевине пострадалих током рата на скоро целокупној територији касније Краљевине СХС – Србије, Словеније, Македоније и Босне.

У складу са преузетим обавезама из мировних уговора и законских аката, до средине 1930-тих година у Београду су уређена гробља, у рату, савезничке (француске и италијанске армије) и непријатељске војске (аустро-угарске и немачке). Осим последњег на Топчидеру (и креираног током окупације), остала су формирана у оквиру престоничког Новог гробља.

Најпре је започето уређење француског гробља, и дефинитивно завршено 1931. г. Погинулима у борбама за ослобођење Београда, подигнути су бели мермерни крстови и покоје турбе у комплексу, којем је доминирао велики обелиск са крстом на врху. Слична замисао, и у исто време, реализована је и у случају италијанског гробља, на чијем прочељу се налазио издужени крст од белог мермера, окружен великим бројем појединачних, постављених над гробовима пострадалих војника. На улазу у овај комплекс, уклесан је натпис: „Италијански добровољци витешки полетели у редове

српске војске пали, борећи се, на Бабиној глави 20. августа 1914. г. Вечито сећање на њих нек замени изгубљене посмртне остатке и нека буде спомен њиховог пожртвовања“.⁴⁴⁶ Убрзо је уређено и гробље аустријских и мађарских војника 1914-1918. г. (формирано током окупације), које се налазило у непосредној близини савезничких. Ограђено масивном оградом са капелом, делом непознатог аутора, на њему су, судећи према натпису на два споменика, почивали „сједињени у смрти 260 ц. и к. аустро-угарски ратници погинули у борбама око Београда 1914-1915. г.“⁴⁴⁷ и 460 војника умрлих у ратном заробљеништву 1914-1915. г.⁴⁴⁸ Попут аустријског, и немачко гробље је формирано током периода окупације. Немачки ратници су својим погинулим саборцима 1915. г. подигли споменик-пирамиду, а у оквиру истог комплекса, тачније у њеној средини, сахранили су и српске и поставили им спомен-обележје.⁴⁴⁹

Претходно поменути чин одавања поште припадницима непријатељске армије, немачке јединице су поновиле и у другом делу Београда. Као што је већ истакнуто, изван број ратника из царевине је настрадао приликом одбране престонице октобра 1915. г. Руски и српски војници, који су погинули приликом напада противничких снага преко Дунава код кеја, по завршетку борби су сахрањени у заједничку гробницу. На том месту су им немачки и аустријски ратници подигли споменик⁴⁵⁰. Међутим, после рата, та костурница је прекопана.⁴⁵¹

На територији Београда, пак, није постојао засебни руски гробни комплекс. Својеврсно груписање извесног броја земних остатака руских војника је, ипак, извршено, с обзиром да су по изградњи меморијала браниоцима Београда на Новом гробљу⁴⁵², земни остаци војника две руске батерије, који су настрадали од аустријског

---

⁴⁴⁶ Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд 1999, 16-17; А. Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014.

⁴⁴⁷ Б. Костић, *нав. дело*, 19.

⁴⁴⁸ Исто, 18-19.

⁴⁴⁹ М. Попадић, „По згаришту једног демонског пожара после 15 година“, *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, 516-519; С. Матко, *Немачко војничко гробље на Бановом брду у Београду 1915-2015*, Београд 2015.

⁴⁵⁰ Око меморијала посвећеног 260 аустро-угарских и 246 српских војника погинулих у борбама око Београда 1915. г. налазила су се четири гроба – у два су биле скупљене кости безимених бранилаца Београда, жандарма и бораца сремског одреда, а у две немачких и мађарских војника. Политика, 12. 10. 1925, 3.

⁴⁵¹ Београдске општинске новине, бр. 2, фебруар 1940, 116.

⁴⁵² О споменику браниоцима Београда: А. Кадијевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевића Верховскоја (1920-1941)“, *Наслеђе* 2/1999, 35-37; В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 264-271; *Споменици и гробља из ратова Србије 1912-1918*, Београд 1976, 176; Ј. Секулић, „Ново гробље у Београду – споменичка целина изузетног значаја“, *Годишњак града Београда* 26/1979, 194; Б. Костић,

гранатирања, били су привремено⁴⁵³ похрањени у ову костурницу, заједно са другим чуварима престонице. Новине су писале да су „официри и прости редови поређани један крај другог... Остали су и даље заједно. Исто онако као што су 1915. године падали бранећи заједнички свој Београд. Крај Милована Драшковића, редова, лежи Владимир Петровић, мајор. А крај Владимира Приходског, руског пуковника, Милић Синђелић, редов.“⁴⁵⁴ Оваквим натписима у штампи, креирана је слика братства по оружју, којој је допринела и одлука о сахрањивању у заједничку гробницу војника две савезничке армије. Та пракса обједињавања жртава рата, које су се удружено бориле, поновљена је и ван територије Краљевине СХС. Наиме, на Олшанском гробљу код Прага, већ поменута организација руских избеглица „Братство за сахрањивање православних руских поданика за очување и одржавање гробова у Чехословачкој“, познатије под називом „Успенско братство“, развило је план подизања капеле, у којој би била вршена опела за преминуле руске избеглице и из које би се погребне поворке кретале до гробног места. За реализацију овог пројекта, тражена је помоћ и подршка од инспектора Краљевине СХС, Миливоја Цврчанина, чувара гробља, који је у том периоду трагао за српским гробовима у тој централноевропској земљи. Југословенска влада је приложила 30.000 круна, договоривши се, притом, са иницијатором да се у крипту ове капеле сахране земни остаци Срба, који су пали у аустро-угарско заробљеништво и потом преминули на територији Чехословачке. Градња ове богомоље је завршена новембра 1925. г., а јула 1926. г., извршен је свечани пренос⁴⁵⁵ земних остатака српских војника и интернираних грађана.⁴⁵⁶ Кости умрлих за „вјеру и отечество“ од 1914. до 1918. г., Срба и Руса, положени су у крипту ове капеле.⁴⁵⁷ Тиме је учињен спомен на „православне словенске војнике погинуле у прошлом светском рату“ (што је, према наводима „Времена“, била и идеја чехословачке организације)⁴⁵⁸.

Напоредо са акцијама спровођеним у Београду – уређивања и градње страних гробаља, као и споменика браниоцима Београда, у редовима руске емиграције, као

нав. дело, 15; М. Поповић, *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*, Београд 1997, 122; Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање - Први светски рат и Србија 1914-2009*, Београд 2014, 178-187.

⁴⁵³ Време, 23. 05. 1935, 4.

⁴⁵⁴ Политика, 12. 11. 1928, 7.

⁴⁵⁵ Време, 07. 07. 1926, 1; Време, 06. 07. 1926, 5.

⁴⁵⁶ А. Копрживова, „Крамарж и 'Братство для погребения православных русских граждан и для охраны и содержания в порядке их могилы в Чехословакии'“, *Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике* Т. V – VI 2001/2002, 74-78.

⁴⁵⁷ Време, 26. 09. 1924, 4.

⁴⁵⁸ Време, 05. 07. 1926, 2.

наследници традиција царске Русије је почела да сазрева идеја о груписању земних остатака искључиво руских војника у засебан комплекс. Идеје комеморације недавних догађања у Русији, забележене већ првих послератних година у емигрантској средини, представљале су основу за почетке иницирања и покушаје његовог подизања.

На првој руској изложби коју је организовала избегличка установа – Сверуски земски савез 1922. г. у новој згради универзитета у Београду и коју је посетило око стотину двадесет хиљада грађана, највећу пажњу је привукао експонат руског архитекте-емигранта Романа Николајевича Верховскоја⁴⁵⁹. Наиме, радило се о скици споменика⁴⁶⁰ који је сам пројектовао. На њој је представљена најезда большевика симболички оличена у виду немани – змије која јаше на огромном таласу. Јахач на врху каменог блока је био представник беле армије, који је уперо очи у небо очекујући Божију помоћ. Под њим је лежао мртав лав-симбол⁴⁶¹ царске Русије.⁴⁶² Овај рад, као и остали представљени на другој руској изложби 1924. г. односно на Првом салону архитектуре 1929. г.⁴⁶³, садржавали су елементе симболике које је градитељ применио у случају костурнице српских војника на Новом гробљу и споменика палим ратницима⁴⁶⁴ у Краљеву, али и меморијала руским војницима.⁴⁶⁵

Непостојање руског гробног комплекса у југословенској престоници, постало је тема новинских натписа тек оног тренутка када је покренута иницијатива за његову

---

⁴⁵⁹ О Р. Н. Верховском: А. Кадијевић, „Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. I, ур. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994, 33-40.

⁴⁶⁰ Још у периоду грађанског рата у Русији, у Новочеркаску је планирано организовање изложбе споменика борбе Дона против большевика и оснивање Донског музеја. Под споменицима су подразумевани портрети, карте, планови, фотографије, слике, цртежи, документа, књиге, трофеји и слично. ГАРФ, ф. 6053, оп. 1, д. 5, л. 25.

⁴⁶¹ Мотив лава се појављивао и на здању Државног Архива, делу руског архитекте-емигранта Николаја Петровића Краснова. А. Кадијевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/ Југославије у Београду од 1922. до 1939“, *Годишњак града Београда* 44/1997, 231; М. Поповић, *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*, 103-104.

⁴⁶² А. Кадијевић, „Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. I, ур. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, 293-294; А. Кадијевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)“, *Наслеђе* 2/1999, 33.

⁴⁶³ На другој руској изложби 1924. г. представио је скицу споменика „Српске славе и победе“, а на Првом салону архитектуре који је организовала Група архитеката модерног правца 1929. г. пројекат „Ратне костурнице“, за коју се претпоставља да је представљао споменик Споменик браниоцима Београда. А. Кадијевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)“, *Наслеђе* 2/1999, 34-35.

⁴⁶⁴ У. Рајчевић, *Затирано и затрто, О уништеним српским споменицима: оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије (1845-1950)*, књ. 1, Нови Сад 2001, 86-87; А. Кадијевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)“, *Наслеђе* 2/1999, 38-39; В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 271-272.

⁴⁶⁵ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 264.

изградњу. „Политика“ је о томе писала: „Рат је у Београду оставио гробља француско, италијанско, немачко, аустријско... Само руских гробља нема.“⁴⁶⁶ „Само су Руси лежали тамо где је ко пао.“⁴⁶⁷ Ова констатација је била испраћена критичким освртом на комеморисање и меморијализацију улоге других странаца у рату. „Али док су гробља наших савезника и бивших непријатеља уређена, са костурницама и споменицима, докле се кости наше пале браће Руса, налазе још закопане по разним утринама и њивама, често без икаквог обележја, на приватним сељачким имањима.“⁴⁶⁸ Наиме, непостојање званичне „матице“, у чије задатке би спадала и брига о пострадалим поданицима ван граница земље (као што је то случај са европским државама које су већ до тог периода уредиле односно успешно агитовале код државних органа да се уреде гробља својих војника) условило је овакво стање руских гробова у Југославији средином четврте деценије 20. века. Истовремено, треба имати на уму и важност реципроцитета по питању уређења гробаља, као што је на пример био случај са француским.⁴⁶⁹ Стога је акцију морало да покрене руско избеглиштво.

Ту иницијативу је покренуло Удружење бивших активних царских руских официра и осталих војних обавезника (на руском језику „Русское народное ополчение“⁴⁷⁰ – Руска народна војска), десничарски оријентисана организација руских емиграната, формирана 1934. г.⁴⁷¹, с циљем наставка борбе против большевика („борба са злом у свим његовим видовима, односно комунизмом до његовог потпуног истребљења“⁴⁷²) и „ослобођења отаџбине“⁴⁷³. Њен оснивач и руководилац, био је пуковник, потом генерал Михаил Фјодорович Скородумов, уједно и иницијатор и реализатор подизања спомен-костурнице руским војницима.⁴⁷⁴ Скородумов је био руски царски официр, учесник Првог светског и истакнути борац грађанског рата, више пута рањаван. По почетку немачке окупације 1941. г., био је постављен за начелника једине организације избеглица – Бироа за заштиту интереса и за помагање

⁴⁶⁶ Политика, 07. 07. 1934, 8.

⁴⁶⁷ Политика, 20. 08. 1934, 9.

⁴⁶⁸ Политика, 07. 07. 1934, 8.

⁴⁶⁹ Београдска општина је 1931. г. предала француском посланику у Београду проширено и преуређено француско гробље на Новом гробљу, а за узврат Французи су уредили југословенско војно гробље у Тијеу, крај Париза. Б. Костић, *нав. дело*, 18.

⁴⁷⁰ У свом прогласу из октобра месеца 1933. г. истакли су да су „потребне хитне мере и интензиван рад. Више се не може чекати. Сад или никад“, сматрајући да је потребно прекинути са пасивношћу и неактивношћу. „Учинићемо све како бисмо спасили нашу Отаџбину“, наглашавано је. Царский вестник, № 366, 15. 01. 1933, 1.

⁴⁷¹ А. В. Окороков, *Знаки русской эмиграции (1920–1990)*, Москва 2005, 66.

⁴⁷² Царский вестник, № 389, 25. 03. 1934, 2.

⁴⁷³ Исто, 2.

⁴⁷⁴ В. А. Маевский, *нав. дело*, 38; А. Кадијевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)“, *Наслеђе* 2/1999, 37.

руских емиграната у Србији, формираног одлуком војног заповедника у Србији. Идеју о обнови руске војске за ослободилачки поход против болшевика, почео је да реализује већ септембра месеца 1941. г. формирањем Руског корпуса који би по ликвидацији комунизма у Србији био пребачен на Источни фронт. Међутим, ова замисао није била у сагласју са немачким плановима⁴⁷⁵ и стога је Скородумов смењен са свих положаја.⁴⁷⁶ Најзаслужнији је био за подизање споменика Руске славе.⁴⁷⁷ Био је, иначе, чиновник у Управи гробља.⁴⁷⁸

У реализацију овог обимног меморијалног подухвата, укључена је целокупна Управа Удружења. Њени чланови – пуковници Николај Леонидович Нејелов, Н. М. Матјушин и Б. А. Степанковски, капетан Л. В. Новицки (секретар организације), предвођени Михаилом Фјодоровичем, били су задужени за градитељски аспект, с тим да су помоћ добијали и од уредника руског емигрантског часописа „Царски гласник“ (који је излазио у Београду), Николаја Павловича Рклицког. Свесно потребе за укључивањем и других политичких и друштвених чинилаца, и то из српске средине, у остварење овог градитељског пројекта, Удружење је формирало „Одбор за подизање костурнице Русима изгинулим и стрељаним на територији бивше Аустро-Угарске, сада Краљевине Југославије, као и палим у одбрани Београда“⁴⁷⁹. Адвокат Доброслав М. Богдановић, некадашњи потпредседник Поглаварства града Београда⁴⁸⁰, изабран је за почасног председника Одбора (који је, иначе, деловао уз благослов патријарха Варнаве и митрополита Антонија⁴⁸¹), Светислав Ј. Тасовац, пуковник у пензији и резерви, за потпредседника⁴⁸², Скородумов за секретара, а Нејелов благајника. Добрин брат, Никола Богдановић, шеф одељења Београдске општине,⁴⁸³ био је почасни председник

---

⁴⁷⁵ М. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.

⁴⁷⁶ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 34, 37, 41-44; К. В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)“, *Славяноведение* 4/1992, 37.

⁴⁷⁷ К. В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)“, *Славяноведение* 4/1992, 37.

⁴⁷⁸ Ђ. Лобачев, *Кад се Волга уливала у Саву*, Београд 1997, 102.

⁴⁷⁹ Списак за прикупљање прилога за подизање на Новом гробљу у Београду костурнице руским војницима, изгинулим за време светског рата на територији Краљевине Југославије, б. м. б. д. Аутор се захваљује Јелени Межински Миловановић на овом документу.

⁴⁸⁰ Богдановић је 1935. године био општински већник. Београдске општинске новине, бр. 5, мај 1935, 329.

⁴⁸¹ Време, 01. 10. 1934, 11.

⁴⁸² Време, 19. 08. 1934, 2.

⁴⁸³ Царский вестник, № 484, 19. 01. 1936, 1.

Удружења бивших активних царских руских официра и преузео је на себе руковођење самим радовима.⁴⁸⁴

Прво и најважније питање које је ова организација руских емиграната (односно Комитет за подизање споменика) требало да реши, било је питање локације будућег меморијала. Одлучено је да то буде Ново гробље у Београду, тачније непосредна близина руских парцела, места упокојења избеглица. Одабир локације је разумљив, имајући у виду и чињеницу да је овај избор био један од три у оквиру којег су у западноевропским државама ова меморијална обележја подизана. Градња споменика којим је комеморисан рат на гробљанским просторима је, у тим европским оквирима, имала за циљ представљање трајнијих достигнућа, користећи притом универзалније поруке у односу на меморијале подизане на другим локацијама (углавном локалног карактера), али и оваплоћење одређене националне традиције.⁴⁸⁵

Патријарх српски Варнава је Удружењу бивших активних руских царских официра дао благослов за пренос и смештај посмртних остатака Руса, али је учинио извесну оgradu - „ако је питање земљишта на коме има да се подигне костурница коначно решено.“⁴⁸⁶ Оваква формулација наводи на закључак да су постојале извесне компликације у вези са имовинском питањем и избором локације. Она је, пак, дефинитивно решена 13. априла 1934. г. Одлуком потписаном тог датума, Опште одељење Општине града Београда је руској организацији бесплатно уступило 20 квадратних метара земљишта на Новом гробљу⁴⁸⁷ преко пута капеле Пресвете Богородице Иверске. Њој је, међутим, у потпуности препуштено питање подизања костурнице и преноса посмртних остатака⁴⁸⁸ руских официра и војних обвезника,

---

⁴⁸⁴ Царский вестник, № 405, 15. 07. 1934, 3.

⁴⁸⁵ Поред градње споменика у оквиру гробних комплекса, они су подизани и дуж фронта (овај начин меморијализације пострадалих је био уобичајен током самих ратних операција – 1918. г.), али и у близини црква и грађанских простора (у првој послератној деценији). И сваки простор је слао одређене поруке. Први наведени је давао херојску слику рата, док је други усмеравао пажњу посматрача на општи губитак, што је била последица послератне потраге за методом реafirмације вредности друштва и заједнице за коју су војници дали своје животе. J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge 1995, 79.

⁴⁸⁶ Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 1.

⁴⁸⁷ За уступање земљишта за изградњу страних војничких гробова на територији Београда, тачније на Новом гробљу, била је надлежна Општина града. Тако је Одбор општине, на пример, прихватио одлуку Првостепеног суда да се 1929. године откупи имање браће Јовановић за француско и немачко гробље. Записник XXXI редовне седнице Одбора Општине Београдске од 2. октобра 1929. године, тачка 11, стр. 36, Историјски Архив Београда (ИАБ), Општина града Београда (ОГБ) 6, Записници књига записника одлука Одбора Општине Београдске, бр. 58, 1929.

⁴⁸⁸ Истовремено, посланство Мађарске, које је 1929. године организовало пренос посмртних остатака својих погинулих војника, сахрањених на грађанском гробљу у Вршцу, у аустроугарско гробље у истој вароши, тражило је од вршачке општине да јој заједно са давањем сагласности на ову акцију, стави на располагање бесплатну потребну радну снагу да изврши есхумацију. На овом примеру је очљива

укључујући и оно финансијско – одређено је за искључивог финансијера њене градње. Удружење се, истовремено, обавезало да ће план изгледа будућег спомен-обележја доставити техничкој Дирекцији Општине града Београда на одобрење, а само решење Дирекцији за социјално и здравствено старање на извршење. Ову одлуку су потписали председник Милутин Петровић, потпредседници Лазаревић и Добра Богдановић и кмет-правник.⁴⁸⁹

Владислав Албинович Мајевски, руски емигрант и лични секретар и библиотекар патријарха Варнаве, оставио је забелешку о тежини задатка које је Скородумов, као главни реализатор ове идеје, имао пред собом. Михаил Фјодорович је, наиме, уз велике потешкоће (нажалост, није познато какве природе) успео да издејствује од Управе града Београда само 20 квадратних метара површине. Међутим, „ризиковао је и подигао споменик, који је заузео више од 100 метара квадратних, будући да је био уверен да нико неће имати храбрости да тај споменик поруши.“⁴⁹⁰ Према, пак, информацијама којима је располагао часопис „Царски гласник“, његова површина је била још већа и износила је 125 квадратних метара.⁴⁹¹

У реализацију овог меморијалног подухвата, који је укључивао лоцирање гробних места руских војника широм територије Краљевине СХС, ексхумацију и пренос до Београда њихових земних остатака, као и подизање спомен-костурнице, већ јула месеца 1934. г., позвани су сви Руси, чиме би, према речима састављача текста позива, припадника „Руске народне војске“, испунили свој дуг⁴⁹². Истима је и упућен апел да поделе са организаторима информације о локацијама заборављених гробова.⁴⁹³ Овом позиву руском становништву (у Југославији и ван ње), придружио се и Никола Богдановић личним, у којем је истакао везу између прихвата избеглица и дуга према војницима руске царске армије: „Сваки прави Србин увек је русофил и воли националну Русију. Ми смо срећни што смо у могућности да нашим скромним снагама

разлика између постојања званичног дипломатског представништва једне земље (и њених могућности за агитацију) и удружења једне ентитичке заједнице, поданика државе која више није постојала. Посланство Мађарске, 08. 07. 1929, Министарству Унутрашњих Послова, Министарству Правде, одељење верско, АЈ, МИП КЈ, конзуларно-привредно одељење 334 (357/1146).

⁴⁸⁹ Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 1.

⁴⁹⁰ В. А. Маевский, *нав. дело*, 40.

⁴⁹¹ Царский вестник, № 449, 19. 05. 1935, 1.

⁴⁹² Треба истаћи да је већина споменика у Европи, који су комеморисали рат, прокламовала и осећај колективног дуга преживелих према онима који су положили своје животе за одређену идеју – углавном слободу. J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, 95. И у позиву Удружења резервних официра и ратника поводом освећења споменика браниоцима Београда наведено је да се „подизањем овог споменика извршује дуг наше нације и њене престонице према оним својим друговима“. Цит. према: В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 268-269.

⁴⁹³ Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 2.

одамо дуг захвалности руском народу, који је толико жртвовао за нашу општу патриотску словенску идеју. И ви, браћо Руси, који живите у нашој држави не смете да заборавите вашу браћу хероје који су пали на пољу части и славе за веру, цара и отаџбину, а чије се кости налазе закопане у овој земљи, у којој ви сада живите. Захваљујући овим костима и сенима ваше браће, који су са надчовечанским напором пали и испунили свој словенски дуг до краја, ви уживате скромно гостопримство и морално право које вам даје ова земља, наша мила Краљевина Југославија, за сада ваша друга отаџбина.⁴⁹⁴ Његов став је био да се на посмртним остацима руских војника „заснива велика будућност Словенских народа – будуће велико словенско царство“⁴⁹⁵, чиме је исказао веру у скорашње васкрснуће царске Русије. Ово спомен-обележје је, иначе, назвао „скромним по својој величини“⁴⁹⁶, иако ни према његовом првобитном пројекту, који није умногоме одступао од реализованог, није замишљено као малих димензија ни утиска. Поновивши своја уверења о промени тадашњег режима, Богдановић је навео да „ће служити као симбол величанствене будућности силне руске царевине“ и изразио наду да ће што пре бити подигнута костурница, „у којој ће мирно и достојанствено почивати заслужни руски хероји.“⁴⁹⁷

Епитет „скромна“, прихватили су и понављали и београдски штампани медији. Вест о скорашњем почетку градње једне овакве костурнице као „достојног споменика храбрости Руса за време светског рата“⁴⁹⁸, „скромног споменика захвалности Русији“ објавило је јулу 1934. г. „Време“. Апеле појединаца и иницијатора градње, подржале су и београдске новине, које су, пак, свој утицај искористиле како би подстакле грађанство Краљевине да материјално помогне ову акцију. Ове позиве су пратила подсећања и евоцирања успомена на помоћ царевине „за идеју словенства, за слободу наше отаџбине, пре 20 година и Руси пролили своју крв, бранећи са нашом војском стопу по стопу Србије. Кости изгинулих Руса, растурене су по њивама и утринама без икаквог обележја.“⁴⁹⁹ Још један апел је објављен и то октобра месеца 1934. г., али овог пута самог Одбора за подизање костурнице. „Грбови ових скромних хероја који су изгубили свој живот ван Отаџбине, били су заборављени и постепено пропадају“⁵⁰⁰, комитет је понављао. Обраћајући се нарочито патриотима и родољубима, упућена је

---

⁴⁹⁴ Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 2.

⁴⁹⁵ Исто.

⁴⁹⁶ Исто.

⁴⁹⁷ Исто.

⁴⁹⁸ Време, 07. 07. 1934, 8.

⁴⁹⁹ Исто, 8.

⁵⁰⁰ Време, 01. 10. 1934, 11.

молба за „што обилнију“ помоћ у прилозима усмерену на испуњење „нашег националног дуга према онима који су жртвовали свој живот за идеју Словенства и своју крв ставили у темеље наше Отаџбине.“⁵⁰¹ Сама формулација „наша Отаџбина“ наводи на закључак да су састављачи текста били чланови Одбора, који су били српског порекла. Ипак, интересантније је образложење за упућивање овог апела - „како радови морају бити завршени још у току овог месеца“⁵⁰². Један од начина интерпретације потребе за скорашњим окончањем радова може бити да је оно представљало извесни услов градске власти. Првобитни план, који је и саопштен јавности јула 1934. г., био је да ће пренос посмртних остатака бити организован октобра исте године.⁵⁰³ Међутим, недостатак финансијских средстава је омео планирану реализацију пројекта и костурница није могла бити завршена у предвиђеном року. Стога су, управо с поменутиим циљем, представници општине дали организаторима дозволу за дводневно прикупљање прилога на улицама Београда.⁵⁰⁴

Наиме, темељи спомен-костурнице су, већ августа 1934. г., односно четири месеца по добијању дозволе, освећени и то у присуству великог броја представника руске престоничке колоније, изасланика краља, министара војске, унутрашњих дела, команде Београда. Освећење је извршио новоименовани епископ шангајски Јован уз асистенцију двојице руских свештеника и изасланика патријарха Варнаве. Након што је одслужено опело, изасланик краља је поставио у темеље костурнице камен и грумен земље из Русије, који је донет захваљујући кнегињи Марији Александровној Свјатополк Мирској.⁵⁰⁵ Затим је Добра Богдановић разјаснио који су били мотиви градње овог меморијала: „ми Југословени, били бисмо недостојни наше историје, наше прошлости и наше традиције када бисмо и на за момент заборавили на жртве, које су наша драга браћа Руси заједно са нашим народима поднели за ослобођење наше територије, наше државе и нације. Као што су њихове жртве вечна успомена на најтрагичније дане историје нашег народа, тако нека им је вечна успомена и захвалност у срцима свију нас Југословена. И ова спомен-костурница нека остане за вечита времена као видан знак вечите захвалности свих Југословена који уживају данас слободу на жртвама и оних чији се костури налазе сазидани у овој спомен-

---

⁵⁰¹ Исто, 11.

⁵⁰² Исто, 11.

⁵⁰³ Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 2.

⁵⁰⁴ Време, 01. 10. 1934, 11.

⁵⁰⁵ Царский вестник, № 411, 26. 08. 1934, 1.

костурници.“⁵⁰⁶ Сам Михаил Фјодорович Скородумов је поновио⁵⁰⁷ да су „царска Русија и јуначка Србија заједно ступиле у рат, заједно ратовале и заједно гинуле“⁵⁰⁸, напомињући притом да су све европске државе одале дуг својим изгинулим војницима, али да се ниједна савезничка држава, осим Краљевине Југославије није сетила изгинулих Руса, иако у свакој држави има „доста костију Руса“ настрадалих током рата „који су ратовали за победу и срећу ових држава“⁵⁰⁹. Меморијал је уједно именован „првом костурницом изгинулим Русима у целој Европи“⁵¹⁰.

Сами организатори и иницијатори градње овог спомен-обележја, називали су га различитим именима. Званични назив је био „Костурница руским војницима, изгинулим за време Светског рата на територији Краљевине Југославије“.⁵¹¹ У прогласу, пак, из јула 1934. г. Скородумов је о овом меморијалу писао као о „заједничком споменику руском војнику“⁵¹². На дан освећења споменика, јануара 1936. г., он је именован спомеником императору Николају II и палим официрима и војницима у светском рату односно спомеником палим руским официра и војницима⁵¹³. У руској емигрантској штампи је 1937. г. костурница названа „музејем руске славе“⁵¹⁴. У апелу, пак, Руске народне војске, објављеном исте године, наведено је, пак, да је ово обележје „споменик Руске славе“, „споменик-слава императорској Русији“⁵¹⁵ и „симбол скривене борбе против непријатеља Русије“⁵¹⁶. Именовање споменика „Руском славом“, В. А. Мајевски је поновио средином 1960-тих година.⁵¹⁷

Одобрење локације будућег меморијала је представљало само један корак ка реализацији ове идеје. Уследило је лоцирање места гробова. Већ новембра месеца 1934. г. Никола Богдановић и Скородумов су посетили Битољ. Уз сарадњу начелника

---

⁵⁰⁶ Време, 20. 08. 1934, 3.

⁵⁰⁷ Михаил Фјодорович је много година касније у својим мемоарима забележио да је његова идеја о подизању ове костурнице била инспирисана жељом да заустави развој симпатија српског народа према Совјетском Савезу и „врати их ка царској Русији“. А. J. Cohen, „'Our Russian Passport': First World War Monuments, Transnational Commemoration, and the Russian Emigration in Europe, 1918-39.“, *Journal of Contemporary History* 4/2014, 649. О совјетско-југословенским односима у том периоду: V. Vinaver, „Neuspeh tajnih jugoslovensko-sovjetskih pregovora 1934-1938. godine (jedna značajna etapa u nemačkom osvajanju Podunavlja)“, *Zbornik za istoriju* 3/1971, 28-84; L. Deak, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR-u u godinama 1933-1937“, *Istorija 20. veka* 9/1968, 245-291.

⁵⁰⁸ Правда, 20. 08. 1934, 4.

⁵⁰⁹ Политика, 20. 08. 1934, 9.

⁵¹⁰ Исто, 9.

⁵¹¹ J. Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014, 195.

⁵¹² Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 2.

⁵¹³ Време, 13. 01. 1936, 5.

⁵¹⁴ Царский вестник, № 540, 14. 02. 1937, 4.

⁵¹⁵ Царский вестник, № 578, 07. 11. 1937, 3.

⁵¹⁶ Исто, 3.

⁵¹⁷ В. А. Маевский, *нав. дело*, 38.

дивизије и председника општине, они су путовали укупно 350 километара по целој некадашњој линији фронта (треба истаћи да је начелник жандармерије издао наређење свим жандармеријским станицама да пруже помоћ делегатима). Пронађено је 392 гроба⁵¹⁸, иако је према сведочанствима житеља прифронтловске линије њих морало бити више, с обзиром да је убијено више од 2.000, а на грчкој територији око 6.000 (на тадашњој грчкој територији су се налазили евакуациони пуктови). Грбови су били потпуно запуштени, а један део њих су сељаци узорали. Ипак, захваљујући активности патријарха Варнава док је заузимао положај скопског митрополита, на 2 гроба у Броду и 5 официрских у Скочивиру постављени су мраморни крстови, док је један Србин у селу Лажеци бринуо о 52 гроба. Истовремено, поменути двојица делегата су одредила лице које је требало да обиђе целу територију и да организује ископавање посмртних остатака и њихов пренос до Битоља.⁵¹⁹

Одбор формиран у Битољу, извршио је сакупљање остатака и све потребне припреме. Ископане су кости укупно 387 познатих и незнатих војника (од којих 8 официра и 24 подофицира), чији су грбови били разбацани по гудурама Кајмакчалана, Пелагонијској равници и Преспи.⁵²⁰ Према, пак, наводима „Времена“, у Београд су биле пренете кости 400 војника и официра смештених у посебне врећице, а затим у ковчег (укупно 70 њих). Тадашњи извештаји су износили податке да су на територији целе Југославије били расејани остаци око 10.000 изгинулих Руса. На Солунском фронту, где се борило око 12.000 војника, погинуло је преко 7.000, с тим да се највише костију налазило на грчкој територији.⁵²¹

Владислав Мајевски је писао да је разлог за преношење посмртних остатака само 387 војника и официра, била та чињеница што су сељаци прекопавали грбове погинулих на Солунском фронту, а њихове крстове бацали. Други мотив је био тај што се део некадашњег Солунског фронта и позадинске болнице налазио на грчкој територији, чије власти нису дале одобрење за њихов пренос у Југославију.⁵²² Према наводима битолског одбора из априла месеца 1935. г., унутар граница грчке државе је остало још око 200 гробова, док је на територији срезова преспанског, прилепског,

---

⁵¹⁸ Пронађена су и 2 руска шлема и неколико дасака са натписима, које су скинуте са крстова. Царский вестник, №. 424, 25. 11. 1934, 3.

⁵¹⁹ Царский вестник, №. 424, 25. 11. 1934, 3.

⁵²⁰ Време, 21. 05. 1935, 9.

⁵²¹ Време, 22. 05. 1935, 7.

⁵²² В. А. Маевский, *нав. дело*, 39.

битољског и мориховског⁵²³, познатих и непреораних било око 400.⁵²⁴ Сам Скородумов је, пак, писао да су са југословенске стране границе ексхумирани сви они гробови који су пронађени и затим пренети у костурницу.⁵²⁵

Истовремено са остацима ратника са Солунског фронта, у костурницу су положене кости 136 официра и војника су пали при одбрани Београда 1915. г. (с тим да су била позната имена њих 106), а 30 војника, чија имена нису била сачувана, било је сахрањено заједно са српским.⁵²⁶ У крипти су сахрањени земни остаци и око 100 руских војника, који су умрли од рана по болницама на територији тадашње Аустро-Угарске (од тога 38 самоубица, који нису могли да издрже тешкоће заробљеништва). Поред костију ратника, у крипту је пренет и велики крст који су од железничких шина начинили, према наводима Мајевског, Срби, односно припадници Друге дивизије, како је то Скородумов забележио⁵²⁷, и на којем је био натпис „Руски хероји који су дали свој живот за слободу Србије“. Он се, иначе, налазио над заједничком гробницом, у којој је било сахрањено 90 руских војника пострадалих на Солунском фронту.⁵²⁸ Овај споменик, међутим, није био једини. Поменута војна јединица је својим преминулим саборцима подигла још један направљен на природној стени, на којој је била насликана икона св. Николе са натписом: „Овде под светитељском заштитом Николаја Чудотворца, јуначки руски официри и војници Седмог специјалног руског пешадијског пука, молили су се, борили и јуначки умирали за ослобођење једноверне, братске и родне нам Велике Србије, против вероломних Бугара, који су издајнички подигли свој мач против матере своје ослободитељске Русије 1916-1917. г.“⁵²⁹

Неколико дана пред сам почетак свечане вишедневне церемоније преноса костију руских војника, већ поменути битољски одбор се маја месеца 1935. г. обратио грађанима Краљевине с позивом за учешће на овом догађају, подсећајући, притом, да је читав један век ношена „увек неугасна захвалност за све помоћи указане нам од

---

⁵²³ Према подацима који су 1935. г. били на располагању српској команди, у борбама на битољском ратишту је погинуло 6 официра и 130 војника, рањено 10 официра и 500 војника, оболело 30 официра и 1242 војника, чија је велика већина преминула. Време, 23. 05. 1935, 4. Руски губици током заузећа Флорине су, према наводима руског војног изасланика, износили 487 погинулих и рањених и 260 болесних; у борбама октобра 1916. г. код Битоља око хиљаду људи, а код Црне реке укупно 42 официра и 1871 официр и војник. Политика, 24. 05. 1935, 12.

⁵²⁴ Одбор за пренос костију погинулих руских војника у светском рату у костурницу у Београду, 23. 04. 1935, министру правде, АЈ, Министарство просвете Краљевине Југославије 66, к. 453.

⁵²⁵ М. Ф. Скородумов, *Шта треба да зна, сваки Словен, а нарочито словенски политичар*, Београд 1939, 14.

⁵²⁶ Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 2.

⁵²⁷ М. Ф. Скородумов, *нав. дело*, 16.

⁵²⁸ В. А. Маевский, *нав. дело*, 39.

⁵²⁹ М. Ф. Скородумов, *нав. дело*, 16.

братског руског народа од Петра Великог до данас.⁵³⁰ Та „неисказана“ благодарност, према речима састављача текста позива, налазила се „у срцима нашим, као што је носе браће у једној кући, а један другоме је не исказују, јер знају да је код свих та захвалност нешто природно, безмерно и подједнако.“⁵³¹ Њу је требало показати „гласно и громко“, пре свега „за братски поклич и помоћ 1914. године и све жртве после тога, чији смо ми тужни сведоци“, али и за оне настрадале и век раније – код Неготина, Варварина, у Боки, Дубровнику, код Клобука. Повезујући губитке које су руски војници имали у 19. и 20. веку, чланови Комитета су овој свечаности дали карактер општенародне и општедруштвене захвалности, не само за догађаје из блиске прошлости, већ и из неколико деценија раније. Истовремено, поновили су и, до тада у неколико наврата потенцирано, неодавање поште савезничким руским војницима: „Свима друговима који су нас помогли у напорима за наше место под сунцем, исказали смо видно наше признање и захвалност, само браћи Русима нисмо.“⁵³² Интересантна је жеља Одбора да о овом догађају одјекне глас до Урала и Владивостока којим ће се пренети вест да Срби „стрпљиво чекају братски руски народ да нам се опет врати у братски загрљај“⁵³³, чиме је и недиректно изражена нада у скорашњу обнову царске Русије.

Још један проглас је упућен, и то неколико дана касније, овај пут општине града Београда. У позиву житељима престонице, градски органи су понављали фразе о братству, мајчинским осећањима и вишедеценијском пријатељству. „Кроз векове Велика Русија је била Мајка нашег народа: под њеним благотворним словенским окриљем Бесмртни Вожд Карађорђе приступио је раскидању робовских ланаца и ослобођењу нашег народа.“⁵³⁴ Та идеја о ослободилачкој и бранитељској мисији, праћена је изразима о жртви за српски народ, али и о учешћу Руса у градњи југословенске државе. „У свим ратовима, а и у светском, херојски синови руског народа, бранили су родну грудну наше лепе југословенске отаџбине. И на тој светој братској дужности, борећи се раме уз раме са нашим војницима, они су са легендарним херојством и пожртвовањем полагали своје животе, гинући заједно са нашим херојима, на чијим је костима изграђена велика и моћна наша Југославија... При самој легендарној одбрани Београда, погинуло је херојски 136 руских официра и војника на

---

⁵³⁰ Царский вестник, № 449, 19. 05. 1935, 1.

⁵³¹ Исто, 1.

⁵³² Исто, 2.

⁵³³ Исто, 2.

⁵³⁴ Време, 23. 05. 1935, 4.

челу са једним пуковником, а на осталим нашим бојиштима, пало је пожртвовано хиљаде браће Руса.“⁵³⁵ Састављачи текста позива су, објашњавајући потребу за манифестовањем захвалности „светим жртвама положеним за његову слободу“, „својим палим ослободитељима и херојима“⁵³⁶ и за његовим омасовљавањем, апеловали на „сећања на нашу најсветију прошлост“. „Манифестујмо нашу неограничену љубав према великој словенској солидарности и нашу пуну захвалност према братском руском народу за жртве, које је са легендарним херојством положио у темеље наше народне слободе.“⁵³⁷ У сличном тону, и истим поводом, огласила се новина „Време“, која је писала: „Најзад, после скоро 20 година, извршен је дуг пијетета и благодарности, према браћи Русима, који далеко од своје отаџбине положише своје животе у рату за наше ослобођење и уједињење.“⁵³⁸

Сама свечаност у Београду била је заказана за 24. мај 1935. г., односно дан словенских апостола св. Ћирила и Методија. Избор дана прославе, чини се, није био случајан. Први просветитељи су представљани као „светли симбол, велика синтеза васкрсле свести, срећни завршетак просвећености, први знак великом словенском срцу: да скупи под своје топло окриље сва братска племена једнога народа“, а њихова дела „светлеће и даље, докле год буде – Срба, Хрвата и Словенаца“⁵³⁹, писало је званично информативно државно гласило „Службене новине Краљевине СХС“. Гледајући у њима и дајући им карактер својеврсних „праотаца Југославије“, али и тумачећи их као исходшта идеје која је реализована 1918. године – уједињења троименог народа, режим је тражио и налазио корене те политике, поставивши извесну идеолошку основу за чин извршен 1. децембра. „На њиховим гранитним темељима диже се све више и више монументална зграда снаге нашег троименог народа; све чвршће се обавија венац, исплетен од братске љубави, око наше простране и уједињене Отаџбине.“⁵⁴⁰

Пренос посмртних остатака руских официра и војника са Солунског фронта започео је 19. маја поменом у Битољу, којем је присуствовао велики број грађана, ђака, представника удружења, командант Вардарске дивизијске области, председник Општине, представници одбора, управних власти, руске колоније, официрски кор. Окупљенима се у име „палих ратних другова и њихових породица“, обратио председник тамошње руске колоније, који се захвалио „братском југословенском

---

⁵³⁵ Исто, 4.

⁵³⁶ Исто, 4.

⁵³⁷ Исто, 4.

⁵³⁸ Време, 21. 05. 1935, 9.

⁵³⁹ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 117, 24. 05. 1924, 1.

⁵⁴⁰ Исто, 1.

народу“ на „достојном упокојењу“⁵⁴¹ изгинулих руских војника. Потом су грађани формирали поворку, која је, према наводима „Времена“, износила скоро један километар. Сандук са остацима изгинулих официра је стављен на лафет, а они са костима војника на два војна камиона. Сандуке је прекривала руска застава. У поворци су учествовали и соколи, певачка друштва „Кајмакчалан“, „Мокрањац“, „Коло српских сестара“, официрски кор, чета пешадије, инвалиди, чланови Јадранске страже...⁵⁴² За време кретања поворке, са балкона хотела „Босна“⁵⁴³, грађанима се обратио пуковник Ставра Хаџи-Антоновић. Председник Битољског одбора се питао да ли може Југославија да заборави, да ли може да остане незахвална великом руском народу „који је изгубио свог цара, своју државу, своје најбоље синове за наше спасење.“⁵⁴⁴ „Ратни другови! Данас када ви заувек напуштате кланце и планине Кајмакчалана, Старков гроб, Чуку, Груниште и Градешницу, у којима сте почивали целих 18 година, када и напуштате херојски Битољ, ниско вам се клањамо и кличемо: слава вам... Кад дођете у Београд... заједно са осталим браћом руском, поздравите их и реците им да југословенски народ уме да цени ваше жртве и да ће он увек остати захвалан палим синовима мајке Русије, који су дали своје младе животе за ослобођење и за стварање велике и моћне Југославије.“⁵⁴⁵ Након што су завршени говори, сандуци са посмртним остацима су унети у вагон и посути цвећем.⁵⁴⁶

Воз је потом свечано дочекан у Скопљу. На овој церемонији, којој је, према наводима руске емигрантске штампе, присуствовало више од 2.000 људи⁵⁴⁷, забележен је био и долазак армијског генерала Николајевића са начелником штаба, затим бана Вардавске бановине, официра југословенске армије и житеља града. Улазак воза у станицу испраћен је почасном палбом. Из њега је изашао пуковник Нејелов и предао је рапорт главнокомандујућем о доласку вагона са посмртним остацима 3 официра, 24 подофицира и 355 редова. По завршетку рапорта, скопљански митрополит Јосиф је одслужио парастос. Потом су говоре одржали председник скопљанске руске колоније, председник општине, Никола Богдановић и многи други. Богдановић се захвалио руском цару, краљу Александру и руском народу. Церемонија је завршена полагањем

---

⁵⁴¹ Време, 20. 05. 1935, 7.

⁵⁴² Исто, 7.

⁵⁴³ Царский вестник, № 450, 24. 05. 1935, 1.

⁵⁴⁴ Исто, 1.

⁵⁴⁵ Исто, 1.

⁵⁴⁶ Време, 20. 05. 1935, 7.

⁵⁴⁷ Царский вестник, № 451, 02. 06. 1935, 1.

венаца.⁵⁴⁸ Свечани дочек, био је потом организован и у Врању и Нишу, у којем је, у присуству представника градске власти и руске колоније, служен помен.⁵⁴⁹

„Када су пре пуних двадесет година, аустријски монитори заплвили Савом и Дунавом, и када су на Београд и Београђане сипали читаве лавине усијаног челика, када је небо над престоницом ондашње Краљевине Србије било крваво и мучно, зрачак светлости и наде у срца Београђана унела је вест, која се невероватном брзином пронела кроз варош: Стигли су руски минери! Сви су похитали да их виде. Једна чета младих,⁵⁵⁰ снажних, крепких и одважних руских морнара-минера залогорила је на Чукарици, у фабрици шећера. Свуда, на сваком кораку, кадгод би се срели са Русима, и народ и војска клицали би им: Живели браћа Руси! – Спасиба, братушке, - одговарали би им Руси и одмах ступали са њима у разговор.“⁵⁵¹ Овим речима је у званичном гласилу градских органа описан дочек и перцепција руског војника у Краљевини Србији почетком Првог светског рата и то са дводеценијском дистанцом. У цитираним описима, уочљиве су биле карактеристике које су дате ратницима пристиглим из царевине, и представљеним као прва помоћ савезничких армија – младост, снага, чврстина, смелост (који ће красити и потоње описе совјетских војника). „Куражан и храбар још првих дана пао је од непријатељског зрна са монитора један млад руски поднаредник – „старши“, баш када је са обале Саве посматрао дејство торпеда који је био пуштен на аустријски монитор.“⁵⁵² Сахрана „руског јунака“ била је обављена свечано уз војне почасте.

Разлог оваквог начина отпочињања новинског извештаја, чини се, био је тај што је аутор настојао да истакне супротност у комеморативним активности вршеним током и након рата. У чланку се, наиме, осуђује понашање неименованих „нових људи“, односно заборав који је наступио по завршетку војних операција и то као последица управо њихове неактивности. „Многи сведоци ове трагедије изгинули су и помрли за време повлачења кроз албанске гудуре, а они који су остали у животу, скоро се и не виде и не чују. Јер кроз Београд сад тече нови живот, по њему газе нови људи, који и не слуте да врло често, ходајући београдским улицама, газе по костима најхрабријих јунака, који своје животе узидаше у праг своје отаџбине, а које сада покривају, ако не

⁵⁴⁸ Царский вестник, № 452, 09. 06. 1935, 2.

⁵⁴⁹ Царский вестник, № 451, 02. 06. 1935, 1.

⁵⁵⁰ Скоро 50% (49%) војника руске армије је имало између 20 и 29 година, 30% - они између 30 и 39, а само 5% су сачињавали борци старији од 40 година. *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил*, ред. Г. Ф. Кривошеев, Москва 2001.

⁵⁵¹ Београдске општинске новине, бр. 5, мај 1935, 328.

⁵⁵² Исто, 328.

сасвим заборав, а оно бар црни слојеви асфалта.⁵⁵³ У критичким тоновима је аутор чланка наставио, осврнувши се на, у више махова наглашавану чињеницу небриге за места упокојења Руса - „ као да се они са нама заједно нису борили за нашу општу ствар“⁵⁵⁴.

Као што је наведено, свечана прослава преноса и сахране посмртних остата руских војника у новоизграђену костурницу, организована је 24. маја. Наиме, вагон са костима ратника требало је да стигне у престоницу дан раније, али су задржани у Нишу, где је настрадалим одржан свечани помен. По доласку у Београд, сандуке је чувала почасна стража бивших руских официра.⁵⁵⁵ Према речима извештача са овог догађаја, „још у рано јутро, и ако је час погребња био заказан за 10 часова, Београђани су заузели цео простор пред железничком станицом. Разна друштва и корпорације⁵⁵⁶ запосели су просторе дуж Карађорђевог и Немањине улице и преко целог Вилзоновог⁵⁵⁷ трга“⁵⁵⁸. Самој свечаности су присуствовали представници градске власти, председник Београдске општине Влада Илић, изасланик краља, пуковник Иван Божић, командант Београда, армијски генерал Војислав Томић, представници Краљевске академије наука, Београдског Универзитета, руских организација, официри.⁵⁵⁹ Ковчеги, који су се налазили на лафету, били су прекривени југословенским и руским заставама. Опело је обавио патријарх српски Варнава уз асистенцију епископа Викентија и руских епископа Хермогена, Теофана и Јоана, као и тридесеторице српских и руских свештеника. По завршетку обреда, поглавар Српске Православне цркве је одржао говор у којем је подсетио на историјске везе између два народа, понављајући и за међуратни период карактеристичне фразе: „Никада се престоница није могла боље одужити сенима оних који падоше за нашу слободу, за наше уједињење него данас. Очекивали смо ову манифестацију захвалности, очекивали смо је, јер су наше душе вековима повезане са душама браће Руса. За нас су незаборавни они историјски тренуци када се милионски, велики руски народ, као један човек диже да заштити малену, православну Србију, од насртаја непријатеља. Они су падали на нашим бојиштима... Па и сама престоница, Београд, у одбрани тврђава стародревног града

---

⁵⁵³ Исто, 328.

⁵⁵⁴ Исто, 329.

⁵⁵⁵ Време, 25. 05. 1935, 5.

⁵⁵⁶ Сви учесници у спроводу требало је да заузму своја места испред железничке станице најкасније у 08.30 часова. Царский вестник, № 449, 19. 05. 1935, 2.

⁵⁵⁷ Данашњи Савски трг.

⁵⁵⁸ Београдске општинске новине, бр. 5, мај 1935, 329.

⁵⁵⁹ Време, 25. 05. 1935, 5.

имала је прве жртве, поред наших бранилаца⁵⁶⁰ - Русе.“⁵⁶¹ Војник из редова армије заштитничке царевине, био је представљен као верни следбеник јеванђеоских речи и Христових дела, који се свесно жртвовао за братски народ. „Руски народ је кроз сва времена био готов да за мали српски народ да оно што му је по речима Исуса Христа најдрагоценије: своје животе. Зато се великом руском народу не можемо никад довољно одужити. Ми се са најдубљом благодарношћу сећамо руских војника који су се борили прво у престоници, заједно са нашим, а после и на Кајмакчалану и другим положајима.“⁵⁶² Патријарх се потом осврнуо и на сам тренутак одржавања комеморације Русима. „Наш народ очекивао је давно овај дан да би изразио захвалност некадашњој моћној Русији, која се заувек залагала за њега, па је тако устала у његову одбрану и када је требало 1914. г. уништити Србију.“⁵⁶³ Ове речи се, имајући у обзир навод да „никада Јужни Словени нису помишљали да буду незахвални својој великој браћи Русима који су се борили за нас и све Словене“⁵⁶⁴, могу интерпретирати као извесно оправдање за чињеницу да се на одавање поште руским војницима чекало 20 година. Завршавајући свој говор, недвосмислено је изразио свој антикомунизам: „ми се молимо Богу за силу и моћ, да обнови народну Русију, јер то захтева спас словенског рода и спас целог човечанства.“⁵⁶⁵

Већник и председник културног одбора града Београда, Душан Николајевић је у емотивном тону говорио о дугу који је враћен руском народу. Према његовом мишљењу, именовани Одбор је „показао пијетет према заслужним мртвима, то је животодавна сила једног народа. У нашем пијетету, наши мртви који живе у нашим крвотоцима, радују једну неземаљску срећу.“⁵⁶⁶ Танатополитички карактер овог говора је био очигледан и у речима да је „фамилија нераскидива веза мртвих и живих“; „надземаљски су срећни наши мртви, али у исто време бодре они нас, живе, да истрајемо на нашим историјским путевима. Ми смо народ који треба будућности.“⁵⁶⁷ Идеја коју је 1922. г. формулисао Радован Кошуткић, професор Универзитета („Да није

---

⁵⁶⁰ Међу именима српских официра, подофицира, каплара, редова, добровољаца и жандарма пострадалих у одбрани Београда 1914-1915. г., у издању преживелих бранилаца престонице, забележено је и име руског минерског наредника Ивана Соловјева. *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, 542.

⁵⁶¹ Београдске општинске новине, бр. 5, мај 1935, 329-330.

⁵⁶² Политика, 25. 05. 1935, 7.

⁵⁶³ Исто, 7.

⁵⁶⁴ Време, 25. 05. 1935, 5.

⁵⁶⁵ Београдске општинске новине, бр. 5, мај 1935, 330.

⁵⁶⁶ Исто, 330.

⁵⁶⁷ Исто, 330.

било Русије, не би било ни Србије“⁵⁶⁸), задобила је у Николајевићевом ставу свој продужетак – „југословенске државе не би било да није било словенске Русије.“⁵⁶⁹ Доброслав Богдановић, се, пак, осврнуо на руску жртву, која је приказана као свесна: „ови хероји нису жалили своју крв и просули су је бујицом по врлетима и висовима наше кршне Маћедоније. Њихове кости, биле су расејане по гудурама Кајмакчалана и равницама Пелагоније.“⁵⁷⁰ И његов говор је био праћен и извесним правдањем неактивности државе и друштва, у комеморативном смислу, који су „тако касно извукли из ваших гробова“ „руске хероје“. Наиме, он је ову небригу објаснио жељом за стварањем „пантеона љубави“ и за „незаборавом“ славе покојника, као и настојањима да млађим покољењима укаже на њихов пример и дела. Свој говор је завршио речима: „Почивајте спокојно са својом родном браћом, који су пали при одбрани наше престонице... Београд ће чувати ваше кости као залога братске љубави и у нашим срцима ће вечно горети огањ безграничне захвалности.“⁵⁷¹ Изразио је и уверење да би захвалност требало да буде безгранична.⁵⁷²

По завршетку говора, формирана је поворка, на чијем челу се налазио крст, затим ученици средњих руских и југословенских школа, војна музика и почасни одред војске⁵⁷³, која се градским улицама (Немањиним, Хартвиговим, Краља Александра и Гробљанском)⁵⁷⁴ кретала до гробља. На железничкој станици, изнад поворке је кружио авион, који се спустио и на лафет избацио ловоров венац. Испред ковчега ношена су три крста (од тога два руска). На оном српском, који је садржао и трнов венац и који су носили југословенски војници⁵⁷⁵, са предње стране је писало „387 руских хероја палих за величину Југославије 1916. и 1917. године“, а са задње „Битољско бојиште на Солунском фронту“. На крсту који је носио руски официр, било је урезано „Руски хероји 1914. и 1918. године“. ⁵⁷⁶ У спроводу је било забележено учешће чланова Народног представништва, Сената, генералитета, адмиралитета, војних представника словенских држава, активних и резервних официра, суда и већа Општине београдске, Академије наука, Државног савета, Главне контроле, Удружења носилаца Карађорђевог звезде са мачевима, добровољаца, Руса-солунаца, руских војних организација,

⁵⁶⁸ Цит. према: М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 235.

⁵⁶⁹ Београдске општинске новине, бр. 5, мај 1935, 330.

⁵⁷⁰ Исто, 331.

⁵⁷¹ Царский вестник, № 451, 02. 06. 1935, 2.

⁵⁷² Исто, 2.

⁵⁷³ Царский вестник, №. 449, 19. 05. 1935, 2.

⁵⁷⁴ Време, 22. 05. 1935, 7.

⁵⁷⁵ Време, 25. 05. 1935, 5.

⁵⁷⁶ Београдске општинске новине, бр. 5, мај 1935, 331.

Удружења бранилаца Београда, Универзитета, руских сокола, Јадранске страже, скаута, чланова хуманитарних, просветних и националних установа.⁵⁷⁷ На тротоарима дуж улица којима је пролазила поворка, „чекале су масе београдског становништва. Сви су тротоари били опседнути светом који је ту чекао поворку и по читав сат и два.“⁵⁷⁸ Док се поворка кретала улицама, народ је скидао капе и шапутао молитве. По доласку на гробље, поново је извршено опело, а након говора Николе Богдановића и Скородумова, земни остаци су, уз звуке плотуна почасне чете⁵⁷⁹, спуштени у спомен-костурницу. Са њима је положен и један сандук са стварима које су нађене на Кајмакчалану, поред ископаних костура Руса. Међу њима се налазило једно писмо која је мајка из Русије послала свом сину на Кајмакчалан, руском поднареднику Николају Вовилову, у којем је, између осталог, писало „Моли се и буди јунак на српском бојишту...“⁵⁸⁰ Треба истаћи да се сама Костурница састојала од две спрата – горњег у којем се налазила мала капела са костима познатих војника, и доњег у којем су били смештени ковчези са остацима незнатих ратника. На зидовима горњег дела костурнице, налазили су се остаци натписа са крстова које су нађене расејане на Кајмакчалану, док су споља, на блоковима, била урезана имена⁵⁸¹ дародаваца.⁵⁸² Иначе, српском инжењеру Владимиру Микићу, били су поверени радови на изради техничке стране унутрашњости костурнице, за коју је било предвиђено фрескописање.⁵⁸³

Догађај преноса односно груписања посмртних остатака, представљало је прави пример танатополитичке праксе у Краљевини Југославији. Реторика уобичајена за погребне ритуале овакве врсте, осмишљавала је страдање и смрт руских војника, којом је уједно упућивала поруке поданицима државе („да истрајемо на нашим историјским путевима“). Оваквим порукама су прописиване вредности и мерила, и давана упутства за даљу активност.⁵⁸⁴ Говорници на овој свечаности, изразито антибољшевички настројени, личности које су имале контакта са некадашњом руском царвином, манифестовали су званичну државну политику и идеологију, али и уверења у обнову царске Русије. Истовремено, присуство самог руског ђака, патријарха српског Варнаве свакако је указивало на знатну пажњу, која је посвећена овој свечаности (која је,

---

⁵⁷⁷ Време, 22. 05. 1935, 7.

⁵⁷⁸ Политика, 25. 05. 1935, 7.

⁵⁷⁹ Време, 25. 05. 1935, 5.

⁵⁸⁰ Београдске општинске новине, бр. 5, мај 1935, 331.

⁵⁸¹ Имена руских организација и појединаца, чија су имена била уклесана на споменику, објављена су у „Царском гласнику“. Царский вестник, № 449, 19. 05. 1935, 2.

⁵⁸² Време, 22. 05. 1935, 7.

⁵⁸³ Правда, 21. 07. 1934, 9.

⁵⁸⁴ Т. Кулјић, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, 71.

уосталом, и била преношена преко радија⁵⁸⁵). На исти закључак наводи и циркуларно писмо које је Министарство просвете упутило, неколико дана пред саму свечаност, свим ђацима у Југославији, позивајући целу омладину на учешће у спровођу земних остатака руских војника. Потреба за манифестацијом овакве природе, објашњена је „захвалношћу коју осећа југословенски народ“⁵⁸⁶. Наиме, свим школским установама - основним, средњим и грађанским у Битољу, Скопљу и Нишу, као и учитељској школи у Скопљу, прописано је обавезно присуство доласку и, потом, одласку вагона са костима ратника; свим ученицима старијих разреда у Београду – обавезно учешће у свечаном преносу посмртних остатака од желеничке станице до Новог гробља, а свим основним, средњим, грађанским и учитељским школама у Југославији да се у току недеље (од 12. до 19. маја) на часовима историје одржи лекција о значају Русије у ослобођењу Јужних Словена.⁵⁸⁷

Руска престоничка штампа, блиска руском Удружењу-иницијатору, писала је да је на свечаности у Београду било присутно око 10.000⁵⁸⁸ грађана престонице.⁵⁸⁹ Интересантно је да је Д. В. Скринченко писао да је Срба био приличан број, али да представника владе и министара није било, јер су тог дана долазили француски морнари и енглески епископи.⁵⁹⁰ Ову његову тврдњу, потврдила је емигрантска штампа која је излазила у Паризу. Она је, чини се, упутила критику организаторима који су за ову свечаност изабрали дан доласка француских морнара у Београда, догађај о којем су Срби били детаљно обавештавани, док о другом дешавању који се одвијао у престоници нису имали никаквих сазнања.⁵⁹¹ О овоме сведоче и натписи у „Политици“ да је „Београд својој браћи Русима одао пошту на начин који је превазишао сва очекивања, јер нису биле извршене неке велике припреме и пропаганда за ову свечаност. Београђани су спонтано следили глас свога словенскога срца.“⁵⁹²

Наиме, догађај свечане сахране односно полагања земних остатака у костурницу, био је заказан за ране преподневне сате. Долазак, пак, гостију из

---

⁵⁸⁵ Време, 25. 05. 1935, 5.

⁵⁸⁶ Царский вестник, № 449, 19. 05. 1935, 2.

⁵⁸⁷ Исто, 2.

⁵⁸⁸ О броју присутних Руса на овом свечаности, сведочи и натпис у емигрантској новини, којим се упућује молба избеглицама-жителима престонице да искажу дводневну-тродневну гостољубивост онима изгнаницима, који су дошли из унутрашњости, искључиво како би учествовали у свечаној сахрани. Царский вестник, № 449, 19. 05. 1935, 2.

⁵⁸⁹ Царский вестник, № 451, 02. 06. 1935, 1.

⁵⁹⁰ Д. В. Скринченко, *нав. дело*, 301.

⁵⁹¹ Возрождение, № 3652, 03. 06. 1935, 2.

⁵⁹² Политика, 25. 05. 1935, 7.

Француске био је нешто касније и није прошао незапажено⁵⁹³. Представнике француске флоте је поздравио Радио-Београд, а пристигле су, на железничкој станици (одакле је по доласку ковчега са остацима руских војника кренула и свечана сахрана), дочекали⁵⁹⁴ командант Београда, армијски генерал Томић, командант речне флоте, као и генерали и официри југословенске морнарице. Гостима је лично председник Београдске општине приредио пријем, а адмирала Мужеа је примио и председник владе Божидар Јефтић. Радио Београд је, поздрављајући француске морнаре, подсећао на помоћ француских војника при одбрани Београда 1915. г., као и „епопеју француског торпиљера „Командант Бори“ који се, једне мрачне ноћи, пробио кроз непријатељске препреке да би омогућио долазак до св. Јована Медуанског генералу Мондезиру, коме је било стављено у дужност да организује пребацивање српских трупа на Крф“⁵⁹⁵ 1916. г.

Са становишта значаја, који је у југословенској спољној политици имала Француска⁵⁹⁶, неопходна су поређења званичних говора на свечаностима посвећеним руским војницима погинулим у Првом светском рату односно настрадалим француским ратницима. Председник београдске општине Милан Нешић је, новембра 1931. г., предајући француско гробље посланику ове државе, изјавио да су француски војници били „бесмртни хероји“ који су „јуначки пали“ и жртвовали се „бранећи нашу народну слободу и Отаџбину“, проливши заједно са српским ратницима „своју племениту крв“⁵⁹⁷. Паралеле са говорима државника о улози Руса су очигледне, чак је могуће рећи да су изговорене фразе и скоро у потпуности истоветне. Ипак, у овом случају, Нешић је отишао и корак даље речима да за „грађане Београда, не постоји ни једно место које би код нас пробудило племенитије осећаје и дубља узбуђења од овог места где почива pepeo наших ратних другова.“⁵⁹⁸ Ову изјаву, свакако претерану, треба стави у контекст званичне послератне државне политике Краљевине која је, по потписивању мира, у Француској видела свој ослонац. За разлику од изјава изговорених на освећењима савезничких гробаља, оне изречене на свечаностима уприличеним по уређењу гробаља војника који су ратовали на страни некадашњих

---

⁵⁹³ Извештају са овог догађаја је у најтиражнијим престоничким новинама („Политици“ и „Времену“) дата предност у односу на свечану сахрану.

⁵⁹⁴ „Време“ је писало да „никада се у нашој престоници није видео приказ тако срдчане манифестације, присног и непоколебљивог француско-југословенског пријатељства“. Време, 25. 05. 1935, 3.

⁵⁹⁵ Политика, 25. 05. 1935, 5.

⁵⁹⁶ О југословенско-француским односима у међуратном периоду: V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd 1985; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941.: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975; J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi (1934-1941)*, Rijeka 1972.

⁵⁹⁷ Време, 03. 11. 1931, 2.

⁵⁹⁸ Исто, 2.

Централних сила, имале су другачије поруке. Тако свештеник битољске општине на освећењу немачког гробља у том граду 1936. године није поменуо међусобну борбу две армије током рата, већ су његове речи биле усмерене на спречавање избијања новог у будућности. „Наша два народа, негдашњи хероји на ратиштима, морају бити још бољи хероји на делу мира и општег препорода човечанства...“⁵⁹⁹ Град Битољ ће „у њима увек гледати подстицај да свима силама онемогући ратна крвопролића, од којих још и данас човечанство не може да залечи ране.“⁶⁰⁰

Свечаним полагањем земних остатака руских војника у крипту костурнице маја 1935. г., није, пак, било завршено груписање костију ратника царевине. Наиме, већ месец дана касније – јуна исте године, у костурницу су пренети посмртни остаци Михаила Паханова, који је био сахрањен у Београду 1917. г.⁶⁰¹ Потом су новембра 1936. г. у престоницу пренете кости заробљеника настрадалих односно преминулих у Словенији – на Крањској Гори. Превезени су посмртни остаци укупно 63 Руса⁶⁰², који су боравили у логорима за аустроугарске заробљенике и били ангажовани на пробијању пута кроз непроходне планине на италијанском фронту. Услови живота и рада су, и у овом логору, били веома тешки. Његов командант, пуковник Карл Римел је управљао на изузетно строг начин, што је доводило до појаве бекства заробљеника. Међутим, њихова тела су, потом, брзо проналажена, јер су подлежали ниским температурама. Истовремено, велики број њих је и у самом логору преминуо. Узрок је била глад или болести, а ни обављање поменутог задатака пробијања пута није било без жртава. Наиме, обрушавање снежне лавине није било забележено само у Вршичу. На Крањској Гори, она је усмртила више од 170 војника, а на један број војника који су, под командом инжењера Тирољца, били послати на ископавање њихових тела, обрушила се нова. До момента њиховог преноса у Београд, о гробовима преминулих се старао један Рус, галипољски подзаставник четвртог кавалеријског пука дивизије генерала Барбовича (активног учесника белог покрета, који је служио у армији генерала Петра Николајевича Врангела). Он је, уосталом, поред представника локалне власти, пружио помоћ Скородумову у акцији превоза остатака.⁶⁰³ Иначе, Удружење је о свом трошку ексхумирало и пренело кости руских војника са ове локације. Поред, пак, наведених, у костурницу су августа 1936. г. били похрањени и земни остаци

---

⁵⁹⁹ Политика, 26. 10. 1936, 8.

⁶⁰⁰ Исто, 8.

⁶⁰¹ Царский вестник, № 455, 30. 06. 1935, 3.

⁶⁰² Према подацима објављеним четири године касније, у париској новини, радило се о 66. Часовой, № 236-237, 05. 06. 1939, 31.

⁶⁰³ Царский вестник, № 527, 15. 11. 1936, 2.

непознатих⁶⁰⁴ руских војника, који су се налазили у Горажду, а затим и они двојице морнара који су настрадали при одбрани⁶⁰⁵ Кладова.⁶⁰⁶ Уз дозволу представника локалне власти и при помоћи свештеника Горажда, ексхумиране су кости над којима је, потом, у цркви одржан помен, и пренете су у Београд.⁶⁰⁷

Акција ексхумације и преноса земних остатака, наишла је, како је показано, на одобрење српске јавности. Одушевљењу израженом у новинским извештајима, изјавама и говорима државних, војних и духовних структура Краљевине Југославије, супротставила се, пак, забелешка Василија Николајевича Штрандмана, који је оставио другачију слику односа становништва државе према овом чину. Василиј Николајевич је након смрти Николаја Хартвига обављао дужност отправника послова руског посланства, да би по југословенском признању владе адмирала Колчака у Омску 1919. г. био постављен за посланика у Београду. На том положају је остао до 1924. г., односно и после Колчаковог пораза, Дењикиновог и потом Врангеловог напуштања Русије. Почетком марта поменуте године, Краљевина је, следећи потезе већине европских земаља, укинула функцију руског посланства. Међутим, формално, она није ни тада престала, јер је Василиј Николајевич и даље остао политички акредитован као дипломата на краљевском двору и у том својству је присуствовао прославама државних празника, док је само посланство преименовано у Делегацију за заштиту интереса руских избеглица⁶⁰⁸, којом је руководио управо он.⁶⁰⁹ Последња је, међутим, укинута 1940. г. када је Југославија, по отчињању Другог светског рата, успоставила дипломатске односе са Москвом и признала прву државу социјализма – Совјетски Савез после 22 године одбијања. Василиј Николајевич је, наиме, у својим „Балканским успоменама“ забележио да је „само у једном случају краљ Александар, без мога знања, допустио спровођење мере која није одговарала интересима руског имена у Југославији: краљ је дозволио да се у Београд пренесу посмртни остаци руских војника погинулих у разним биткама широм земље и тако нарушио успомену на њихове жртве на оним местима где су пали – тај драгоцен беоцуг који везује два братска народа.

---

⁶⁰⁴ Њихова имена нису сачувана. Царский вестник, № 512, 02. 08. 1936, 2.

⁶⁰⁵ Часовой, № 236-237, 05. 06. 1939, 31.

⁶⁰⁶ Царский вестник, № 578, 07. 11. 1937, 3.

⁶⁰⁷ Царский вестник, № 512, 02. 08. 1936, 2.

⁶⁰⁸ Ова установа је била смештена у згради Руског посланства у улици Краља Милана, на којој се налазио руски императорски грб (двоглави орао) и руска застава. Они су уклоњени тек 1940. г. када је Југославија признала Совјетски Савез. М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 45. Међутим, по почетку окупације, њега је Скородумов поново поставио на ово здање. В. А. Маевский, *нав. дело*, 284.

⁶⁰⁹ М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 63, 66-67; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 44-45.

Касније, за време путовања по земљи, имао сам прилике да поводом тога чујем прекоре локалних власти и становништва.“⁶¹⁰

Нажалост, потврде ових натписа нису пронађене, али, чини се, да је постојало незадовољство градских органа сличним акцијама. Наиме, 1925. године, власти Зајечара су, приликом ископавања посмртних остатака француских војника сахрањених у овој вароши, а чије је груписање остваривала специјална мисија, вршиле извесне опструкције, онемогућавајући реализацију овог чина. Стога је Министарство иностраних дела било принуђено да интервенише код Министарства унутрашњих послова како би се издала наредба надлежним властима у Зајечару да омогуће ископавања, која су, иначе, била предмет ранијег споразума. Наиме, било је уговорено да се ископавање⁶¹¹ врши у периоду од 10. октобра до 31. маја.⁶¹² Чини се, пак, да ни ова интервенција није била успешна, па је и војска била приморана да реагује, издавши притом саопштење команданту тимочке дивизије да се не чине сметње француској мисији.⁶¹³

Освећење костурнице маја 1935. г., представљало је још један корак ка овековечењу улоге руских војника у Првом светском рату. Костурница је, заправо, сачињавала део већег меморијалног објекта (који је подразумевао и градњу споменика), на којем радови нису били завршени до поменутог датума. Према фотографији која је пропратила извештај дописника београдског листа са ове комеморације, преостало је постављање фигуре Архангела Михаила.⁶¹⁴

Питање израде скице меморијала и њено одобрење, у складу са договором између иницијатора и општине, представљало је још једну потешкоћу са којом се суочавала руска организација. У складу са уобичајеном праксом, одобрење скице за извођење овог обележја је давала општина града Београда, тачније њена техничка дирекција.

Истовремено, није познато на који је начин одлучивано о имену пројектанта споменика, односно сама процедура избора архитекте и да ли је она подразумевала организовање својеврсног конкурса. Такође, намеће се и питање о томе да ли је

---

⁶¹⁰ В. Н. Штрандман, *нав. дело*, 428.

⁶¹¹ Чланом бр. 13 Правила о ископима и преносима мртваца, забрањено је било вршити пренос и ексхумацију посмртних остатака у периоду од 1. јуна до 1. октобра. Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 97, 23. 09. 1919, 4.

⁶¹² Министарство Иностранних Дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 03. 05. 1925, Министарству Унутрашњих Дела, АЈ, МИП КЈ, конзуларно-привредно одељење 334 (357/1146).

⁶¹³ Министарство Војске и Морнарице, опште војно одељење, генералштабни одсек, 05. 05. 1925, Министарству Иностранних Дела, АЈ, МИП КЈ, конзуларно-привредно одељење 334 (357/1146).

⁶¹⁴ Време, 25. 05. 1935, 5.

реализација српске костурнице представљала препоруку за руско удружење да избор падне на Верховскоја.

Симболички садржај који је красио скицу споменика изложеноу 1922. г., Верховској је поновио у својој визији руског меморијала на Новом гробљу. Значење које је сваки елемент овог архитектонског дела имао, часопис „Царски гласник“, чији је уредник, Н. П. Рклицки био активан у реализацији овог меморијала и, самим тим, упознат са симболиком, коју је требало оваплотити њиме, јавно је представио својим читаоцима јула 1934. г. Наиме, замисао иницијатора је била следећа: споменик је требало да представи смрт, страдање, борбу и васкрс Русије⁶¹⁵. Стена је симболисала Русију, о коју су се разбијали „таласи свих руских несрећа“⁶¹⁶ (чиме је на симболичком плану представљена способност и отпорност Русије према друштвеним и политичким преображајима који су задесили ту државу 1917. г.). Око стене су, затим, биле представљене етапе живота царевине – крипта костурнице је оличавала смрт, изнад које се налазила фигура рањеног војника, који је пао на колена, али који је, упркос томе, настављао борбу, штитећи руска знамења с вековним мотом „За Веру, Цара и Отаџбину“. На врху меморијала је била замишљена фигура анђела-војника који је завршавао борбу – једном руком је разбијао главу аждаје, а у другој је носио симбол „будућег руског царства и мира“.⁶¹⁷ Он је тиме оличавао васкрсење империје. Првобитна замисао је, на основу нацрта објављеном у „Царском гласнику“ јула 1934. г.⁶¹⁸, подразумевала и натпис „Русија“ на истом месту на којем је касније уклесана 1914. година – средишњем делу постаментa, који је имао форму стене.⁶¹⁹ Међутим, идеја о стени је убрзо била замењена другим архитектонским решењем.

Друга варијанта споменика, била је представљена јавности маја 1935. г. Извршене су биле извесне измене, али су дотадашња идеја и симболика биле сачуване. Форма стене је одбачена, с тим да је сам носећи стуб – камени масив који је имао форму усечене пирамиде састављене од три терасе асирско-египатског стила, требало да замени ону идеју коју је до тада стена симболисала – представљао је Русију. Истовремено, на истом том стубу су били уклесани крст и државни грб (уместо имена

---

⁶¹⁵ Главни мотиви велике већине меморијала у Европи, била је идеја херојског и племенитог рата, али уједно и трагичног. Истовремено, однос између ових мотива је био варирао односно један је био доминантнији. J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, 85.

⁶¹⁶ Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 1.

⁶¹⁷ Исто, 1.

⁶¹⁸ Као и у београдској штампи – и у „Политици“ и „Времену“. Политика, 07. 07. 1934, 8; Време, 07. 07. 1934, 8.

⁶¹⁹ Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 1.

царевине) као „симбол њеног страдања“⁶²⁰. „У позадини вихора револуције“, у „енергичном покрету“, замишљен је руски војник који је „симболизовао борбу и заштиту руског знамења с државним мотом.“⁶²¹ Према тада актуелној идеји, фигура Архангела Михаила⁶²² је левом руком побеђивала змију, која је пузила око његових ногу, а „величанственим покретом десне руке Посланик неба умирује земљу, враћајући јој руску државу у виду двоглавог државног орла који је широко раширио крила.“⁶²³ Пророчанска, пак, форма крилате фигуре симболисала је „неумољиву суровост Провиђења, који је на земљи остварио подвигом руски народ-богоносац.“⁶²⁴ Овакво решење је и, према наводима Одбора за подизање костурнице, било и прихваћено.⁶²⁵

Уочљива је била промена у значењу фигуре руског војника – од изнемоглог до енергичног. Слична је измена остварена и у случају Архангела Михаила, који је најпре имао улогу војника, а потом умиритеља. Такође, интересантно је да је знамење царске Русије – државни грб био представљен чак два пута. И једној и другој верзији су, пак, била заједничка надања и вера у васкрс царске Русије, идеја о њеној силини, као и о наставку борбе против бољшевика. У новинским натписима из јула месеца 1935. г. (након освећења костурнице), помињано је да је фигура анђела убијала бољшевичку аждају и симболисала васкрсење Русије.⁶²⁶ Идеје емигрантских војних организација о продужењу борбе против бољшевизма и СССР-а, укључујући и удружење-иницијатора овог меморијала, била је тако двојако представљена – кроз пробадање змије и активност руског војника. Треба истаћи да је управо фигура представљала предмет различитих интерпретација – једна од њих је била објављена у „Времену“, и према њој, са мачем у руци, држећи заставу, ово војно лице се налазило у ставу одбране.⁶²⁷

---

⁶²⁰ Царский вестник, № 449, 19. 05. 1935, 1.

⁶²¹ Исто, 1.

⁶²² Интересантно је поменути да је на мозаику капеле на немачком гробљу у Смедереву био представљан Архангел Михаило који је држао у руци расклопљену књигу која је била потпуно чиста, симболишући угашени живот ратника. Поред овог централног, представљена су још 6 архангела од којих су неки држали штап, а други кратке мачеве. Радовима је руководио Немац, Јозеф Вилд. Време, 15. 07. 1934, 5.

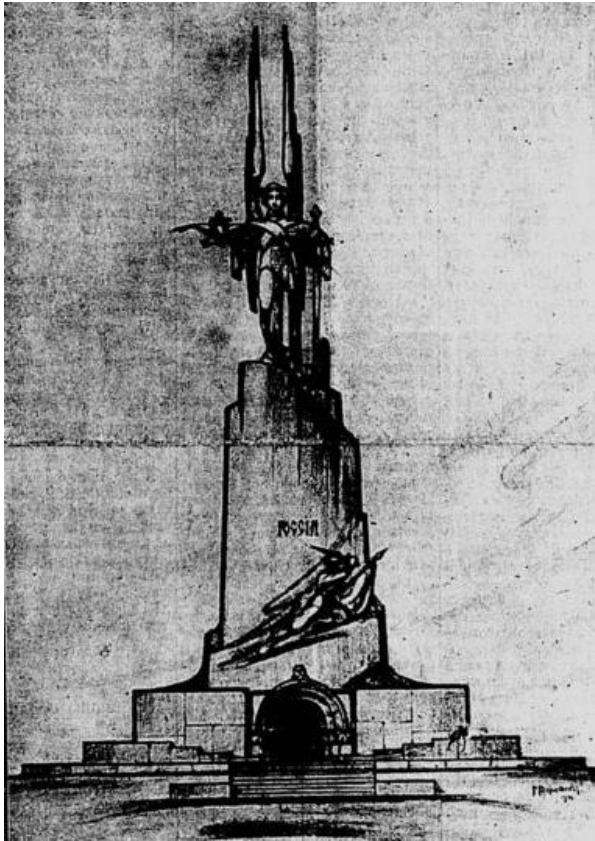
⁶²³ Царский вестник, № 449, 19. 05. 1935, 1.

⁶²⁴ Исто, 1.

⁶²⁵ Списак за прикупљање прилога за подизање на Новом гробљу у Београду костурнице руским војницима, изгинулим за време светског рата на територији Краљевине Југославије, б. м. б. д.

⁶²⁶ Царский вестник, № 457, 14. 07. 1935, 2.

⁶²⁷ Време, 13. 01. 1936, 5.

Фотографије бр. 8 и 9 – слика лево: прва варијанта
споменика, слика десно: друга варијанта

Извор: слика лево – Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 1;
слика десно – лична колекција Милоша Јуришића

Променом сегмената споменика није, међутим, измењена и основна идеја и замисао. Идејна инспирација остала је иста, и њу је одлично илустровао ликовни критичар и сликар Сава Поповић, објављујући критику радова представљених на руској изложби, одржаној у просторијама Руског дома у Београду 1935. г.: „Русима недостаје полеђина. Наша земља, мада гостопримљива, не може им пружити ни непосредног надахнућа нити онај оквир који им је давала њихова рођена грудa.“⁶²⁸

Ипак, њени поданици су им пружили помоћ и то финансијску. Акција прикупљања добровољних прилога за подизање споменика, на основу имена његових приложеника, објављиваних у „Царском гласнику“, сведочила је о њеном општедруштвеном карактеру. У ту активност су се укључили и појединци и организације, међу којима су биле и српске и руске, који су, поред новца, давали и прилоге у материјалу (чак је била разматрана и могућност израде крилате фигуре од

⁶²⁸ Београдске општинске новине, бр. 1, јануар 1936, 95.

бронзе или мермера⁶²⁹, али она је, вероватно, услед недостатка финансијских средстава остала нереализована).⁶³⁰ Тако су, на пример, средства дали Црвени Крст, општина Нова Паланка, црквени суд Скопље, Фидак, пошта бр. 1., Управа железница из Ниша, сам Верховској, сињска гимназија...⁶³¹ Као и Војно-географски Институт, срески начелник Кикинде, артиљеријски пуковник Прве армијске области, санитарно одељење Министарства војске, Централна Управа Југословенских железница, редакција „Политике“, Банска управа Зетске бановине.⁶³² Интересантно је да су и фрањевачка гимназија у Широком брегу и надбискупска гимназија у Загребу дале прилоге за подизање споменика⁶³³, а 15.000 динара је приложило Министарство војске.⁶³⁴ Међу најзначајнијим су, пак, била имена, тада већ почившег краља Александра, краља Петра, краљице Марије, кнеза Павла Карађорђевића⁶³⁵, патријарха Варнаве (који је приложио 12.000 динара за подизање костурнице, који су искоришћени за градњу њеног портала⁶³⁶), затим установа – Министарство правде, Народна скупштина, Општина града Београда. Саму акцију прикупљања новчаних⁶³⁷ средстава, организовао је пуковник Нејелов.⁶³⁸ Споменик на костурници је, према писању београдског листа, коштао преко 250.000 динара⁶³⁹, док је руска емигрантска штампа наводила износ од око 300.000⁶⁴⁰.⁶⁴¹

„Царски гласник“ је, иначе, објавио и песму коју је један Београђанин написао (његово име је потписано само иницијалима Н. Т. В.) под називом „Пред спомеником изгинулим Русима ратницима. Клањајући се њиховим костима“.

„Разагнати тмину у човечјој свести

„Чујте ме, јунаци, похрлите к њему.

---

⁶²⁹ Одбор за подизање костурнице је јуна 1935. г. упутио молбу министру двора краља Петра Милану Антићу тражећи новчану помоћ за вајање фигуре анђела од мермера или бронзе. Према наводима Одбора било је потребно 30.000 динара за вајарске радове. Канцеларија краља је децембра 1935. г. послала 10.000 динара. Богдановић, председник Одбора, 11. 06. 1935, Милану Антићу, АЈ, Краљев Двор 74 (98/334); Канцеларија Његовог Величанства Краља, 07. 12. 1935, Управнику Двора, АЈ, Краљев Двор 74 (98/336).

⁶³⁰ Царский вестник, № 413, 09. 09. 1934, 2.

⁶³¹ Царский вестник, № 461, 11. 08. 1935, 3.

⁶³² Царский вестник, № 436, 17. 02. 1935, 2.

⁶³³ Царский вестник, № 441, 24. 03. 1935, 3.

⁶³⁴ Царский вестник, № 484, 19. 01. 1936, 3.

⁶³⁵ Правда, 13. 01. 1936, 3.

⁶³⁶ Царский вестник, № 540, 14. 02. 1937, 4.

⁶³⁷ Одржавани су и концерти духовне музике којим су прикупљана средства за подизање споменика. Царский вестник, № 435, 10. 02. 1935, 2.

⁶³⁸ Царский вестник, № 484, 19. 01. 1936, 1.

⁶³⁹ Према прорачуну који је израдио Верховској за српску костурницу, њена градња је износила 500.000 динара. В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 267

⁶⁴⁰ Царский вестник, № 484, 19. 01. 1936, 1.

⁶⁴¹ Време, 22. 05. 1935, 7.

ускрснути наду када замре ова Еда бисте њега помогли у боју.
 словенским стазама то ће рећи, грести, На ограшју да сте први с њим у свему,
 Испунити љубав што је с Богом спона. Ал тумач Нам будте вршећ' дужност своју,
 Јад утоли Српству цар Словенски бели, прецима нашим да сте понос, дика,
 Абер када су Му очајан донели, Ако ће!.. у бици смрт је част војника!
 муњевито брзо разви он барјаке, Тамо похитајте, тамо први да сте
 Аваз царски после на све четири стране!: истрајати ваља! Је ли погинете,
 –Тићи моји сиви, под ове се знаке брату погибосте! Ви тад свесно пасте
 искупите: они Српство спасти кане; Русији матушки храм да подижете.
 мученик је брат Нам по вери и крви, Ако Бог нареди, па да живот дате
 Утеха је њему глас Русији први тамо сте уз своју браћу, то да знате!“
 „...Ред и на Вас дође, смрт вас нам оте. Ако!... Да!... Њичево!... Животи се трате. Њих
 нестаје!... Кости!.. Брат Вас чува мањи и молитву Моли: „Боже, царја храњи! “. ⁶⁴²

Песма је садржавала све елементе који су афирмисани у јавном дискурсу пред почетак и након завршетка рата, али и опис особина којим су овенчавани Руси – то су били позив императора својим поданицима да ступе у борбу и помогну српском народу, братство два народа (и извесне импликације заштите мањег – српског), храброст руских војника, свесно жртвовање за „српство“ и залога чувања костију пострадалих.

Јануара 1936. г. освећен је споменик императору Николају II ⁶⁴³ и палим официрима и војницима у светском рату, у јавности представљен као „први споменик на свету подигнут руским ратницима“ настрадалим у Великом рату. ⁶⁴⁴ Међутим, новембра 1934. г. у Берлину, на православном гробљу Тегел, у непосредној близини гробова руских избеглица преминулих у немачкој престоници (попут београдског), подигнут је споменик „Верним синовима Велике Русије“ ⁶⁴⁵ посвећен руским царским војницима палим у Првом светском и потом грађанском рату. Иницијатор овог меморијала у форми крста, на који је постављен мач положен на доле и украшен двоглавим орлом, висине 8m, био је генерал-мајор Алексеј Александрович фон Лампе,

⁶⁴² Царский вестник, № 483, 12. 01. 1936, 4.

⁶⁴³ У планове о подизању Руског дома у Београду, уврштена је била и идеја о постављању статуе „цару-мученику“, која је треба да буде први „материјални споменик“ императору. Царский вестник, № 193, 27. 06. 1931, 4.

⁶⁴⁴ Политика, 13. 01. 1936, 5.

⁶⁴⁵ На супротној страни споменика уклесане су године „1914-1917, 1917-1920-19...“. Последње две цифре, наима, намерно су изостављене, с обзиром да, како је руска емигрантска новина забележила: „њих ће дописати руке које доживе ослобођење Русије“. Возрождение, № 3473, 06. 12. 1934, 4.

начелник Другог одељења Руског Општевојног Савеза (РОВС)⁶⁴⁶. За разлику од београдског, подизање овог, такође од добровољних прилога, трајало је веома кратко – само два месеца.⁶⁴⁷ Градња, пак, оног на Новом гробљу, трајала је читавих 15 месеци⁶⁴⁸. У „Времену“ је овај споменик окарактерисан као дело „крајње десничарске струје Руса цариста“⁶⁴⁹, чији је циљ био повратак царског престола на челу са династијом Романова (у уставу организације је и било наведено да је „наш циљ обнова велике царске Русије“⁶⁵⁰).

Фотографија бр. 10 – Споменик Руске славе

Извор: лична колекција Милоша Јуришића

---

⁶⁴⁶ О овој организацији: М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 63-64.

⁶⁴⁷ *Возрождение*, № 3473, 06. 12. 1934, 4. Брзина којом су прилози прикупљени изненадила је и његовог иницијатора, који је, према својим речима, 15. септембра упутио 100 писама, тражећи подршку у реализацији овог пројекта, а већ пет дана касније је постало извесно да ће акција бити остварена. ГАРФ, ф. 5853, оп. 1, д. 56, л. 84 (23779). Финансијских средства је било и више него што је било потребно за подизање споменика, што је довело до тога да је Лампе спровео и извесне измене у пројекту. ГАРФ, ф. 5853, оп. 1, д. 56, л. 90 (23781).

⁶⁴⁸ *Царский вестник*, № 484, 19. 01. 1936, 1.

⁶⁴⁹ *Време*, 13. 01. 1936, 5.

⁶⁵⁰ *Царский вестник*, № 389, 25. 03. 1934, 2.

Самој свечаности освећења је, кроз учешће патријарха Варнаве у религијском обреду, али и кроз присуство краљевог изасланика, изасланика владе, министара, председника Београдске Општине Владе Илића, Удружења југословенских ратних инвалида, Косте Пећанца, као и великог броја чланова руске колоније и руског сокола, придата знатна пажња. Поглавар српске цркве је, уз асистенцију руског епископа Јована и одређеног броја свештеника, служио помен војницима, након којег је почасна чета југословенских војника испалила плотун. Патријарх је, потом, одржао говор, у којем је истакао да „морамо бити на опрезу да се не огрешимо о дужност према онима који су пошли у борбу да нам помогну да би сузбили оне насилнике који беху навалили на Србију. Те жртве су најбољи подсетник за нас и оне који хришћански мисле.“⁶⁵¹ Именовао их је за „знане и незнане руске витезове“⁶⁵², изговарајући притом типичне танатополитичке речи: „они мртви, али вечито живи“⁶⁵³ хероји“⁶⁵⁴. По окончању говора, споменик је свечано отворио изасланик краља, пуковник Савић. Затим је председник одбора Добра Богдановић одржао говор, након којег је предао споменик Скородумову⁶⁵⁵.⁶⁵⁶ Сама предаја меморијала установи односно појединцу на чување, представљала је уобичајену праксу примењивану у међуратном периоду, с тим да је услед специфичности ситуације – иницијатор подизања је била избегличка организација, којој је сама општина уступила земљиште; уместо општини (која више није била власник земљишта), он предат појединцу.⁶⁵⁷ С обзиром да у том тренутку нису постојали представници царске Русије, споменик је, на основу 91. члана Закона о општинама и Закону о изменама и допунама истог акта из 1929. г., решењу Бр. 10343 од 13. априла 1934. г., припадао Удружењу бивших активних руских војника.⁶⁵⁸ Наиме, и у овој пракси је поменути комплекс био јединствен. По уређењу француског гробља, Београдска општина је предала француском посланику у Београду на

---

⁶⁵¹ Време, 13. 01. 1936, 5.

⁶⁵² Политика, 13. 01. 1936, 5.

⁶⁵³Т. Kuljić, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd 2014.

⁶⁵⁴ Време, 13. 01. 1936, 5.

⁶⁵⁵ Интересатно је нагласити да је Скородумов свој говор, одржан након свечаног освећења споменика, завршио речима да је потребно да Југословени врате свој дуг Русији и да „нам помогну да спасемо нашу отаџбину, која гине“. Царский вестник, № 484, 19. 01. 1936, 2.

⁶⁵⁶ Време, 13. 01. 1936, 5.

⁶⁵⁷ Треба истаћи да је Скородумов наводио да је Руска народна војска прикупљала „сваки динар“ потребан за одржавање меморијала, „како би задржао у својим рукама ту општеруску светињу, не предајући је у туђе руке“. Царский вестник, № 578, 07. 11. 1937, 3.

⁶⁵⁸ „Обавештење о испаду свештеника В. Некљудова против портрета цара Николаја II у спомен-костурници“, *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917-1945*, прир. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин, Београд-Москва 2017, 842.

чување.⁶⁵⁹ Посланству Италије је, 1928. г., на предлог суда, иста институција уступила општинско земљиште између немачког гробља и улице светог Николе, површине од 220 метара квадратних, за сахрану италијанских војника палих током рата на територији Југославије.⁶⁶⁰ Овакве активности, обављала је и бугарска влада. Наиме, она је преко свог опуномоћеног министра у Београду 1932. г. упутила молбу Општини да јој се уступи део одређене парцеле на Новом гробљу како би сконцентрисала земне остатке својих војника преминулих током рата у тадашњој српској престоници, с тим да је овај предлог био праћен обећањем о реципроцитету у истом смислу, с обзиром да је велики број српских војника сахрањен на софијском гробљу.⁶⁶¹

Сам споменик Руске славе је био висок 19 m⁶⁶², а фигура Архангела 5m.⁶⁶³ Пројектант споменика, уједно, и аутор свих скулпторских мотива (мада је, према наводима Владислава Мајевског, војни инжењер, руски емигрант, Валериј Владимирович Сташевски изградио споменик⁶⁶⁴), доследно је спровео своју идеју у замисао. Меморијал је израђен од сивог камена, чији је централни мотив био постамент у форми артиљеријског пушчаног зрна.⁶⁶⁵ Само архитектонско решење постамента је, пак, представљало предмет различитих интерпретација – једна од њих је да је инспирацију представљала историја о четворици руских војника који су пали у аустро-угарско заробљеништво и које је њена команда, по одбијању да товаре муницију за фронт, стрељала у Горажду.⁶⁶⁶ Реализована замисао је посматрана и као да поништава дејство гранате као симбола рата односно смрти.⁶⁶⁷

Извесни, пак, елементи скице су, у међувремену, (од маја 1935. до јануара 1936. г., када је откривен споменик) били промењени. Решење које је изведено, разликовало се од оног које је било представљено као друга верзија, односно прихваћено. Наиме,

---

⁶⁵⁹ Б. Костић, *нав. дело*, 18.

⁶⁶⁰ Записник VII ванредне седнице Одбора Општине Београдске од 28. фебруара 1928. године, тачка 43, стр. 157, ИАБ, ОГБ 6, Записници књига записника одлука Одбора Општине Београдске, бр. 54, 1928., књ. I.

⁶⁶¹ Београдске општинске новине, бр. 7, јули 1932, 446.

⁶⁶² Интересантно је да је скоро исте висине био и споменик браниоцима Београда на Новом гробљу – 19,40 m, док је фигура војника била висине 4,20 m. В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 267, 269.

⁶⁶³ Ј. Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, 200.

⁶⁶⁴ В. А. Маевский, *нав. дело*, 40; В. И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века)*, Москва 2000.

⁶⁶⁵ К. В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности „русских архитекторов-эмигрантов)“, *Славяноведение* 4/1992, 37.

⁶⁶⁶ Протојереј В. Тарасјев, „Чувати сећање о онима који су отишли“, *Руси без Русије, српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994, 352.

⁶⁶⁷ Ј. Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, 203.

фигура Архангела Михаила, која је била постављена на врх постамента, левом руком је била ослоњена на мач, који је зарила у змију (која је, према интерпретацији једне београдске новине, заправо била аждаја која је обавијала земљину куглу⁶⁶⁸), а у, испруженој, десној је држала раскинуте ланце ропства⁶⁶⁹, уместо двоглавог орла као симбола „снаге будуће Русије“⁶⁷⁰. Из непознатих разлога, претходно решење није имплементирано, а предност је дата окончању заробљеништва. Истовремено, ни фигура Архангела није била предмет сагласности. И она је различито тумачена – као анђела чувара, статуе победе⁶⁷¹, анђела победника. Аутори су у представи предводника небеске војске, који је био ослоњен на мач, видели и фигуру у потпуном миру, која је бдила над погинулим и подсећала на ратна страдања, губитке, уместо позивања на отпочињање новог сукоба, односно, представљала је чувара мира.⁶⁷²

Средину постамента спомен-обележја, красио је руски царски грб (двоглави орао⁶⁷³ са круном, један од малобројних знамења страних држава у Београду, симбол који је претходно био постављен и на споменик руским војницима и официрима преминулим у Вршцу), грб града Москве са ликом светог Ђорђа на грудима и амблемом руских земаља на крилима и назнаком године 1914.⁶⁷⁴ Овај део меморијала је обележен и фигуром (према емигрантским изворима изнемоглом⁶⁷⁵), одевеном у шињел, представљеном у јеку борбе јуриша.⁶⁷⁶ Мотив немани, представљен, најпре на првој руској изложби, а потом, и на српској костурници, поновљен је на овом меморијалу. Та симболика наговештена пројектом 1922. г. и изражена и, у религијском аспекту, у овом спомен-обележју, повезује се са идејом да је ово остварење изведено нешто слободније од замисли за српску костурницу. Наиме, главна симболика овог обележја, оличена је и у победи добра над злом.⁶⁷⁷

---

⁶⁶⁸ Правда, 13. 01. 1936, 3.

⁶⁶⁹ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 274.

⁶⁷⁰ Правда, 21. 07. 1934, 9.

⁶⁷¹ А. Кадијевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)“, *Наслеђе* 2/1999, 38; М. Поповић, *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*, 124.

⁶⁷² Ј. Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, 200-202.

⁶⁷³ Симбол царске Русије је, иначе, био представљен и унутар капеле. На три прозора налазили су се двоглави орлови израђени у стаклу. А. Кадијевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)“, *Наслеђе* 2/1999, 37.

⁶⁷⁴ М. Поповић, *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*, 124.

⁶⁷⁵ Возрождение, № 3882, 19. 01. 1936, 5.

⁶⁷⁶ Ј. Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, 203.

⁶⁷⁷ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 275.

И иницијатор овог меморијала је репрезентован на споменику. Потврда улоге ове војне организације у градњи меморијала јесте била презентација амблема ове организације, такозваног „ополченског крста“⁶⁷⁸ – равнокраког крста са полукружним проширеним крацима на којима су исписане речи слогана „За веру, цара и отаџбину“, мота под којим је борбе водила руска царска војска, а потом употребљавала и организација Руска народна војска (у чијем центру се налазио и двоглави орао са скиптаром и државом)⁶⁷⁹. Приврженост династији Романов је представљена и кроз монограм императора Николаја II на траци причвршћеној за копље стега са леве стране фигуре руског официра.⁶⁸⁰ Сам, пак, споменик је садржавао неколико посвета – „Вечна слава императору Николају II и 2.000.000 руских војника⁶⁸¹ Великог рата“, „Храбро палој браћи Русима при одбрани Београда, на Солунском фронту и осталој територији Краљевине Југославије 1914-1918. г.“, док је у капели био постављен гвоздени крст захвалности и натпис „Руски хероји који су свој живот дали за слободу Србије“.⁶⁸² На улазу у саму костурницу, била је исклесана још једна порука – „Спавајте орлови ратни“.⁶⁸³

Споменик руске славе је био нека врста „руског“ пандана српској костурници на Новом гробљу, „Храму славе“ у Скопљу односно својеврсним „пантеонима“, али и споменику захвалности Француској. С обзиром на спољнополитичку оријентацију државе након рата, управо са њим га је потребно поредити.

О важности која је придата свечаном откривању овог меморијала новембра 1930. г. сведочи и сам списак званица – краљ Александар, краљица Марија, кнез Павле и кнегиња Олга Карађорђевић, док је међу присутним на освећењу костурнице односно споменика Руске славе, поред патријарха Варнаве, био изасланик југословенског владара. Долазак краљевске породице на ову свечаност, имао је карактер захвалности

---

⁶⁷⁸ Овај амблем ће у периоду окупације красити и шлемове припадника Руског корпуса. А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 36.

⁶⁷⁹ А. В. Окороков, *Знаки русской эмиграции (1920–1990)*, 67.

⁶⁸⁰ Ј. Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, 203.

⁶⁸¹ О губицима руске војске и проблемима утврђивања њиховог броја: *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил*, ред. Г. Ф. Кривошеев, Москва 2001.

⁶⁸² К. В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)“, *Славяноведение* 4/1992, 37; Е. А. Бондарева, „Единственный в своем роде: Памятник русским воинам, погибшим на фронтах первой мировой войны в Сербии, воздвигнутый на белградском Новом кладбище в 1935 году“, *Слово* 7-8/1995.

⁶⁸³ К. В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)“, *Славяноведение* 4/1992, 37.

владајућих структура савезничкој држави.⁶⁸⁴ Речи изговорене на откривању споменика захвалности Француској, односно „споменика вечности“⁶⁸⁵, како је том приликом истакнуто, биле су веома индикативне. Из слике о француском народу, као „једном натприродном генију, који је пружио руку спасења и пригрлио нас на своје груди у најтрагичнијим часовима наше судбине“⁶⁸⁶, израсла је идеја о Француској као „мајци“⁶⁸⁷. Француска је била та „која нас је вратила у живот“⁶⁸⁸, подсећали су говорници, градећи у извесном смислу, покровитељство те државе. А пандан француској као „мајци“, био је император Николај II као „отац“. И управо на тим стубовима је почивала спољна политика и идеологија монархије.

Такође, треба истаћи да ни иницијатива за подизање споменика руским војницима нити она за споменик захвалности Француској односно српску костурницу на Новом гробљу није потекла од званичног режима, већ од споредних друштвених чинилаца, с тим да су обе акције за прикупљање средстава задобиле карактер општенародних⁶⁸⁹. Упркос чињеници да је у јавном дискурсу споменик браниоцима Београда представљан као „свети олтар националне мисли и захвалности“⁶⁹⁰, његов поручилац није била држава⁶⁹¹, већ једно удружење, мада је и сам краљ дао подршку присуством на свечаности⁶⁹². У случају, пак, француског споменика, реч је била о југословенској омладини, бившим француским студентима.⁶⁹³ Идеја градње овог обележја је била образложена потребом и за архитектонским оваплоћењем благодарности: „Али то признање треба и у камен удахнути. Извајати треба један наш општи, кличући израз захвалности.“⁶⁹⁴ Начин на који је „извајана“ та благодарност, био је индикативан. За разлику од мирне фигуре Архангела Михаила, у бронзи израђена

---

⁶⁸⁴ М. Timotijević, „A la France: podizanje spomenika zahvalnosti Francuskoj na beogradskom Kalemegdanu“, *Međunarodni naučni skup Srpsko-francuski odnosi 1904-2004*, ur. М. Pavlović, J. Novaković, Beograd 2005, 193-218.

⁶⁸⁵ Београдске општинске новине, бр. 23-24, 15. 12. 1930, 1360.

⁶⁸⁶ Исто, 1360.

⁶⁸⁷ Исто, 1359.

⁶⁸⁸ Исто, 1359.

⁶⁸⁹ Интересантно је истаћи да је у јавности истицано да је споменик захвалности Француској „подигао заиста сам народ“. *Време*, 30. 10. 1930, 5.

⁶⁹⁰ *Политика*, 12. 11. 1931, 3.

⁶⁹¹ „Време“ је из тог разлога критиковало власт „пошто држава и општина не учинише ништа, опоменуше их се њихови другови“. *Време*, 13. 10. 1928, 6.

⁶⁹² В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 269.

⁶⁹³ М. Timotijević, „A la France: podizanje spomenika zahvalnosti Francuskoj na beogradskom Kalemegdanu“, *Međunarodni naučni skup Srpsko-francuski odnosi 1904-2004*, ur. М. Pavlović, J. Novaković, 193-218.

⁶⁹⁴ *Време*, 22. 02. 1925, 6.

алегоријска представа Француске кроз фигуру Маријане је „у снажном полету, као ка небу испружена“⁶⁹⁵. Чини се да је тиме перцепирана Француска као јака држава.

Важности комеморативне праксе у европским размерама, постале су свесне религиозне и грађанске организације и заједнице⁶⁹⁶, али и победнице у рату већ неколико месеци по завршетку војних операција. Стога су се с циљем одржавања сећања на погинуле своје војнике, савезничке државе удружиле и створиле организацију ФИДАК односно Међународну федерацију ратника из савезничких земаља. Она је основана убрзо по окончању Првог светског рата и то са слоганом „Сједињени као на фронту“. Основна идеја је била уједињење и узајамно помагање некадашњих бораца, припадника савезничких држава, с тим да су могле да јој приступе и земље створене после рата. Једини стални представник Краљевине Југославије је било Удружење резервних официра и ратника.⁶⁹⁷

Од 1931. г.⁶⁹⁸, сваког 11. новембра, на дан потписивања примирја у Првом светском рату, представници ФИДАКА су, обиласком гробних комплекса, свечано одавали пошту настрадалим војницима. Служени су помени, полагаани венци на гробове савезничких војника, након чега су држани говори и интониране националне химне, химне оне државе, чији су војници сахрањени на том гробљу. Ипак, ове активности су у другој половини 1930-тих године довеле до извесног конфликта. Наиме, представници ове организације су 1937. г., упркос чињеници да је руска костурница била затворена и да нико од представника емигрантских удружења није учествовао у овој комеморативној свечаности, одали пошту војницима, чији су земни остаци похрањени у руском меморијалу и положили венце без интонирања химне „Боже, царја храни“. Овај чин је изазвао негодовање Удружења бивших активних официра и војника, поготово имајући у виду да ни годину пре, упркос реакцији овог друштва и договора са европском организацијом, није интонирана химна нити је одржан уобичајени пратећи програм. Међутим, након што је Мара Д. Стефановић преузела руковођење Фидаком, она је обећала да ће наредне године химна руске царевине бити интонирана.⁶⁹⁹ Ово обећање је испуњено и поменуте 1938. г. (председник Фидака је тада постао Никодије Богдановић) одржан је помен пред

---

⁶⁹⁵ Време, 30. 10. 1930, 5.

⁶⁹⁶ J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, 85.

⁶⁹⁷ Д. Шаренац, *нав. дело*, 232-233.

⁶⁹⁸ Б. Костић, *нав. дело*, 18.

⁶⁹⁹ Царский вестник, № 579, 14. 11. 1937, 3.

костурницом и положени су венци.⁷⁰⁰ И наредне године је поменом комеморисано (како је новина навела, кратко), ово обележје, које је у штампи именовано „спомен-капелом палим руским ратницима“.⁷⁰¹ Треба истаћи да је редослед био такав да се после помена код споменика браниоцима Београда исти обред вршио потом и код руског.

Ова врста комеморисања руских војника, међутим, није била једина. Веома активна у одавању поште настрадалим царским војницима била је Руска народна војска, која је организовала сличне меморијалне форме. Међутим, у оквиру једне од таквих, учињен је необичан поступак. Наиме, годину дана пре поменутог конфликта са ФИДАК-ом, поводом двадесет друге годишњице од почетка Првог светског рата, 2. августа 1936. г., из костурнице су, у присуству представника краља Петра II, војног министра и општине града, и око 4.000 људи, изнесени остаци четири „руска хероја“ – лобања једног војника кроз коју је прошао метак и зуби тројице. Овај чин је био испраћен поменом настрадалим и, потом, парастосом „браћи Србима“ код оближње костурнице. Ту повезаност два народа, евоцирао је и Никола Богдановић, као почасни председник Руске народне војске и као „брат Србин-Југословен“⁷⁰². Он је нарочиту пажњу посветио једном примеру „пожртвовања“ и „братске љубави“ руских војних заробљеника у Аустро-Угарској. Осврнувши се на стрељање Руса у Међеђи, емотивно је говорио о овом догађају који је по његовим речима завршен њиховим ускликом „Нека живи Србија“. „Кроз неколико тренутака после тога, њихова срца су заувек престала да раде.“⁷⁰³ Тиме је њихову погибију представио као свесно жртвовање за српске интересе и словенско братство, неки виши чин у танатополитичком смислу.

Овај меморијал, међутим, није био значајан само за руско удружење које је иницирало његову градњу и чланове руске колоније, већ и за представнике Руске Православне Заграничне Цркве⁷⁰⁴. Наиме, учесници Другог свеагрничног сабора,

---

⁷⁰⁰ Политика, 12. 11. 1938, 7.

⁷⁰¹ Политика, 12. 11. 1939, 10.

⁷⁰² Царский вестник, № 513, 09. 08. 1936, 1.

⁷⁰³ Исто, 1.

⁷⁰⁴ Руска Православна Загранична Црква је представљала духовног предводника руског избеглиштва. О Руској Православној Заграничној Цркви: М. Јовановић, „Sveštenik i društvo: eto parole“ – Ruska pravoslavna zagranična crkva na Balkanu 1920-1940“, *Tokovi istorije* 3-4/2005, 67-100; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 316-325 (са прегледом старије литературе); М. Јовановић, „Руска православна загранична црква у Југославији током двадесетих и тридесетих година 20. века“, *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати: зборник радова научног скупа 3*, пр. Б. Шијаковић, Београд 2008, 160-178; В. Пузовић, „Руска загранична црква у периоду између два светска рата: преглед литературе у Србији“, *Српска теологија данас 2009 – зборник радова првог годишњег симпозиона одржаног на Православном богословском факултету 29-30. маја 2009*, пр. Б.

који се одржавао августа 1938. г. у Сремским Карловцима, организовано су посетили ово обележје и одржали помен цару-мученику Николају II, царској породици и свима који су настрадали у борби за веру, цара и отаџбину. Важност овог чина није се, пак, на томе завршила, већ је по завршетку ове службе, у подножју споменика било организовано и уједињење⁷⁰⁵ „тихоноваца“ и „карловчана“.⁷⁰⁶

Важности овог обележја, али и догађаја који је комеморисао, били су свесни и представници градске власти. На двадесетпетогодишњицу од почетка Првог светског рата, маја месеца 1939. године, у оквиру обележавања градске славе Спасовдана, први пут је одржан помен руским војницима пред костурницом. Градски већник Љубомир Стефановић је, у име београдске општине, говорио о „светлим гробовима, сабраним у овој руској костурници, којима се са побожношћу клањамо, гробови руских јунака, палих у светскоме рату на бедемима наше славне престонице.“⁷⁰⁷ „Ови див-јунаци који почивају вечни санак свој, озарени љубављу наших мајки и сестара, и нас словенске браће своје, а напојени општим идеалима човечанства, борећи се пре четврт столећа раме уз раме са нама за част и слободу наше, положише своје животе за лепу нашу Домовину. Пионири словенства и словенске мисли, они су са осмехом на уснама улазили у кржаве окршаје. Са истим осмехом и ведрином своје словенске душе, они су јуначки падали у борбама вођеним око нашег престоног града.“⁷⁰⁸ Завршио је свој говор позивом на поклон „сенима руских хероја који су дали сјајан пример пожртвовања и јунаштва, са оним пијететом који се дугује великанима.“⁷⁰⁹

Низ активности меморијалног карактера који је укључивао костурницу, пак, узроковао је извесне проблеме финансијске природе, које није могло самостално да реши Удружење бивших активних руских царских официра и осталих војних обвезника. Оно се маја 1940. г. обратило министру правде Лазару Марковићу, тражећи финансијску помоћ од ове државне установе. Наиме, само друштво је извршило све радове везане за изградњу спомен-костурнице, израђивање лимених сандука за посмртне остатке сахрањених руских војника, фрескописање, као и ексхумацију костију ратника из Горажда, Крањске горе и Кладова и њихов пренос у костурницу.

Шијаковић, Београд 2010, 386-391; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 92-106.

⁷⁰⁵ О односима Руске Православне Заграничне Цркве и Московске патријаршије: М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 316-325.

⁷⁰⁶ И. М. Андреев, *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*, Джорданвилъ 1952.

⁷⁰⁷ Београдске општинске новине, бр. 5, мај 1939, 270.

⁷⁰⁸ Исто, 271.

⁷⁰⁹ Исто, 271.

Али, проблем са којим се Удружење суочавало је представљао грађевински материјал од којег је подигнут овај меморијал. Коришћен је вештачки камен, што је изискивало сталне поправке на годишњем плану, за које је било неопходно издвојити финансијска средства, којима организација није располагала. Она није имала никаквих прихода нити је добијала сталну помоћ од државе. Поред тога, била је у обавези да месечно исплаћује по 400 динара за чувара костурнице. Оваква ситуација је приморала организацију да се обрати министру за помоћ у одржавању овог спомен-обележја, извршењу неопходних оправки и исплаћивању чувара, у чије задатке су спадали свакодневно отварање костурнице ради поклоњења, молитве и преславе свих погинулих руских војника.⁷¹⁰ Нажалост, није познато какав је био одговор, односно да ли га је уопште и било. Нешто мање од годину дана касније, почела су ратна дејства, а меморијал је поново постао место окупљања Руса – ипак, овај пут, радило се о пружању склоништа.⁷¹¹

И по завршетку Другог светског рата, он је, макар током неколико месеци, остао место одавања поште ратницима руске царевине. Наиме, након ослобођења Београда, совјетски официри и војници су током 1944. и 1945. г. посећивали костурницу. Поједини су се чак и уписали у књигу. Један од њих, капетан Павел Ви је фебруара 1945. г. забележио: „Ја сам официр Црвене Армије, али сам васпитан у православљу и љубави према руском човеку.“⁷¹² Капетан Розанов је јула исте године написао: „Слава руским војницима, који су погинули за ослобођење словенских народа“.⁷¹³

Меморијализација улоге некадашње империје у Првог светском рату и уопште овог великог конфликта у редовима руске заједнице, у целости, представљала је важан сегмент избегличког живота, живота у туђини. Она је бивала саставни део њиховог националног идентитета, везе са својом отаџбином која више није постојала. За разлику од совјетске Русије односно Совјетског Савеза, у којем овај рат није био величан, већ третиран као империјалистички, што је условило и одсуство меморијала у његову част⁷¹⁴, руске избегличке организације, пре свих оне војне, одржавале су

---

⁷¹⁰ Михаил Скородумов, председник Удружења бивших активних царских руских официра и осталих војних обвезника, 13. 05. 1940, министру правде, АЈ, Министарство правде Краљевине Југославије, верско одељење 69, к. 212.

⁷¹¹ В. А. Маевский, *нав. дело*, 263.

⁷¹² Исто, 46.

⁷¹³ Исто, 46.

⁷¹⁴ Познат је само један споменик који је у, тада још увек, руској царевини подигнут у знак сећања на погинуле војнике. То је био обелиск постављен 1916. г. у граду Вјазми, на којем су била уклесана имена пострадалих, с тим да је идеја била да се касније уписују имена и других војника из овог града. Уништен је 1920-тих година. К. Г. Сокол, *Монументы империи*, Москва 2001, 333.

сећање на пострадале ратнике и саборце. Ти меморијали су, међутим, носили и друге поруке. Емигрантски лидери су у њима видели један метод развијања веза унутар самих заједница, али и зближења са локалним становништвом.⁷¹⁵

И у Југославији је избегличка војна организација била та која је иницирала подизање костурнице војницима пострадалим у рату, док су оне цивилне (Руска матица) биле усмерене на овековечење сећања на оне који нису пали на бојном пољу – ратне заробљенике. Треба забележити и да у Европи ниједан већи меморијал војницима Првог светског рата који је подигнут иницијативом руске колоније, није се налазио изван религиозне сфере – односно искључиво на гробљима.⁷¹⁶ Таква је ситуација била и са онима на територији Србије.

Перцепција и улога костурнице у чувању руског идентитета и везивању за традиције царске Русије, чинили су елементе који су утицали на још једну етничку групу у Југославији. Представљајући у извесном смислу руски пандан српском спомен-обележју – костурници-споменику браниоцима Београда 1914-1915. (свечано откривеном 1931. г.), она је учествовала у још једном идентитетском задатку. Наиме, два споменика подигнута на Новом гробљу један наспрам другог, градили су у међуратном периоду српски идентитет заснован на ослобођењу, заједничком непријатељу и историјском искуству руског и српског народа, које је било могуће поредити, и тиме су указивали на оправданост аналогија Русије и Србије у југословенској култури ослобођења и уједињења.⁷¹⁷

Конструктивни карактер руског меморијала као симбол веза два народа, био је очигледан и Марији Илић Агаповој, првој управници Библиотеке и музеја града Београда. Према њеном мишљењу, „две велике костурнице-споменици, једна поред друге говоре о братству словенских народа, о њиховом јединству у трагичним и великим данима.“⁷¹⁸ Њих је, уосталом, повезивало и име њиховог пројектанта – Роман

---

⁷¹⁵ A. J. Cohen, „'Our Russian Passport': First World War Monuments, Transnational Commemoration, and the Russian Emigration in Europe, 1918-39.“, *Journal of Contemporary History* 4/2014, 627-651; A. J. Cohen, "Russian Monuments to the First World War: Where Are They? Why Are They?", *Russian Culture in War and Revolution, 1914-1922. Book 2: Political Culture, Identities, Mentalities, and Memory*, ed. M. Frame, B. Kolonitskii, S. G. Marks, M. K. Stockdale, Bloomington 2014, 297-312; A. J. Cohen, „Oh, That! Myth, Memory, and World War I in the Russian Emigration and the Soviet Union.“, *Slavic Review* 1/ 2003, 69-86.

⁷¹⁶ A. J. Cohen, „'Our Russian Passport': First World War Monuments, Transnational Commemoration, and the Russian Emigration in Europe, 1918-39.“, *Journal of Contemporary History* 4/2014, 634.

⁷¹⁷ A. Ignjatović, „Razlika u funkciji sličnosti: arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog identiteta“, *Tokovi istorije* 1/2011, 72.

⁷¹⁸ Београдске општинске новине, бр. 11, новембар 1938, 836.

Николајевич Верховској, чији је веома индикативни опис дао председник Удружења бранилаца Београда⁷¹⁹ - „наш брат, син велике Русије“⁷²⁰.

Познати руски вајар је, наиме, на своја два уметничка и монументална дела, посвећена улози српских односно руских војника у Првом светском рату, упросторио у камену низ аналогична у историји два народа, које су дале могућност прављења дистинкција „ми“ (Срби и Руси) и „они“.

У овом периоду, слика противника из рата је била изузетно маглопита. У јавном дискурсу је употребљиван прилично недиференциран појам „непријатељ“⁷²¹,⁷²² неретко без ближег одређења његовог значења (о противничким снагама говорено је и као о „ћесаровој армији“⁷²³, свакако чешће од прецизнијег одређивања народности истих – „Аустријанци“⁷²⁴). Разумљиво из разлога што је у супарничким снагама учествовао и део тадашњег државнотворног народа – Хрвата и Словенаца. Ипак, иако у изговореној речи није артикулисан јасан садржај појма „непријатељ“, он је био оваплоћен у материјалу, добивши архитектонску презентацију у два значајна меморијала Првог светског рата, који су имали активну улогу у грађењу српског националног идентитета. Сам идентитет је био конструисан оштрим диференцирањем и антагонизмом два појма „ми“ и „они“ (односно „не-ми“). Позитивно одређење првог је повлачило за собом дисквалификацију „Другог“. На спомен-костурници бранилаца Београда и руској костурници оба принципа – „добро“ и „зло“ су задобила своје просторне форме. „Добро“ је представљено фигурама српског војника, у пуној опреми са пушком у десној руци⁷²⁵ односно руског официра у замаху са исуканом сабљом у истој⁷²⁶. Двојица ратника су симболисала спремност да се одазову позиву за одбрану Отаџбине, своје државе представљене заставом⁷²⁷, и њеног владара, чиме је, чини се, упућивана порука и становништву Краљевине на борбену готовост. Костурнице, као и

---

⁷¹⁹ Удружење бранилаца Београда је било једно од ветеранских организација које је формирано у другој половини 1930-тих година. Д. Шаренац, *нав. дело*, 191.

⁷²⁰ Време, 05. 04. 1934, 3.

⁷²¹ На споменику краљу Петру I у Бијељини, откривеном 1937. г, представљена је коњичка фигура југословенског краља који је мачем витлао изнад обореног, троглавог Арапина. У. Рајчевић, *Затирано и затрто, О уништеним српским споменицима: оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије (1845-1950)*, 216.

⁷²² Београдске општинске новине, бр. 4-5, април-мај 1934, 387.

⁷²³ Исто, 395.

⁷²⁴ Београдске општинске новине, бр. 6, јуни 1935, 395.

⁷²⁵ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 269.

⁷²⁶ Ј. Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, 203.

⁷²⁷ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 270.

два народа, повезивала је и идеја Верховскоја да прикаже руско и српско ослобођење од ропства⁷²⁸, правећи тиме аналогију и указујући на сличност у историјским искуствима. Раскинути ланци представљени под ногама белог орла на српској костурници⁷²⁹, као симболичка илустрација окончања ропства, били су подударни оним које је у десној руци држао Архангел Михаило. Симболика заточеништва у случају последњег, чини се, да није била повезана са робовањем руског народа у далекој прошлости, већ недавној – односно да је била везивана за идеју „поробљавања Русије“, коју су, према мишљењу представника белог покрета, извели большевици 1917. г. („мрско ропство“⁷³⁰ је био термин који је Скородумов употребио) и на окончање којег⁷³¹ су у немало наврата позивале избегличке војне организације, укључујући и Удружење бивших руских царских официра. Уосталом, ову организацију је красило правило: „Веруј у Бога, моли се за спасење Русије, никада не заборави Русију и мисли како би могао да помогнеш руском народу да се ослободи мрског ропства“⁷³². Ова заповест, чини се, налазила се у основи замисли споменика.

У руској верзији, победник је, пак, био представљен кроз централну фигуру, фигуру предводника небеске војске, док је архитектонско решење за српску костурницу оваплотило идеју о сукобу са непријатељем, у којем су војник и двоглави бели орао извојевали победу⁷³³. Сам непријатељ је, пак, материјализован кроз пораженог црног орла⁷³⁴, чије су димензије упросторавале идеју прокламовану у јавном дискурсу о борби Давида и Голијата (за преживеле учеснике одбране Београда 1915. г., октобарска офанзива је представљала борбу „митског Голијата и Давида“ – ћесарове армије и „једне шаке српских Леонида“⁷³⁵). Сама боја⁷³⁶ ове фигуре, као

---

⁷²⁸ Исто, 269, 270.

⁷²⁹ Б. Костић, *нав. дело*, 15.

⁷³⁰ Царский вестник, № 389, 25. 03. 1934, 2.

⁷³¹ Ни споменици подигнути у Европи с циљем комеморисања рата, осим неколицине изузетака, нису носили пацифистичке поруке. J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, 95.

⁷³² Царский вестник, № 389, 25. 03. 1934, 2.

⁷³³ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 270.

⁷³⁴ Перцепција црног орла као Аустро-Угарске односно „непријатеља“ је постојала у јавном дискурсу и коришћена је као оправдање за борбе представника српског против хрватског народа у војсци Двојне монархије (као у случају Гучева). Време, 20. 08. 1930, 5.

⁷³⁵ Београдске општинске новине, бр. 4-5, април-мај 1934, 395.

⁷³⁶ Супростављеност црног орла белом је као симболички израз постојао и у архитектонском решењу већ поменутог костурнице у Гучеву. Наиме, аустро-угарски пројекат је предвиђао постављање на врх постамента фигуре црног двоглавог орла окренутог ка Србији, који, међутим, није реализован услед ратног пораза, док је планом Удружења на исто место постављен бели мермерни двоглави орао са раширеним крилима окренут према Босни, из правца аустро-угарске инвазије. В. Обреновић, „Српска

најчешћег симбола зла, била је сама по себи индикативна. Иначе, Верховскојева првобитна идеја је била да противник буде репрезентован фигуром згажене аждаје, замисао на коју је, како се претпоставља, утицала већ поменута скица из 1922. г. Међутим, другачија је била визија непријатеља коју је имао Милан Ђ. Радосављевића, председник Удружења резервних официра и ратника, по чијој је и замисли рађен споменик.⁷³⁷ На руском споменику је, стога, непријатељ био представљен управо у форми змије⁷³⁸, коју је у овом случају поразио сам Архангел Михаил, чиме је дата светост борби царске Русије. Међутим, узимајући у обзир управо већ поменути пројекат из 1922. г., намеће се питање да ли је змија заправо симболисала большевике. На тај закључак упућују и натписи у штампани коју су тако интерпретирали ову фигуру на споменику, али и основна замисао иницијатора, која је укључивала приказивање васкрса Русије, повезану и са окончањем ропства (претпоставка је, большевичког) и то преко личности предводника небеске војске. Стога се чини логичним да је он побеђивао тадашњег владоца територије некадашње царевине. Истовремено, говорећи о представама непријатеља, треба истаћи једну значајну разлику у овим двома костурницама. Уочљива је разлика у димензијама самог свеца и змије, која је за разлику од црног орла, неупоредиво мања у односу на њега. Ово решење, укључујући и оно о постављању фигуре Архангела Михаила, наводи на питање да ли је Верховској тиме желео да поручи да је победа била последица Божјег промисла и да ће уследити васкрсење царске Русије.

Сличности између два обележја, постојале су и у појави крста. Овај хришћански симбол је био репрезентован на српском меморијалу и то два пута – најпре, кроз његову појаву на врху заставе, потом и на самом споменику, којим је означено страдање српског народа.⁷³⁹ На руском, он је чинио централни део носећег стуба. Идеја коју је, пак, стена у првобитној верзији пројекта костурнице руских војника требало да представља, била је пример још једне аналогije. Централни део споменика браниоцима

меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 136-137.

⁷³⁷ Исто, 269.

⁷³⁸ Символика змије као непријатеља, био је мотив, који се неколико пута понављао у делима и нацртима Верховскоја. На знаменитом водоскоку постављеном почетком тридесетих година 20. века у Топчидерски парк, представљен је Херкулес како држи за врат змију разјарених чељусти. К. М. Митровић, „Херкул и Хидра Романа Верховскоја. Значење и симболика некадашњег водоскока у Топчидерском парку“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 43/2015, 211-223. Херкул са хидром је, иначе, чинио део радова које је Верховској представио на изложби децембра 1923. г. Међу њима се истицала митолошка тематика и ликови – Персеј, Самсон и лав. Новое время, № 801, 25. 12. 1923, 3.

⁷³⁹ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 270.

Београда чинила је управо стена, која је симболизовала државу⁷⁴⁰, а у случају њеног пандана на Новом гробљу, саму царевину. Истовремено, перцепција руских војника као орлова, уобличена кроз натпис на костурници, пратила је рељеф који чини један од кључних елемената српског меморијала.

Као што је већ наведено, два спомен-обележја повезивала је и локација. Одабир Новог гробља као локације за споменик браниоцима Београда, и потом и спомен-костурницу руских војника, могуће је објаснити чисто политичким контекстом и званичном идеологијом, у чијем је фокусу био троимени народ. Наиме, поменути меморијали нису задовољавали та идеолошка мерила која би им обезбедили право на „светост“ и приоритет – односно нису представљали заједничка места упокојења српског, хрватског и словеначког народа и стога им није дат ни симболички просторни. О томе сведоче и речи вајара Томе Росандића да се замисли о Београду као „истинској југословенској престоници“ који је „кроз столећа у истину вршио улогу балканског и југословенског Пијемонта“ могу остварити на „светом земљишту“, Калемегдану.⁷⁴¹ Интересантно је истаћи и да су архитекта Милутин Борисављевић и вајар Драгомир Арамбашевић као анкетирани у оквиру испитивања „Београдских општинских новина“, званичног градског гласила, две године по постављању меморијала на Ново гробље, изјавили да би споменик браниоцима Београда требало подигнути на Теразијама или на скверу испред Ратничког дома⁷⁴². Намеће се питање, односно сумња у постојање јавне и раширене перцепције овог споменика као прворазредног и приоритетног у идеолошком смислу.⁷⁴³ Он је, наиме, учествовао у изградњи српског идентитета.

О улози и учешћу руских емиграната-архитеката у истом задатку сведочи и став Душана Николајевића, градског већника. Он је, наиме, износећи изузетно критичке ставове о Мештровићевом раду, сматрао да „кад наш данашњи најбољи и највећи вајар не успева да потпуно оваплоти дух наше расе, наше историје, онда се, самим тим, поставља питање, да ли данас вајарско подизање Београда као престонице треба поверити само и искључиво домаћим уметницима?“⁷⁴⁴ Залажући се за ангажовање страних, изнео је став о томе да би „туђ уметник“ могао да стекне инспирацију у

---

⁷⁴⁰ Исто, 270.

⁷⁴¹ Београдске општинске новине, бр. 4, април 1933, 244.

⁷⁴² Београдске општинске новине, бр. 4, април 1933, 256-257; Београдске општинске новине, бр. 4, април 1933, 263.

⁷⁴³ Томе у прилог сведочи и званичан предлог за подизање истоветног споменика који је изнесен на Седници Одбора за подизање споменика, који је, пак, одбачен уз образложење да је овај меморијал већ подигнут. Политика, 09. 10. 1930, 6.

⁷⁴⁴ Београдске општинске новине, бр. 4, април 1933, 251.

југословенској историји, а да ће „истински талентовани туђинац нашу расу осетити, можда, дубље од најистакнутијег југословенског мајстора“⁷⁴⁵, сматрајући неизоставним пре свега руске.

Начин на који је српско друштво перцепирало гробне комплексе руских војника пострадалих током Првог светског рата, али и избеглица, био је условљен помоћи коју је царска Русија, пре свега император Николај II, пружала Краљевини Србији и њеним поданицима од 1914. до 1917. г. Грађани источног дела послератне државе су памтили (и подсећани) на моменте објаве мобилизације царске војске, потом и уласка Русије у сукоб августа 1914. г., интервенцију руског цара јануара 1916. г. земљама Антанте за помоћ српским јединицама и народу након повлачења преко Албаније.⁷⁴⁶ Ти историјски догађаји су у међуратном периоду описивани као пресудни за настанак Краљевине СХС. И у том погледу су ставови елита – дела представника државних структура (доскорашњих руководилаца Краљевине Србије) и духовних (Српске Православне Цркве) били подударни. Њихове погледе је делила и српска јавност, која је, скоро па континуирано, подсећала на улогу цара и помоћ Русије српском народу за време трајања ратних дејстава, градећи тиме слику православне империје. Та слика је, међутим, већ почетком светског сукоба била развијена. Њу је одлично илустровао својим записом Леонид Николајевич Андрејев, руски писац (који, треба истаћи, није посетио Србију), у позиву који је 1915. г. упутио свим поданицима империје, апелујући на њих да помогну српском народу. „Пробајте, ко сте да сте, проћи се сад по њеним окрвављеним пољима и градовима, Вама ће се учинити, да сте ви крунисани кнез, пророк, сам анђео Божији, са таквом љубављу и поштовањем, сретће вас ови намучени људи. Последњи ћилим простреће под ваше руске ноге, одвојиће од својих уста последњи залогај хлеба и са божанственом штедрошћу сиромаша почестиће најдраже госте из миле Русије. Знате ли кад се они моле Богу кога пре своје дечице помињу? – Русију.“⁷⁴⁷ Цитиране речи, обојене емотивним тоном, указивале су на русофилство (које је Никодије Богдановић, пак, објаснио словенским братством и „непрекидним благонаклоним старањем Русије за малу Србију“⁷⁴⁸), али и ту чињеницу

---

⁷⁴⁵ Београдске општинске новине, бр. 4, април 1933, 252.

⁷⁴⁶ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994; Н. Б. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату (1914–1918)*, Београд 1977; А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии конца XII до начала XX века“, *Русские в Сербии. Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века. Русская эмиграция в Сербии. Россияне в Сербии - последних 60 лет и сегодня*, сос. А. Ю. Тимофеев, А. Б. Арсеньев, Белград 2009, 43-44.

⁷⁴⁷ Време, 17. 04. 1926, 5.

⁷⁴⁸ Политика, 12. 11. 1938, 7.

да су Срби управљали своје погледе у словенску царевину и у њој видели свог заштитника. Потврду оваког става налазили су у поменутиим догађајима из 1914., а посебно 1916. г. После рата је улога руског цара описивана као конститутивна и преломна и за очување суверенитета Краљевине Србије, али и самим тим за настанак Краљевине СХС, чиме је постала саставни део српског националног идентитета у југословенској култури. Овај став је, уосталом, 1922. г. изразио и професор Универзитета Радован Кошутић изјавивши: „Да није било Русије, не би било ни Србије.“⁷⁴⁹

Важно је споменути још један пример одржавања сећања на пострадале руске војнике. То је било подизање спомен-цркава у њихову част. Илустративни пример представља храм св. Архангела Гаврила у котежу Франше Д'Епере у Београду. Задужбину некадашњег народног посланика Милана Вукићевића, а дело руског емигранта-архитекте Григорија Ивановича Самојлова⁷⁵⁰, сам патријарх српски Гаврило осветио је јуна 1939. г. У свом обраћању по завршетку службе, ктитор је истакао да је дужност да „одржимо трајну успомену на народне јунаке који су у ослободилачких ратовима положили несебично и свесно своје животе за стварање слободне југословенске државе“, посвећујући храм „успомени свих војника изгинулих у ослободилачким ратовима од 1914. до 1918. г., изгинулих за слободу Јужних Словена, војницима који су били Срби и савезницима, војницима Русима, Французима, Енглезима, Италијанима и осталим. Свима који су допринели својим жртавама да се оваплоти идеја наше слободе.“⁷⁵¹ Ове речи, које је пренела и београдска новина, окарактерисавши да је црква подигнута у „славу бранилаца Београда“⁷⁵², одсликавају начин на који је један представник српског народа перцепирао ко је био ослободилац - пре свих српски ратници, а потом и припадници савезничких армија. Изостављање, пак, помена хрватских и словеначких војника⁷⁵³ је било индикативно.

---

⁷⁴⁹ Цит. према: М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 235.

⁷⁵⁰ М. Миловановић, „Архитекта Григорије И. Самојлов“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. II, ур. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994, 311.

⁷⁵¹ Време, 05. 06. 1939, 5.

⁷⁵² Политика, 05. 06. 1939, 7.

⁷⁵³ Подизање костурнице на Гучеву, у коју су положени остаци српских и аустро-угарских војника (хрватске националности), захтевало је објашњење историјског контекста, које је нађено у речима да су их „непријатељ и зла судбина Словенства силом повели у борбу против једнокрвне браће“. В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 137-138.

У време обележавања јубилеја од аустро-немачке офанзиве на Србију, 1925. г. у јавном дискурсу је у употреби био уопштени термин „браниоци Београда“, „јунаци“⁷⁵⁴, без навођења националне припадности. Овај појам је, међутим, прецизно одредио командант београдске одбране 1914-1915. г. потпуковник Љубомир Недељковић, који је, по завршетку помена који је служио патријарх Димитрије, одржао говор у којем је у браниоце престонице уврстио 10. кадровски пук, батаљон жандарма, Сремски одред добровољаца, 7. пук II позива, вод пионира, батаљон 14. пука II позива и батерије савезника „Енглеза, Руса и Француза“⁷⁵⁵.

Улога царске Русије у настанку Краљевине Југославије, која је била у више наврата истицана у међуратном периоду, била је и у материјалном смислу оваплоћена. Ради се, наиме, о симболичкој садржини полијелеја у „Храму славе“, „ратничком Пантеону“, у Скопљу, који су држала четири ланца. Овај меморијал од националног значаја, спомен-храм св. Архангела Михаила посвећен изгинулим ратницима Првог светског рата и краљу Петру Ослободиоцу, представљао је заправо костурницу 3.200 војника пострадалих на територији некадашње Вардарске Србије.⁷⁵⁶ Аутор овог меморијала, подигнутог 1934. г., био је руски емигрант, грађевински инжењер, Константин Хоменко.⁷⁵⁷ Важно је приметити да су оба споменика војницима – костурница на Новом гробљу и „Храм славе“ била дела руских архитеката. Подизањем два меморијала и окупљањем на једном месту посмртних остатака српских бораца за ослобођење и уједињење, односно издвајањем српских жртава, дајући им притом „светост“, грађен је српски национални идентитет у оквиру југословенске заједнице. Не чини се случајним идеја да се управо руски пројектанти ангажују на меморијализацији сећања на пострадале српске војнике, које у појединим навратима у јавном дискурсу издвајају од припадника друга два званична државотворна народа. У исто време, пак, изградња споменика „југословенском“ незаном борцу поверава се југословенском вајару и архитекти – Ивану Мештровићу.⁷⁵⁸

На врху поменутог полијелеја у Храму, налазила се чаура аустријског обалског и дугачког топа, на којој је била угравирана круна Југославије, али и круна Србије, као

---

⁷⁵⁴ Политика, 11. 10. 1925, 4.

⁷⁵⁵ Време, 12. 10. 1925, 1.

⁷⁵⁶ О Храму славе: А. Кадијевић, О раду руских архитеката у јужној Србији у периоду између два светска рата, *Лесковачки зборник* 41/2001, 249–250; В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 322-327.

⁷⁵⁷ И фрескописање је било поверено руским емигрантима-сликарима. В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 325.

⁷⁵⁸ А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007.

„оличење јуначке и славне прошлости, као светилиште наше националне, уједињилачке борбе“, односно „изграђивање Југославије на развалинама побеђене Аустро-Угарске“⁷⁵⁹, како је престоничка новина интерпретирала. Састав полијелеја сачињавали су и српски, руски и француски меци – меци савезника „у борби за слом Аустро-Угарске“. Руски су симболисали војнике царевине, који су „помогли слому Аустро-Угарске“, а чаура руског пољског топа, како је наведено у београдском „Времену“, „заштитницу и савезницу Русију, која је примила лавовски део рушења Аустро-Угарске, као вековног непријатеља словенства“⁷⁶⁰. И управо се за њу везивала српска чаура. Посебан статус који је дат свему „руском“ у ствари архитектонски је артикулисао идеју о улози царевине у стварању Југославије. Аустро-Угарска је, пак, била најдиректније окарактерисана као главни противник и то не само Србије, већ целог словенског света. Истовремено, индикативно је било и постављање делова француске и српске пушке испод југословенске круне, којим је оличен „присни и нераздвајни савез, који будно чува творевину заједничких ратних напора – Југославију“⁷⁶¹. Из цитираних навода режимског листа изводи се закључак о жељи власти за одржавањем у том тренутку најзначајнијег спољнополитичког савезништва, подсећањем на заједничку борбу у прошлости, у рату, као и полагањем нада у Француску и њену помоћ у будућности.

Сећање на Први светски рат је у јавном дискурсу међуратне Југославије било строго контролисано. Прокламованим интегралним југословенством је тражена извесна идеолошка спона три државнотворна народа који су се у претходном рату борили у међусобно супростављеним армијама. Готово митским статусом је обавијена представа о њиховој заједничкој борби у Великом рату као у говору патријарха Варнаве 1934. г. на сахрани бранилаца Београда, чији су посмртни остаци ископани и пренети у Костурницу на Новом гробљу. „Окупили се тада беху у крилу овог поносног града (Београда) браћа са свих страна. Брат брату пружао је руку. Придружише се и они из Сремског добровољачког одреда и борби са осталих југословенских страна, да у последњем тренутку манифестују ону вековну идеологију српског народа, хрватског и словеначког која је морала на крају крајева да победи и која је победила.“⁷⁶² Оправдање „сабиратељске“ улоге и „мисије“ Београда као Пијемонта српства и југословенства, проналажено је у Божјој вољи и промисли, док су, пак, политички потези српске елите

---

⁷⁵⁹ Време, 27. 05. 1934, 1.

⁷⁶⁰ Исто, 1.

⁷⁶¹ Исто, 1.

⁷⁶² Београдске општинске новине, бр. 4-5, април-мај 1934, 389.

представљани жељом да окупи „у братству и љубави и у заједничкој борби за изграђивањем вековне мисли.“⁷⁶³ И управо на тај начин је затворан круг у конструкцији званичног сећања о удруженом ратовању три народа - „Југословенска идеја није била резултат разговора и договора, већ је резултат тих ваших костију и крви којима је натопљена ова земља.“⁷⁶⁴ О том сећању можда је и најилустративнија реченица изговорена приликом откривања Костурница бранилаца Београда новембра 1931. г. – „од тих костију („наших војника“) израђен је темељ ове наше велике државе, која ће остати велика и снажна и достојна своје прошлости само дотле, докле свест о легендарном самопрегорењу наших хероја буде расла и развијала се у срцу сваког Југословена без обзира на величину и важност улоге коју је играо у стварању наше заједничке Отаџбине.“⁷⁶⁵ Последњи део реченице, чини се кључним за културу сећања. Потискивање личног и појединачног сећања зарад колективног и интегралног југословенства је било скоро ултимативно. „Интереси наше земље, интереси целине, насупрот своме личном егоизму, императивно захтевају оживљавање националног идеализма.“⁷⁶⁶

Сећање на Први светски рат после 1945. г. је, пак, све до обележавања педетогодишњице од његовог избијања било потиснуто на маргину тадашњег југословенског друштва (мада су забележени поједини примери који указују на другачију праксу⁷⁶⁷). Поједина гробља су, у склопу акција затирања трагова постојања војничких гробаља окупатора, уклањана током и након 1945. г. – као на пример гробље аустро-угарских и руских војника у оквиру варајдинског, затим гробови на војном осигураним гробљу⁷⁶⁸; бечкеречко градско (на којем су били сахрањени и Руси – аустроугарски заробљеници); извесна су препуштена пропадању (попут немачког на

---

⁷⁶³ Исто, 389.

⁷⁶⁴ Београдске општинске новине, бр. 6, јуни 1935, 396.

⁷⁶⁵ Београдске општинске новине, бр. 21-22, 11. 11. 1931, 1435.

⁷⁶⁶ Политика, 12. 11. 1931, 3.

⁷⁶⁷ Најизраженије су биле речи које је Јосип Броз изговорио маја 1945. г. приликом обиласка споменика незаном јунаку на Авали заједно са совјетским академиком Ђержавиним. Према наводима ТАСС-а, Тито је изјавио да је то „споменик херојске борбе за слободу Словена, која се десила 1912-1918. Сада је могуће смело га назвати спомеником борбе и херојизма свих народа Југолавије и свог слободољубивог човечанства“. ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 4492, л.110. Истовремено треба истаћи да је у оквиру своје посете Грчкој јуна 1954. г. Јосип Броз обишао и острво Видо и у море баacio венац са натписом „Херојима Првог светског рата“. Том приликом је посетио и костурницу и гробље на Зејтинлику. S. Sfetas, „From Ankara to Bled Marshal Tito's Visit to Greece (June 1954) and the Formation of the Balkan Alliance“, *Balkanica* 42/2011, 144. Такође, годину дана раније, према плану прославе дана ослобођења Београда у Другом светском рату 1953. г., положени су венци на споменик браниоцима Београда и споменик Незаном јунаку на Авали. Политика, 21. 10. 1953, 6.

⁷⁶⁸ V. Geiger, „Uklanjanje 1945/46. grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ poginulih 1941-45. na području Nezavisne Države Hrvatske, 1945. Крај или нови почетак. Тематски зборник радова, ур. А. Тимофејев, Д. Алексић, Београд 2016, 191, 192.

Светоилијском у Лесковцу⁷⁶⁹) или су преорана и њихова намена промењена⁷⁷⁰ (немачко ратно у Смедереву и српско војничко у Суботици⁷⁷¹). Извесна, пак, промена друштвене климе и либерализација у култури сећања, наступила је 1964. године, када је држава финансирала неколицину пројеката, којим је комеморисан овај рат.⁷⁷² Такође, у том периоду је забележена још једна интересантна појава, а она је укључивала спајање традиција Првог и Другог светског рата.⁷⁷³ Овај феномен, међутим, није укључивао и меморијализацију војника руске царске армије настрадалих у Великом рату. Наиме, у подсећању на заједничка историјска искуства српске/југословенске и руске/совјетске војске, у послератном дискурсу није помињано ратно савезништво из 1914-1918. г., већ искључиво устаничке борбе са почетка 19. века и, у појединим навратима, учешће руских војника у српско-турском рату 1876-1877. г. Ови сукоби су издвојени, с обзиром на начин на који су перцепирани у послератном дискурсу – имали су ослободилачки карактер, одредницу коју није задобио Први светски рат. У том смислу је копирана совјетска реторика о његовом империјалистичком предзнаку.⁷⁷⁴

Истовремено, пре законске регулације питања одржања споменика посвећених Првом светском рату,⁷⁷⁵ скоро деценију раније, 1952. г. Главни Одбор Савеза бораца

---

⁷⁶⁹ М. Ниношевић, „Војна (ратничка) гробља и спомен-обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918-1941. године у Лесковачком срезу“, *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем*, 357.

⁷⁷⁰ Међутим, овакве активности су биле спровођене и током међуратног периода. И београдско Старо гробље на Ташмајдану је било претворено у парк. Б. Костић, *нав. дело*, 11.

⁷⁷¹ Немачко гробље у Смедереву је претворено у Пионирски парк, а српско војничко у Суботици, које је било запуштено, претворено је у спортско игралиште. Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Смедерево 2010; З. Вељановић, „Настанак и нестанак војних гробаља из Првог светског рата на територији Војводине – Суботица; Историја или мит – од заборавља до пононог откривања“, *Зборник радова са Међународне конференције Учешће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад 2016.

⁷⁷² О. Manojlović Pintar, „Tradicije Prvog svetskog rata u Srbiji, Od simbola sanjanog jugoslovenstva do simbola izneverenog srpstva“, *Kultura sećanja, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Т. Сipeк, О. Milosavljević, Zagreb 2007, 158, 160.

⁷⁷³ Н. Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014; О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd 2014, 155-170.

⁷⁷⁴ О односу Совјетског Савеза према војницима Првог светског рата сведочи и намера њене делегације која је приликом обиласка војног гробља у Ремсу 1975. године, покушала да замени крстове постављене на гробна места настрадалих руских ратника у Великом рату једноставним каменим надгробником украшеним звездом петокраком. Овој идеји су се супроставиле тамошња руска емигрантска заједница и представници локалне власти. А. J. Cohen, „Oh, That! Myth, Memory, and World War I in the Russian Emigration and the Soviet Union“, *Slavic Review* 1/2003, 69.

⁷⁷⁵ Треба споменути и интерно упутство помоћника министра грађевина Демократске Федеративне Југославије упућено августа месеца 1945. г. Министарству иностраних послова, у којем је наведено да клаузула о гробовима, унета у мировне уговоре потписане након завршетка Првог светског рата, „треба да остане и даље. Нарочито 2. став 171. члана Сенжерменског уговора“. Помоћник министра грађевина Демократске Федеративне Југославије, 30. 08. 1945, Министарству иностраних послова, АЈ, Министарство грађевина Владе ФНРЈ 13, к. 97.

Народноослободилачког рата Србије је донео једно интерно решење. Наиме, у оквиру закључка о прављењу прегледа споменика и спомен-плоча палим борцима НОБ-е, он је издао директиву о реализацији исте активности и у случају меморијала из „раније прошлости“, али и давању предлога и предузимању мере за њихово очување.⁷⁷⁶ У том смислу је исте године и издвојена знатна сума нова у износу до 2.000.000 динара за обнову споменика на Церу и гробнице у Гучеву.⁷⁷⁷ Правне одредбе Закона о гробљима бораца, донетог 1961. г. су, пак, прописивале обавезу меморијализације жртава ратова, укључујући и оне из претходних сукоба, као и оне које су биле у саставу других армија.⁷⁷⁸ Међутим, механизми реализације овог конкретног члана нису били прецизирани и стога је у извесним примерима изостала и практична примена⁷⁷⁹. Покушаји, пак, његовог решавања су разматрани 1972. г. На састанку Комисије за уређивање и заштиту споменика Народноослободилачке борбе и ранијих ратова је констатована небрига за последње, а као решење изнето је више предлога. То су били: старање о њима предати у надлежност Југословенске народне армије, уз сарадњу других организација односно органа задужених за комуналне и друге активности; формирање општинских комисија за заштиту тих меморијала;⁷⁸⁰ укључивање војске, борацке организације и Савеза социјалистичког народа у сталне акције заштите и уређивања.⁷⁸¹ Међутим, конкретни закључци, ни још важније, контролни механизми, нису донети. У случају руске костурнице, пак, помоћ је морала доћи из иностранства.

Наиме, Други светски рат оставио је последице на овом меморијалу. За време једне ваздушне операције, недалеко од костурнице је пала велика бомба, која је узроковала силан потрес и појаву унутрашњих пукотина. Оне су избиле, јер је за темеље оваквог споменика уместо гранита или мермера, чија је примена у случају оваквих грађевина била уобичајена, Верховској изабрао бетон који није био чврст. Пукотине су се појавиле на јужној и источној страни, кроз које је продирала вода.

---

⁷⁷⁶ Записник са састанка Секретаријата Главног Одбора СБНОР-а Србије одржаног 20. 02. 1952, стр. 2, Архив Србије (АС), Савез бораца Народноослободилачког рата Србије – Главни одбор Народне Републике Србије (СБНОР Србије – ГО НРС) Ђ 115, к. 33.

⁷⁷⁷ Записник са састанка Секретаријата Главног Одбора СБНОР-а Србије одржаног 29. 05. 1952, стр. 2, АС, СБНОР Србије – ГО НРС Ђ 115, к. 33.

⁷⁷⁸ О. Мановљовић Пинтар, „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije“, doktorska disertacija, Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta, 138.

⁷⁷⁹ Њихово стање, према наводима изнетим на састанку Комисије за уређивање и заштиту споменика Народноослободилачке борбе и ранијих ратова, одржаном почетком 1972. године, било је веома лоше. „Врло често споменик је ругло, стока се везује за ограду код споменика“, у близини појединих су направљена стоваришта. Записник IX седнице Комисије за уређивање и заштиту споменика НОБ-а и ранијих ратова од 31. јануара 1972, стр 3, АС, Републичка Конференција Социјалистичког Савеза радног народа Југославије (РК ССРНЈ), к. 30.

⁷⁸⁰ Исто, АС, РК ССРНЈ, к. 30.

⁷⁸¹ Исто, стр. 4, АС, РК ССРНЈ, к. 30.

Крила анђела су се урушавала, посебно десно. Истовремено, унутрашње шупљине су попуњаване циглом или земљом, која је добро акумулирала влагу. Такође, у том периоду није била извршена ни одговарајућа изолација.⁷⁸² У оваквом стању, меморијал је остао све до средине осме деценије 20. века. Наиме, за поправку руске костурнице средином 1970-тих година, кадетска удружења, формирана на америчком континенту, и појединци (некадашњи питомци ових школских установа, који су емигрирали из Југославије) су прикупила значајну суму новца. Некадашњи питомац Кримског кадетског корпуса (који се налазио у Белој Цркви) професор Павел Николајевич Пагануци је писао да су „нестали дубоки ожиљци“, који су били на костурници, а да су „рањена крила оживела“⁷⁸³. Најпре је био оформљен „Комитет за ремонт и оправку костурнице руским војницима“, који су чинили тадашњи старешина руске цркве у Београду, отац Василије Тарасјев, који је био и његов председник, инжењер Владимир Русијан (некадашњи кадет Кримског корпуса), инжењер Алексеј Иванович Постников, професор Универзитета (некадашњи питомац Руског кадетског корпуса), инжењери Леонид Иванович Бородкин (такође питомац Руског кадетског корпуса) и Спле. Низ проблема техничке и архитектонске природе је био увећан тиме што су се гробови налазили у непосредној близини једне стране постамента, као и чињеницом да је целокупна акција морала да буде обављана без скица, јер су планови споменика били однети 1944. године.

У мају 1975. г., завршена је поправка фигуре анђела, официра и грба⁷⁸⁴. Комитет је изабрао метод убризгања специјалне смоле односно премазивања површине разним врстама ове материје, која је имала већу отпорност од бетона. Хоризонтална површина постамента је премазана смесом смоле и кварца, како би се изоловала костурница. Сандуци са земним остацима војника, који су зарђали, очишћени су и потом премазани црним лаком.⁷⁸⁵ Треба истаћи да учешћа државних органа или институција и у овом подухвату и уопште одржавању самог комплекса није било. Ова реконструкција,

---

⁷⁸² П. Пагануци, „Југославские контрасты (25 лет спустя)“, *Кадетская перекличка* 18/1977, 113.

⁷⁸³ Исто, 107.

⁷⁸⁴ Нажалост, није јасно шта је поправка грба подразумевала – његову реконструкцију или постављање новог, с обзиром да су након Другог светског рата уклањана ројалистичка знамења (као и двоглави орао са споменика руским емигрантима – „Официрима и војницима руске царске армије и руским људима сахрањеним“ у Вршцу). Ако је, пак, само реконструисан, интересантно је приметити да тај симбол није постао предмет преозначавања претходног режима, иако се налазио на гробљу (као што је случај био са оним у Вршцу).

⁷⁸⁵ П. Пагануци, „Југославские контрасты (25 лет спустя)“, *Кадетская перекличка* 18/1977, 112-113.

међутим, није била једина. Још једна је извршена двадесет година касније – 1995., потом још две у 21. веку – 2008/2009 и 2013/2014.⁷⁸⁶

По завршетку Другог светског рата, костурница је поделила судбину осталих меморијала посвећених Великом рату (мада, као што је наведено, назнаке промене статуса појединих су примећене током шесте деценије 20. века, а других 1960-тих година). Изгубила је комеморативни карактер, који је, ипак треба истаћи, варирао и током међуратног периода. Слично је било и са осталим подигнутим у спомен на руске војнике односно аустро-угарске заробљенике, који су услед неодржавања (или нередовности старања) током неколико деценија постали изузетно запуштени. На појединим су тек почетком 21. века извршени неопходни радови – реконструкција или рестаурација. Међу иницијаторима тих акција се истицала Амбасада Руске Федерације и њен конзулат у Београду, представници руских компанија и организација, али и државних и локалних органа власти.⁷⁸⁷

---

⁷⁸⁶ Я. В. Вишняков, А. Ю. Тимофеев, Г. Милорадович, *нав. дело*, 245.

⁷⁸⁷ А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав. дело*, 288.

2. ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ (1918-1991)

2. 1. Смрт у туђини

Руско избеглиштво⁷⁸⁸ представља специфичан феномен директно повезан са Октобарском револуцијом 1917. г. и почетком грађанског рата у Русији. Узроковано радикалним политичким и друштвеним променама које су се одвијале у некадашњој империји по доласку бољшевика на власт, као и прогонима, оно је по многим карактеристикама имало карактер изузетности.

Долазак руских избеглица⁷⁸⁹ у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца се одвијао у неколико таласа. Први већи познатији као „француска евакуација“ трајао је од маја до новембра 1919. г. У оквиру овог таласа из Одесе је пристигло око 1.600 избеглица које су биле смештене у трамвајски депо на периферији Београда и о којима се старао Руско-југословенски одбор. „Енглеско-француска“ и „енглеска евакуација“, које су чиниле други талас, бројиле су 7.000-8.000 људи који су у периоду од јануара до марта 1920. г. из Одесе односно Новоросијска долазили у Краљевину железницом из Солуна или Софије. Током наредног таласа који је трајао од краја октобра до средине новембра исте године са острва Лемнос преко Солуна је по потписивању протокола са Енглеском

---

⁷⁸⁸ О руској емиграцији: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, Београд 2006; А. Тимофејева, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2011; В. И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20-40-е годы XX века)*, Москва 2000; В. И. Косик, В. А. Тесемников, *Русский Белград*, Москва 2008; *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. I-II, пр. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994; А. Арсењев, „Козаци у Краљевини Југославији“, *Зборник Матице Српске за историју* 69-70/2004, 137-157; А. Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011; А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, ур. М. Матицки, Београд 2010, 663-712; А. Арсењев, „Руси у Бачкој“, *Бачка кроз векове: Слојеви културе Бачке. Зборник радова*, ур. М. Матицки, Београд 2014, 717-751; А. Арсењев, *У излучини Дуная: Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, Москва 1995; В. И. Косик, *Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде 1920-1950-е годы*, Москва 2007; А. Арсењев, *Крај других обала и степа - руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, Нови Сад 2009; А. Арсењев, *Руска емиграција у Сремским Карловцима*, Сремски Карловци 2002; *Белоемиграција Југославији 1918-1941*, Том I-II, пр. М. Павловић, Т. Миленковић, Београд 2006; *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994; В. Д. Козлитин, *Русская и украинская эмиграция в Югославии 1919-1945*, Харьков 1996; И. Атанасиевич, „Русская эмиграция в Южной Сербии“, *Руска дијаспора и српско-руске културне везе. Зборник реферата*, пр. Б. Станковић, Београд 2007; В. Д. Козлитин, „Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов и словенцев (1919-1923)“, *Славяноведение* 4/1992, 7-19.

⁷⁸⁹ Професор Мирослав Јовановић је сматрао да је методолошки упутније употребљавати термин „избеглица“, мада је наглашавао ни да употреба његовог синонима „емигранти“ није методолошки неисправна. О разлици између термина „избеглице“ и „емигранти“: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 25-33.

упућено 2.053 избеглице. Четврти, пак, талас, „кримска евакуација“ је била најбројнија. Укупно 21.343 изгнаника је од краја новембра до краја децембра 1920. г. стигло до лука Јадранског мора. Последњи већи талас је био онај током којег се од јуна до новембра 1921., током фебруара 1922. и маја 1923. г., 11.750 људи, углавном војних јединица руске армије генерала П. Н. Врангела, доселило у Краљевину СХС.⁷⁹⁰

Напуштање отаџбине и искуство које је пратило њихово путовање кроз неколико земаља, били су испуњени низом искушења. Очекивања, страховања и пут у неизвесност су чинили део њихове свакодневице. Само избеглиштво је било двојако и веома противречно перцепирано. Као спасење – „одвијала се борба за 'место на броду' – борба за спас...“⁷⁹¹; „Туга, горчина, скоро очајање, али ту негде провејава срамно и бојажљиво олакшање, нешто животињско – спасени смо...“⁷⁹² Или као мирење и сусрет са смрћу. Један избеглица је пред полазак пароброда са Крима забележио: „Разлеже се брујање и звук звона. Као да звони за узбуну... Како је жалобно, као звона за сахрану. Некакве мрачне мисли се увлаче у главу. Шта нас чека? Куда, зашто? Заиста, нешто зрачи из те звоњаве и непрозирне копрене, као сахрањивање. Некако влажно. Можда то, заиста, сахрањују Русију⁷⁹³? Можда нам и није суђено да је икада више поново видимо?“⁷⁹⁴

Суочавање и сусрет са смрћу представљали су пратиоце најпре избегличких путовања, а потом и живота изван граница отаџбине. „Неки поручник Лебедев се женио, ту на прамцу, а неко је умро и бацили су га преко ограде.“⁷⁹⁵ Узроци умирања су били различити – од здравствених, социјалних, повезаних са напуштањем отаџбине и привикавањем на нове животне прилике до психолошких. Демографски, пак, аспект зависио је од више фактора.

У том смислу су најпоузданији били подаци са почетка 1920-тих година којим је располагала Државна комисија за руске избеглице, организација формирана најпре с циљем старања о финансијској страни пријема изгнаника, али која је постала најзначајнија емигрантска установа у међуратној Југославији.⁷⁹⁶ Они сведоче о томе да је, у избеглишту, у Краљевини СХС, био веома висок проценат смртности омладине и

⁷⁹⁰ М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 98-156.

⁷⁹¹ Цит. према: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 51.

⁷⁹² *Возрождение*, 22. 10. 1934, 3.

⁷⁹³ Перцепција Русије као гробља је била присутна и у српској средини. Наиме, чланак „Времена“ из 1922. г. упозоравао је да је „Русија гробље неископаних и непобусаних гробова. Име Русије постало је синоним смрти.“ *Време*, 20. 02. 1922, 2.

⁷⁹⁴ Цит. према: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 55.

⁷⁹⁵ Цит. према: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 57.

⁷⁹⁶ М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 83-87.

одраслих – 75% од укупног броја свих преминулих (уместо 66% у нормалним условима), што је указивало на то да је борба за лично преживљавање и за преживљавање породице представљала важан фактор умирања. И смртност старијих лица у емиграцији (у поређењу са њиховим учешћем у укупном броју становништва) је била висока, али дупло мања у односу на нормалне околности. Овакав проценат се објашњава природном селекцијом услед које су најотпорнији преживели сва искушења која су пратила напуштање земље и евакуацију. Немали је био и проценат смртности међу децом до три године у односу на њихов удео у популацији. Међутим, и он је био нижи од истог процента у уобичајеним друштвеним условима, односно у избеглиштву су већи број деце, према тумачењу професора Дмитрија Иванцова, шефа статистичког одељења Државне комисије, имале само оне породице које су биле у могућности да им обезбеде мање или више адекватне услове.

На основу доступних података поменуте организације закључује се и да су избеглице умирале у већем броју током зимских месеци него током осталих годишњих доба. Такође, несклад је постојао и у односу умирања жена и мушкараца у избеглиштву –100 према 238. За разлику од дореволуционарне Русије у којој је тај однос износио 100 према 107-108, стање у избеглиштву је превишавао тај број за 16 до 18 пута. Разлог за то је био већи проценат броја мушкараца у избегличкој групи.

Посматрајући, пак, ниво образовања преминулих, подаци указују на то да су жене са факултетском дипломом умирале у далеком мањем проценту него оне које су имале средњу, односно нижу стручну спрему или биле необразоване. Код мушкараца је, напротив, ова структура била потпуно супротна. У женској популацији је, дакле, образовање олакшавало услове живота, а међу мушким житељима руралних средина представљало у извесном смислу терет с обзиром да је потреба за физичким пословима била велика. Овакав антагонизам је присутан и у још једној статистици. Наиме, анализа показује да је проценат смртности међу ожењеним мушкарцима био виши него међу нежењеним, док је код жена које су биле у браку био нижи од оних које су биле неудате. Тешки услови у избеглиштву су различито утицали на припаднике оба пола – далеко неповољније на мушкарце са породицом који су и носили одговорност око њеног издржавања.⁷⁹⁷

---

⁷⁹⁷ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 518-522.

Као важна илустрација односа наталитета и морталитета у избеглиштву може бити следећи приказ броја рођених и преминулих руских изгнаника у Београду (1922-1928).⁷⁹⁸

Табела бр. 1 – однос броја рођених и преминулих руских изгнаника у Београду

Година	Број рођених	Број преминулих
1922	371	264
1923	358	279
1924	326	210
1925	199	200
1926	147	211
1927	136	184
1928	163	213

Наведена табела, упркос непотпуности података, указује на то да је 1920-те године карактерисала тенденција повећања броја умрлих у односу на број рођених, као и опадање наталитета.⁷⁹⁹ Оваква тенденција је евидентирана и током наредне деценије. На то указује табела бр. 2.

Ипак, за податке руске цркве у Београду о броју рођених и преминулих у том граду, потребно је истаћи неколико напомена. Најпре, упркос томе што су у главном граду многе избеглице живеле у веома тешким условима, у престоници Југославије је живео процентуално већи број емиграната који су радили у државним или приватним установама него у неком другом месту, али и оних који су се бавили слободним професијама (што је било могуће једино у већем граду). Друго, у престоници је, за разлику од провинције, постојао и већи број установа социјалног старања које су пружале помоћ избеглицима-жителима Београда.⁸⁰⁰ И треће, родитељи су обавезно пријављивали рођење детета руској цркви, али у случају упокојења оних Руса који нису имали породице (обично у болницама), с обзиром да је њихова сахрана обављана без учешћа руске цркве, смрт тих лица није сваки пут била регистрована.⁸⁰¹

У периоду од 10 година у руској цркви у Београду је регистровано рођење 762 особе и смрт 903.⁸⁰²

⁷⁹⁸ Архив Српске Академије Наука и Уметности (АСАНУ), збирка Александра Белића 14386-III- III-9/3, стр. 3.

⁷⁹⁹ АСАНУ, збирка Александра Белића 14386-III- III-9/3, стр. 3.

⁸⁰⁰ АСАНУ, збирка Александра Белића 14386- III- III-9/3, стр. 4.

⁸⁰¹ АСАНУ, збирка Александра Белића 14386- III- III-9/3, стр. 5.

⁸⁰² АСАНУ, збирка Александра Белића 14386- III- III-9/3, стр.5.

Табела бр. 2 – однос броја рођених и преминулих у Београду (1928-1937)

Година	Број рођене мушке деце	Број рођене женске деце	Број умрлих мушкараца	Број умрлих жена
1928	25	36	67	12
1929	44	33	49	24
1930	40	40	56	18
1931	37	55	68	20
1932	41	40	48	31
1933	41	51	69	29
1934	47	36	63	36
1935	39	46	68	45
1936	33	36	69	36
1937	27	15	68	27

Број живорођених у изгнаништву је био изузетно мали. Према подацима руске цркве, 1935. године у Београду је рођено 85, 1936 – 69, а 1937 – 42. Поредећи наведене податке са онима из предреволюционарне Русије и Европске Русије, у којој је на 1.000 људи било 48 живорођених и имајући у виду да је број Руса у Београду био између 8.000 и 10.000, јасно је да је наталитет био невелик.⁸⁰³

Покушаји, пак, утврђивања броја преминулих руских избеглица у Југославији током једне календарске године као основу су имали број умрлих у европском делу Русије:

у узрасту до 15 година – 2.98%,
15-59 година – 1.51%,
преко 60 – 12.58%.

Године 1923., број руских емиграната у Југославији старости до 15 година је износио 3.267; оних од 15 до 59 – 24.885, а преко 60 – 742. Смртност прве групе је била 97 људи годишње, друге 375 и треће 93 – укупно 565 лица. Поменути професор Иванцов, који је истраживао овај демографски аспект, претпоставио је да је потребно, због тешких материјалних услова живота, великог броја болесних и рањених, цифру од 565 преминулих у току једне године повећати на број 600-700 лица. Мишљење Државне комисије је било да је укупан број руских емиграната у Југославији износио

⁸⁰³ АСАНУ, збирка Александра Белића 14386- III- III-9/3, стр. 20-21.

38.000 (а не 30.000, како је Иванцов сматрао), као и да је, с обзиром на мали број живорођених (на основу којих се и најадекватније одређује смртност), укупан број преминулих био мањи. Значајан број емиграната који нису имали породицу (а чија је смртност према претпоставци Иванцова била мања од осталих група), требало би да смањују сам проценат смртности. Главно језгро избеглица су чиниле оне групе које су такође смањивале проценат, али су га, истовремено, материјални услови живота и здравствено стање избеглица повећавали. Државна комисија је тако истакла пример једне емигрантске организације коју је 1923. г. чинило 230 људи. У периоду до 1938. г. умрло је укупно 45 њених чланова, односно 1.3% годишње (у тој организацији скоро да уопште није било инвалида, деце ни особа у дубокој старости). Друга организација, Савез официра је бројала 100 људи. За 4 године је преминуло 12 људи, односно 3% годишње. Овај високи проценат се објашњава великим бројем старијих особа, чланова организације.⁸⁰⁴

Узевши у обзир Иванцовљево претпоставку о броју преминулих, Државна комисија је сматрала да је годишње умирало 760-885 особа (на 38.000, иако се он ограничавао само на истраживања броја преминулих емиграната из три евакуације, односно 30.000). Ако се прихвати минимална цифра према претходно наведеним подацима и табелама, да је 760 људи умирало годишње, онда би за период до 1937. г. укупан број умрлих био 12.000. Уколико се, пак, анализирају подаци о проценту преминулих чланова две организације и смртности Руса у њеном европском делу, онда би цифра била 8.000. С обзиром да није могућа адекватна провера броја умрлих, Државна комисија је претпостављала да је број у интервалу између 8.000 и 12.000, односно просечно 10.000.⁸⁰⁵

Уколико се, пак, узме у обзир искључиво здравствени аспект, прво покољење избеглица је најчешће умирало од срчаних болести и туберкулозе⁸⁰⁶.⁸⁰⁷ Али и инфективних болести, посебно тифуса⁸⁰⁸. Описујући своје путовање у избеглиштво,

---

⁸⁰⁴ АСАНУ, збирка Александра Белића 14386- III- III-9/3, стр. 7-8.

⁸⁰⁵ АСАНУ, збирка Александра Белића 14386- III- III-9/3, стр. 9.

⁸⁰⁶ На основу медицинских прегледа спроведених у Загребу, за 50% руских емиграната који су студирали у овом граду, установљено је да су оболели од туберкулозе, а још 25% је било склоно овој болести. В. Д. Козлитин, „Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов и словенцев (1919-1923)“, *Славяноведение* 4/1992, 17.

⁸⁰⁷ А. Арсењев, *Крај других обала и степа... Руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, Нови Сад 2009.

⁸⁰⁸ С обзиром да су се власти у Краљевини бојале тифуса, директно по доласку воза у железничку станицу, избеглице су упућиване у бараку или карантин, у којем их је прегледао доктор. Митрополит Евлогий (Георгиевский), *Путь моей жизни: Воспоминания*. Изложени по его рассказам Т. Манухиной, Париж 1947, 361.

један емигрант је забележио да су на бродовима били распрострањени тифус и грозница. „Тамо су се смрт и живот кретали један поред другог... Из дана у дан су се обележавале људске радости и несреће, смрти, рођења и свадбе.“⁸⁰⁹

Прва епидемија већих размера у Краљевини СХС је регистрована почетком 1920. г. Фебруара те године, 750 избеглица из Одесе је стигло до Солуна, а потом железницом до Панчева. Међу пристиглим је било много заражених тифусом (према подацима објављеним скоро двадесет година касније, од 900 изгнаника, трећина је била заражена пегавим тифусом⁸¹⁰).⁸¹¹ Један од приоритетних задатака тек основаног Руског Друштва Црвеног Крста (старе организације) у Краљевини СХС, била је, између осталог, и ликвидација тифуса, који су у Панчево донели Руси пристигли на бродовима „Рио Негро“ и „Рио Пардо“ и упућени у унутрашњост земље без одговарајућих санитарних мера. Искључиво у циљу борбе против епидемије Руски Црвени Крст је марта 1920. г. у овом банатском граду отворио болницу са 60 кревета.⁸¹² Та установа је имала одлучујући улогу у окончању епидемије тифуса. Од укупног броја примљених болесника – 40, преминуло је 3.⁸¹³ Међутим, та епидемија није била једина.

Другу епидемију већих размера су у Краљевину СХС донеле кримске избеглице које су на бродовима „Аустрија“ и „Бризгавија“ од краја новембра до почетка децембра 1920. г. пристизале у Бококоторски залив.⁸¹⁴ Услед немогућности одржавања неопходне хигијене, пренатрпаности на бродовима и дугог боравка у луци Цариграда, почеле су да се развијају заразне болести. У почетку појединачни случајеви, а затим десетине и стотине.⁸¹⁵ Укупно су 289 особе биле заражене пегавим, а 767 повратним тифусом.⁸¹⁶ Од 16.000 пристиглих, 165 је преминуло од епидемије.⁸¹⁷ Највиши ниво епидемија је достигла у јануару, у фебруару се умногоме смањила, а од половине марта је сматрана завршеном, јер нови случајеви нису забележени. Према полној структури, оболели су већином били мушкарци и то они старости између 16 и 40 година (више од 80% свих заражених). Смртност од повратног тифуса је била виша од обичне и

---

⁸⁰⁹ Возрождение, № 3570, 13. 03. 1935, 2-3.

⁸¹⁰ Правда, 17. 10. 1938, 17.

⁸¹¹ А. Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011.

⁸¹² ГАРФ, ф. 6792, оп. 1, д. 582, л. 1.

⁸¹³ ГАРФ, ф. 6792, оп. 1, д. 582, л. 10.

⁸¹⁴ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 510-511.

⁸¹⁵ А. А. Солонский, *Поликлиника Российского общества Красного креста старой организации в Белграде. 1920-1940*, Новый Сад 1940.

⁸¹⁶ Новое время, № 55, 01. 07. 1921, 3.

⁸¹⁷ Новое время, 13. 05. 1921, 3.

износила је 5%, а смртност од пегавог није била већа од 13% (за време епидемије тифуса у Србији 1915. г. она је достигала 30-60%, а у Русији почетком 1920-тих 19%).⁸¹⁸

Крајем децембра 1920. г. у бококторским болницама је боравило 660 избеглица, а кревета није било довољно – само за 275 особе, тако да су остали лежали на поду. Смртност је била знатна – дневно 2-3 пацијента. Почетком јануара 1921. г. број заражених се повећао на 700, а 6. је регистровано 800. Половином истог месеца шестина свих руских избеглица је била заражена. Забележено је 1.056 случајева пегавог и 767 повратног.⁸¹⁹ Интензивном делатношћу Руског Црвеног Крста (старе организације)⁸²⁰, почетком марта се број оболелих смањило, а није ни било ниједног смртог случаја од повратног тифуса. У другој половини марта је, пак, уместо епидемије повратног завладала епидемија пегавог. У децембру 1920. г. смртност од повратног тифуса је износила 4.7, а у јануару 6%. Смртност од пегавог је у истом периоду била 6%, односно 15.7%. У фебруару се смањила - 10.4, да би се у марту поново повећала на 18.1%.⁸²¹

Знатан број преминулих, али и велики финансијски издаци, које је изискивало сахрањивање покојника преко приватних бироа (до 400 и више динара), посебно када су дневно умирале 2-3 особе, условио је потребу за формирањем одреда за сахране. То је учињено већ 18. децембра, али је и његов рад био суочен са потешкоћама. Оне су биле повезане са недовољним бројем дасака потребним за прављење сандука⁸²², што је изродило идеју о организацији морских сахрана. Умрле су, ипак, сахрањивали на војним гробљима – између Херцег Новог и Савине, а на њихове гробове су стављани само крстови са презименима покојника. Погребе су вршили руски свештеници. Према наредби начелника базе за пријем руских избеглица у Боку Которску, за све расходе око сахрањивања, постављање споменика, али и довођења у ред гробова, био је задужен Руски Црвени Крст (старе организације)⁸²³. Иначе, сам одред, који је чинило 5-10 људи (временом се број смањивао), коначно је расформиран почетком априла.⁸²⁴

---

⁸¹⁸ Новое время, № 55, 01. 07. 1921, 3.

⁸¹⁹ ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, ед. хр. 597, л. 23.

⁸²⁰ А. А. Солонский, *нав. дело*, 5-6.

⁸²¹ ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, ед. хр. 597, л. 24.

⁸²² Појединци су били ангажовани на пословима израде мртвачког сандука за преминуле од тифуса. С. Литвињенко, *Руски лекари у Србији и Црној Гори*, Београд 2007, 28.

⁸²³ Распоряжение начальника базы по приему русских беженцев в Б.-Которской, 18. 01. 1921, АСАНУ, збирка Александра Белића 14386- III- III-362.

⁸²⁴ ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, ед. хр. 597, л. 27.

Значај организације Руског Црвеног Крста (старе организације) и њених подручних здравствених, медицинских и социјалних установа у лечењу, а уједно и меморијализацији сећања на преминуле, био је уочљив не само у првим годинама по пријему изгнаника, већ и током целе треће и четврте деценије 20. века. Међу њима се посебно истакла већ поменута болница-санаторијум у Панчеву, створена са идејом да буде привремена.⁸²⁵ Основана најпре с циљем борбе против епидемије тифуса, временом је стекла статус клиничке медицинске установе. Развивши широко своју делатност у међуратном, али и у периоду окупације, она је представљала место у којем је преминуо знатан број изгнаника. Углавном су то били инвалиди, беспомоћни, болесни и старије особе.⁸²⁶ Почетак њеног рада Политика је описала: „Панчевци су са саучешћем посматрали гомиле људи у похабаном оделу и уморна лица, тако уморна као да долазе из бескрајне даљине. И са неверицом су гледали како придошлице покушају да од напуштене касарне начине себи склониште... Са минималним средствима која су им стојала на располагању, они су начинили нешто своје, начинили су свој дом, у коме ће се људи изгнаници из своје домовине у данима највеће невоље наћи међу својима, као некада у матушки Русији, да отимајући се од смрти, виде око себе лица којима се могу поверити до краја и која ће их гледати са оном негом, љубављу и преданошћу, за коју је само руска душа кадра.“⁸²⁷ Управник је најпре био Иван Афанасјевич Белоусов, потом интерниста Владимир Вороњецки, бивши примаријус и управник болнице у Владивостоку, а затим хирург Владимир Левицки.⁸²⁸ О њеној успешности, пре свега, сведоче бројке о проценту умрлих на операцијама – 1921. г. само 15 пацијената (2,9%), 1922. г. – 13 (1,9%), што је у поређењу са европским просеком било знатно ниже.⁸²⁹ Овај проценат је, међутим, повећан нешто касније. До 1925. г. у болници је умрло 276 особа, тј 4,8% од укупног броја примљених и рођено је 304.⁸³⁰

Саму установу и њене пацијенте новинар „Политике“ је описао као „Једино прибежиште, у коме налазе одмор, мир и негу телу и души сви они који су пали духом, некадашњи милионери, а садашњи просјаци, изнемогли под теретом година, беде,

---

⁸²⁵ Политика, 19. 04. 1930, 14.

⁸²⁶ Царский вестник, № 340, 07. 05. 1933, 3.

⁸²⁷ Политика, 23. 10. 1925, 1-2.

⁸²⁸ Н. Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919-1941*, Панчево 2005.

⁸²⁹ Н. Палибрк-Сукић, „Санаторий Красного креста Короля-Витязя Александра I Объединителя в городе Панчево“, *Вестникъ морского врача* 5/2008, 127-134.

⁸³⁰ Политика, 23. 10. 1925, 1-2.

болести, очајања и туге за великом Отацбином.⁸³¹ Аутор чланка је чак тврдио да је „сваки Рус сигуран да се та врата пред њим неће затворити“⁸³², као и да није постојало руске породице у Југославији која није потражила помоћ за првих десет година њеног постојања, с обзиром да болница није одбијала да лечи било кога ко јој је обратио за помоћ. У њој су се лечили између осталих и председник последње Думе М. В. Родзјанко и удовица Н. Х. Хартвига.⁸³³

Осим у панчевачкој болници, знатан број руских избеглица је преминуо и у другим организацијама Руског Црвеног Крста (старе организације) – у санаторијуму у Вурбергу, у Словенији⁸³⁴, али и Склоништу Руског Црвеног Крста за престареле, инвалиде и неспособне у Великој Кикинди. Наиме, ова установа је најпре била отворена 1920. г. у Игалу, а затим је услед финансијских потешкоћа 1931. г. премештена у овај војвођански град. Сами штићеници склоништа су биле старије особе, болесне, лица оба пола која су имала више од 65 година (мада су примана и лица млађа од поменутог годишта) или која су изгубила више од 75% својих способности.⁸³⁵ Стога је и разумљив висок проценат смртности – према подацима самог склоништа у периоду од 1939. до 1948. г. од 238 штићеника 124 је умрло у овој установи – односно 52,1%.⁸³⁶

Још једна важна институција која се бринула о руским војницима, било је Опоравилиште генерала Петра Николајевича Врангела у Топчидеру. Ову установу је основала бароница Олга Михаиловна Врангел⁸³⁷ 1923. г. с циљем пружања помоћи припадницима кубанске козачке дивизије која је била ангажована на градњи железничких путева око Врањске бање.⁸³⁸ На Топчидер, у Румунску улицу, пренета је фебруара 1925. г. Била је намењена реконвалесцентима после тешких боловања и болесницима са почетним обољењима плућа.⁸³⁹ Шеф санаторијума је био руски војни

---

⁸³¹ Политика, 19. 04. 1930, 14.

⁸³² Исто, 14.

⁸³³ Исто, 14.

⁸³⁴ R. Pulko, *Ruski emigranti na Slovenskem 1921-1941*, Logatec 2004; Р. Пулко, „Санаторий в Вурберге“, *Новый журнал* 259/ 2010, 229-238; Царский вестник, № 395, 06. 05. 1934, 3; Часовой, № 210, 05. 04. 1938, 13.

⁸³⁵ Царский вестник, № 425, 02. 12. 1934, 2.

⁸³⁶ Према подацима из Азбучног регистра штићеника Склоништа Руског Црвеног Крста за престареле, инвалиде и неспособне у Великој Кикинди у периоду од 1939. до 1948. г. Историјски Архив Кикинда (ИАК), Руско Склониште Црвеног Крста 74.

⁸³⁷ Царский вестник, № 355, 30. 07. 1933, 2. Она је била почасна председница Комитета помоћи руским војницима и њиховим породицама на Балкану. Возрождение, № 1656, 14. 12. 1929, 4.

⁸³⁸ Возрождение, № 1656, 14. 12. 1929, 4.

⁸³⁹ Време, 21. 06. 1929, 6.

лекар Терешченко.⁸⁴⁰ Сама установа је постала место упокојења многих знаменитих Руса.⁸⁴¹ За 5 година постојања кроз опоравилиште је прошло око 1.000 болесних чланова Пешадијске и кубанске дивизије и других јединица руске армије, ученика средњих школа и кадетских корпуса, универзитетских студената (већином официра и војника), свештених лица, жена официра и нижих војних чинова, ученица руских девојачких института итд. Његови резултати у лечењу пацијената су били следећи: 34.6% од укупног броја се у потпуности опоравило, а код 58.1% се значајно побољшало здравље.⁸⁴² Нажалост, проценат преминулих није био познат, односно објављен.

Треба истаћи још један елемент који је са здравственог аспекта био изузетно значајан и који је, истовремено, указивао на разлоге које су утицале да се избеглице обраћају емигрантским организацијама. Наиме, проблем са којим су се припадници руске емиграције суочавали у туђини, представљало је незнање односно недовољно познавање српског језика, што је отежавало могућности обраћања српским болницама и лекарима, док је руских у мањим местима недостајало или их није уопште било. Због тога је у избегличкој средини било много болести.⁸⁴³

Живот у избеглиштву су сачињавала и самоубиства. Она су била повезана са тешким условима живота, стресом, траумама, али и психолошким разлозима. Мотиви су били различити – очајање, сиромаштво, немаштина⁸⁴⁴, беспослица, али и туга због напуштања отаџбине⁸⁴⁵ и личне трагедије. Тако се прва жена актера руске револуције, Василија Виталијевича Шуљгина, Јекатерина Григорјевна, која је, иначе, боловала од депресије, убила након што је сазнала да јој је син настрадао у Совјетском Савезу.⁸⁴⁶ У извештају, пак, руског војног агента у Краљевини СХС који се бавио питањем самоубиства двојице кадета Кримског корпуса и покушајима самоубиства још тројице, наводило се да је мотив била повећана нервоза изазвана догађајима који су доживели, тугом за отаџбином и чињеницом да су у Русији за собом оставили породицу, али и потчињавање слабијих вољи јачих. Извештач је навео да су ова два случаја у нервно растројеној средини у којој су боравили кадети, који су преживели тешке услове

---

⁸⁴⁰ Време, 08. 03. 1930, 1.

⁸⁴¹ Време, 27. 04. 1929, 5.

⁸⁴² Возрождение, № 1656, 14. 12. 1929, 4.

⁸⁴³ ГАРФ, ф. 6792, оп. 1, д. 582, л. 16.

⁸⁴⁴ И. Блуменау, *Судбине руских емиграната у Београду*, Београд 1997.

⁸⁴⁵ Возрождение, № 2843, 15. 03. 1933, 4.

⁸⁴⁶ Возрождение, № 3265, 12. 05. 1934, 1.

евакуације, лако могла да пређу у „психичку заразу“ и да изазову „епидемију самоубиства“, што је онемогућено „благовременим“ поступцима администрације.⁸⁴⁷

Напуштање отаџбине и одлазак у туђину је проузроковало читав низ последица – од одвајања од породице, развоја болести до траума, немаштине и коначно, смрти. Стога је као приоритетно издвојено решавање питање најпре организације медицинских и здравствених установа, лечења избеглица у државним институцијама, али и обезбеђења места упокојења за преминуле.

2.2. Гробни комплекси руске емиграције од 1918. до 1991. г.

Констатација руске емигрантске штампе да „чини се да у Европи нема државе у којој нема руских војних гробаља“⁸⁴⁸, може се применити и на комплексе припадника руске заједнице по местима и градовима данашње Србије.

За гробне комплексе руског избеглиштва углавном се употребљава израз „руско гробље“, иако је он неадекватан.⁸⁴⁹ Наиме, емигранти попут других етничких група у Краљевини СХС/Југославији нису имали своја гробља, већ су им додељивани делови у оквиру градских или варошких православних гробаља (имајући у виду да је православне вероисповести било 90-95% руских избеглица⁸⁵⁰) – односно парцеле. Оне су се налазиле у већини места у којима су постојале и руске колоније, заједнице које су избеглице формирале по доласку на територију Југославије.

Првих година су за избеглице, сахрањиване у присуству чланова српско-руских одбора, односно уз одавање војних почести (за припаднике војних јединица руске армије), издвајана гробна места која су се налазила уз главне алеје и на предњим парцелама. Потом је током треће деценије за изгнанике издвајана парцела (званично или неформално) углавном на периферном делу варошког или градског гробља. Већину њих су карактерисали руски (осмокраки) крстови, цитати из Светог Писма⁸⁵¹ и епитафи на ћирилици. Доминантни су били дрвени крстови, премда од краја 1920-тих

---

⁸⁴⁷ АСАНУ, збирка Александра Белића 14386- III- III-433, стр. 1-2.

⁸⁴⁸ Возрождение, № 778, 20. 07. 1927, 3.

⁸⁴⁹ И. И. Грезин, А. А. Шумков, *Краткое пособие для описывающих русские некрополи за рубежом*, Санкт-Петербург 2000.

⁸⁵⁰ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 174.

⁸⁵¹ Ова пракса није представљала карактеристику искључиво руских парцела у Југославији, већ и у другим државама, попут Француске и гробља Сен Женевјев де Буа. Б. М. Носик, *Сент-Женевјев-де-Буа. Русский погост в предместье Парижа*, Москва 2014, 13.

година започиње пракса постављања камених надгробних споменика.⁸⁵² Поједини, пак, споменици, садржали су фотографију покојника или уметнички израђен мозаик.

Мотив руског крста је био уобичајени вид обележавања гробова изгнаника до краја Другог светског рата (макар у случају београдског Новог гробља). Међутим, промена политичких и друштвених околности се одразила на изглед надгробних споменика. На гробове су углавном постављане правоугаоне вертикалне плоче без посебне декорације односно формална решења. Али треба истаћи да је поред послератне ситуације на ову промену утицало и склапање мешовитих бракова.⁸⁵³

По површини и броју сахрањених избеглица издваја се такозвани „руски некропољ“⁸⁵⁴ на Новом гробљу у Београду. Овај гробни комплекс су сачињавале четири парцеле – бр. 90 и 90а, 80 и 80а (бивше војне парцеле) додељене 1929. г., односно 1934. г. емигрантима из руске империје.⁸⁵⁵ Наиме, у другој половини 1920-тих емигрантска установа, Друштво за старање о духовним потребама православних Руса у Краљевини СХС предвођено кнегињом Маријом Александровном Свјатополк Мирском се обратило градској власти с молбом за доделу засебне парцеле за сахрањивање Руса.⁸⁵⁶ Управа града Београда је потом марта 1928. г. од патријарха Димитрија тражила одобрење, које је убрзо добијено.⁸⁵⁷ Позитиван одговор Главном Савету Друштва, Гробљанско одељење градске управе је саопштило крајем јула 1929. г.⁸⁵⁸ Друштву је дат део земље на Новом гробљу.⁸⁵⁹ Иначе, први избеглица је на Новом гробљу сахрањен већ августа 1919. г. и то на парцели бр. 79. Емигранти су до стварања „некропоља“, сахрањивани на другим, околним парцелама.⁸⁶⁰ Укупан број сахрањених износио је око 3.000.⁸⁶¹

---

⁸⁵² А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, 663-712.

⁸⁵³ В. Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, 211.

⁸⁵⁴ ИАБ, ОГБ 6, 24-20-30.

⁸⁵⁵ В. Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, 210.

⁸⁵⁶ В. Тарасјев, „Хранити память об ушедших“, *Литературная Россия*, 25. 05. 1990.

⁸⁵⁷ Патријаршија Српске православне цркве, 17/30. 03. 1928. г., Кости Куманудију, председнику Општине града Београда, Архив Српске Православне Цркве, Канцеларија патријарха Димитрија.

⁸⁵⁸ Царский вестник, № 52, 11. 08. 1929, 4.

⁸⁵⁹ ГАРФ, ф. 5942, оп. 1, д. 105, л. 109.

⁸⁶⁰ В. Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, 210.

⁸⁶¹ В. Тарасјев, „Чувати сећање о онима који су отишли“, *Руси без Русије, Српски Руси*, ур. З. Бранковић, 353-354.

Фотографија бр. 11 – „Руски некропољ“ у Београду

Извор: Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014.

Друга по бројности и површини јесте парцела у Панчеву. На православном градском гробљу су поред житеља вароши сахрањивани и преминули пацијенти руске болнице – укупно 1.100. Међутим, сачувано је само 50 надгробних споменика.⁸⁶² Од већих колонија треба издвојити и ону у Белој Цркви. Током четврте деценије 20. века у граду је живело око 2.000 избеглица⁸⁶³ и ученика руских школа (женског института и кадетских корпуса)⁸⁶⁴. Око 700 њих – официра, учитеља, ученика кадетских корпуса је сахрањено на југоисточном делу православног гробља.⁸⁶⁵ Бројна руска заједница је била и крагујевачка. Око 600 избеглица је 1931. г. боравило у овом граду. Сахрањивани су на градском, Варошком гробљу на парцели која није строго ограничена.⁸⁶⁶ Неомеђена је била и парцела на западном делу, периферији православног Успенског гробља у Новом Саду, на којој је сахрањена велика већина руских избеглица који су

⁸⁶² Н. Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919-1941*, 115.

⁸⁶³ Борис Павлов је навео цифру 2000-2500 Руса од укупно 9239 житеља града, односно нешто мање од броја Срба – 2670. Б. Павлов, „Поездка в Белую Церковь“, *Кадетская перекличка 5/1973*, 66.

⁸⁶⁴ О руским школама, институтима и кадетским корпусима: М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 388-409; Т. Миленковић, *Школовање деце емиграната из Русије у Југославији*, Београд 2004; Љ. Димић, „Руско школство у Краљевини Југославији 1918–1941“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. I, пр. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994, 38-51.

⁸⁶⁵ А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, 663-712.

⁸⁶⁶ *Руски сликари, вајари и архитекте у Крагујевцу 1920-1941*. (каталог изложбе), аут. Т. Милосављевић, Крагујевац 2007, 6.

живели у овом граду (док је мањи број сахрањен на Алмашком гробљу и петроварадинском). До 1990. г. на овим комплексима је сахрањено преко 800 Руса. Одлуком Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, надгробни споменици неколицине Руса на Успенском гробљу, проглашени су добром под заштитом.⁸⁶⁷ У Сомбору су избеглице сахрањиване на Великом православном гробљу, где је такође постојала немала парцела.⁸⁶⁸ На издвојеном, али неомеђеном делу комплекса (на западној страни) земунског гробља „Гардош“, сачувани су надгробни споменици припадника тамошње колоније, међу којима су била и истакнута војна лица – генерал-лајтнант Владимир Михаилов Драгомиров, генерал-мајор Александар Генрициј и вице-адмирал Димитриј Неђуков, као и кнегиња Јелисавета Волхонскаја, касније Тихомирова, као и први пилоти Друштва за ваздушни саобраћај „Аеропут“ Београд.⁸⁶⁹

Неколико стотина руских житеља Ниша је преминуло у овом граду, у којем је била организована већа колонија која је током рата бројала 710 избеглица⁸⁷⁰. Попут претходно поменутих, ни на нишком Старом православном парцела није била ограничена.⁸⁷¹ У Зрењанину је, пак, забележена, другачија ситуација. Наиме, у овом граду су избеглице сахрањиване на два гробља – Граднуличком и Томашевачком, с тим да гробови нису били концентрисани на једној парцели.⁸⁷² Слично је било и у случају Велике Кикинде. Емигранти су сахрањивани на сва три градска гробља – Железничком, Мокринском и Мелином, с тим да се већа парцела налазила на Железничком, на којем је и сахрањено око 260 Руса.⁸⁷³ Овај део гробља је, иначе, деценијама био запуштен и зарастао у шибљу. Нажалост, овакво стање није било карактеристично само за поменути комплекс.

О стању руских гробова на територији Југославије, извештавала је већ почетком 1920-тих руска емигрантска штампа. У листу „Ново време“ је још 1923. г. објављена вест управа локалних руских колонија којом се указује на постепено погоршање стања

---

⁸⁶⁷ А. Арсењев, *Крај других обала и степа - руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, Нови Сад 2009; А. Б. Арсењев, *У излуцины Дуная. Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, Москва 1999.

⁸⁶⁸ А. А. Панчулидзе, „Русские в Сомборе“, *Русские в Сербии, Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века. Русская эмиграция в Сербии. Россияне в Сербии - последних 60 лет и сегодня*, сос. А. Ю. Тимофеев, А. Б. Арсењев, Белград 2009, 201.

⁸⁶⁹ М. Дабижић, „Земунско гробље на брду Гардош (II)“, *Наслеђе* 7/2007, 183-185; М. Дабижић, *Земунско гробље*, Београд 2015.

⁸⁷⁰ Новый путь, 22. 02. 1942.

⁸⁷¹ Подаци арх. Михаила Медведева.

⁸⁷² А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, 663-712.

⁸⁷³ М. Живанович, *Бережно храня следы: русские эмигранты в Великой Кикинде и монахини монастыря Хопово*, Москва 2016.

гробова избеглица и њихову запуштеност, док је панчевачка упозоравала на опасност од последица строге примене обичаја према којем се након извесног времена постојећа гробна места поново користе. Тада је као решење предлагано прављење списка свих преминулих Руса у Краљевини СХС, и то уз помоћ цркве, али и локалних одељења Друштва за старање о духовним потребама православних Руса у Краљевини СХС и Маријинског сестринства.⁸⁷⁴ Иста проблематика, била је тема натписа и београдске штампе крајем треће деценије. Наиме, „Правда“ се већ 1930. г. критички осврнула на стање гробова руских избеглица, које је било веома лоше, оптужујући на изванредан начин јавност и становништво за небригу. У чланку под називом „Руски гробови у забраву“ аутор је писао: „У колико године одмичу, тих хумки је све више и један добар део од оних избеглица руских који су са свежњевима и безобзирци оставили своју родину, никад више неће видети кубета московских цркава, ни своје огњиште. Колико њих, уморних и болом растргнутих руских људи, остаће овде, да вечно почивају? То руско гробље код нас, расте све више. Но рекло би се, да смо ми пред тим драмама и пред речитим бројем хумки остали готово неосетљиви. Нисмо још нашли времена ни прилике, да у једноме свечаном и болном помену, прекадимо те руске тихе, запуштене и забрављене гробове.“⁸⁷⁵ Писац цитираних редова је очигледно покушавао да апелује на развој свести о потреби адекватније и у извесном смислу систематске бриге о гробовима оних који су своје почивалиште нашли у Југославији (и то не само избеглица). Као пример је истакнут Михаил Владимирович Родзјанко, „велики славенофил, који је са трибине руског парламента имао толико речитости и топлоте за патње Србије“, којем је „уступљено само то последње, скромно и хришћанско почивалиште“⁸⁷⁶ на Новом гробљу.

Нажалост, овај апел (који вероватно није био једини) није био успешан. Наиме, систематске, државне подршке одржавању ових комплекса (као и у случају оних руских војника пострадалих током Првог светског рата) није било. А није постојала ни отаџбина која би могла да им материјално потпомогне. Појединци и руска заједница су били ти који су подносили сав терет њиховог одржавања, који је пре свега био финансијске природе. О гробовима руских избеглица, старали су се њихови потомци, породица или пријатељи, али и избегличке организације, пре свих руска црква. Наиме, при Централном Савету Руске Православне Заграничне Цркве постојао је гробљански

---

⁸⁷⁴ Новое время, № 705, 02. 09. 1923, 3.

⁸⁷⁵ Правда, 05. 09. 1930, 4.

⁸⁷⁶ Исто, 4.

одсек, у чију је надлежност спадало одржавање како гробова сиромашних⁸⁷⁷ и оних који немају породице, тако и поправка запуштених и разрушених. То одељење у Београду се старало о гробовима на Новом гробљу, пре свега на руској парцели, али је и упућивало апеле свим Русима да материјално помогну поправку и одржавање гробова сиромашних.⁸⁷⁸ У Панчеву је, као и у случају осталих руских колонија, сама управа заједнице, уз сагласност надлежних власти, преузела на себе бригу о гробовима Руса сахрањених на православном гробљу у том граду.⁸⁷⁹ Старање избегличких организација о комплексима Руса је била приметна и у Кикинди. Наиме, Склониште Руског Црвеног Крста (старе организације) је донело одлуку да поправи гробове на руској парцели у том граду, а ову акцију је подржала Државна комисија која је Дому старца, на његову молбу, дала 2.000 динара.⁸⁸⁰ Такође, током окупације се управо његово руководство старало о сахрањивању преминулих пацијената,⁸⁸¹ док се за финансијска средства потребна за погреб, одржавање гробова и подизање споменика обраћало Одељењу социјалне помоћи Бироа за заштиту интереса руске емиграције у Србији⁸⁸²/Управе пословима руске емиграције у Србији.⁸⁸³ Међутим, овим акцијама се не завршава делатност поменуте установе социјалног старања усмерена ка меморијализацији сећања на преминуле изгнанике. Наиме, упркос веома тешком економском стању, 1943. г. Управа је започела акцију прикупљања средстава за изградњу гробља и заједничког крста руским људима који су умрли у туђини, у Кикинди (укупна свота је износила 5.386,50 динара). Нажалост, ова иницијатива није реализована из неколико разлога – економског и потом политичког.⁸⁸⁴

Потреба управе руских заједница да се старају о свим својим члановима је изискивала и неопходност бриге и о преминулим. На тај аспект њихове делатности

---

⁸⁷⁷ Брига о запуштеним гробовима руских избеглица у Прагу, као и сношење трошкова сахрањивања неимућних изгнаника, спадало је у делатност Успенског братства. А. Копрживова, „Крамарж и Братство для погребения православных русских граждан и для охраны и содержания в порядке их могилы в Чехословакии“, *Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике* Т. V – VI 2001/2002, 79.

⁸⁷⁸ Царский вестник, № 558, 20. 06. 1937, 3.

⁸⁷⁹ Русский голос, № 420, 23. 04. 1939, 4.

⁸⁸⁰ ГАРФ, ф. 6792, оп. 1, д. 3, л. 11.

⁸⁸¹ Михаил Ильенко, управляющий Приютом, 14. 06. 1944, Начальнику Отдела социальной помощи Управления делами российской эмиграции в Серби, ИАК, Руско Склониште Црвеног Крста 74, к. 13.

⁸⁸² Ова јединствена организација руских емиграната је формирана маја 1941. г. наредбом војног заповедника у Србији. За начелника је постављен М. Ф. Скородумов, а по његовој смени генерал Владимир Владимирович Крејтер. А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 37-40, 44.

⁸⁸³ Начальник Юридическо-консульского Отдела Управления делами российской эмиграции в Серби, 21. 08. 1944, Управляющему Русским Домом, ИАК, Руско Склониште Црвеног Крста 74, к. 13.

⁸⁸⁴ Подписной листъ на сборъ пожертвованій на сооружеие на кладбище общаго намогильнаго крста Русскимъ людямъ, умершим на чужбине – въ Кикинде, ИАК, Руско Склониште Црвеног Крста 74, к. 12.

подсетио је и Државни опуномоћеник за организовање руских избеглица који је дописом из 1922. г. упућеним председницима руских колонија затражио састављање извештаја о животу у истој – о доласку избеглица у колонију, њеној организацији, броју чланова на дан 1. јануара 1922. г., броју одраслих и деце до 16 година, материјалном стању избеглица, духовном животу, различитим проблемима, али и прављење спискова умрлих чланова са тачним подацима – именом, патронимом, презименом, узрастом и локацијом гробног места.⁸⁸⁵ Истовремено, помоћ је указивала и већ поменута најважнија емигрантска установа у Југославији.

Свеобухватни карактер делатности Државне комисије за руске избеглице изражен је и у доношењу низа мера за очување гробова и сећања на сахрањене Русе у Краљевини СХС 1924. г. Наиме, те године ова институција је управама свих руских колонија у држави упутила циркуларно писмо у којем је тражила да се наведе ко је од житеља руске колоније сахрањен на локалном гробљу, да ли покојник има рођаке у држави, да ли су на гробљима издвојена посебна места за сахрану руских избеглица, да ли на плановима гробља постоји број под којим је означен гроб умрлог, у каквом су стању надгробни крстови и споменици на тим гробовима, какве је мере колонија предузела како би очувала гробове преминулих руских избеглица и њихових споменика, колика су финансијска средства потрошена на претходно наведено, коликом свотом новца је располагала руска колонија за реализацију поменутих мера, колико је потребно средстава за довођење гробова и споменика у ред. Комисија је чак нагласила да би било пожељно имати план гробова на којем би била указана места где су сахрањене руске избеглице и бројеви њихових гробних места.⁸⁸⁶ Нажалост, није познато колики су били домети овог дописа ни на какав је одјек наишао, али указује на комеморативни аспект делатности ове установе.

Међутим, и поред активности руске цркве и колоније, многа гробна места избеглица су нестала. На то је утицало неколико фактора, од којих треба истаћи три (од тога су два била економске природе). Наиме, изузетно тешко материјално стање знатног броја емиграната је условило да њихове хумке буду обележене искључиво дрвеним крстовима, који су, пак, временом, иструлили. Нестанком ових обележја, изгубљен је траг местима упокојења изгнаника. Истовремено, прописима предвиђено редовно плаћање гробног места је представљало додатно финансијско оптерећење ионако материјално сиромашним Русима. Радило се о законској одредби, на основу

---

⁸⁸⁵ ГАРФ, ф. 6792, оп. 1, д. 4, л. 14.

⁸⁸⁶ ГАРФ, ф. 9025, оп. 1, д. 24, л. 9.

које би се по истеку десет година неплаћања гробног места тај гроб прекопавао.⁸⁸⁷ Оно је, уједно, било повезано и са чињеницом да је извештан број покојника остао без потомака.⁸⁸⁸ У случају руског некропоља ове законске одредбе о сахрањивањима, стриктно поштоване од почетка 1960-тих до средине 1970-тих година су, услед већ поменутих чињеница да је извештан број гробних места остао без наследника, довеле до тога да је Управа гробља, без обзира на молбе које јој је руска црква упућивала, нудећи да преузме плаћање аренде, прекопала те локације.⁸⁸⁹ Неодржавање, пак, редовно гробова независно од тога да ли је исплаћивана накнада или не, у појединим случајевима – попут Беле Цркве, рађало је идеје о сакупљању земних остатака покојника у једну заједничку костурницу.⁸⁹⁰ Само стање руских гробова на престоничком гробљу и гробљу поменутог банатског града у првој половини 1980-тих година, било је веома лоше.⁸⁹¹ Случај београдских парцела је, међутим, решен Одлуком града Београда о уређивању и одржавању гробља и сахрањивању, али тек почетком 21. века. Она је предвиђала да у случају да гробно место у оквиру Руског некропоља остане без носиоца права коришћења, Ново гробље уговором са Подворјем Руске православне цркве у Београду регулише продужење рока почивања и одржавања гробног места и надгробног обележја. Такође, гробна места Родзјанка и Михаила Васиљевича Алексејева, последњег Главнокомандујућег руске царске армије (која се налазе изван некропоља) су могла постати предмет тог уговора.⁸⁹² Сама парцела је, међутим, реконструисана 2014. г.⁸⁹³

---

⁸⁸⁷ Некадашњи кадет Кримског кадетског корпуса Павел Пагануци је у другој половини 1970-тих година писао да „међу руским гробовима око Иверске капеле и костурнице све је више и више марксистичких надгробних споменика са црвеним звездама“. П. Пагануци, „Југославские контрасты (25 лет спустя)“, *Кадетская переписка* 18/1977, 107.

⁸⁸⁸ У том смислу треба истаћи два илустративна примера нестанка места упокојења. То је најпре био случај гроба Вјачеслава Евстафјевича Борисова, генерал-лајтнанта руске царске армије, учесника белог покрета, вишеструко одликованог орденима, који је преминуо у Београду маја 1941. г. и потом сахрањен ван руске парцеле. С обзиром да није имао потомака, његово гробно место је нестало, као и гроб још једног генерал-лајтнанта, али југословенске армије Фјодора Махина. Слична судбина задесила је и место упокојења Константина Дмитријевича Ордовског Танајевског, капетана познатог бојног брода „Грозјаша“ из руске царске флоте. „Тестамент руског емигранта В. Борисова написан у првом дану Априлског рата“, Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917-1945, пр. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин, Београд-Москва 2017, 877.

⁸⁸⁹ В. Тарасјев, „Историјат руског некропоља на Новом гробљу у Београду“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014, 181. Пракса прекопавања гробова није била својствена само за централно престоничко гробље, већ и за комплексе у другим градовима.

⁸⁹⁰ П. Пагануци, „Југославские контрасты (25 лет спустя)“, *Кадетская переписка* 18/1977, 112.

⁸⁹¹ „Слово Гв. Кап.В. А. Высоцкого кадета I К.К.“, *Кадетская переписка* 37/1984, 14; А. Карпов, „О Русском участке Православного Кладбища в Белой Церкви, Югославия“, *Кадетская переписка* 40/1986, 127.

⁸⁹² Службени лист града Београда 27/2002, 30/2003, 11/2005, 18/2011, 17/2012, 44/2014, 11/2015, 61/2015.

⁸⁹³ Я. В. Вишняков, А. Ю. Тимофеев, Г. Милорадович, *нав. дело*, 245-246.

Сам појам „руска емиграција“ је у међуратном периоду био веома комплексан и у јавном дискурсу су се његова значења мењала. Овај појам је употребљиван како би се означили представници различитих народности и нација који су некада живели у царској Русији и били поданици императора – етнички Руси, Украјинци, Пољаци, па чак и калмици, народ будистичке вероисповести. Истовремено, не треба пренебрегавати ни ту чињеницу да је извештан број Руса, иако малобројан (90-95% је било православне вере), исповедао римокатоличанство или јудаизам. А та лица су своја гробна места бирала водећи се верским разлозима.

Сразмерно броју чланова поједине вероисповести, на Новом гробљу је одређиван, односно додељиван посебан простор – парцела које није била омеђена нарочитом оградом или зидом припадницима етничке или верске групе (изузимајући ратничка војничка гробља попут француског, мађарског и италијанског, која су спадала у надлежност њихових посланства). У периоду између два рата, Ново гробље (које је попут Топчидерског припадало Општини града) било је специфично, јер је за представнике исламске вероисповести била издвојена посебна парцела, за разлику од Топчидерског, на којем су сахрањивани искључиво преминули православне и евангелистичке вере. Јеврејско ашкенаско гробље је такође потпадало под надлежност београдске општине, док је сефардско⁸⁹⁴ било под управом црквено-школске сефардске јеврејске општине.⁸⁹⁵ Наиме, до Првог светског рата Ново гробље, формирано као српско православно, није имало посебне парцеле за припаднике других конфесија. Ово питање је у међуратном периоду регулисано издвајањем католичких и протестантских парцела (према Ситуационом плану из 1933. г. бр. 13-16, 31, 75, 89, 89а, 94, 95, 99, 102 и 105), а затим и муслиманских (бр. 74 и 74а). Истовремено, и за сахрањивање ашкенаских Јевреја је одређена посебна парцела, чији је погреб почињао од капеле изграђене 1937. г.⁸⁹⁶

Поред издвајања посебних простора за припаднике различитих верских група, међуратни период обележен је и меморијализацијом њиховог доприноса и учешћа у Великом рату. Наиме, на војној парцели новог јеврејског гробља, формираној после рата, сефардска и ашкенаска општина на челу са врховним рабином Алкалајем су иницирале и, потом, 1927. г. подигле меморијал српским Јеврејима пострадалим током

---

⁸⁹⁴ Старо јеврејско гробље се налазило у Далматинској улици у Београду, да би 1930-тих година по његовом затварању извршен пренос гробница и старих надгробних споменика на ново Јеврејско гробље. Б. Костић, *нав. дело*, 21.

⁸⁹⁵ Б. Панић, *Споменичко – меморијални комплекс Јеврејског гробља у Београду*, Београд 2018.

⁸⁹⁶ Б. Костић, *нав. дело*, 20- 21.

рата.⁸⁹⁷ Седам година касније, 1934. г., представницима „четири вере“ је био посвећен споменик на ободу градског чачанског гробља. Градњу овог спомен-обележја припадницима православне, католичке, јеврејске и муслиманске конфесије (који су се борили у редовима српске армије и војске њених противника у рату). иницирало је Удружење резервних официра и ратника и помоћна секција ФИДАК-а 1928. г. Међутим, ова идеја све до 1932. г. када ју је подржао председник општине није могла бити реализована. Ни по добијању поменутог одобрења, проблеми нису били решени.⁸⁹⁸ Али, локални инжењер је, ипак, израдио пројекат споменика (у облику зарубљене пирамиде на чијим су странама постављени симболи четири вероисповести), који је остварио каменорезац Италијан Франческо Бербеља. Потешкоће које су од почетка пратиле најпре иницијативу, а потом и градњу овог меморијала су утицале на то да се на свечаном освећењу упути следећи апел: „Мртви уједините се, када већ само и они живи – који подижу споменике – не могу да се уједине“⁸⁹⁹. Ипак, током окупације је уклоњен муслимански и јеврејски симбол.⁹⁰⁰

Гробни комплекси руских избеглица у Европи, пак, нису се разликовали од оних у Југославији. На Олшанском гробљу код Прага, комплекс је настао средином 1920-тих година када је градска општина дала две парцеле за сахрањивање преминулих чланова руске заједнице.⁹⁰¹ Гробље Сен Женевјев де Буа у околини Париза (последње коначиште око десет хиљада руских избеглица) остало је, ипак, у власништву локалних власти, које су по постизању договора са тамошњом руском парохијом 1927. г. одобрили сахрањивање руских избеглица, најпре корисника старачког „Руског дома“, потом и осталих изгнанника из Русије.⁹⁰²

Слика гробних комплекса руских емиграната из Другог светског рата је, међутим, била потпуно другачија од оне из међуратног периода и била је условљена самим ратним околностима. Односно делили су судбину истих других жртава.

---

⁸⁹⁷ Ž. Lebl, *Do „Kopačnog rešenja“*. *Jevreji u Beogradu 1521 – 1942.*, Beograd 2002, 256-257; М. Рајнер, „Јеврејска гробља у Београду“, *Зборник – Јеврејски историјски музеј* 6/1992, 201-215.

⁸⁹⁸ Т. Вукосављевић, „Споменик ратницима Првог светског рата“, *Зборник радова Народног музеја Чачак* 6/1975, 236-237.

⁸⁹⁹ Н. Баковић, „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918–2008“, *Зборник радова Народног музеја* 63/2013, 110.

⁹⁰⁰ Т. Вукосављевић, „Споменик ратницима Првог светског рата“, *Зборник радова Народног музеја Чачак* 6/1975, 228-240.

⁹⁰¹ А. Копрживова, „Крамарж и 'Братство для погребения православных русских граждан и для охраны и содержания в порядке их могилы в Чехословакии'“, *Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике* Т. V – VI 2001/2002, 74; Дом в изгнании. *Очерки о русской эмиграции в Чехословакии. 1918-1945*, авт. Т. Аникина, Ю. Бабаева, Прага 2008.

⁹⁰² И. И. Грезин, А. А. Шумков, *Краткое пособие для описывающих русские некрополи за рубежом*, Санкт-Петербург 2000.

О положају избеглица и атмосфери из априлских дана у Београду 1941. г. Владислав Мајевски је писао: „тих страшних дана, када су експлодирале бомбе, рушене куће, буктали пожари – многи Руси, у потрази за спасењем, бежали су на гробље, које се налазило ван града. Тражили су спас и заштиту пред Иверском иконом Божје Мајке и код гробнице блаж. Митрополита Антонија. Тамо, код Иверске капеле, у којој су непрестано изговаране молитве, и код споменика Руске славе, међу гробовима драгих и блиских људи – нашли су тада уточиште и спокојство многи људи.“⁹⁰³ Извештај професора Алексеја Шеншина датиран 1943. г. дао је представу руских жртава. Наиме, у бомбардовању Београда априла 1941. г., према његовим сазнањима, погинуло је неколико стотина руских емиграната.⁹⁰⁴ Известан број њих је сахрањен у заједничкој гробници на Новом гробљу или у оквиру парцеле бр. 68Ц истог гробног комплекса.⁹⁰⁵

Од почетка окупације до 1943. г. настрадало је неколико стотина избеглица (углавном цивила). Највећи број њих је био жртва партизана (о чему је писао и Михаил Скородумов).⁹⁰⁶ Али и окупационих власти. Октобра 1941. г. немачке власти су у Краљеву стрељале и 60 Руса⁹⁰⁷, а непознат број у Мачви и Крагујевцу током репресалија.⁹⁰⁸ Неколико месеци касније, јануара 1942. г. током рације коју је организовала мађарска армија у јужној Бачкој⁹⁰⁹, у Новом Саду је погинуло 19 емиграната. Свештеник који је служио парастос, у књигама умрлих је као узрок смрти забележио: „Погинуо због несрећног случаја. Тело није пронађено“. Имена 15 жртава су захваљујући њему сачувана и потом изливена на плочу Споменика-меморијала на Кеју жртава рације⁹¹⁰ (дела вајара Јована Солдатовића).⁹¹¹ Избеглице су, међутим, биле

---

⁹⁰³ В. А. Маевский, *нав. дело*, 262-263.

⁹⁰⁴ „Извештај професора Шеншина југословенској емигрантској влади о стању руске емиграције у окупираној Југославији“, Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917-1945, пр. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин, Београд-Москва 2017, 889.

⁹⁰⁵ Подаци Подворја Руске православне Цркве у Београду.

⁹⁰⁶ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 41-43.

⁹⁰⁷ Љ. В. Ајдић, „Крв руске емиграције у масовном стрељању у Краљеву – октобра 1941. године“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, пр. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994, 130-141; С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941. г.*, Београд 2013.

⁹⁰⁸ „Извештај професора Шеншина југословенској емигрантској влади о стању руске емиграције у окупираној Југославији“, Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917-1945, пр. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин, Београд-Москва 2017, 889.

⁹⁰⁹ З. Голубовић, *Рација у Јужној Бачкој, 1942. године*, Нови Сад 1992.

⁹¹⁰ Бронзана композиција „Породица“ откривена је 1971. г., а употпуњена 1992. додавањем још 78 плоча. Проглашен је за културно добро од великог значаја.

⁹¹¹ А. Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011.

и заточеници концентрационог логора Бањица, у којем је умро изван број.⁹¹² Губици међу припадницима руске колоније су забележени и током завршних операција за ослобођење Србије. У савезничком бомбардовању градских центара у Србији током 1944. г., погинуло је неколико хиљада људи, међу којима је био и изван број Руса.⁹¹³

Знатне губитке имали су и припадници Руског заштитног корпуса,⁹¹⁴ формације основане септембра 1941. г. са намером повратка у отаџбину и борбе против болшевика, намером убрзо промењеном када су јој Немци наменили функцију вршења антипартизанске⁹¹⁵ делатности.⁹¹⁶ У периоду од 1941. до 1945. г. кроз њега је прошло 17.090 војника, од којих је погинуло, тешко рањених и несталих, према сећању некадашњих бораца, било 6.709.⁹¹⁷ Подаци, пак, саопштени поводом десетогодишњице оснивања корпуса сведоче о губицима чак 70% настрадалих, рањених и несталих без вести.⁹¹⁸ О гробовима и сахранама војника и официра Руског корпуса сачувани су тек понеки записи. Они малобројни из мемоарске грађе говоре о извесном броју гробова у Сјеници и на Лиму. „Крстили смо се и читали натписе, пролазећи поред свежих гробова драгих сарадника – првих жртава нашег последњег Череповског похода. Причало се да је овде свој живот дао и познати Бели војник – професор Давац⁹¹⁹“.⁹²⁰

---

⁹¹² *Логор Бањица: логораши: књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица (1941-1944)*. Том 1-2, пр. Е. Мицковић, М. Радојчић, Београд 2009.

⁹¹³ Н. П. Илић, *Руски емигранти у Лесковачком крају после 1917. године*, Лесковац 2003, 228; А. Арсењев, „Руси у Бачкој“, *Бачка кроз векове: Слојеви културе Бачке. Зборник радова*, 727.

⁹¹⁴ Треба истаћи да је марта 1944. г. на руском парцели у Београду (како је новина известила на „руском гробљу“), био одржан помен „палим руским војницима у борби против болшевизма“, након којег су Борис Александрович Штејфон, који је био на челу Руског корпуса, и Владимир Владимирович Крејтер, руководилац Бироа за заштиту интереса руских емиграната у Србији положили венце на гробове палих руских бораца. *Обнова*, 13. 03. 1944, 3.

⁹¹⁵ Партизанским јединицама се прикључио мали број емиграната. И. Оџак, „Руски емигранти и народноослободилачка борба народа Југославије“, *Историјски зборник* 40/1987, 297-307; М. Обрадовић, „Две крајности у политичкој делатности руских избеглица у Србији (1941–1945)“, *Токви историје* 1-2/1997, 139-150; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 69.

⁹¹⁶ О Руском заштитном корпусу: А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 42-43, 46-48; В. В. Егоров, *Русский корпус доклад к 10-летнему юбилею основания Русского корпуса*, б. г. б. м.; *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников*, Њу-Йорк 1963; К. Л. Котюков, „Формирование и боевая деятельность Русского охранного корпуса в Югославии в 1941-1945 гг.“, *Отечественная история* 3/2008, 86-94.

⁹¹⁷ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников*, 405.

⁹¹⁸ В. В. Егоров, *Русский корпус доклад к 10-летнему юбилею основания Русского корпуса*, б. г. б. м., 9.

⁹¹⁹ Владимир Христијанович Давац је био професор математике на Харковском универзитету, учесник грађанског рата и писац. Био је секретар Управе Савеза руских писаца и новинара у Југославији. У јуну 1941. г. позвао је руску емиграцију да подржи напад Немачке на Совјетски Савез. Био је припадник Руског корпуса. Погинуо је новембра 1944. г. у окршајима са партизанима. *Незабытые могилы:*

Такође, постоје подаци и о погинулим припадницима корпуса у Рашкој.⁹²¹ Борци ове формације су страдали у Источној Србији, али и у борбама за ослобођење престонице и на Сремском фронту⁹²². У операцијама под Авалом октобра 1944. г., према извештају штаба једне дивизије Народноослободилачке војске Југославије, заробљено је и стрељано 11 „белогардејаца“, односно припадника Руског заштитног корпуса (напоменуто је да је наведени број свих убијених непријатељских војника био онај који је у борби командни кадар лично пребројао).⁹²³ Међутим, није познато где су они сахрањени. Акција затирања трагова гробовима Руског корпуса⁹²⁴ није обухватила припаднике само ове емигрантске организације. Наредне године, 1945. г., прекопани су гробови питомаца Руског кадетског корпуса сахрањених на Старом војном гробљу у Сарајеву, чији су надгробници ружичасте боје били украшени орденом Александра Невског⁹²⁵ (које су представљале симболичка обележја значака⁹²⁶ корпуса).⁹²⁷

Российское зарубежье: некрологи 1917-1997: в шести томах. Том 2. Г-З, сост. В. Н. Чуваков, Москва 1999, 295.

⁹²⁰ *Русский Корпус на Балканах во время II великой войны 1941-1945. г.г. Исторический очерк и сборник воспоминания соратников, под редакцией Д. П. Вертепова, 296.*

⁹²¹ Исто, 237.

⁹²² В. И. Косик, „Русская Югославия: фрагменты истории, 1919-1944“, *Славяноведение* 4/1992, 31.

⁹²³ „Извештај штаба Двадесет треће НО дивизије од 21. октобра 1944. г. штабу четрнаестог корпуса НОВЈ о резултатима борбе с Немцима под Авалом 18. и 19. октобра“, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, књ. 14, Београд 1957, 190, 194.

⁹²⁴ Познато је место сахране двојице бораца. Павел Стефанович Кусакин, редов 2. пука Руског корпуса и подофицир Павел Петрович Махров из 4. пука исте формације, који су услед експлозије мине погинули 1. септембра 1944. г. на броду „Лабуд“, сахрањени су на обали Саве код Умке. Подаци Подворја Руске православне цркве у Београду. Треба истаћи и да је неколицина гробова припадника Руског корпуса сачувана у Хрватској (обновом немачког гробља у Загребу), као и у Босни и Херцеговини (у Сану, на католичком гробљу). Т. Ruškadija-Ribkin, *nav. delo*, 256-263. Самог, пак, Штејфона, који је преминуо у Загребу априла 1945. г., сахранили су на војном гробљу у Крању. *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941-1945 г.г. Исторический очерк и сборник воспоминания соратников*, 353.

⁹²⁵ Л. Буйневич, „Последний привет с кадетского кладбища“, *Кадетская перекличка* 17/1978, 87.

⁹²⁶ Значке корпуса биле су ружичасте боје, боје ордена св. кнеза Александра Невског, са којим су делиле и форму. Наиме, имале су облик крста са раширеним крацима у којима су се налазила слова Р. К. К. (слова су означавала Руски кадетски корпус). У центру крста је био медаљон у којем су биле представљене три еполете – црвена која је симболисала Полоцки кадетски корпус, плава – Одески и бела – Владимирски Кијевски. Значке су установљене 1926. г. А. В. Огороков, *нав. дело*, 127, 170.

⁹²⁷ Руске избеглице, житељи града, потом су тајно пресахрањивале пронађене остатке преминулих на једно гробље ван Сарајева. А. М. Росселевич, *Кадетские корпуса за рубежом. 1920-1945*, Њу-Йорк 1970, 410-411. Кадет сарајевског Руског корпуса Леонид Бујневич је, пак, писао да је идеја била да се остаци сахрањених сакупе и пренесу у једну заједничку гробницу на друго гробље далеко од града. Цело гробље је, иначе, било прекопано како би се проширила градска болница. Л. Буйневич, „Последний привет с кадетского кладбища“, *Кадетская перекличка* 17/1978, 103. Над гробницом је подигнут масивни камени споменик са црном мраморном плочом на којој је било уклесано „Господе, упокоји њихове душе“. А. Б. Арсенъев, „Русская эмиграция в Боснии и Герцеговине (1919-1990-е гг.)“, *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына* 1/2011, 159.

2. 3. Сахране значајних личности руске емиграције

„И у српској души никада не спава
жеља да се лежи сред рођене груди“⁹²⁸.

Стихови Ракићеве песме „Вечити путник“, која почиње речима „Ја сам био створен, Госпо, да се родим, да живим, и умрем, све у истој кући“, допуњене објавом генерала П. Н. Врангела изговореном 29. октобра 1920. г. пред одлазак из земље: „Друге земље осим Крима, ми немамо“⁹²⁹, могу на најилустративнији начин приказати и психологију руских изгнаника.

Међутим, иако друге земље осим руске нису имали, знатан број се упокојио управо на туђој. Потреба за регулисањем питања сахрањивања изгнаника је стога била једна од првих која се наметнула по доласку у „нови дом“. Оно је, пак, било уређено тако да су права вршења погребног обреда додељена свештеницима Руске православне заграничне цркве, доминантне духовне структуре Руса у избеглиштву.

Њен настанак је био везан за прекид комуникације између црквене администрације која се налазила у Москви и оне на југу Русије (која је била под контролом антибољшевичких снага), коју је узроковао грађански рат. Стога је у областима које су биле под контролом Добровољачке армије генерала А. И. Дењикина, 1919. г. основана Привремена виша црквена управа којом је руководио митрополит кијевски и галицијски Антоније (Храповицки). Међутим, већ наредне године ова структура је услед пораза армије генерала П. Н. Врангела била приморана да напусти отаџбину и побегне у Цариград. Њено, пак, функционисање ван матице је регулисано новембра 1920. г. када су патријарх Тихон, Свети Синод и Виши црквени савет донели Указ о стварању привремених црквених управа (аутономних митрополијских округа) на територијама отцепљених од централне црквене управе. Овим документом је предвиђено да на њиховом челу буде најстарији јерарх. Добивши и дозволу од чувара Васељенског престола, митрополита Доротеуса, за наставак духовног и црквеног рада међу верницима-изгнаницима, прецизно је одредила своје задатке – бригаа о религиозно-црквеним потребама изгнаника, бригаа о потребама избеглог свештенства, руковођење руским црквама у избеглиштву као законити правни заступник Светог

---

⁹²⁸ М. Ракић, *Сабране песме*, Београд 2016.

⁹²⁹ *Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля. Материалы, собранные и разработанные бароном П.Н. Врангелем, герцогом Г.Н. Лейхтенбергским, светл. Князем А.П. Ливеном под ред. А.А. фон Лампе*, т. 2, Франкфурт-на-Майне 1969, 421.

синода и патријарха, као и обезбеђивање најширих материјалних интереса руске цркве и успостављање нормалних веза са патријархом.⁹³⁰

Почетком наредне године, пак, прихвативши позив патријарха српског Димитрија, Привремена виша црквена управа предвођена митрополитом Антонијем стигла је на територију Краљевине СХС, тачније у Сремске Карловце. Већ августа месеца је Свети архијерејски сабор Српске православне Цркве регулисао односе између цркава и примио под заштиту Привремену управу, препустивши јој између осталог решавање питања бракоразводних парница. Иако у овом акту није поменуто право вршења погребња, извесно је да су руски свештеници сахрањивали своје вернике. У одлуци, пак, донетој 1923. наведено је да руски свештеници могу венчавати и вршити друге тајне за руске изгнанике.⁹³¹

Убрзо по доласку у Краљевину, уз благослов патријарха Димитрија, основана је и прва руска црквена општина. То је била она у Београду.⁹³² Касније су формиране и руске парохије у Панчеву, Земуну, Новом Саду, Великој Кикинди, Белој Цркви, Сремским Карловцима, Великом Бечкереку, Сомбору, Суботици.⁹³³ Оснивање локалне црквене заједнице је, међутим, представљало тек први корак ка реализацији идеје о подизању сопственог руског храма у држави.⁹³⁴

Већ у јесен 1920. г. донета је одлука о изградњи руске цркве у Београду.⁹³⁵ Уз дозволу патријарха Димитрија, протопрезвитер Петар Беловидов је почео да врши богослужења у трпезарији Друштва за узајамну помоћ у улици Краља Петра. Прва служба је била одржана 7/20. септембра 1920. г. Међутим, услед пожара који је захватио трпезарију месец дана касније, локација овог „покретног храма“ је неколико пута мењана. Од 1922. г. литургије су служене у капели цркве св. Марка (од краја маја месеца у руским емигрантским новинама се помиње као руска црква-капела⁹³⁶). Наиме, А. В. Васиљев, иницијатор оснивања Друштва за старања о духовним потребама

⁹³⁰ М. Јовановић, „Sveštenik i društvo: eto parole“ – Ruska pravoslavna zagranična crkva na Balkanu 1920-1940“, *Tokovi istorije* 3-4/2005, 71-72.

⁹³¹ Isto, 89-91.

⁹³² В. Тарасјев, „Историјат руског некропоља на Новом гробљу у Београду“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014, 175.

⁹³³ А. Арсењев, *У излучини Дуная. Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, 34; Б. Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, *Руска емиграција у српској култури XX века: Зборник радова*, књ. I, пр. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994, 54.

⁹³⁴ У Београду је током српско-турског рата 1876-1877. г. подигнут храм св. Александра Невског на Дорћолу, који је потом срушен 1891. г. *Храм Светог Александра Невског у Београду: споменица поводом стогодишњице постојања храма 1912-2012: историјат, архитектура, фрескопис, иконе, уметнички предмети*, ур. М. Арсенијевић, Београд 2013.

⁹³⁵ Русский голос, № 497, 13. 10. 1940, 3.

⁹³⁶ Новое время, № 321, 21. 05. 1922, 1.

православних Руса у Краљевини СХС, добио је одобрење од патријарха Димитрија за вршење богослужења у старој бараки недалеко од цркве св. Марка.⁹³⁷ Међутим, с обзиром да је барака била привремено уступљена, али и неадекватна у хладно и кишовито време, служба није могла да се врши у тим просторијама. Стога је Друштво за старање о духовним потребама православних Руса поставило питање подизања непокретног руског православног храма у Београду.⁹³⁸ Образован је Одбор за подизање руске цркве⁹³⁹, а убрзо је добијен и благослов патријарха Димитрија и митрополита Антонија за прикупљање средстава за њену изградњу, с тим да локација још увек није била одређена.⁹⁴⁰ Одбору је најпре било обећано земљиште у близини Ботаничке баште. Међутим, остварење овог плана, из непознатих разлога, није било могуће.⁹⁴¹ Потом је као најбоље и најадекватније место изабрано руско посланство. Сам В. Н. Штрандман се сложио са тим да се изгради на територији посланства – на нижем делу земљишта. Тада је из Савета поменутог Друштва издвојен посебан Градитељски одсек под председништвом Алексеја Шчербакова. Његови чланови су постали Петар Беловидов, кнегиња Марија Александровна Свјатополк Мирска, А. В. Васиљев, као и други руски емигранти. Убрзо је и одређена укупна свота новца потребна за градњу богомоље – 300.000 динара, а изнет је и предлог да се храм изгради у стилу старе руске цркве.⁹⁴²

Конкурс за пројекат храма, као и за две награде за најбоље изведене планове, 1924. г. је расписало Удружење руских архитеката и инжењера. На конкурс је пријављено 5 радова (међу којима је био и пројекат Р. Н. Верховскоја⁹⁴³). Жири је одлучио да прву награду додели инжењерима Ј. Н. Шретеру (аутору споменика на Успенском и Петроварадинском војном гробљу) и његовом ученику Рибаккову, студенту технике из Новог Сада (пројекат под називом „Шатор“), а другу Н. Н. Мишковском, инжењеру који је живео у Паризу. Ипак, независно од спроведеног конкурса и његових резултата, изабран је план инжењера Валерија Сташевског, архитекте Министарства грађевина.⁹⁴⁴ Међутим, упркос одабиру пројекта, питање локације још увек није било решено. Марта месеца 1924. г. се очекивало да београдска

---

⁹³⁷ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921 – 1939 год“, *Славяноведение* 6/1996, 68-69.

⁹³⁸ Новое время, № 427, 28. 09. 1922, 3.

⁹³⁹ Време, 11. 10. 1923, 4.

⁹⁴⁰ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921 – 1939 год“, *Славяноведение* 6/1996, 69.

⁹⁴¹ Време, 11. 10. 1923, 4.

⁹⁴² Новое время, № 427, 28. 09. 1922, 3.

⁹⁴³ Вестник Правления Общества Галлиполийцев, № 5, 27. 04. 1924, 1.

⁹⁴⁴ К. В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)“, *Славяноведение* 4/1992, 34.

општина додели земљиште за подизање цркве.⁹⁴⁵ „После дугог времена, најзад је измољен“, како је београдска штампа известила октобра исте године, и благослов од патријарха да се простор од 250 квадратних метара од Старог гробља додели Русима за подизање цркве.⁹⁴⁶

Половина потребних новчаних средстава је већ у октобру 1924. г. била прикупљена (прилоге су дале руске избеглице у престоници и у унутрашњости⁹⁴⁷, али и Министарство вера - 40.000 и Општина Београда 5.000 динара⁹⁴⁸), па је изградња цркве почела истог месеца и завршена за 39 дана.⁹⁴⁹

О већ подигнутој руској цркви у стилу старинских, сеоских новгородских цркава⁹⁵⁰, „Време“ је известило своје читаоце децембра месеца 1924. г. (још у јуну 1922. г. је писало о градњи цркве од капеле у порти цркве св. Марка⁹⁵¹). За три недеље је „изникла из земље“ „као чудом једним нова и лепа црквица“⁹⁵² поред старе цркве св. Марка. Цркву су, према извештају дописника, подигли београдски Руси „да би на Старом гробљу, имали парче Русије.“⁹⁵³ Међутим, до тада још увек није био добијен благослов патријарха Димитрија. „Време“ је писало да патријарх „није мислио“ да ће Руси подићи цркву поред цркве св. Марка. Стога је подизањем цркве настао један канонски проблем. Да ли је могуће подићи на једном малом простору две сродне цркве? „Време“ се питало да ли ће „можда једна другој сметати?“⁹⁵⁴ Гледиште београдског гласила је било да ће „свакако проблем бити решен у корист руских богоискатеља“ и да без цркве Руси не би могли живети у Београду „као што не би могли живети нигде.“⁹⁵⁵ „Где је цркве, ту је Руса, могло би се готово рећи. Биће је макар у каквој соби, какве приватне куће као што је имају у Белој Цркви. Или у школи, као што су је имали до скоро у самом Београду, у једној учионици Треће Београдске Гимназије.“⁹⁵⁶ Према подацима којима је „Време“ располагало, патријарх се

---

⁹⁴⁵ Политика, 20. 03. 1924, 6.

⁹⁴⁶ Политика, 30. 10. 1924, 5.

⁹⁴⁷ Време, 11. 10. 1923, 4.

⁹⁴⁸ Време, 05. 01. 1925, 5.

⁹⁴⁹ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921 – 1939 год“, *Славяноведение* 6/1996, 69.

⁹⁵⁰ У овом стилу је изграђена и руска црква – Успенски храм на гробљу Сен Женевјев де Буа (дело архитекте и уметника Алберта Бенуе) освешћена 1939. г. Б. М. Носик, *нав. дело*, 14.

⁹⁵¹ Време, 06. 06. 1922, 2.

⁹⁵² Време, 21. 12. 1924, 6.

⁹⁵³ Исто, 6.

⁹⁵⁴ Исто, 6.

⁹⁵⁵ Исто, 6.

⁹⁵⁶ Исто, 6.

устручавао да благосиља темеље и крст и одлагао освећење, али „ће изгледа попустити пред учесталим молбама многих чланова колоније.“⁹⁵⁷

Црква је коначно освећена јануара 1925. г.⁹⁵⁸ Према извештају београдске штампе, овај обред је био скроман, „јер није било званичних представника и уобичајеног церемонијала“, и свечан „јер није било Руса, па и најсиромашнијег који није дошао да се после толико година помоли у својој богомољи.“⁹⁵⁹ Међутим, освећењу темеља није присуствовао нико од грађанских и црквених власти, као ни полицијски писар, ђакон или црквењак.⁹⁶⁰ Цркву је осветио протојереј Петар Беловидов, а прву литургију је служио митрополит Антоније. Сама богомоља је именована црквом Св. Тројице по жељи митрополита Антонија.⁹⁶¹

Београдска штампа је на подизање руског храма на црквеном имању гледала с замишљу да се Руси „док су овде, моле Богу, а доцније кад се врате у своју земљу, да она остане као споменик на њихов боравак код нас, споменик братске љубави и захвалности.“⁹⁶² „Иако руковођени овако лепим побудама, они су имали прилично муке док су подигли цркву.“⁹⁶³ Прва тешкоћа је била финансијске природе, друга имовинске – земљиште је припадало цркви св. Марка. „Па ипак, на неки начин, можда и бесправно“, закључиле су новине, подигли су цркву упркос протесту свештеника цркве св. Марка „који су се бојали да не буду одговорни за отуђивање црквеног земљишта.“⁹⁶⁴ Наиме, избеглицама је дата дозвола за градњу једног провизорног храма, но они су подигли целу цркву. То је био повод за спор, који је превазиђен посредовањем патријарха. Он је донео одлуку да се црква не руши. Други, пак сукоб је избио у вези са освећењем, али је и он превазиђен на исти начин. Одлучено је да се црква освети као капела цркве св. Марка. Услед појаве наведених сукоба, а и с циљем њиховог евентуалног предупређења у будућности, склопљен је уговор између руских свештеника и цркве који је потврђен код надлежних власти. Међутим, до новог спора је дошло, јер је Ђурђина Пашић, супруга Николе Пашића поклонила цркви звоно израђено у Артиљеријско-техничком заводу у Крагујевцу.⁹⁶⁵ Оно је први пут требало да се огласи уочи св. Николе, али није могло звонити на земљи, већ је требало прво

---

⁹⁵⁷ Време, 28. 12. 1924, 5.

⁹⁵⁸ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921 – 1939 год“, *Славяноведение* 6/1996, 69.

⁹⁵⁹ Време, 05. 01. 1925, 5.

⁹⁶⁰ Политика, 30. 10. 1924, 5.

⁹⁶¹ Царский вестник, № 515, 23. 08. 1936, 2.

⁹⁶² Време, 27. 12. 1925, 5.

⁹⁶³ Исто, 5.

⁹⁶⁴ Исто, 5.

⁹⁶⁵ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921 – 1939 год“, *Славяноведение* 6/1996, 69.

подићи звоник. Стога су Руси започели његову градњу, али су их у томе спречили свештеници цркве св. Марка, позивајући се на склопљени уговор. Сам старешина се стога обратио министру вера тражећи од њега да интервенише. Али решење овог питања је постало још теже, па је Патријаршија била принуђена да замоли патријарха да поново посредује у овом спору.⁹⁶⁶ Иначе, Министарство вера је објавило да је склопљени уговор неважећи, јер није санкционисан од виших власти, односно духовног суда или министра вера или патријарха⁹⁶⁷, а и оно само је заступало становиште да је потребно изаћи у сусрет Русима.⁹⁶⁸ Наиме, Министарство је према закону о свом устројству имало обавезу да пружи помоћ оној страни која је била у праву. А опирање постављању звона на руску цркву није имало основа ни у канонским ни законским прописима. Сама чињеница да је црква већ постојала налагала је да она има право да може поседовати звоно којим ће позивати вернике на молитву. Такође, уговором, чија је иначе валидност била спорна, није брањено постављање звона, већ градња звонаре.⁹⁶⁹ Старешина цркве св. Марка је, пак, био на становишту да се под забраном подизања звонаре подразумева и забрана звона, односно звоњења. Такође, српски свештеници су сматрали да Руси немају храм, него капелу св. Марка, која је потчињена цркви. Интересантно је да је један Београђанин истакао да руске цркве звоне сасвим другачије од српских, тако да забуне међу парохијана неће бити.⁹⁷⁰ До решења спора је још једно дошло захваљујући патријарху, који је посредовао у корист руских свештеника. У писму који је упутио митрополиту Антонију дао је одобрење да се привремено постави звоно.⁹⁷¹

Наведени спорови и проблеми проистицали су, чини се, из различитог тумачења потписаног уговора. Ипак, његове одредбе су биле веома прецизне. Сачуван је његов препис из августа месеца 1925. г. Потписници су били Управа цркве светог Апостола и јеванђелисте Марка у Београду и Савет Друштва за старање о духовним потребама православних Руса избеглица у Краљевини СХС. Наиме, Управа цркве је, по одобрењу српског патријарха (одлуком од октобра 1924. године), допустила Савету да на земљи цркве светог Марка, на месту старе капеле, подигне о свом трошку капелу за црквено-верске потребе руских избеглица у Београду, по плану утврђеном од надлежних власти. Земљиште под капелом, пак, остајало је „насвагда неоспорна“ својина храма, а

---

⁹⁶⁶ Време, 27. 12. 1925, 5.

⁹⁶⁷ Време, 29. 12. 1925, 4.

⁹⁶⁸ Време, 30. 12. 1925, 5.

⁹⁶⁹ Време, 01. 01. 1926, 3.

⁹⁷⁰ Време, 02. 01. 1926, 6.

⁹⁷¹ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921 – 1939 год“, *Славяноведение* 6/1996, 69.

капела је уступљена избеглим Русима све до њиховог повратка у отаџбину, односно када „настану редовни односи између наше и њихове државе.“⁹⁷² Али, остављена је могућност да се, у случају да извештан број Руса остане у престоници, капела њима да на располагање у периоду од 3 године. Уговором је било одређено и да се ова богомоља не може освећивати као права црква, већ да се само положи антиминос (литургијско платно), „као у свакој покретној походној цркви“, како би руски свештеници могли да врше свету службу према начину њихове цркве. У складу са овим чланом уговора, онемогућено је и давање било које друге храмовне славе, односно одређено је да ће и она носити име апостола и јеванђелисте Марка, као и да се неће подизати звонара. Целокупни унутрашњи богослужбени ред и сви приходи, требало је да буду под искључивим старањем и на располагању руских црквених људи. По повратку Руса у домовину и истеку рока од 3 године од уређења међусобних односа између две државе, зграда је требало да буде предата храму без икаквих унутрашњих непокретности. Уговор је, међутим, предвиђао и могућност рушења капеле пре назначеног рока у случају зидања храма, регулације зграда или других законских узрока, као и да ће црква светог Марка имати права да употреби у своју корист сав материјал од зграде капеле.⁹⁷³ Иако је Уговором било предвиђено да ће се капела градити из средстава руске емиграције у Београду, Одбор за подизање руске цркве је услед финансијских проблема био приморан да се обрати Министарству вера за помоћ у њеном довршењу.⁹⁷⁴ Ова институција је прихватила молбу напомињући да „треба да се укаже пажња браћи Русима који су сада ван своје отаџбине“, да се тиме одужује царској Русији, као и да ће по повратку Руса у домовину, ова грађевина постати, како је наведено, „наша“⁹⁷⁵.

Међутим, наведени проблеми и потешкоће са којима је била суочена руска парохија, нису окончани потписивањем уговора ни посредовањем патријарха. Напротив, наставили су се и у наредним годинама. Наиме, земљиште око цркве је 1928. г. Управа цркве св. Марка за 12 милиона динара ступила Министарству пошта, које је планирало да на том имању подигне зграду Главне поште и храм св. Марка. Овим

---

⁹⁷² Препис уговора између Управе цркве светог Апостола и еванђелисте Марка у Београду и Савета Друштва за старање о духовним потребама православних Руса избеглица у Краљевини СХС, 25. 08. 1925, Министарству вера, АЈ, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 69 (139/208).

⁹⁷³ Исто.

⁹⁷⁴ Државна комисија за помоћ руским избеглицама се обратила и Општини града Београда с молбом да помогне у довршењу цркве. Записник XXXVII редовне седнице 23. децембра 1924. године, тачка 8, стр. 251, ИАБ, ОГБ 6, Записници Књига записника одлука Одбора Општине Београдске, 1924, књига III.

⁹⁷⁵ Предмет: помоћ руској цркви у Београду, 1925, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, АЈ, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 69 (139/208).

планом је било предвиђено и рушење тадашње цркве св. Марка и руске цркве, како су тада новине извештавале, св. Василија.⁹⁷⁶ Наредне године, понављане су ове замисли, с тим да је тада у новинама навођена једна сметња реализацији такве идеје – жеља Олге Врангел и посебно образованог одбора састављеног од Руса да пренесе посмртне остатке П. Н. Врангела у цркву, за шта су добили одобрење патријарха. Управа цркве св. Марка је, пак, сматрала да би било много згодније да се руски генерал сахрани на неком другом месту „тим пре, што ће се руска капела за неколико година морати рушити.“⁹⁷⁷

Ни седам година касније, ово питање није престало да буде предмет дискусија. Овај пут се радило о прописима новог Грађевинског закона из 1931. г. који су предвидели да се као саставни део уредбе о регулационим плановима градова и вароши донесе и посебна о заштити градских старина, чиме би свака општина била у обавези да у споразуму са надлежном влашћу за чување старина (у случају Београда – са Друштвом за чување старина) утврди које су грађевине, делови града и места од историјског или уметничког значаја.⁹⁷⁸ Седница на којој је дискутовано о томе које су београдске старине⁹⁷⁹, одржана је 1935. г. у Општини града, којој су присуствовали између осталих управник Етнографског музеја Ердељановић, Општинског Марија Илић-Агапова, Војног музеја, шеф одсека за израду генералног плана Даница Томић, кустос музеја кнеза Павла Мано-Зиси и већник, професор, инжењер Милан Нешић.⁹⁸⁰ Ова седница је била значајна и због даље судбине руске цркве. Идеје о њеном рушењу и привременом карактеру биле су честе и могле су се повремено чути у јавности. Ипак, већник општине и председник Културног одбора града Београда, Душан Николајевић се заложио за њено укључивање у Уредбу, правдајући то јасним идеолошким контекстом, кроз који је провејавало и његово русофилство - „њено биће одговара месту на коме је било наше старо гробље, тако да у тој цркви на неки начин живе традиције нашег Београда, који је, као и цела наша земља, све своје снове националне везивао за ону Русију, чије заставе и симболе чува руска црква св. Тројице.“⁹⁸¹ Она је симболисала „све болове и сва надања руске емиграције“⁹⁸², закључио је.

---

⁹⁷⁶ Време, 18. 05. 1928, 6.

⁹⁷⁷ Време, 14. 09. 1929, 6.

⁹⁷⁸ Београдске општинске новине, бр. 1, јануар 1936, 87.

⁹⁷⁹ Из ставова изнетих на седници видљива је била жеља појединих да се избришу трагови старије прошлости (из периода турске владавине).

⁹⁸⁰ Београдске општинске новине, бр. 1, јануар 1936, 88.

⁹⁸¹ Исто, 90.

⁹⁸² Исто, 90.

Поред цркве у Београду, подигнут је и храм у Белој Цркви. Наиме, настојањима јеромонаха Јована Шаховског 1932. г. изграђен је и освећен према пројекту Андреја Павловича Шевцова⁹⁸³ руски храм св. Апостола и јевангелисте Јована Богослова у овој вароши.⁹⁸⁴ Међутим, за разлику од београдске, град Бела Црква је дала земљу за подизање храма.⁹⁸⁵

У оним, пак, местима и градовима, у којима није постојао руски храм, избеглицама су за вршење богослужења давале српске цркве на располагање. Црква Успења Богородице у Новом Бечеју је уступљена изгнаницима, а у земунском парку мали храм Св. Архангела Гаврила.⁹⁸⁶ У Великом Бечкереку су богослужења најпре вршена у изнајмљеним просторијама Руског дома, у кафани „Кригер“, потом у гимнастичкој сали средње Грађанске школе, да би 1929. г. служба била вршена у Руском храму Светог Архистратига Михаила, некадашњем подруму турског казамата „Мункач“, који је адаптиран за потребе избеглица.⁹⁸⁷ У Новом Саду је Русима уступљена капела Св. Василија Великог (иако је постојала акција за подизање руске цркве у овом граду, предвођена Руско-српским комитетом 1935. г. који је чак успео да се избори за добијање парцеле за њену градњу).⁹⁸⁸ И у Сомбору је Русима уступљена црква при Великом православном гробљу.

Храмови су постојали и при избегличким медицинским институцијама, попут Склоништа Руског Црвеног Крста у Великој Кикинди и Руског санаторијума у Панчеву. Њих су посећивали не само штићеници и пацијенти ових установа, већ и чланови целе колоније. Тако је у руској болници био уређен храм св. Николаја Мирликијског, мада је и у овом граду покренута акција слична оној новосадске руске заједнице. Наиме, основан је одбор за изградњу руске спомен-капеле цару-мученику Николају II под покровитељством митрополита Антонија. Пројекат цркве је израдио Иван Афанасјевич Рик. Међутим услед недостатка материјалних средстава, она није подигнута.⁹⁸⁹ У просторијама Старачког дома, пак, постојао је храм светих

---

⁹⁸³ Он је био аутор и руске капеле на гробљу Мирогој у Загребу освећене 1928. г. Т. Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba*, Zagreb 2006.

⁹⁸⁴ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921 – 1939 год“, *Славяноведение* 6/1996, 70.

⁹⁸⁵ Возрождение, № 1601, 20. 10. 1929, 2.

⁹⁸⁶ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии. 1921 – 1939 год“, *Славяноведение* 6/1996, 70; М. Јовановић, „Sveštenik i društvo: eto parole“ – *Ruska pravoslavna zagranična crkva na Balkanu 1920-1940*, *Tokovi istorije* 3-4/2005, 98.

⁹⁸⁷ Б. Ј. Павлов, *Руска колонија у Великом Бечкереку (Петровграду – Зрењанину)*, Зрењанин 1994, 72–74.

⁹⁸⁸ А. Арсенев, *У излучины Дуная: Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, 34-37.

⁹⁸⁹ Н. Палибрк-Сукић, *Руске избеглице у Панчеву 1919-1941*, 37-39.

првоучитеља словенских Тирила и Методија, који се од 1921. до 1931. г. налазио при Првој руско-српској девојачкој гимназији.⁹⁹⁰

Изградњом цркве св. Тројице, пак, нису биле задовољене све потребе београдских Руса за богомољом⁹⁹¹ која би имала статус гробљанске капеле. Ова потреба је добила свој израз 1929. г. Сама идеја о подизању руске капеле, родила се оног тренутка када је стигла вест о рушењу Иверске капеле поред Воскресенске капије Китај города у близини Црвеног трга у Москви.⁹⁹² Почетком августа 1929. г. београдска и југословенска јавност је била обавештена о овом догађају. Новина „Време“ је чланком под насловом „Бољшевици су срушили највећу светињу православља у Русији“, известила своје читаоце о рушењу московског храма. Објављено је да је капела „била сравњена са земљом ноћу 30. јула и то потпуно неочекивано, тако да становиштво о томе раније није имало ни појма.“⁹⁹³ Сам чин је описан као „скрнављење“.⁹⁹⁴

Први на идеју о градњи копије московске капеле у Београду је, према наводима руске емигрантске штампе, дошао професор Алексеј И. Шчербаков, који је био на челу Друштва за старање о духовним потребама православних Руса у Краљевини СХС.⁹⁹⁵ За њено подизање је, пак, пре свих била заслужна кнегиња Марија Александровна Свјатополк Мирска, председница Маријинског црквеног сестринства, која је организовала акцију прикупљања прилога. Свој допринос градњи капели, дали су, између осталих, и краљ Александар, кнез Павле Карађорђевић и принцеза Олга, представници српске и руске цркве, али и сами изгнаници.⁹⁹⁶ Одобрење за њено подизање дао је Суд београдске општине, а ову акцију је благословио и српски патријарх Димитрије.⁹⁹⁷ Ускоро је уследило и позитивно решење Грађевинског Одбора,

---

⁹⁹⁰ А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, 663-712.

⁹⁹¹ Године 1935. руска емигрантска новина „Руски глас“, која је излазила у Београду, поставила је питање подизања новог руског храма у Београду посвећеног Николају и краљу Александру. Ову иницијативу су подржали патријарх Варнава, митрополит Антоније и тада епископ Анастасије. *Русский голос*, № 497, 13. 10. 1940, 3.

⁹⁹² В. А. Маевский, *Иверская Богоматерь на Афоне, в Москве и в Белграде*, Белград 1932; А. Тарасјев, *Четири капеле Иверске божије мајке, Светигора 56-57/1997*, 46-49.

⁹⁹³ *Време*, 07. 08. 1929, 1.

⁹⁹⁴ Исто, 1.

⁹⁹⁵ *Царский вестник*, № 201, 07. 07. 1931, 2.

⁹⁹⁶ В. А. Маевский, *Иверская Богоматерь на Афоне, в Москве и в Белграде*, Белград 1932; А. Тарасјев, *Четири капеле Иверске божије мајке, Светигора 56-57/1997*, 46-49.

⁹⁹⁷ Друштво за старање о духовним потребама Руса, 16. 04. 1930, Грађевинском Одбору Општине града Београда, ИАБ, ОГБ 6, 24-20-1930.

који је дао сагласност на предложени план градње ове капеле на општинском земљишту, дајући извесне ограде „с тим да положај зграде саобрази решењу Суда.“⁹⁹⁸

Дана 22. априла 1930. г., на дан славе Иверске иконе Мајке Божије, митрополит Антоније је осветио темеље овог здања, у које је уместо моштију светаца, узидано мало руске земље.⁹⁹⁹ Сама градња је, међутим, већ марта месеца наредне године била завршена.¹⁰⁰⁰ Подигнута је у амбир стилу¹⁰⁰¹, по пројекту архитекте Валерија Владимировича Сташевског. Руски емигранти су је подигли, како је штампа навела, пошто је „московска претворена у антирелигиозни музеј“. Капелу су осветили патријарх Варнава и руски митрополит Антоније јула 1931. г. уз саслужење епископа лондонског Николаја¹⁰⁰². Међу присутнима били су и изасланик краља, као и представник београдске општине.¹⁰⁰³ Београдска се, међутим, од оригиналне московске разликовала по димензијама (била је нешто већа по површини), али и одсуства скулптуре златног анђела (услед недостатка финансијских средстава).

Ова светиња је постала гробљанска капела, из које се кретао спровод руских избеглица, али и гробно место значајним духовницима. У крипти Иверске капеле је 1936. г. сахрањен митрополит Антоније, а 1957. г. и архимандрит Теодосије (Мељник), старшина Царске лавре Високих Дечана. Испод јужног зида сахрањени су епископ лондонски Николај (преминуо 1932. г.) и протопрезвитер Петар Беловидов, а испод северног архиепископ курски и обојански Теофан који се упокојио 1942. г.¹⁰⁰⁴ Сама капела је са дрвеном звонаром, подигнутом у старом руском стилу, и руском костурницом, чинила целину на овом гробном комплексу.¹⁰⁰⁵

---

⁹⁹⁸ Грађевински Одбор Општине града Београда бр. 1687, 16. 04. 1930, ИАБ, ОГБ 6, 24-20-1930.

⁹⁹⁹ В. Тарасјев, „Хранити память об ушедших“, *Литературная Россия*, 25. 05. 1990.

¹⁰⁰⁰ Време, 12. 03. 1931, 7.

¹⁰⁰¹ В. Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, 210.

¹⁰⁰² Царский вестник, № 198, 03. 07. 1931, 1.

¹⁰⁰³ Политика, 06. 07. 1931, 5.

¹⁰⁰⁴ В. Тарасјев, „Историјат руског некропоља на Новом гробљу у Београду“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, 178-180.

¹⁰⁰⁵ Б. Костић, *нав. дело*, 16.

Фотографија бр. 12 – Иверска капела на Новом гробљу у Београду

Извор: лична колекција Милоша Јуришића

Подизање руске гробљанске капеле, у којој би се служила опела и кретале погребне поворке, било је саставни део стремљења избегличких колонија и организација широм Европе. Већ поменуто „Успенско братство“, које је деловало у Чехословачкој, успело је да оствари ову замисао и 1925. г. на парцели Олшанског гробља изгради капелу Успења Пресвете Богородице. Наиме, одобрење за њено подизање је руска православна парохија добила од градске власти, која је, међутим, остала власник парцеле, односно део земље на којем је било предвиђено подизање капеле, био је уступљен тек формираном Братству на период од 50 година (односно до 1974. г.) уз плаћање симболичне своте новца. Сама црква је, пак, била у власништву Братства.¹⁰⁰⁶ Другачија ситуација је, међутим, забележена у предграђу Париза. Локалне власти нису дале одобрење за подизање цркве на гробљу Сен Женевјев де Буа. Стога је руска заједница купила део земље уз ограду гробља и 1939. г. подигла Успенски храм.¹⁰⁰⁷

Филозоф Иван Александрович Иљин, убеђени монархиста, присталица белог покрета и идеолог Руског Општевојног савеза, оставио је забелешку о смрти у туђини

¹⁰⁰⁶ А. Копрживова, „Крамарж и ' Братство для погребения православных русских граждан и для охраны и содержания в порядке их могилы в Чехословакии', *Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике* Т. V – VI 2001/2002, 74-79.

¹⁰⁰⁷ Б. М. Носик, *нав. дело*, 14.

која би, чини се, могла представљати универзални мото избегличког начина размишљања. „Како је тешко изгубити отаџбину... И како је неподношљива мисао о томе да ће тај губитак, можда, бити коначан... За мене коначан, јер ја могу умрети у изгнанству.“¹⁰⁰⁸ Та мисао о умирању у туђој земљи је оптерећивала свакодневицу изгнанника. Тако се Иљин јасно присећао једног разговора који је водио 1922. г. у Москви са пријатељем који му је, приликом опроштаја, рекао: „Вама следи смрт. Ви ћете се сигурно одвојити од Русије и настрадати. Шта сте Ви без отаџбине? Шта Ви можете без ње да кажете или урадите? Већ после неколико месеци нећете схватати шта се овде дешава, а за годину дана ћете бити сасвим страни Русији и непотребни.“¹⁰⁰⁹ Напустити отаџбину „од те мисли све постане беспредметно: као када би заувек зашло сунце, заувек се угасила дневна светлост, заувек ишчезле боје дана... и никада више ја нећу видети боје и плаветнило неба... Као када бих ослепео; или када би ми неки глас рекао: више неће бити радости у твом животу.“¹⁰¹⁰ Ове речи сведоче о поимању одласка из отаџбине као страшне личне трагедије, упоредиве са смрћу. Иљин је, међутим, проналазио извештајан смисао у овом стању: „Да ли вреди живети онако како ја живим? – вреди, ако за то вреди умрети. Да ли сам предан томе чему ја служим? – јесам, ако сам способан и спреман да умрем за то дело.“¹⁰¹¹ ; „Онај ко умре као припадник „белих“ наставља да служи Русији и у смрти.“¹⁰¹² Свакодневна, пак, размишљања у туђини о том тренутку су углавном следила уобичајене обрасце. „Сваки је мислио где ће он оставити своје кости и да ли ће ико доћи на гробље и старати се о њиховим индивидуалним гробовима.“¹⁰¹³

У дореволуционарној, императорској Русији, погребни обред је следио устаљену форму. Наиме, са упаљеним свећама, покојника су на колима уносили у гробљанску цркву и његов ковчег постављали тако да глава преминулог буде окренута у правцу истока. У храму је вршена служба заупокојене литурије, након које би уследило опело. По окончању овог обреда, присутни су се опроштали са преминулим („последњим целивањем“). Из цркве је, потом, ковчег покојника изнет, а погребна

---

¹⁰⁰⁸ И. А. Иљин, *Родина и мы*, Белград 1926, 1.

¹⁰⁰⁹ Исто, 1.

¹⁰¹⁰ Исто, 1.

¹⁰¹¹ Исто, 6.

¹⁰¹² Исто, 5.

¹⁰¹³ ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, ед. хр. 462, л. 136.

поворка се кретала ка гробном месту. Спуштањем ковчега у раку, свештеник је бацао земљу на гроб.¹⁰¹⁴

Фотографија бр. 13 – сахрана руског избеглице

извор: лична колекција Милоша Јуришића

У међуратном периоду у Југославији су, пак, саставни део ритуала сахрањивања чиниле погребне поворке које су се кретале кроз град. Оне су представљале наслеђе периода у којем је Београд још увек био варошки град и производ друштва 19. века и тадашњих услова живота. Оне су временом с развојем градова, порастом броја становника, возила и техничким достигнућима, бивала све више у раскораку са модерним тековинама и стога су представљале сметњу нормалном одвијању живота у граду (посебно када се радило о сахранама угледних личности. Наиме, тада би се поворке заустављале на одређеним важним тачкама у граду како би се одржали опроштајни говори).¹⁰¹⁵ Из тог разлога је већ 1930. г. међу челницима градске општине постављано питање њиховог укидања и промене начина сахрањивања преминулих уопште.¹⁰¹⁶ Осам година касније Градско веће Београда је донело одлуку о оснивању погребног завода, који је у складу са правилником о раду спроводе треба да врши

---

¹⁰¹⁴ А. В. Кобак, Ю. М. Пирютко, *Исторические кладбища Санкт-Петербурга*, Москва-Санкт Петербург 2007.

¹⁰¹⁵ На несклад између модерне метрополе и обичаја наслеђених из претходног периода су указивали и службеници београдске општине. Д. Ћирић, Б. Станић, В. Томић, *Време улице: политика на јавним просторима Београда у XX веку*, Београд 2008.

¹⁰¹⁶ Време, 17. 10. 1931, 7.

искључиво од капеле до места сахране, „а само изузетно и градским улицама.“¹⁰¹⁷ И по завршетку Другог светског рата у изузетним случајевима је настављено са оваквом праксом.

Слику сахране руских избелица у туђини могуће је илустровати једним садржајним описом који је начинила Марија Илић Агапова. „Скромна руска капела, певање хора, гомила људи око покојника, над катафалком безнадежни плач покојникове супруге, говори пред раком многобројних покојникових пријатеља Срба и Руса. Како је тешко умрети далеко од отаџбине, па макар и у братској земљи.“¹⁰¹⁸ Уобичајени начин сахрањивања преминулог избеглице у међуратној Југославији је подразумевао кретање погребне поворке градским односно варошким улицама до српске или руске цркве у којој су била вршена опела. Најпре је гроб покојника био ношен око цркве, потом унет у њу. По завршетку службе, држани су говори, након којих је поворка кретала ка гробљу.¹⁰¹⁹ Опела и сахране су вршили руски свештеници.

Управо је на примеру погребња у избеглиштву уочљиво посебно место које је родна земља имала у руској свести и представама. Наиме, веза са руском земљом је била толико снажна да појединци нису желели да напусте своју отаџбину – „Наш пароброд је пошао, а ја сам плакала зато што баба није пошла, већ је говорила: не желим да умрем у туђини.“¹⁰²⁰ Бриге, пак других, односно руских избеглица, биле су усмерене ка Русији. Речи режисера Јурија Ракитина то одсликавају: „Ношен огромним валом избеглица, ево ме у Цариграду. Ничег више немам. Оде у неповрат! Изгубио сам омиљене књиге, посао, ствари које је отац тако пазио. Не знам где су ми мајка, брат и мали син. А најглавније, не знам шта се то збива са мојом великом мајком – Русијом.“¹⁰²¹ Одлазак из отаџбине, није, међутим подразумевао раскидање свих веза са руском земљом као таквом. Наиме, изгнаници напуштајући своју домовину носили су са собом у платненој кесици („ладонки“) делић сопствене земље. Није нимало случајно то што је обичај био да се руском човеку који се спремао да крене на далеки пут, да грумен земље који је стављан у обућу, како путник не би ходао по туђој, него по својој земљи.¹⁰²² Управо су са тим груменом земље избеглице по сопственој жељи¹⁰²³ у

---

¹⁰¹⁷ Време, 12. 08. 1938, 4.

¹⁰¹⁸ Београдске општинске новине, бр. 11, новембар 1938, 836.

¹⁰¹⁹ Царский вестник, № 515, 23. 08. 1936, 2.

¹⁰²⁰ Цит. према: М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану(1920-1940)*, 493.

¹⁰²¹ Цит. према: А. Арсејева, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011.

¹⁰²² А. Мороз, „От земли уродиться да в землю ложиться...“, *Отечественные записки* 1/2004, 392-400.

¹⁰²³ И. Грицкат, *У лебдивом ходу. Сећања*, Нови Сад 1994, 141.

туђини сахрањиване – у раку односно на ковчег покојника је бацана руска¹⁰²⁴ земља.¹⁰²⁵ Тиме је на симболичан начин покојник почивао под руском земљом.¹⁰²⁶

Ипак, најилустративнију представу ове везе са Русијом дала је Марија Илић Агапова на предавању под називом „Ђедушкина смрт у емиграцији“ одржаном 1931. г. „Умро је ђедушка с молбом, да га закопају на највишем делу гробља малог славенског градића С. окренутог у правцу према Русији. Док су ђедушку носили на место погребња, падао је ситни снег, но како су се у зраку већ осећале прве љубичице, чинило се, да не пада снег, већ да се круни ситно, рано процвало јабуково и бадемово цвеће. За гробом је ишао на првом месту стари козачки генерал са женом. Над њиховим је главама ветар ковитлао и високо као неку злослутну птицу уздизао празне рукаве генералове козачке униформе. За њима су ишли озбиљни и шутљиви, сваки са својим мислима, остали емигранти градића С. и пријатељи из суседног места. Месни грађани нису улазили у саму поворку. Они као да су осећали нешто од ове велике трагике, видели су у овом тужном спроводу далеко од домовине индивидуалну бол емиграната у коју се они у овом моменту нису хтели ни смели мешати. На крају поворке ступао је дечак од осам година, дедушкина маза Петја, испружена врата и очију упрти у мртвачки леш. Кад су ђедушку стали спуштати у гроб, дете се узрујало, узвртело, а тешке сузе наврле су у његове очи:- Не тако, не тако - викало је дете гушећи се од силног плача. Госпођи Р. једва је и с муком дете објаснило зашто плаче: Гробари су криво спуштали ђедушкин леш у гроб, ђедушка је хтео да му лице окрену према Русији, са овог места он је у том правцу с Петјом много пута и дуго гледао. Кроз шачицу људи скупљену око отворене раке и кроз цео онај присутни свет, који је штујући туђу бол стајао по страни, прошао је дрхтави осећај, који нагони сузе, а очи су се у исти мах упрле у истом правцу, у правцу Русије, добре, ђедушкине матушке Русије!..¹⁰²⁷

Помоћ избегличких организација изгнаницима, која се пре свега односила на социјално старање и лечење, огледала се и у финансијском аспекту, који не би требало

---

¹⁰²⁴ Тако је на ковчег камерхера императорског Двора Бориса Николајевича Хитрова, који је преминуо у Београду, бачена земља из његовог родног Витебска. Царский вестник, 08. 03. 1931, 4. Борис Николајевич је био родом из племићке породице Орловске губерније. Заузимао је положај вице-губернатора, вршиоца дужности губернатора Курландске области, а затим и губернатора Витебска. У Југославији је био представник великог кнеза Кирила Владимировича. *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-2001: в шести томах*. Том 6. X-Я, сост. В. Н. Чуваков, Москва 2007, 64.

¹⁰²⁵ М. Јовановић, „'Херој је мртав - идеја је бесмртна': Симболика смрти и погребних ритуала у избеглиштву (Пример Руског избеглиштва на Балкану)“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 59.

¹⁰²⁶ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 454.

¹⁰²⁷ „Предавање М. Илић-Агапове 'Ђедушкина смрт у емиграцији'“, *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917-1945*, пр. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин, Београд-Москва 2017, 590.

занемаривати у случају покривања трошкова сахране. Најпре активност и улога Државне комисије за руске избеглице која је јуна 1921. г. донела одлуку да се у случају смрти избеглице за сахрану издвоји 400 динара¹⁰²⁸ (нажалост, није познато да ли је овај издвојени износ покривао све трошкове погребња или само део). Затим немали допринос је дао и Руски Црвени Крст (старе организације), тачније његова Главна Управа која је у појединим случајевима преузимала на себе плаћање трошкова погребња преминулих у Панчевачкој болници.¹⁰²⁹ Или је то чак чинила сама болница.¹⁰³⁰

Државна комисија за руске избеглице је издвајала посебна средства за сахране избеглица које је, како је било предвиђено, плаћала управа колоније, породица покојника или Руски Црвени Крст. Међутим, с обзиром да је велики број руских војника без породица преминуо у југословенским болницама, управо ове установе су им пружиле помоћ и сахраниле их о свом трошку.¹⁰³¹

Оваква пракса је, наиме, примењивана у случајевима када особе нису имале породицу, или ако им колонија односно друге избегличке организације нису пружиле помоћ. Државна Комисија је издвајала средства за сахрану само онима којима је помоћ била потребна, а одбијала да помогне уколико је преминули био материјално обезбеђен; уколико је средства давао Уред (Канцеларија) из Савеза инвалида или слични извори.¹⁰³²

Када се говори о сахранама руских избеглица, треба имати у виду још једно наличје тежине живота у туђини. То су била самоубиства, чији погребни су производили проблеме обредне природе. Наиме, забележени су случајеви када су поједини српски свештеници одбијали да сахране самоубицу по хришћанском обичају, па је одобрењем локалних власти свештено лице служило опело над ковчегом пред црквом (не уносећи га у цркву).¹⁰³³ Овај проблем је био превазилажен и добијањем благослова од владике. Тако је управник канцеларије Донског представништва молио епископа да одобрење за сахрану „несрећног безумника“ самоубице, донског козака по хришћанском обичају.¹⁰³⁴ Иначе, строги санитарски прописи су забрањивали да се опело изврши непосредно над преминулим жртвом заразних болести¹⁰³⁵, чије су и сахране требало

---

¹⁰²⁸ ГАРФ, ф. 6792, оп. 1, д. 4, л. 61.

¹⁰²⁹ ГАРФ, ф. 6792, оп. 1, д. 586, л. 3.

¹⁰³⁰ ГАРФ, ф. 9025, оп. 1, д. 24, л. 67.

¹⁰³¹ АСАНУ, збирка Александра Белића 14386-III- III-9/3, стр. 3.

¹⁰³² АСАНУ, збирка Александра Белића 14386- III- III-9/3, стр. 20-21.

¹⁰³³ ГАРФ, ф. 5942, оп. 2, д. 24, л. 111.

¹⁰³⁴ ГАРФ, ф. 9025, оп. 1, д. 24, л. 62.

¹⁰³⁵ ГАРФ, ф. 5942, оп. 2, д. 24, л. 45.

бити обављане по истим нормама.¹⁰³⁶ Истовремено, опела су у случају смрти појединих припадника војних јединица императорске армије у општим војним болницама, вршена управо у тим институцијама.¹⁰³⁷ Уколико би, пак, особа преминула у свом стану, погребна поворка би се одатле кретала ка Новом гробљу.¹⁰³⁸ Сахрана преминулих у панчевачком санаторијуму је кретала из руске болнице.¹⁰³⁹

Сахране припадника руске војске су обављане уз присуство јединица армије Краљевине. Наиме, када се радило о погребу у престоници, Делегација за заштиту интереса руске емиграције је тражила од команде града Београда да на сахрану упути изванредан број војних лица.¹⁰⁴⁰ Иначе, сваки скуп који се одржавао у главном граду, а укључивао је учешће војних лица, требало је бити пријављен градској команди.¹⁰⁴¹

Имајући у виду вишезначност појма „руског избеглиштва“, у које су у међуратном периоду убрајани и калмици, народ жуте расе, монголског порекла, који су се иначе и сами декларисали као „руски емигранти“¹⁰⁴², важно је поменути специфичан обред који је пратио чин њихове сахране. Наиме, између 1920. и 1923. г. на територију Србије је пристигло између 450 и 500 Калмика, од којих је већина била смештена на периферију престонице. Иако по вероисповести будисти, сахрањивани су, као и остали изгнаници, на Новом гробљу у Београду. Пре доласка на територију руске царевине, они су, исповедајући своју веру, спаљивали своје умрле. Међутим, у овој држави им је тај чин забрањен, с тим да је остао присутан у симболичкој форми. Приликом сахрањивања покојника, будистички свештеник је на комаду папира исцртавао људски лик и исписивао почетно слово имена умрлог, после чега је папир симболично спаљивао на кандилу, а пепео мешао са земљом. Мешавину земље и пепела сипао је у калуп облика пирамиде, који је на крају обреда бацао у текућу воду. Са оваквом религијском праксом су наставили и по доласку у Краљевину Југославију.¹⁰⁴³

Иначе, сама пракса кремације, односно питање давања дозволе за спаљивање мртвих и афирмисање друштва „Огањ“ је у јавном дискурсу међуратног периода представљало предмет спорења различитих друштвених група. Међутим, 1930. г. се у руској цркви налазила урна са пепелом једне жене, која је умрла у Москви и чији је

¹⁰³⁶ ГАРФ, ф. 5942, оп. 2, д. 24, л. 46.

¹⁰³⁷ ГАРФ, ф. 5942, оп. 2, д. 24, л. 41.

¹⁰³⁸ ГАРФ, ф. 5942, оп. 1, д. 103, л. 4.

¹⁰³⁹ Време, 12. 05. 1934, 7.

¹⁰⁴⁰ ГАРФ, ф. 5942, оп. 1, д. 103, л. 41.

¹⁰⁴¹ ГАРФ, ф. 5942, оп. 1, д. 103, л. 209.

¹⁰⁴² Т. Миленковић, *Калмици у Србији 1920-1944*, Београд 1998; Z. Šmitek, „Kalmička zajednica u Beogradu“, *Kulture Istoka* 25/1990; O. Latinčić, „Budistički hram u Beogradu“, *Arhivski pregled* 1-2/1982.

¹⁰⁴³ Т. Миленковић, *Калмици у Србији 1920-1944*, Београд 1998.

прах Дунавом доведен из Совјетске Русије. Њу је донео изгнаник који је у Совјетском Савезу имао родбину која није избегла, а међу којима је била и рођака са којом је одржавао контакт. Након што је она преминула, у складу са тадашњим обичајима у Совјетском Савезу, тело јој је спаљено. Међутим, она је тестаментом одредила да се њена урна похрани близу поменутог емигранта. Остварење ове њене жеље су одобриле власти. Пепео је унет у цркву, а потом је урна била похрањена на „овдашњем гробљу“. „Време“ се питало да ли ће овај случај помоћи да се оствари план друштва Огањ и оснује крематоријум?¹⁰⁴⁴

Треба истаћи да је његова градња била предвиђена већ одлуком министра народног здравља Чедомиља Мијатовића из 1928. г. којом је у складу са чл. 22 Закона о уређењу санитарске струке, било дозвољено спаљивање посмртних остатака преминулих. Поменути закон је одређивао да се гробља граде на прописној удаљености од 1км од насеобине. Међутим, ове правне одредбе нису поштоване. Присталице и заговорници идеје подизања крематоријума, попут једног чиновника Општине, у првом плану су истицали најпре хигијенски и здравствени аспект, а затим и економски разлог. Инсистирано је на инфекциозности закопавања оболелих и заразних лешева и опасности од заразе, као и на чињеници да су покопани преминули представљали извор многих болести и ширих епидемичних димензија.¹⁰⁴⁵ Економској, пак, страни и јевтиноћи крематоријума обраћена је посебна пажња – нетрадиционализам насупрот верској, православној традицији становништва (који су укључивали црквено-верске обреде и постављање надгробног споменика).¹⁰⁴⁶

У Србији је упокојио велики број припадника нижих и виших официрских чинов у руској војсци, свештенства и духовних лица, војних инвалида, ученика и професора руских школа, кадетских корпуса, института, козака, уметника, научника, лекара... Знатан број избеглих је преминуо са више него скромним иметком. Одлична илустрација тежине живота у туђини представља списак ствари које су остале после смрти у Руском склоништу у Кикинди Александра Фиксена октобра 1944. г. То је био стари жилет, стари капут и ципеле (вредност свих ствари је процењена на тадашњих 50 динара).¹⁰⁴⁷

---

¹⁰⁴⁴ Време, 16. 05. 1930, 2.

¹⁰⁴⁵ С. Ђорђевић, „Спаљивање мртваца и подизање крематориума у Београду“, Београдске општинске новине, бр. 13, 15. 08. 1929, 17-19.

¹⁰⁴⁶ Исто, 17.

¹⁰⁴⁷ Список вещей оставшихся после смерти Александра Фиксена, умершего в 1944 г., ИАК, Руско Склониште Црвеног Крста 74, к. 12.

Главни град Краљевине СХС/Југославије је представљао последње коначиште неколицине значајних имена руске империје и емиграције. На Ново гробље су најпре били пренети земни остаци Михаила Васиљевича Алексејева, последњег Главнокомандујућег руске царске армије у време Фебруарске револуције. Био је актер обарања монархије и заговорник абдикације императора, генерал чији је став био један од пресудних за одлуку Николаја II да напусти владарски трон. Већ новембра 1917. г. иницирао је, на југу Русије у Ростову (на територији коју су контролисали донски козаци), окупљање једне групе царских официра, која је избегла прогоне бољшевика. Тиме је и започето формирање „Добровољачке армије“, у чијем настанку су, поред предводничке улоге Михаила Васиљевича, учествовали и Лаврентиј Георгијевич Корнилов и Антон Иванович Дењикин. Упокојио се октобра 1918. г. у Јекатеринодару.¹⁰⁴⁸ Његово тело је било изложено у дому, који је попут окућнице, био испуњен многобројним венцима. Међу њима се посебно истицао један који ће у извесном смислу постати симбол за који се везивало његово име. То је био трнов венац, украшен само Георгијевском лентом, венац Штаба Добровољачке армије, који је симболисао Велики сибирски ледени поход. Ковчег са његовим телом су на дан сахране из дома изнели генерали беле армије (А. И. Дењикин, А. М. Драгомиров и И. П. Романовски), али и његов некадашњи критичар, Михаил Владимирович Родзјанко, и потом положили на лафет. Сахрани покојника којем су одате и војне почести су, према сећању савременика, присуствовале хиљаде људи. Његово тело је било положено у крипту Свето Јекатеринске саборне цркве.¹⁰⁴⁹ Међутим, у њој је почивало нешто дуже од годину дана.

„На Новом гробљу у 48. парцели, пада у очи један крст од бела мрамора, на којем стоји урезано само име покојника: Михаил. Сем имена на крсту нема ничега другог, ни године рођења, ни године смрти, ни ко подиже крст. Више имена на крсту стоји већ одавна положен трнов венац исплетен од природног трња. То још више појачава интерес у пролазника за овај гроб. Чији је ово гроб? Са чијег је крвавог чела скинут овај трнови венац? Шта значи овај голготски симбол на крсту? Питајући се овако многи пролазе поред овог гроба и не знајући да ту под црном земљом леже смртни остаци ђенерала Алексејева, Михаил Васиљевича, главнокомандујућег целе руске војске из доба наше трагичне борбе.“¹⁰⁵⁰ Овим речима је 1922. г. Мита

---

¹⁰⁴⁸ М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 102, 298-299.

¹⁰⁴⁹ В. Ж. Цветков, *Генерал Алексеев*, Москва 2014.

¹⁰⁵⁰ Време, 18. 01. 1922, 1.

Димитријевић, некадашњи отправник послова српског посланства у Петрограду, описао последње коначиште генерала у „српској земљи“. У његовој забелешци је приметна мисао о страдању које су искусили и, на извештан начин, делили покојник и српски народ, замисао оличена кроз симбол трновог венца, аналогије која је успостављена, као што је показано, још првих дана по његовој смрти. Истовремено, овај запис је сведочио о још нечем. Урезивање само имена преминулог, чини се, имало је за циљ скривање његовог правог идентитета, имајући у виду да овај пример представља одступање од устаљене форме обележавања гробног места која је подразумевала навођење макар штурих података о покојнику. Као доказ у прилог томе треба навести и да је штампа која је писала о преносу посмртних остатака у Београд априла 1920. г. објавила кратку вест о овом догађају, не наводећи прецизно где је сахрањен.

Пишући о албанској Голготи, Димитријевић је навео да је „суро̀ва судбина ставила за две године доцније исто тако трнов венац и на главу ђенерала Алексејева. И он као и сам мученички руски народ доживео је своју Голготу. И гледајући сад, на Новом гробљу, трнов венац на крсту ђенерала Алексејева, он ми се више не чини симболом страдања једног човека, већ свеопшти симбол мученичког страдања многих милиона Руса и ван Русије и у Русији самој; симбол крвавих жртава многих и многих покољења на леденом путу нове Правде, свечовечанске Правде, за коју данас само страдају Руси. Али трнов венац носи се само на путу великог Спасења и Ускрснућа.“¹⁰⁵¹ „Политика“ је, пишући о доласку нове групе од 196 руских избеглица у Ниш априла 1920. г., навела да је стигла и породица Алексејева која са собом носи тело покојног генерала „не хотећи да га остави садашњој Русији“. Иначе, мањем броју изгнаника, међу којима су и били поменути, допуштен је долазак у Београд, у којем ће „по свој прилици“ бити сахрањен Алексејев.¹⁰⁵² Оваква одлука о преносу костију преминулог није представљала јединствени пример. Наиме, и земни остаци генерал-лајтнанта Владимира Оскаровича Капеља, такође једног од руководиоца белог покрета, ексхумирани су из Чите 1920. г., односно оног тренутка када се Црвена Армија приближавала овом граду и пренети су у Харбин.¹⁰⁵³

Београдске новине су о сахрани Алексејева 7. априла своје читаоце известиле кратким чланком. Новинар „Политике“ је пажњу посветио детаљима из генералове

---

¹⁰⁵¹ Време, 18. 01. 1922, 1.

¹⁰⁵² Политика, 06. 04. 1920, 2.

¹⁰⁵³ В. О. Вырыпаев, „Каппелевцы“, *Капнель и каппелевцы*, ред. Р. Г. Гагкуев, Москва 2007, 221-336.

биографије, забележивши да га је „због велике љубави према нашем народу и због његовог правилног схватања наше српске ствари, јуче ожалио цео Београд.“¹⁰⁵⁴ „Јуче је породица руског генерала Алексејева испунила аманет свога великога покојника и посмртне остатке његове предала у недра наше крвљу натопљене земље. Принуђена да се повлачи испред нових идеја, које запљускују руску отаџбину¹⁰⁵⁵, породица ђенералова понела је са собом и ковчег са његовим мртвим телом, јер је то била његова жеља. И тако је Београд јуче имао историјску част да ода последњу пошту једном великом Русу бивше силне, моћне и самодржавне Русије. Наша ће земља привремено да храни у себи тело великога свога пријатеља.“¹⁰⁵⁶ На основу кратких објава, читаоци су сазнали да је погреб кретао са железничке станице¹⁰⁵⁷, као и да је чинодејствовао митрополит Димитрије заједно са београдским свештеницима, у присуству престолонаследниковог изасланика (помоћника министра војске), чланова владе, представника војске, морнарице, Скупштине и „знатног броја грађанства“¹⁰⁵⁸.¹⁰⁵⁹ Назнаке локације његовог гроба дате су, ипак, наводом да је митрополит држао опроштајни говор у цркви св. Николе на Новом гробљу.¹⁰⁶⁰ Уочљиво је било одсуство детаља са погребња, али и маршруте кретања погребне поворке кроз град. Још краћа је, пак, била вест којој је „Правда“ испратила овај догађај, не објавивши притом где је гробно место Алексејева.¹⁰⁶¹

У међуратном периоду је у београдској штампи, преко речи руског емигранта, о Алексејеву писано као о човеку који је „из родољубља симпатисао са опозицијом и превратницима“ и који је сакрио телеграм императора о поништењу абдикације.¹⁰⁶² Тиме је на изванредан начин и оправдавана његова улога у кључним догађајима за руску империју. „Срце генерала Алексејева куцало је за отаџбину. Све своје снаге он је посветио њој. И он, као и сви, преварио се. Црвени таласи прогутали су те лепе наде. Чак и његов гроб почива далеко од руске земље, коју је он замишљао бољу, нову, слободну, препорођену.“¹⁰⁶³ У јавности се претпостављало да је мотив преноса

---

¹⁰⁵⁴ Политика, 08. 04. 1920, 1.

¹⁰⁵⁵ Интересантан је опис карактера новог режима.

¹⁰⁵⁶ Политика, 08. 04. 1920, 1.

¹⁰⁵⁷ Политика, 07. 04. 1920, 3.

¹⁰⁵⁸ Правда, 08. 04. 1920, 2.

¹⁰⁵⁹ М. Јовановић, „'Херој је мртав - идеја је бесмртна': Символика смрти и погребних ритуала у избеглиштву (Пример Руског избеглиштва на Балкану)“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 56.

¹⁰⁶⁰ Политика, 08. 04. 1920, 3.

¹⁰⁶¹ Правда, 08. 04. 1920, 2.

¹⁰⁶² Време, 13. 03. 1932, 9.

¹⁰⁶³ Исто, 9.

посмртних остатака преминулог био страх „да бољшевици у своме бесу не разруше гробницу главног иницијатора антибољшевичког фронта“¹⁰⁶⁴, с обзиром да је такав један чин већ био забележен. Наиме, тело генерала Лавра Георгијевича Корнилова, једног од руководилаца белог покрета, погинулог 1918. г. у Јекатеринодару и тајно сахрањеног недалеко од града, бољшевици су, по заузећу немачке колоније Гначбау, ископали и потом јавно спалили земне остатке.¹⁰⁶⁵

Алексејев је на Новом гробљу најпре био сахрањен на парцели бр. 29, да би већ наредне године био пренет на парцелу бр. 28, и то поред гроба војводе Живојина Мишића.¹⁰⁶⁶ Тиме је, чини се, поистовећена војна вештина двојице војсковођа, али и указано на перцепцију руског генерала у Краљевини и значај који му је придаван. Озваничен је и званично утврђен његов статус и место.

Поред Алексејева, у Београду је последње коначиште пронашао још један актер руске револуције. Михаил Владимирович Родзјанко, председник последње руске Думе, био је једна од кључних фигура у организацији догађаја из фебруара 1917. г. Задобио је етикету личности која је оборила императора Николаја, са којим је водио борбу око компетенција цара.¹⁰⁶⁷ По емигрирању у Краљевину СХС, постављен је за управника „Каштиља Карачоњи“ у селу Беодра (данашњем Новом Милошеву, поред Кикинде). Често је, међутим, мењао место боравишта (Вршац, Панчево, Нови Бечеј), јер га представници руске колоније нису прихватили.¹⁰⁶⁸ Веома негативно су се о њему изјашњавали¹⁰⁶⁹, посебно Дмитриј Васиљевич Скринченко, председник новосадског огранка Руске матице.¹⁰⁷⁰ О односу избегличке средине према Родзјанку сведочи и епизода која се одиграла на сверуском сабору Руске заграничне цркве, одржаном 1921. г. у Сремским Карловцима, на којем је приморан да напусти салу у којем је сабор заседао.¹⁰⁷¹ Преминуо је у Беодри јануара 1924. г.

---

¹⁰⁶⁴ Правда, 05. 09. 1930, 4.

¹⁰⁶⁵ В. Ж. Цветков, „Лавр Георгиевич Корнилов“, *Вопросы истории* 1/2006, 55-84.

¹⁰⁶⁶ В. Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, 210.

¹⁰⁶⁷ М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 298.

¹⁰⁶⁸ А. Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011.

¹⁰⁶⁹ Позоришни редитељ Јуриј Ракитин је у свом дневнику забележио да је Родзјанко „нанео тако много зла Русији“. „Јуриј Ракитин. Дневник, март–април 1941“, пр. А. Арсењев, *Руски алманах* 15/ 2010, 138-166.

¹⁰⁷⁰ Сматрајући га кривцем за распад империје, Скринченко је у неколико наврата са огорчењем истицао Родзјанково неприхватање сопствене одговорности. Д. В. Скринченко, *нав. дело*, 81.

¹⁰⁷¹ Митрополит Евлогий (Георгиевский), *нав. дело*, 396.

Информишући читаоце о смрти Михаила Владимировича Родзјанка, новинар „Политике“ је забележио да је „у једном крају нове Србије¹⁰⁷², у малом забаченом месту Беодри, у Банату“¹⁰⁷³ од срчане капи преминуо бивши председник руске Државне думе. У овом месту је био привремено сахрањен у складу са својом жељом коју је више пута исказивао: „Ако не будем те среће да се вратим у Русију, молим вас, сахраните ме у Београду.“¹⁰⁷⁴ Према причама које су се сачувале међу потомцима Михаила Владимировича, желео је да га сахране на „исконско словенској земљи“, а Беодра је до 1918. г. припадала Аустро-Угарској, односно држави недоминантно словенске националности.¹⁰⁷⁵ Маја исте године остварена је жеља покојника – извршен је пренос његових остатака на београдско Ново гробље. Интересантно је да му је опело вршено у Саборној цркви, а не у руској цркви, која је до тада већ била изграђена. Тај потез је, чини се, могуће повезати са чињеницом да су десно оријентисани руски емигранти оптуживали Родзјанка за распад царства, абдикацију цара и почетак револуције¹⁰⁷⁶. У његову одбрану је, међутим, стала „Политика“ кроз чланак новинара Алексеја Ксјуњина у којем је подсећано да се Родзјанко „болно и огорчен осећао због веома неправичног понашања којим су га сусретали крајње монархистички кругови руске емиграције која га је окривљавала за оне грехове револуције, које он уопште није учинио.“¹⁰⁷⁷ У београдској штампи је, иначе, истицано да су му руски и српски пријатељи и поштоваоци припремили погреб у Београду.¹⁰⁷⁸

О сахрани, односно преносу посмртних остатака у Београд, „Политика“ је известила само насловом текста, који је био биографског карактера са елементима панегирика. „Своју приврженост и љубав према Србији потврдио је не овде у Београду,

---

¹⁰⁷² Индикативан је и сам навод да се радило о „новој Србији“. Он указује на начин на који је из угла београдске штампе посматрана територија Војводине.

¹⁰⁷³ Политика, 26. 01. 1924, 3.

¹⁰⁷⁴ Политика, 07. 05. 1924, 3.

¹⁰⁷⁵ Саопштења Татјане Алексејевне Родзјанко, удовице Олега, унука Михаила Владимировича, којој се аутор захваљује на информацији.

¹⁰⁷⁶ Питање одговорности политичара (пре свих Родзјанка) за изазивање револуције и абдикацију цара су још за време рата потенцирали команданти беле армије. Улога војног врха у овим догађајима је и у каснијем, међуратном периоду, одбацивана као могућност. Треба, пак, истаћи, искључиво као илустрацију, речи унука Михаила Владимировича, Олега Михаиловича. Он је пренео речи свога деде којем је у емиграцији генерал П. Н. Врангел рекао да је кривац била војна врхушка, коју, међутим, нису могли да прогласе одговорним, па је изабран он (Родзјанко). А. Тимофејев, „Фебруарска револуција у очима Краљевине Србије“, *Србија и руска револуција 1917: Нове теме и изазови*. Тематски зборник радова, ур. А. Тимофејев, Београд 2017, 215-257. Интересантне су, пак, у том смислу и речи које је забележио Михаил Фјодорович Скородумов 1934. г. „Русија је настрадала због тога што виши достојанственици и генерали нису извршили свој дуг пред заклетвом, царем и отацбином. Многи од нас су у извесној мери такође криви.“ Царский вестник, № 404, 08. 07. 1934, 2.

¹⁰⁷⁷ Политика, 26. 01. 1924, 4.

¹⁰⁷⁸ Време, 03. 05. 1924, 4.

него у бившој некадашњој Русији, у оним данима када је Србија преживљавала најстрашније и најтеже дане. Он је био онај друг кога смо као таквог познали у несрећи. А таквих другова и пријатеља у данашње доба врло је мало у свету.“¹⁰⁷⁹ „Тај велики, идеални Словенин и бескрајно честит, беспрекорни политички радник је говорио истину и због тога га многи нису волели.“¹⁰⁸⁰ „Правда“ је, пак, о Родзјанковој смрти, погрешно навела место његовог упокојења (Вршац уместо Беодра), истичући да је био сјајан говорник с „вазда најбољим намерама“, као и да ће његово име остати везано за „жалосну револуцију у невреме – пред непријатељем, која је довела прво до потпуног слома државе, војске и поретка, па онда до большевизма.“¹⁰⁸¹

Његови остаци су почетком маја пренети у Београд. По доласку ковчега са земним остацима на главну железничку станицу и кратког помена, поворка се кретала Немањиним, Кнеза Милоша, Краља Милана и улицом краља Петра до Саборне цркве. Опелу су присуствовали патријарх Димитрије, изасланик краља, Никола Пашић, председник Скупштине, као и извештач број угледних личности и чланова руске колоније. По завршетку опела, говоре су одржали некадашњи потпредседник Думе, публициста Милан Шевић и некадашњи председник московске палате правде и савета всеруског савеза правника Виктор Николајевич Челишчев. Затим се поворка кретала преко Теразија до Новог гробља.¹⁰⁸² Најпре је био сахрањен на парцели бр. 60, а потом, из непознатих разлога, пренет на парцелу бр. 46.¹⁰⁸³

Београд је представљао последње коначиште још једног генерала који није преминуо на „српској земљи“. Петар Николајевич Врангел, истакнути борац, потом и последњи главнокомандујући Добровољачке армије, напустио је Русију новембра 1920. г., након пораза у грађанском рату, предводећи скоро читаву војску у избеглиштво. Није, међутим, напустио идеју о наставку борбе против большевика. Напротив. Емигрирао је са идејом да доласком повољнијих околности организује повратак своје армије у отаџбину („у очекивању тог дана, када ће она поново бити позвана да испуни свој дуг пред Отаџбином“¹⁰⁸⁴). Настанио се у Краљевини СХС, а за седиште свог Главног штаба изабрао је Сремске Карловце. Међутим, 1926. г. је напустио овај град и отишао у Француску, потом у Белгију. Крајем априла 1928. г., преминуо је у

---

¹⁰⁷⁹ Политика, 07. 05. 1924, 3.

¹⁰⁸⁰ Исто, 3.

¹⁰⁸¹ Правда, 26. 01. 1924, 2.

¹⁰⁸² Правда, 08. 05. 1924, 3.

¹⁰⁸³ Према подацима Управе Новог гробља. Аутор се захваљује др Виолети Обреновић на информацији.

¹⁰⁸⁴ *Русская армия в изгнании 1920-1923*, Новый Сад (б.г.), 7.

Бриселу¹⁰⁸⁵. За последње коначиште одабрао је руску цркву у престоници Краљевине.¹⁰⁸⁶

У складу са жељом свог покојног мужа, већ месец дана по његовом упокојењу, маја 1928. г. бароница Олга Врангел је, преко посланика Краљевине у Паризу Мирослава Спалајковића, упутила молбу краљу Александру да одобри пренос и сахрану посмртних остатака генерала у Београду испод 147 застава старе руске армије. Овој молби удовице се прикључио и дипломата.¹⁰⁸⁷ Одобрење је, међутим, стигло тек јула наредне године, и то од краља Александра, док је патријарх Варнава дао благослов.¹⁰⁸⁸

„Време“ је редовно извештавало о акцији, али и препрекама и тешкоћама са којим је Одбор формиран да оствари жељу генерала био суочен. Београдска новина је, наиме, навела да се Одбор за пренос и сахрану посмртних остатака обратио с молбом влади Антона Корошца (који је био на челу Министарског савета од јула 1928. до 6. јануара 1929. г.), али она, како је то гласило дефинисало, „није нашла могућности да задовољи ову молбу.“¹⁰⁸⁹ Међутим, поновно је покренута акција за пренос тела у престоницу Краљевине и „ових дана (августа месеца 1929. г.) на надлежном месту добављено је повољно решење.“¹⁰⁹⁰

По доношењу ове одлуке, приступило се градњи гробнице у цркви и организацији преноса. Овом акцијом је руководио Одбор за овековечење сећања на Главнокомандујућег руске армије генерала П. Н. Врангела. Овај комитет је имао два одељења – у Београду и Паризу и оба су била активна у прикупљању средстава за пренос земних остатака. Убрзо је и прихваћен пројекат подизања гробнице и њеног украшавања спомеником и ћивотом, који је предложио генерал-мајор Баумгартен, коме је и припао задатак руковођења извршењем тог пројекта. У реализацију овог подухвата укључиле су се и друге руске архитекте-емигранти. Војни инжењер пуковник В. В. Сташевски је преузео на себе подизање гробнице, а извршење и поставку споменика је надгледао генерал Баумгартен. Иван Афанасијевич Рик (који је израдио већ поменути скицу споменика незнатом руском јунаку), разрадио је пројекат и детаље уметнички

---

¹⁰⁸⁵ *Болезнь, смерть и погребение Главнокомандующаго Русской армией генерал-лейтенанта барона Петра Николаевича Врангеля в Брюсселе, Брюссель 1928.*

¹⁰⁸⁶ М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 298.

¹⁰⁸⁷ Телеграм Мирослава Спалајковића, 02. 05. 1928, Министарству Иностранних Дела Краљевине СХС, АЈ, МИП КЈ, протокол 334 (686/2007).

¹⁰⁸⁸ М. Јовановић, „'Херој је мртав - идеја је бесмртна': Символика смрти и погребних ритуала у избеглиштву (Пример Руског избеглиштва на Балкану)“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 56.

¹⁰⁸⁹ *Време*, 09. 08. 1929, 4.

¹⁰⁹⁰ *Исто*, 4.

изрезбареног ћивота, уметник Предојевич (који је радио на украшавању Краљевске гробнице на Опленцу) израдио је за тај ћивот 1 велику и 5 малих икона, а архитекта Андреј Васиљевич Папков¹⁰⁹¹ детаље бронзаног кандила. Иначе, треба напоменути да је у Бриселу Врангелов гроб имао само крст с обзиром да је ово место упокојења било привремено.¹⁰⁹² Такође, за време прве сахране нису му биле одате војне почести.¹⁰⁹³

Поменути одбор је средином септембра „савладао све тешкоће“ по питању превоза и сахране, а у руској цркви је већ истог месеца било припремљено место где ће почивати Врангел „све дотле док год се не среде прилике у Русији. Тада ће се његови посмртни остаци тамо пренети“¹⁰⁹⁴, како је то штампа дефинисала. И погреб генерала је следио обичај да се у гроб положи руска земља. Тако је из Совјетског Савеза у Београд пренет са гроба руског калуђера Доситеја, сахрањеног у манастиру, један грумен земље који је постављен у гроб генерала. За учешће у сахрани пријавило се око 150 организација и делегација.¹⁰⁹⁵

Првобитни датум сахране је био 29. септембар¹⁰⁹⁶, међутим, из непознатих разлога она је заказана за 6. октобар. Из гробнице на бриселском гробљу Сен Жил, његови остаци су ексхумирани 28. септембра, након чега је белгијским вагоном преко Немачке, Аустрије и Мађарске, два дана пре свечане сахране, 4. октобра, стигао на територију Краљевине.¹⁰⁹⁷ Наиме, у Суботици је по његовом доласку, на перону железничке станице, одржан парастос над ковчегом. Велики бронзани ковчег је био постављен на катафалк у један салонски вагон чија су врата била отворена. Вагон је био покривен великом руском заставом. Поред катафалка стајала су четири козака гардиста као почасна стража. Из Београда је у име комисије за превоз и сахрану Врангела допутовало више лица да на граници приме ковчег. Парастос је служио српски свештеник у присуству грађана, државних и војних власти, председника општине. После помена, према писању „Времена“, прота је одржао „дирљив говор сећајући се великих заслуга руске царевине и великог руског народа у борбама за ослобођење наше државе.“¹⁰⁹⁸ Примивши ковчег, депутација Руса из Београда га је

---

¹⁰⁹¹ О стваралаштву Папкова: М. Миловановић, „Андреј Васиљевич Папков“ *Руси без Русије, српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994, 266-272; М. Ђурђевић, „Архитект Андреј Васиљевич Папков“, *Годишњак града Београда* 52/ 2005, 297-309.

¹⁰⁹² *Перенесение праха генерала Врангеля в Белграде 6 октября 1929. г.*, Белград 1929, 9-10.

¹⁰⁹³ Новое время, № 2531, 06. 10. 1929, 2.

¹⁰⁹⁴ Време, 19. 09. 1929, 7.

¹⁰⁹⁵ У складу са саопштењем Одбора. Време, 25. 09. 1929, 5.

¹⁰⁹⁶ ГАРФ, ф. 10073, оп. 3, д. 410, л. 1.

¹⁰⁹⁷ *Перенесение праха генерала Врангеля в Белграде 6 октября 1929. г.*, 9-10.

¹⁰⁹⁸ Време, 05. 10. 1929, 4.

отпратила до престонице.¹⁰⁹⁹ Наредна станица је био Нови Сад, потом Сремски Карловци и Инђија (иначе ван протокола, на инсистирање руског свештеника), у којима су служени помени¹¹⁰⁰.¹¹⁰¹ Тог, 6. октобра¹¹⁰², на насловници „Времена“ је била објављена карикатура којом се подсећало на предстојећу свечаност. Познати цртач, изразито антикомунистички оријентисан, Драгослав Стојановић¹¹⁰³ је приказао П. Н. Врангела у униформи, док су у његовој позадини били представљени бољшевици који говоре: „Бела Русија још није умрла.“¹¹⁰⁴

Вагон са посмртним остацима је стигао у престоницу 5. октобра увече, а око њега су током целе ноћи дежурали руски официри.¹¹⁰⁵ Спровод је почињао наредног дана у поподневним часовима код железничке станице. Приступ су имала само лица која су добила посебне легитимације (сиве боје), док су особе са белом могле и у цркву да уђу.¹¹⁰⁶ Колико је пажње државних органа било посвећено овом догађају сведочи и чињеница да је Министарство саобраћаја давало олакшице у висини од 50% свим руским избеглицама и другим руским организацијама које су на сахрану генерала Врангела долазиле железницом (олакшице нису важиле за курирске возове и за бродове државне експлоатације). Карте су важиле за период од 2. до 10. октобра. Једино што је било потребно јесте да се добије уверење о томе да ће то лице учествовати на сахрани и имати право на овај попуст на основу решења Генералне дирекције Државне железнице, решење које је требало да изда руска колонија у одређеном граду или уколико у тим местима није постојала колонија, полицијске или општинске власти. Карте су, иначе, биле повратне.¹¹⁰⁷ О пажњи која је дата сахрани сведочи и поступак фабрике „Змај“. Она је, наиме, специјално за ту прилику уступила свој авион, који је кружио током свечаности¹¹⁰⁸, а ништа мање значајна није била ни чињеница да је Врангелов погреб био сниман филмском камером и, потом, неколико

---

¹⁰⁹⁹ Време, 04. 10. 1929, 6.

¹¹⁰⁰ У Сарајеву је, пак, на дан сахране био одржан парастос преминулом. Време, 05. 10. 1929, 4.

¹¹⁰¹ М. Јовановић, „'Херој је мртав - идеја је бесмртна': Символика смрти и погребних ритуала у избеглиштву (Пример Руског избеглиштва на Балкану)“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 57.

¹¹⁰² Објављена је и публикација, издање Николаја Рклицког са фотографијама са сахране у Београду. *6 октобра 1929 года в г. Белграде*, Београд 1929.

¹¹⁰³ З. Јанц, „Драгослав Стојановић, београдски карикатуриста и сликар 1891-1945“, *Годишњак града Београда* 38/1991, 137-144.

¹¹⁰⁴ Време, 06. 10. 1929, 1.

¹¹⁰⁵ Политика, 07. 10. 1929, 7.

¹¹⁰⁶ Време, 06. 10. 1929, 7.

¹¹⁰⁷ Царский вестник, № 59, 29. 09. 1929, 3.

¹¹⁰⁸ Новое время, № 2531, 06. 10. 1929, 4.

дана касније и приказан у престоничком биоскопу „Париз“ (заједно са снимцима генераловог одласка из Београда).¹¹⁰⁹

У спроводу су учествовали руски соколи, ђаци и кадетски корпус са војном музиком, као и три руска војна одреда – дивизија кубанских козака гарде, ескадрон александријског хусарског пука и чета корниловског пука за јуриш. Руски одреди су били у пуној униформи, док су југословенску војску представљали одреди артиљерије, пешадије и коњице.¹¹¹⁰ Иначе, један престонички лист је писао да ће сви родови југословенске војске учествовати на сахрани.¹¹¹¹

Српске новине су кроз извештај о овом догађају приказивале и своју антибољшевичку оријентацију. „Програм свечаности преноса био је одлично организован. Он је ишао за тим да да праву слику руске организоване емиграције и одличне дисциплине руских војних одреда ван отаџбине, а затим да покаже свету да још увек није ликвидиран руски отпор против бољшевика“¹¹¹². Ковчег су са перона до средине Вилсоновог трга, где се налазио лафет, изнели најближи ратни другови покојника и један српски генерал.¹¹¹³ На платоу пред станицом стајали су сви руски војни одреди, а од југословенских један батаљон Другог пешадијског пука под командом пуковника Стефановића. „Цео Вилсонов трг био је препун света. Било је много грађана“¹¹¹⁴, бележила је београдска штампа. Сахрани су присуствовале мајка покојника, његова удовица са децом, генерал А. П. Кутепов, тадашњи вођа руске војске у емиграцији, изасланик краља, затим генерали, министри, али и представници националних организација – Народне одбране, Удружења резервих официра и ратника, добровољаца¹¹¹⁵.

По изношењу ковчега из вагона, служено је опело покојнику, у којем је чинодејствовало близу четрдесет руских и српских свештеника заједно са руским епископом и нишким Доситејем. Завршетком помена, формирана је поворка коју је предводио дечак, унук Михаила Владимировича Родзјанка, потоњи епископ Василиј, који је носио крст; потом је ношена руска национална застава, одликовања, венци краља, принцезе Јелене, великог кнеза Кирила, великог кнеза Николаја Николајевича и венац противбољшевичке организације из Совјетског Савеза са орденом Св. Ђорђа и

¹¹⁰⁹ Новое время, № 2532, 08. 10. 1929, 4.

¹¹¹⁰ Време, 06. 10. 1929, 7.

¹¹¹¹ Време, 09. 08. 1929, 4.

¹¹¹² Време, 07. 10. 1929, 3.

¹¹¹³ Политика, 07. 10. 1929, 7.

¹¹¹⁴ Исто, 7.

¹¹¹⁵ Исто, 7.

руском заставом (пренет кришом из Москве), затим венци руских организација, београдске општине.¹¹¹⁶ Поворка, коју је према проценама „Политике“, чинило више хиљада људи, тек након три сата је стигла до руске цркве. „Сви тротоари кроз које је прошла поворка били су препуни света: руском великом генералу Београђани су одали пажњу и поштовање као своме рођеном.“¹¹¹⁷ Спровод се од станице кретао Балканском улицом, улицом Краљице Наталије, Милоша Великог, Таковском до цркве свете Тројице. Испред цркве је патријарх Димитрије служио помен уз асистенцију митрополита Антонија, епископа Доситеја и српских и руских свештеника. „Узвишење пред црквом је било покривено масом света.“¹¹¹⁸

Фотографија бр. 14 – сахрана генерала Петра Николајевича Врангела
1929. г. испред цркве св. Тројице у Београду

Извор: лична колекција Милоша Јуришића

Након парастоса, патријарх је одржао говор у којем је евоцирао успомене на посету Русији 1916. г. „Посматрао сам то одушевљење за праведност и мир, одушевљење за одбрану правде и поштења, напретка и љубави, и тада сам рекао себи: Ако оваква војска остане увек, ако овакво свето одушевљење и љубав према својој нападнутој браћи буде показивана, онда се можемо од свих војника надати само добру и само спасењу. Русија је увек била за правду и мир, за братску сношљивост и поштовање божјих закона. Овај човек који је многим предњачио био је од таквих

¹¹¹⁶ Време, 07. 10. 1929, 3; Политика, 07. 10. 1929, 7.

¹¹¹⁷ Политика, 07. 10. 1929, 7.

¹¹¹⁸ Исто, 7.

људи, представник такве Русије. “¹¹¹⁹ Завршетком говора, официри и војници су унели ковчег у цркву „уз плач хиљаде људи, који су дубоко жалили један велики и страшни губитак за успех њихове величанствене борбе“¹¹²⁰ и уз плотуне пушака и топова са Ташмајдана¹¹²¹. Свечаност је окончана говором представника Удружења резервних официра и ратника, Богољуба Божића који је Врангела назвао „једном од најмаркантнијих личности у том периоду борбе за част савезничког оружја“ и „фигуром неустрашивог царског генерала.“¹¹²² „Његова војничка вредност биће достојно обележена у повесници као вредност свих оних руских официра и војника, који су на томе епохалном делу под вођством свога генерала сарађивали.“¹¹²³ У свом говору, српски генерал је нагласио и да је српски народ учествовао у сахрани покојника са истим поштовањем и захвалношћу као што је испраћала и „велике националне хероје – војводу Путника, Мишића и Степу Степановића.“¹¹²⁴

У очима, пак, грађана престонице, као и у случају Хартвигове сахране, погреб генерала је описиван као догађај какав Београд „до тада никада није видео, чак ни у време сахране краља Петра.“¹¹²⁵ „Извршена је јуче жеља великог генерала, у кога је у своје време цела патриотска Русија гледала као у спасиоца. Сахрањен је у престоници братске земље, испод застава руских славних пукова – да ту сачека повратак у захвалну отаџбину.“¹¹²⁶ Сам гроб је представљао масивну мермерну гробницу, на којој је било уклесано: „Ову икону су израдили руски људи у расејању, у спомен на овде сахрањеног Главнокомандујућег руске армије, генерала барона Петра Николајевича Врангела до повратка у родну земљу.“¹¹²⁷

Променом, пак, друштвених и политичких околности по завршетку Другог светског рата, промењен је и његов статус. Наиме, по доласку комунистичке партије на власт у Југославији, старешина руске цркве је прикрио Врангелов гроб сликом-иконом „Пилатов Суд“ и привезао је металном жицом за зид. Гроб је остао сакривен све до

---

¹¹¹⁹ Време, 07. 10. 1929, 3.

¹¹²⁰ Исто, 3.

¹¹²¹ Политика, 07. 10. 1929, 7.

¹¹²² Време, 07. 10. 1929, 3.

¹¹²³ Исто, 3.

¹¹²⁴ Новое время, № 2533, 09. 10. 1929, 2.

¹¹²⁵ Протоиерей В. Неклюдов, „Пастыр добрый“, *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопресвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде*, ред. прот. В. Неклюдов, Белград 1942, 60.

¹¹²⁶ Политика, 07. 10. 1929, 7.

¹¹²⁷ *Перенесение праха генерала Врангеля в Белграде 6 октября 1929. г.*, 43.

1957. г., односно доласка руског патријарха Алексеја у Београд. Приликом посете цркви, наредио је да се икона подигне. Тада је и откривен гроб.¹¹²⁸

Београд је представљао гробно место још једног предводника руске емиграције, и то духовног – митрополита кијевског и галицијског Антонија Храповицког, једног од тројице кандидата за руски патријаршијски трон 1917. г., који је на изборима и задобио већину гласова, али је жребањем изабран дотадашњи митрополит Тихон.¹¹²⁹ Потоњи поглавар руске заграничне православне цркве, рођен у племићкој породици, завршио је Духовну академију и потом се замонашио. Био је доцент Петроградске и потом ректор Московске духовне академије. Од 1914. г. био је архиепископ Харкова, а за митрополита Кијевског је постављен на Всеруском Сабору. Међутим, убрзо је био ухапшен, а ослобођен након 8 месеци на захтев држава Антанте. Повлачио се са Добровољачком армијом на југ. На превару су га укрцали на лађу (наводно како би служио помен) и евакуисали на Свету Гору.¹¹³⁰

Митрополит Антоније је преминуо августа 1936. г. у Сремским Карловцима. Сходно жељи покојника и припреми Иверске капеле за место свог упокојења¹¹³¹, његово тело је било пренето у Београд и изложено у Саборној цркви. Следећег дана је патријарх Варнава са српским и руским свештеницима служио литургију и опело.¹¹³² Новине су извештавале да је саборни храм св. Архангела Михаила био препун људи. По завршетку службе, патријарх је, у присуству краљевог изасланика, одржао говор у којем је покојника већ тада назвао „великим светитељем руске православне цркве, који је указивао путеве спасења по речима господина Исуса Христа. Целог свог живота велики Светитељ је радио и обрађивао њиву Божију. Његово име везано је за велики период развија великог руског народа... Његов дух уздизао се све више и више, а опште признање руског народа било је израђено 1917. г. у Москви, када је изабран за првог кандидата за патријаршијски престо велике Русије. То је било у доба када је царска Русија била на издисају, и то је био последњи израз слободне воље руског народа... Блаженопочивши митрополит Антоније морао је окупити око себе верне синове Русије који су растурени по целој свету.“¹¹³³ Овим речима је поручивао да је покојникова мисија било предводништво руских изгнаника и архипастирство. „Био је најбољи

---

¹¹²⁸ П. Пагануци, „Генерал барон П. Н. Врангель. К 100-летию со дня рождения и к 50-тилетию со дня смерти – 1878- 1928-1978“, *Кадетская перекличка* 19/1978, 29-30.

¹¹²⁹ М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, 297.

¹¹³⁰ А. Арсењев, *Руска емиграција у Сремским Карловцима*, Сремски Карловци 2002.

¹¹³¹ Царский вестник, № 515, 23. 08. 1936, 2.

¹¹³² Време, 12. 08. 1936, 2.

¹¹³³ Време, 14. 08. 1936, 5.

проповедник слова Божијег... Његова смрт је тежак губитак не само за Русе, него и за цело православље, а нарочито у садашње тешко време.“¹¹³⁴ Наставак беседе је, пак, патријарх искористио да учини један апел. Наиме, позвао је на предузимање одређених мера с циљем васкрсавања Русије. „Ми данас морамо много да радимо да вратимо царску Русију. То је осећао и хтео велики покојник који пред нама лежи, то осећам и ја, то и ви осећате. Лаж је да Совјетска Русија мисли на нас остале Словене.“¹¹³⁵

По завршетку опела, ковчег је изнет из цркве. На челу спровода, ношен је крст и венци, које је пратио одред руских скаута и сокола са три заставе, хорови и свештеници (преко 40), четворица епископа, кола са ковчегом и „огромна маса света“.¹¹³⁶ Погребна поворка се кретала градским улицама до руске цркве св. Тројице. Тело покојника је ношено око цркве и одслужена је служба. Након ње одржано је више говора. „Маса света која није могла стати у цркву чекала је испред и око цркве“, бележили су извештачи са догађаја. Потом је поворка наставила пут до Новог гробља, где је у Иверској капели одржано опело после којег је подигнута плоча у цркви и у њу спуштен ковчег са посмртним остацима.¹¹³⁷ Сахрану је организовала српска патријаршија¹¹³⁸, уз помоћ Николе Богдановића.¹¹³⁹

На руској парцели је сахрањен и Николај Петрович Краснов (1864-1939). Академик Петроградске уметничке академије је завршио Московску школу сликарства, вајарства и архитектуре. Изградио је царски двор у Ливадији на Криму. По одласку из Русије, настанио се на Малти, потом у Београду. Као запослен у Министарству грађевина Краљевине СХС пројектовао је палате Министарства финансија, Министарства шума и руда, пољопривреде и вода, здање Државног Архива (садашњег Архива Србије), Државног савета (данашњег Министарства финансија). Обновио је цркву Ружицу на Калемегдану, уредио ентеријер Народне скупштине и краљевског двора на Дедињу. Од дела изван Краљевине СХС истиче се спомен-костурница на Виду.¹¹⁴⁰

---

¹¹³⁴ Време, 14. 08. 1936, 5.

¹¹³⁵ Политика, 14. 08. 1936, 7.

¹¹³⁶ Исто, 7.

¹¹³⁷ Време, 14. 08. 1936, 5.

¹¹³⁸ В. Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, 210.

¹¹³⁹ Царский вестник, № 515, 23. 08. 1936, 2.

¹¹⁴⁰ Ж. Шкаламера, „Архитекта Никола Краснов (1864-1939)“, *Свеске Друштва историчара уметности Србије* 14/1983, 109-129; А. Кадијевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/ Југославије у Београду од 1922. до 1939“, *Годишњак града Београда* 44/1997, 221-254; А. Кадијевић, „Прилог проучавању дела архитекте Николаја Краснова у Југославији (1922-1939)“,

У Београду, али на Централном гробљу сахрањен је још један значајан архитекта и сликар – Григориј Иванович Самојлов (1904-1989). Дипломирао је на архитектонском одељењу Техничког факултета у Београду. Учествовао је у изради пројеката за Београдску берзу и Бели двор, и потом предавао на матичном факултету. До 1941. г. његов опус је обухватао више десетина пројеката за стамбене зграде, капеле и цркве, међу којима се истиче црква св. Архангела Гаврила у Београду. Рат је провео у заробљеништву, а по повратку у Југославију наставио је са педагошким радом на факултету. Израдио је пројекте реконструкције Руског дома (односно Дома совјетске културе) 1947. г., затим ентеријера Српске академије наука и уметности, хотела Москва у Београду. Преминуо је у Београду 1989. г.¹¹⁴¹

Од значајнијих појединаца руске емиграције који почивају ван српске престонице треба издвојити и Јурија Љвовича Ракитина (односно Георгија Љвовича Јоњина 1882-1952). Завршио је Императорско позоришно училиште у Петрограду и пред дипломирање узео уметничко име Јуриј Ракитин. Његов глумачки период је обухватао четири сезоне у Московском художественном театру код Станиславског и Немирович-Данченка. Затим је као редитељ радио у Александринском и Михајловском императорском позоришту у царској престоници и био је и Мејерхољдов асистент. Након револуције дошао је у Србију на позив Милана Грола, тадашњег управника Народног позоришта. У Београду је режирао преко 90 драмских дела и десетак опера, а након рата у Српском народном позоришту у Новом Саду. У овом граду је и преминуо 1952. г. Сахрањен је на Успенском гробљу.¹¹⁴²

На градском, Шапраначком гробљу у Врању сахрањен је генерал-мајор Василиј Петровић Логвинов, који је био командант кубанске козачке дивизије која је градила „руски пут“.¹¹⁴³ Упокојио се 1923. г.¹¹⁴⁴ На месном врањском гробљу, по доласку војника руске царске армије у овај град 1921. г., пренети су и остаци генерала Гаврила Фјодоровича Бабијева, који је преминуо на Лемносу. Сахрањен је уз војне почести и

Саопштења 26/1994, 190-191; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 2007, 316-317

¹¹⁴¹ М. Миловановић, „Григорије Иванович Самојлов“, *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994, 255-264; М. Просен, „Прилог проучавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“, *Наслеђе* 3/2001, 89-104; М. Просен, „Послератни опус архитекте Григорија Самојлова“, *ДанС* 49/2005, 46-48; М. Просен, „Творчество архитектора Григория Ивановича Самойлова“, *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья*, ред. О. Л. Лейкинд, Санкт-Петербург 2008, 385-393.

¹¹⁴² А. Арсеньев, *У излучини Дуная: Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, Москва 1995.

¹¹⁴³ А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав. дело*, 287.

¹¹⁴⁴ Интересантно да је помен покојнику служен и у Белом манастиру (на територији данашње Хрватске) и у Пожаревцу. *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-2001: в шести томах*. Том 4. Л-М, сост. В. Н. Чуваков, Москва 2004, 198.

учешће српског пешадијског батаљона. За сам гроб је изабрано почасно место у првим редовима гробља.¹¹⁴⁵

Почаст, међутим, није одавана само појединцима, чија су дела била позната и ван граница Југославије, већ и оним изгнаницима који су оставили трага на локалну средину. Управо ти примери, иако локалног значаја, илуструју однос становништва мањег места према руским избеглицама и бригу о њиховим почивалиштима. Ирена Грицкат (филолог и лингвиста, потоњи редовни члан Српске Академије наука и уметности за језик и књижевност) је у својим мемоарима дала слику једног таквог. Радило се о сахрани лекарке Татјане Корш, која је „била таква, да су Александровчани причали, и тада и педесет година касније, да тако нешто никада није било виђено у њиховим крајевима“¹¹⁴⁶. Трореда коњска запрега, вукла је погребна кола, која су пратили чланови породице и пријатељи, а иза њих, у дужини од више стотина метара, и збијена поворка. „Људи су ишли до удаљеног гробља на брегу, јаукали, називали покојницу српском светитељком.“¹¹⁴⁷ Један од говорника је након сахране изјавио да „ће гуслари једног дана певати о њој, други је рекао: сад си отишла од нас, али ја знам да те овога часа сам руски цар великомученик Николај прима у своје наручје.“¹¹⁴⁸ Александровчани су после извесног времена над хумком покојнице својим средствима подигли бели споменик на којем се налазила фотографија преминуле. Становници вароши су причали: „Ено бели се, бели се тамо њена душа.“¹¹⁴⁹ Грицкат је у својим сећањима подсетила и на чињеницу да је лекарка боравила у Александровцу само шест и по година, похваливши „људскости њених Срба, које је истински волела.“¹¹⁵⁰ Дала је и свој суд о односу мештана према преминулој: „Тања је толико оплакана у својој новој постојбини, колико, ваљда, није ниједан представник милионске руске емиграције у туђини.“¹¹⁵¹

Најпластичнији пример танатополитичке употребе смрти руских избеглица у међуратном периоду у Србији била је погибија мајора Леонида Ј. Рекалова. Учесник Првог светског и грађанског рата, руски емигрант, који је био примљен у југословенску војску као активан артиљеријско-технички капетан, добио је за своју службу чин мајора и одликовање Златном медаљом за ревносну службу. Био је на

¹¹⁴⁵ Новое время, № 45, 17. Об. 1921, 3.

¹¹⁴⁶ И. Грицкат, *У лебдивом ходу. Сећања*, Нови Сад 1994, 137.

¹¹⁴⁷ Исто, 137-138.

¹¹⁴⁸ Исто, 138.

¹¹⁴⁹ Исто, 138.

¹¹⁵⁰ Исто, 139.

¹¹⁵¹ Исто, 139.

служби у артиљеријско-техничком одељењу Министарства војске. На том положају је и пострадао. Наиме, након три експлозије које су се догодиле у Немањиној улици у Београду марта 1931. г., пронађен је још један сумњиви пакет у Зрињској улици (данашњој Ресавској улици). Власти су затражиле од надлежних органа да се на поменути локацију упути стручњак у руковању експлозивом. Послат је Рекалов. Међутим, након што је покушао да пакет узме у руке, одјекнула је експлозија која га је тешко ранила. Пренет је у болницу у којој је био оперисан, али како је „Време“ известило „живот се полако гасио“. И сам краљ Александар је дошао да га обиђе.

О његовој смрти је јавност обавештена речима да је „завршио јуначком смрти на дужности своју војничку каријеру која је била сјајна и пуна најлепших бравура.“¹¹⁵² Већ истог дана о њему је писао као о „жртви злочина бедних плаћеника.“¹¹⁵³ За експлозију су оптужени „непријатељи“ Југославије, иако није прецизирано ко су то били. „Мајор Рекалов, који је јуче пао, биће залога за нашу праведну ствар, као што су биле залога нашег ослобођења и уједињења оне стотине хиљада жртава палих не у подмуклој, злочиначкој, већ у отвореној мушкој борби са нашим непријатељима.“¹¹⁵⁴ Мајор је сахрањен уз највише војничке почести у присуству војске, руске колоније, и „великог дела престонице који је узео учешћа у погребу ове јуначке жртве своје дужности.“¹¹⁵⁵ Његов погреб је описиван као „акт пијетета и пажње према херојском Русу, који је као наш официр пао вршећи свој позив“, и „неми израз револта Београда према плаћеним злочиначким најамницима који су за рачун непријатеља дошли да узнемире мир престонице и да створе себи жртве.“¹¹⁵⁶ Пред капелом Главне војне болнице, у којој је преминуо, од њега се опростио пуковник Шукорац у име Војно-техничког завода из Крагујевца, у којем је раније Рекалов службовао. У свом говору је истакао: „Умиреш далеко од твоје матушке Русије, али не сам самцит и заборављен, већ у загрљају нашем, а тај је загрљај и топао и снажан и прави братски.“¹¹⁵⁷

Затим је спровод кренуо београдским улицама до руске цркве.¹¹⁵⁸ За крстом и кољивом ношени су и знаци војних академија које је Рекалов завршио, док је поворку завршавала батерија пољских топова. У руској цркви, у присуству краљевог изасланика и бригадног генерала Вељковића, преко 150 официра, извесног броја

---

¹¹⁵² Време, 19. 03. 1931, 1.

¹¹⁵³ Исто, 1.

¹¹⁵⁴ Време, 18. 03. 1931, 1.

¹¹⁵⁵ Време, 20. 03. 1931, 3.

¹¹⁵⁶ Исто, 3.

¹¹⁵⁷ Политика, 20. 03. 1931, 4.

¹¹⁵⁸ Исто, 4.

бригадних и дивизијских генерала, представника Народне одбране, руских генерала и официра, извршено је опело. У извештају о овом догађају писано је: „Мала руска црква је била тако густо испуњена да се ни најмањи покрет у њој није могао начинити“; „простор испред ње заједно са вртом, као и цела широка порта око цркве св. Марка била је препуна.“¹¹⁵⁹ Говоре су одржали српски војни прота и руски протојереј Беловидов. Само тело покојника је било изложено у отвореном ковчегу. „Лежао је мученик“, „ онакажен“¹¹⁶⁰. Руси су прилазили да му целивају руку. Затим је спуштен поклопац на ковчег и неколико руских генерала су га изнели и ставили на лафет. Тада је поручник Будисављев из завода у Обилићеву одржао говор који је садржао елементе танатополитике. Он је, наиме, Рекалову смрт представио као ратну жртву и оданост другој домовини – није пао у ратовима „бранећу своју велику отаџбину Русију“ већ „нову отаџбину Југославију“ - „Пао си да би нам показао како се врши света дужност и одана служба Краљу и отаџбини.“¹¹⁶¹ По завршетку говора, поворка је наставила ка Новом гробљу. Сахрањен је уз топовску паљбу.¹¹⁶²

Још један овакав пример представља погибија руског pilota Виктора Михајловича Никитина, једног од прве тројице авијатичара „Аеропута“, Друштва за ваздушни саобраћај, који је настрадао септембра 1933. г. на љубљанском аеродрому. Никитин, учесник Првог светског и грађанског рата¹¹⁶³, који је важио за једног од најбољих и најспремнијих југословенских pilota, требало је да дође од Љубљане до Сушака, али на километар од љубљанског аеродрома је пао иако су били добри временски услови.¹¹⁶⁴ Према извештају комисије команде ваздухопловства, узрок су могли бити магла или грешка у пилотажи, коју је јавност моментално одбацила.¹¹⁶⁵ Вест о погибији pilota (и његовог колеге, Србина) је била праћена патетичним тоновима, попут: „Склопљене су благе и топле, словенске очи Виктора Никитина, продорне и светле. Испод његових сигурних руку падала је свака препрека. По магли, по олуји и кроз буру, и некад, кроз кишу непријатељских метака, пробијао се овај ведри освајач неба, да најзад падне као жртва једног необјашњеног пада.“¹¹⁶⁶ У јавности је његова погибија представљана као општенародна¹¹⁶⁷, а он сам као „један од

---

¹¹⁵⁹ Време, 20. 03. 1931, 3.

¹¹⁶⁰ Исто, 3.

¹¹⁶¹ Исто, 3.

¹¹⁶² Исто, 3.

¹¹⁶³ Време, 14. 09. 1933, 3.

¹¹⁶⁴ Време, 13. 09. 1933, 5.

¹¹⁶⁵ Политика, 16. 09. 1933, 7.

¹¹⁶⁶ Време, 16. 09. 1933, 3.

¹¹⁶⁷ Време, 13. 09. 1933, 5.

најодушевљенијих пионира ваздухопловства који у освајању неба није знао за препреке.¹¹⁶⁸

„Земун је јуче имао најтужнији дан. Кроз његове улице кретала се јуче највеличанственија тужна поворка какву је икад забележио дотле. Достојанствено с помпом која је дошла спонтано, као израз једног искреног и дубоког саучешћа испратио је до вечне куће“ Никитина и српског механичара „чију смрт оплакује цела земља.“¹¹⁶⁹ Према проценама „Времена“, 10.000 људи је присуствовало погребу. „Читав, и званични и незванични, Земун“ и „маса Београђана који су исто тако искрено и од срца похитали да се поклоне сенима двеју светлих жртава нашег националног ваздухопловства. Да искупе један дуг и да својим присуством утру пут унесрећених породица.“¹¹⁷⁰ Тело „незаборавног“ Никитина је из руске православне цркве у Земуну пренето у цркву свете Богородице, у којој је одржано опело. Ковчези настрадале двојице су потом изнесени уз пратњу војне музике и чете пешадијског пука. Тада су полетела три војна и три авиона Аеро-клуба који су кружили за сво време пратње. На челу је ношено кољиво и крстови, затим југословенска и руска одличја Никитина, као и орден „Галипоље“ и венци. Поворка се кретала из Богородичине цркве до земунског гробља. На гробљу је између осталих говор одржао генерални директор ваздухопловног друштва Тадија Сондермајер. Речи које је изговорио су важне са становишта танатополитике. Никитинову смрт је представио као саставни део напретка у југословенског ваздухопловству, али и, чини се, свеукупном развоју Краљевине. Изјавио је да у погибији покојника „народ види жртву у стремљењу ка нечем бољем; они су за њега пионири, који су пали на пољу части.“¹¹⁷¹ „Благ, словенски осмејак твојих плавих очију, уливао је најдубље поверење мајкама које су са својом децом у крилу седале у авион вођен твојом сигурном руком.“¹¹⁷² Помињањем његовог порекла, чини се, успостављане су аналогije са распрострањеном сликом Русије као заштитнице и братске земље и та представа преношена на све њене поданике.

По окончању говора, ковчези су спуштени у раку. Одржано је последње опело уз учешће свештенства и војне музике, кружење авиона и испаливање почасног плотуна.¹¹⁷³

---

¹¹⁶⁸ Време, 14. 09. 1933, 3.

¹¹⁶⁹ Време, 16. 09. 1933, 3.

¹¹⁷⁰ Исто, 3.

¹¹⁷¹ Исто, 3.

¹¹⁷² Политика, 16. 09. 1933, 7.

¹¹⁷³ Време, 16. 09. 1933, 3.

На исти начин на који је и Никитин настрадао, на путу из Љубљане за Сушак је три године касније, 1936. г., погинуо и Михаил Семјонович Јарошенко.¹¹⁷⁴ Заједно са Никитином и Владимиром Стрижевским, био је пионир југословенске саобраћајне авијације.¹¹⁷⁵ Некрополози посвећени њему били су испуњени похвалама о служби Краљевини „иако Рус, са љубављу рођеног сина“. „Пао је на пољу части“, штампа је писала, а његову каријеру представљала као „нов и замашан национални подухват.“¹¹⁷⁶ Сахрањен је уз војне почести поред свог колеге на земунском гробљу.

Поменути погреб је, уз сахрану митрополита Антонија организовану месец дана касније, представљао једну од последњих танатополитички значајних сахрана руских избеглица у међуратном периоду. Приближавањем и почетком светског сукоба, измењен је и званични став по питању прве државе социјализма. Зачеци усвајања новог, прагматичног, принципа у спољној политици Југославије, које је самим тим имало последице на однос Краљевине према руским избеглицама, били су видљиви и самим изгнаницима. Ђорђе Лобачев је писао да је већ од краја маја 1939. г. Југославија започела прве разговоре са Москвом.¹¹⁷⁷ Слично запажање је оставио Василиј Николајевич Штрандман. Пишући о победи српске војске на Церу, присећао се обележавања двадесетпетогодишњице ове битке. „Ко би тада поверовао да после 25 година, наиме 1939. године, а на свечану прославу јубилеја српске победе, нисмо позвани ни ја, који сам имао званични статус у Београду, ни генерал Артамонов... Судаћи по исцрпним новинским извештајима и причама очевидаца, у говорима председника министарског савета Драгише Цветковића, патријарха Гаврила и генерала Душана Трифуновића нису споменути ни цар Николај ни Русија уопште. То је невероватно, али је ипак тако. Моје и Артамоновљево присуство на овој свечаности се сматрало непожељним. Нису желели да се присећају спасилачке руке царске Русије пружене Србији. То је учињено да би се додворили бољшевицима.“¹¹⁷⁸ Јуна 1940. г. Југославија је успоставила дипломатске односе са СССР-ом.¹¹⁷⁹

По објави вести о признању Совјетског Савеза, реаговала је и руска емигрантска штампа, али она која је излазила ван Југославије. Она у Краљевини, попут београдског „Руског гласа“, само је пренела поменуту новост, не дајући притом никакве

---

¹¹⁷⁴ Политика, 16. 07. 1936, 11.

¹¹⁷⁵ Политика, 18. 07. 1936, 11.

¹¹⁷⁶ Исто, 11.

¹¹⁷⁷ Ђ. Лобачев, *нав. дело*, 99.

¹¹⁷⁸ В. Н. Штрандман, *нав. дело*, 386.

¹¹⁷⁹ В. Винавер, „Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа 1940. године“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 45/1966, 5-60.

коментару.¹¹⁸⁰ За разлику од ње, у париском „Стражару“ су демантовани гласови о промени државне политике према руској емиграцији уопште. Ову објаву поткрепили су информацијама да нису укинута емигрантске организације и образовне институције, нагласивши ипак да је овај политички чин Краљевине резултирао укидањем Делегације за заштиту руских избеглица, чиме је емигрантима отежано решавање административних питања. Међутим, „услед разлога, који нису зависили од редакције“, престао је да излази „Царски гласник“ (који је имао поднаслов „орган народног покрета за обнову престола православног цара-самодршца“), с тим да је његов дотадашњи уредник, монархиста Николај Рклицки основао нови.¹¹⁸¹

Реакције, пак, грађана источних крајева Југославије, биле су другачије од поменутих. Њих илуструје дочек који су члановима совјетске делегације који су маја 1940. г. дошли у Југославију – А. Ј. Лаврентијеву, тадашњем посланику у Софији и дописнику агенције ТАСС, Владимиру Морозову, приредили становници Србије, када су гости кренули у обилазак тих делова земље. „Дуж целог пута сељаци у свечаним народним ношњама“; „Људи се тискају, свако хоће да се са њим рукује, желе му добродошлицу, неко пружи чутуру, неко развуче хармонику, поче коло у које се ухвати и Морозов.“¹¹⁸²

У периоду по окончању Првог светског рата, слика бољшевичке односно совјетске Русије није била једнозначна ни једнострана. О тој вишеслојности сведоче речи пуковника Милутиновића, бившег команданта Друге српске добровољачке дивизије у Русији, забележене августа месеца 1918. г. у „Меморандуму о учешћу-интервенцији Срба у Русији“ (написаном по наређењу војводе Живојина Мишића): „Ипак се мора напоменути да се не би желело с наше стране учешће у борбама против Руса, па макар то била и црвена гарда, јер су и то Руси.“¹¹⁸³ Иако су изречене тек неколико месеци по доласку бољшевика на власт, не треба их занемарити. Наиме, слични ставови поновљени су четири године касније када је министар иностраних послова Краљевине СХС Момчило Нинчић изјавио да „наш народ никада не би могао допустити да ми водимо рат противу Русије, макар њоме у овом тренутку управљали и бољшевици.“¹¹⁸⁴ Мита Димитријевић је исте године позивајући становништво

¹¹⁸⁰ Русский голос, 25. 06. 1940, 1.

¹¹⁸¹ Часовой, № 254, 25. 12. 1940, 18.

¹¹⁸² Ђ. Лобачев, *нав. дело*, 100-101.

¹¹⁸³ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 467.

¹¹⁸⁴ Време, 22. 03. 1922, 1.

Краљевине да помогне гладнима у Русији, поновио укорењену фразу о „великом брату“¹¹⁸⁵.

Слика „међуратне Русије“, дакле, није била свођена само на критичке осврте према московским властодршцима. Ипак, у јавном дискурсу је прављена разлика између самог режима и руског народа у првој земљи социјализма, али и аналогија са српским и то на појединачном и колективном нивоу. „Жртва большевичке слободе“¹¹⁸⁶, како је са иронијом аутор чланка именовao Владимира Галактионовича Корољенка¹¹⁸⁷, приповедача и књижевника који је преминуо у Украјини 1922. г. услед глади, као и његова дела поређени су са стваралаштвом Лазе Лазаревића и у томе налажен још један доказ „сродности двеју душа, српске и руске“¹¹⁸⁸. У оквиру једног јавног апела за помоћ гладним 1922. г. штампа је подсећала да „тај народ умире остављен од свију“, „наш добротвор у својим срећним данима.“¹¹⁸⁹ „Он је имао велико братско срце за сва страдања наша. Данас, када он умире са мученичким венцем око чела, као што умиру Божји људи, дошао је тренутак да вратимо дуг братства и захвалности.“¹¹⁹⁰ Припадници руског народа су описивани као „мученици који својим гладним труповима покривају њиве, тржишта и кејове, жртве једног грозног режима насиља или страдалници једне велике идеје као мученици из првог времена Хришћанства.“¹¹⁹¹ „У последњем великом рату Руси су нам учинили много и престали су да нам чине добра тек онда, кад је велика несрећа почела да притискује највећу земљу.“¹¹⁹² Поређење „српске“ и „руске Голготе“ није било апострофирано само у случају руских заробљеника. Глад која је задесила совјетску Русију 1922. г. у јавности је задобила карактеристике страдалништва њених житеља. „Да ли ће руске многомилionске жртве откупити свечовечанске грехове?... У грчењу од мука и умирању од глади, у предсмртним ванземаљским визијама, на лицу Русије, као на лицу разапетог Христа, блиста свечовечанска светлост дубоке руске правде. Она ће победити, руска правда... Јер кроз сваку Голготу иде се ускрснућу и новом ослобођењу.“¹¹⁹³

---

¹¹⁸⁵ Време, 14. 04. 1922, 2.

¹¹⁸⁶ Време, 02. 01. 1922, 1.

¹¹⁸⁷ Корољенко је крајем 1915., почетком 1916. г. писао: „Голгота српског народа није само у леденој Албанији, она се отуд духовно преноси на све словенске народе и кроз умирање српског народа постаје свесловенска Голгота, узвишена Голгота за свесловенско ослобођење.“ Време, 14. 04. 1922, 2.

¹¹⁸⁸ Време, 02. 01. 1922, 1.

¹¹⁸⁹ Време, 23. 02. 1922, 1.

¹¹⁹⁰ Исто, 1.

¹¹⁹¹ Исто, 1.

¹¹⁹² Исто, 1.

¹¹⁹³ Време, 14. 04. 1922, 2.

Завршетак окупације и Другог светског рата, међутим, није довео до побољшања положаја припадника руске емиграције у Србији. Најпре су одмах по окончању војних операција 1944. г., органи НКВД-а и југословенских власти започели акцију саслушавања појединих чланова руских колонија, након чега су уследила хапшења и смештања у логор. Известан број је стрељан (у Белој Цркви изван града), један део депортован (у села Деспотовац, Книћанин, Шушара, Стари Лец и Банатски Карловац), а забележени су и случајеви самоубиства.¹¹⁹⁴

Истовремено, после рата је целокупно избеглиштво било суочено са јавном осудом због ангажовања знатног броја њених припадника у Руском заштитном корпусу, услед чега је на целу емиграцију пала колектина кривица. У штампи је писано да су руски емигранти били оружје уперено против руског народа, као и да је Краљевина Југославија представљала центар белогардејских припрема за оружану интервенцију против Совјетског Савеза.¹¹⁹⁵ Представници ове групације су описивани као „издајничке банде“¹¹⁹⁶ који су „водили лажну и клеветничку кампању против своје домовине и такав став крунисали издајством наше земље и служењем немачким фашистима, смртним непријатељима свих Словена.“¹¹⁹⁷ Истовремено, нова власт, која је у њима видела идеолошког противника и посматрала их са сумњом и подозрењем, спровела је још једну меру – обавезну регистрацију свих Руса у Београду. Сви пријављени су, међутим, задржани у притвору, а преношене су и вести о томе да ће цела заједница бити проглашена ратним злочинцима.¹¹⁹⁸ Тада је интервенисао Савез совјетских патриота¹¹⁹⁹, антифашистичка организација руских емиграната која је формирана током рата и која је помагала Црвеној Армији и Народноослободилачкој војсци Југославије (према меморандуму са краја новембра 1944. г. 6 припадника

---

¹¹⁹⁴ А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, 663-712.

¹¹⁹⁵ Борба, 04. 06. 1945, 1.

¹¹⁹⁶ Политика, 06. 06. 1945, 5.

¹¹⁹⁷ Борба, 05. 06. 1945, 1.

¹¹⁹⁸ А. Животић, „Руска емиграција у социјалистичкој Југославији (1945-1949)“, *Руски некрољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014, 161.

¹¹⁹⁹ О Савезу совјетских патриота: А. Тимофејев, „Савез совјетских патриота – антифашистичка организација руских емиграната у Србији 1941-1945“, *Токови историје* 3/2012, 257-277; А. Ю. Тимофејев, „Деятельность 'Союза советских патриотов' в Сербии в период Второй мировой войны“, *Славянский альманах* 1/2012, 241-257; А. Ю. Тимофејев, „Союз советских патриотов в Сербии“, *Родина* 11/2012, 17-19; Н. А. Ёхина, „История русского Сопротивления... еще не написана' К истории Союза советских патриотов в Югославии в годы Второй мировой войны“, *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына* 1/2014-2015, 174-205; Н. А. Ёхина, „На чьей стороне ты будешь, когда разразится война': К истории Союза советских патриотов в Белграде“, *Российская эмиграция в борьбе с фашизмом. Международная научная конференция*, сос. К. К. Семенов, Москва 2015, 203-237.

организације је погинуло у партизанским јединицама).¹²⁰⁰ Већина притворених је убрзо и ослобођена. Тиме се, међутим, нису завршили проблеми са којим се суочавала руска заједница. По објављивању Резолуције Информбироа 1948. г., изван број њих који су 1946. г. примили совјетско држављанство, ухапшен је, саслушан, а затим послат у логор односно протеран из земље (Мађарску, Бугарску и Румунију¹²⁰¹). Непознати број је умро у логору у Панчеву.¹²⁰² Други талас хапшења и суђења који је уследио крајем 1948. – почетком 1949. г.¹²⁰³, имао је сличне последице.

Треба, међутим, истаћи да поменути однос комунистичке партије према руским емигрантима није био једностран и није се сводио на наведене слике. Сахрана генерал-лајтнанта југословенске армије Фјодора Јевдокијевича Махина је илустративни пример танатополитичке употребе смрти представника руске емиграције, али у другачијем политичком и друштвеном контексту у односу на међуратни период. Махин је био официр руске царске армије, којег је врбовала совјетска обавештајна служба. Члан КПЈ је постао 1939. г. Почетком окупације се придружио партизанима у Црној Гори, радио је у пропагандном одељењу Врховног штаба НОВЈ-а, а потом је био и начелник Историјског одељења Генералштаба.¹²⁰⁴ За своју активност у раду био је одликован и Партизанском звездом првог степена.¹²⁰⁵ Преминуо је у Београду јуна 1945. г.

Његово тело је било изложено у Дому Југословенске армије, из којег је на дан сахране изнето у ковчегу, који је затим положен на лафет.¹²⁰⁶ У складу са уобичајеном праксом, погребна поворка се до Новог гробља кретала градским улицама – улицом Краља Милана, Теразијама, краља Александра¹²⁰⁷, а на њеном челу је ношено одликовање.¹²⁰⁸ Сахрањен је уз војне почести поред споменика браниоцима Београда. Овим чином му је дато почасно место, али и на изван начин прављен континуитет Првог и Другог светског рата (радило се о спајању традиција што је била честа појава у периоду од 1944. г.). Међутим, поставља се и питање да ли се самим избором локације његовог гробног места (односно несахрањивањем у оквиру руске парцеле) желело да

---

¹²⁰⁰ А. Тимофејев, „Савез совјетских патриота – антифашистичка организација руских емиграната у Србији 1941-1945“, *Токови историје* 3/2012, 257-277.

¹²⁰¹ Ђ. Лобачев, *нав. дело*, 204.

¹²⁰² А. Арсењев, „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, 663-712

¹²⁰³ *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, пр. Љ. Димић, М. Милошевић, Београд 2010.

¹²⁰⁴ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 69.

¹²⁰⁵ Борба, 04. 06. 1945, 1.

¹²⁰⁶ Борба, 05. 06. 1945, 2.

¹²⁰⁷ Политика, 06. 06. 1945, 5.

¹²⁰⁸ Борба, 05. 06. 1945, 2.

се дистанцира Махин и његова активност од делатности руске емиграције. У јавности је представљан као „борац за слободу и независност“, чије је „срце куцало не само за његову велику домовину, него и за нашу земљу, и за наше народе“¹²⁰⁹; Својој „другој“ отаџбини је посветио све своје велике способности и сав жар свога широког словенског родољубља.¹²¹⁰ Описиван је као „велики син братске Русије“, првоборац југословенске армије, који је ширењем књига разоткривао лажи које су се „проносиле о братском Совјетском савезу, о његовој снази и јуначкој Црвеној Армији.“¹²¹¹ Сахрани су присуствовали намесник Анте Мандић, чланови Савезне владе са потпредседником Миланом Гролом, чланови АВНОЈ-а, генерали ЈНА предвођени начелником Генералштаба генерал-лајтнантом Арсом Јовановићем, генерал-мајор Раде Хамовић, као и представници Извршног одбора града Београда. Сам списак присутних указује на важност која је придата покојнику, али и значај који је преминули имао. Ипак, са танатополитичког становишта најснажније поруке су носиле речи да је био борац током рата за идеје које су се оствариле. Тиме је поручено да његова смрт није била узалудна.¹²¹² Подвучено је да његова активност није била подударна оној коју су вршили „белогардејци“.¹²¹³ Индикативно је било и то да није поменуто да је био руски емигрант.

У танатополитичком смислу треба истаћи као пример и смрт Владимира Фармаковског, руског емигранта који је био сахрањен о државном трошку. Академик, управник Машинског института Српске академије наука и редовни професор Машинског факултета, он је, наиме, био први машински инжењер који је био изабран за академика Српске академије. Преминуо је 1954. г., а његови посмртни остаци су били изложени у згради ове установе.¹²¹⁴ Најпре је био сахрањен на парцели 96А Новог гробља, да би потом био пренет у гробницу са одговарајућим спомеником у парцелу бр. 80 (преко пута Иверске капеле). На надгробни споменик је постављен рељеф са ликом покојника, дело вајара Николе Јанковића.¹²¹⁵

Са становишта начина на који је перцепирана, али и третирана већина припадника руске заједнице након Другог светског рата, логично је одсуство подршке

---

¹²⁰⁹ Политика, 06. 06. 1945, 5.

¹²¹⁰ Исто, 5.

¹²¹¹ Исто, 5.

¹²¹² Исто, 5.

¹²¹³ Борба, 05. 06. 1945, 2.

¹²¹⁴ Политика, 07. 06. 1954, 6.

¹²¹⁵ В. Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, 212.

државе одржавању њихових гробних комплекса, иако овај политички и идеолошки аспект није представљао препреку у случају међуратне Југославије, која такође није доприносила очувању ових меморијала. Истовремено, не треба занемарити ни ту чињеницу да су и гробови југословенских војника погинулих током Првог односно Другог светског рата и у Краљевини и социјалистичкој Југославији постајали предмет меморијализације и старања државних органа зависно од низа фактора, као и да су многи били запуштени. Током читавог периода од 1918. до 1991. г. кључну улогу у одржавању гробних комплекса емиграната из Русије имале су саме породице, руске заједнице, црква, избегличке организације и удружења некадашњих питомаца кадетских корпуса из Југославије¹²¹⁶. Улога последњих је била посебно значајна у деветој деценији 20. века. На Осмом општекадетском конгресу, који је окупљао бивше ученике ових образовних установа, одржаном 1982. г., формирана је „Комисија за кадетска и руска гробља, већином, у Југославији“. Она је дала предлог да се утврде локације гробних места кадета, учитеља и особља сахрањених на гробљу у Белој Цркви и да се, потом, састави списак преминулих, као и да се образује стална комисија која би се старала о тим гробовима и уредила их. Сви предлози су били прихваћени.¹²¹⁷ Ова иницијатива ће потом резултирати подизањем споменика на гробљу у том банатском граду, једном од малобројних посвећених руским емигрантима.

2. 4. Споменици и надгробници руске емиграције

Надања у скорашњи повратак у отаџбину представљала су саставни део избегличке свакодневнице. Немирење са животом изван домовине је почетком 1920-тих година одсликао Дмитриј Скринченко: „Треба размишљати о сигурнијој заради, ако с пролећа не буде било могуће вратити се у Русију. Немогуће! Је ли то могуће? Страшно је мислити о томе!“¹²¹⁸ О овој уверености у краткоћу боравка у избеглиштву, сведочи фраза која је била популарна у трећој деценији 20. века. То је било „седење на коферима“. „Свако од нас се надао да то није тако, да је то привремено, и да ће ипак некакво решење бити нађено.“¹²¹⁹ Оваквих уверења се, међутим, припадници старије генерације нису одрицали чак ни 1939. г. „Само врло мало нас, генерације која је била

---

¹²¹⁶ А. Карпов, „О Русском учатке Православного Кладбища в Белой Церкви, Югославия“, *Кадетская перекличка* 40/1986, 127.

¹²¹⁷ „Восьмой общекадетский съезд в Лос Анжелесе“, *Кадетская перекличка* 32/1983, 10, 18.

¹²¹⁸ Д. В. Скринченко, *нав. дело*, 65.

¹²¹⁹ Цит. према: М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану(1920-1940)*, 448.

на водећим положајима уочи револуције, могао је да се снађе у катастрофалним променама, које су настале. Огромна већина живи и данас, као у... сну. Она се нада, да ће једног дана, - као у бајци, - спустити завесу те страшне драме и вратити се старо добро време. Не треба њих осуђивати, нити им пребацивати. Може ли човек који је преко пола века живео у приликама старе Русије, да се одрекне те фантазије, да се то доба неће вратити? Та мисао, - то је једино, што још даје воље за живот.¹²²⁰ Међутим, и припадници српског народа су били истих уверења. У том смислу треба интерпретирати натписе у новинама да ће тело Врангела остати у Београду до повратка у отаџбину¹²²¹, али и изјаву митрополита загребачког Доситеја који је изразио уверење да ће се „средити прилике“ и да након тога „неће више бити руских емиграната.“¹²²² Још категоричнији је био српски свештеник у Љубљани који је 1931. г. изјавио да ће „Русија васкрснути и сви ви ћете се вратити у отаџбину.“¹²²³ За разлику од наведених лица, малобројни појединци су се, пак, резигнирано помирили са реалношћу. Николај Јегорович Врангел, отац генерала Петра Николајевича, забележио је: „Живот се ближи крају. Долази смрт-избавитељица. Остаје да се закључи рачун. Русије више нема.“¹²²⁴

Живот и потом смрт у изгнанству су наметали потребу за обележавањем и ове сурове реалности ван отаџбине, али и оних који нису дочекали повратак у своју домовину. Најилустративнији пример је свакако представљао споменик подигнут у Галипољу 1921. г. Изграђен по пројекту архитекте, потпоручника Н. Н. Акатјева у форми римско-сиријске гробнице односно маузолеја, његова градња је уследила по објави наређења генерала Александра Павловича Кутепова, којим су позвани руски војници и официри да „обнове обичаје из старине када је сваки преживели војник носио у свом шлему земљу у заједничку гробницу, где је расла величанствена хумка.“¹²²⁵ „И нека хумка, коју смо ми изградили на обали Дарданела дуги низ година чува пред целим светом сећање на руске хероје.“¹²²⁶ Оваквом идејом су се, чини се, руководили и руски изгнаници у Србији.

Осим руске спомен-костурнице на Новом гробљу и извесног број меморијала посвећених војницима царске армије погинулим током Првог светског рата,

---

¹²²⁰ Време, 29. 10. 1939, 12.

¹²²¹ Политика, 07. 10. 1929, 7.

¹²²² Време, 10. 07. 1934, 5.

¹²²³ Часовой, № 64, 15. 09. 1931, 16.

¹²²⁴ Н. Е. Врангель, *Воспоминания : от крепостного права до большевиков*, Берлин 1924, 257.

¹²²⁵ *Русские в Галлиполи 1920-1921 : сборник статей, посвященный пребыванию 1-го армейского корпуса Русской армии в Галлиполи*, ред. Г. Ф. Волошин, В. К. Миронович, В. В. Полянский, П. С. Савченко, В. В. Саханев, С. М. Шевляков, Берлин 1923, 275-276.

¹²²⁶ Исто, 276.

подигнутих пре свега средствима чланова руских колонија, организација и појединаца, у периоду од 1918. до 1991. г. у Србији је забележена градња само неколицине меморијала посвећених искључиво руским избеглицама. Претпоставља се да је главни разлог томе био финансијске природе, с тим да су револуционарне промене које су наступиле по завршетку Другог светског рата произвеле још једну потешкоћу – идеолошку различитост.

У селу Корбевац, у близини Врања, подигнут је споменик кубанским козацима – емигрантима, који су погинули у овом месту градећи у периоду од 1921. до 1925. г. пругу Врање – Босилеград, такозвани „руски пут“.¹²²⁷ Ово обележје, висине 5 m, које је имало форму засечене пирамиде на чијем врху се налазио крст, било је посвећено: „Кубанска козачка дивизија – браћи козацима који су умрли у изгнанству 1921-1925. г.“¹²²⁸ Недалеко од овог, у селу Бесна Кобила је подигнут још један меморијал у форми обелиска кубанским козацима. Налазио се у близини гробова козака.¹²²⁹

На градском православном гробљу у Вршцу, руска колонија је 1927. г., на иницијативу локалног одсека Савеза руских официра¹²³⁰, подигла споменик пирамиду-обелиск посвећен „Официрима и војницима руске царске војске и Русима који су овде сахрањени“. Касније је, међутим, овом споменику дат другачији смисао. Наиме, с циљем очувања имена преминулих емиграната чији су гробови били обележени само дрвеним крстовима, она су клесана на поменути споменик. Услед ограничености простора, на обелиску су била исписана само 52. Иначе, меморијал је био украшен знамењем императорске Русије – двоглавим орлом, који је уништен по окончању Другог светског рата (као и ројалистичка и монархијска обележја у земљи попут оних на централним здањима у Београду), па је постављено ново обележје - крст.¹²³¹

---

¹²²⁷ У извештају посланства из Београда Москви 1991. г. је писало да „никаких белогардејских или монархистичких обележја на њему нема“. АВП РФ, ф. 202, оп. 52, п. 230, д. 5. Аутор се захваљује др Георгију Николајевичу Енгелхарту који нам је указао на овај документ.

¹²²⁸ М. Јовановић, „'Херој је мртав - идеја је бесмртна': Символика смрти и погребних ритуала у избеглиштву (Пример Руског избеглиштва на Балкану)“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 55.

¹²²⁹ АВП РФ, ф. 202, оп. 52, п. 230, д. 5.

¹²³⁰ *Возрождение*, № 771, 13. 07. 1927, 3.

¹²³¹ А. А. Рогаткин, „Русская колония в Вршаце“, *Русские в Сербии. Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века. Русская эмиграция в Сербии. Россияне в Сербии - последних 60 лет и сегодня*, сос. А. Ю. Тимофеев, А. Б. Арсеньев, Белград 2009, 194.

Фотографије бр. 15 и 16 – Споменик „Официрима и војницима руске царске војске и Русима који су овде сахрањени“ у Вршцу
извор: Градска библиотека Вршца

У периоду до почетка Другог светског рата, подигнут је још један меморијал. Ради се о спомен-гробници некадашњих припадника руске војске и флоте, који су емигрирали из отаџбине и потом преминули у Београду. То су били чланови већ поменутог удружења „Руска народна војска“. Подигнута на руској парцели на Новом гробљу у форми једноставног надгробног обележја, попут споменика Руске славе, садржавала је симбол ополченског крста – амблема организације. Са овим меморијалом је делила и име иницијатора – то је био Михаил Фјодорович Скородумов.¹²³² Узимајући у обзир чињеницу да је статус „бесплатне гробнице“ добила 1937. г., али и датуме постављања околних споменика, њено постављање се датује 1936-1937. г.¹²³³

Период окупације је, како је наведено, произвео иницијативу за подизање заједничког крста Русима који су се упокојили у Кикинди, али је ова идеја остала неостварена. Мање спомен-обележје је, пак, током тог периода подигнуто у Смедереву.

¹²³² А. Тимофејев, Д. Кремић, *нав. дело*, 286; В. Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, 211.

¹²³³ Подаци Управе Новог гробља, добијени од др Виолете Обреновић.

Наиме, у оквиру спомен-костурнице¹²³⁴, посвећене страдалим у експлозији муниције 1941. г. и подигнуте на иницијативу Милана Недића годину дана касније, постављена је и спомен-плоча посвећена „браћи Русима преминулим далеко од своје отаџбине и сахрањеним у периоду од 1920 до 1942. г.“ на Православном гробљу. На плочи су била уклесана имена преминулих.

Од, пак, надгробних споменика представника руске емиграције, издваја се један постављен на православном гробљу села Будисаве, у околини Новог Сада. То је јединствен надгробни споменик на територији Србије – камени саркофаг. Он је припадао Анатолију Николајевичу Розеншилду фон Паулину, тевтонском витезу по пореклу, учеснику Првог светског и грађанског рата, генерал-лајтнанту руске армије који је био у личној пратњи императора Николаја II. Преминуо је 1929. г. у Новом Саду¹²³⁵ и сахрањен је о државном трошку на Успенском гробљу.¹²³⁶ Међутим, смрћу његове ћерке, Александре Анатолијевне Сердјукове, која је била председница новосадског огранка Руске матице¹²³⁷, професорка гимназије и публициста, овај надгробни споменик је 1978. г. пренет на сеоско гробље, на које је сахрањена Александра, с обзиром да се у то време престало са сахрањивањем на Успенском гробљу. На споменику је био уклесан племићки грб породице Розеншилд фон Паулин, као и тевтонски крст. Сам надгробник је био рад непознатог аутора (могуће и каменоресца), израђен по узору на фотографију споменика истоветне форме подигнутог у Петрограду. Та фотографија је, наиме, била објављена у публикацији „Руски некропол“, аутора Николаја Грационовича Пјотровског¹²³⁸ у Варшави 1929. г.¹²³⁹

---

¹²³⁴ О костурници: В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 421-425.

¹²³⁵ Био је и председник новосадског одсека Друштва руских официра у Краљевини СХС. Према наводима руске емигрантске штампе која је излазила у Паризу, организовао је и ујединио све новосадске војне установе – Савез инвалида, Савез официра Генералштаба и др. Возрождение, № 1701, 28. 01. 1930, 5.

¹²³⁶ *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-2001: в шести томах.* Том 6. Пос-Скр, книга первая, сост. В. Н. Чуваков, Москва 2005, 252.

¹²³⁷ А. Арсењев, „Руси у Бачкој“, *Бачка кроз векове: Слојеви културе Бачке. Зборник радова*, 727.

¹²³⁸ Н. Г. Пјотровски, по пореклу Пољак, био је археолог и историчар уметности. Завршио је Археолошки Институт у Санкт-Петербургу. Под руководством украјинског историчара уметности Ханенка, учествовао је у експедицијама по Сибиру и Далеком Истоку где је прикупљао материјале за музејске колекције. Привремена влада га је 1917. г. поставила за члана комисије за очување ризнице Ермитажа. На том положају је остао и после октобра 1917. г. када је на чело комисије дошао Анатолиј Луначарски. У Петрограду је у периоду од 1914. до 1919. г. изучавао надгробне споменике на градским гробљима. *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-1999: в шести томах.* Том 5. Н-П, сост. В. Н. Чуваков, Москва 2004, 462.

¹²³⁹ Предлог одлуке о утврђивању гробног места и надгробног споменика Александре Анатолијевне Розеншилд фон Паулин Сердјукове на православном гробљу у Будисави за споменик културе.

Фотографија бр. 17 – камени саркофаг Анатолија Николајевича
Розеншилда фон Паулина

Извор: Завод за заштиту споменика културе Града Новог Сада

У периоду после завршетка Другог светског рата, пак, познато је постављање једног меморијала руским избеглицама. Наиме, 1986. г. бивши кадети корпуса су, у оквиру руске парцеле тамошњег гробља, својим средствима подигли мермерни обелиск¹²⁴⁰ у спомен на питомце, наставнике¹²⁴¹ и особље руских школа преминулих у периоду од 1920. до 1944. г. Идеја подизања обележја (гробнице) родила се 1982. г. и била је повезана са страховањима некадашњих ученика да ће постојећи гробови кадета и професора белоцркванских Кримског и Првог руског корпуса великог кнеза Константина Константиновича бити уништени (као што је то био случај са оним на старом гробљу у Сарајеву), али и тешким стањем у којем се налазила парцела – многи крстови су били оборени, простор је зарастао травом и шибљем¹²⁴². Међу заговорницима ове идеје издвајали су се некадашњи питомци кадетских корпуса – архитекта Григориј Иванович Самојлов, грађевински инжењер Владимир Тимофејевич

Документација Завода за заштиту споменика културе Града Новог Сада. Аутор се захваљује др Ђорђу Србуловићу. Предлог да се овај споменик прогласи спомеником културе датира из јуна 2015. г.

¹²⁴⁰ Бјоллетен. Орган вези групу бивших кадет в Југослави, № 1, 1987.

¹²⁴¹ И у Сарајеву, на Војном гробљу се у централном делу парцеле на којој су сахрањивани питомци-ученици тамошњег кадетског корпуса, налази споменик у форми мраморног крста са натписом „Мир Вам“ који је био постављен на високи камени пиједестал украшен такође крстом ордена Александра Невског. Он је најпре служио као нека врста обележја, да би потом одлуком војне команде био предат корпусу и претворен у споменик кадетске парцеле. Био је свечано освећен 1925. г. Новое время, № 1320, 23. 09. 1925, 3.

¹²⁴² А. Карпов, „О Русском участке Православного Кладбища в Белой Церкви, Югославия“, *Кадетская перекличка* 40/1986, 127.

Собољевски, Алексеј Иванович Постников, Леонид Иванович Бородкин. Последња двојица, који су учествовали и у обнови Руске костурнице на Новом гробљу, била су изабрана за првог председника одбора, односно његовог заменика. Израђено је било неколико пројеката, али су се издвојила два – један Самојловљев (под називом „Три таласа“) и други, нешто скромнији, Собољевског („Схема В-1“) ¹²⁴³.

Наиме, на првом окупљању прихваћена је била скица Григорија Ивановича, којом је била предвиђена градња капеле-гробнице у форми руског шлема у коју би били пренети земни остаци. Ову одлуку, тачније реализацију прве фазе која је подразумевала пренос у једноставну гробницу од гвожђа и бетона (после које би, зависно од финансијских могућности, уследила и изградња саме гробнице према постојећем пројекту), потврдио је Девети конгрес кадета који је био одржан у Њујорку 1984. г. ¹²⁴⁴ Међутим, убрзо је након анализирања могућности реализације Самојловљевог пројекта меморијала са финансијског становишта (односно знатних средстава који би били неопходни за његово остварење), њујоршко удружење кадета, финансијер овог обележја, поверио израду новог пројекта Собољевском. Он је израдио три варијанте споменика, а Самојлов још једну ¹²⁴⁵. ¹²⁴⁶ У заоставштини Григорија Самојлова у Музеју науке и технике у Београду сачувана су два пројекта – једна скица руског спомен-обележја из 1985. г., друга руске спомен-капеле са гробницом. Први пројекат је подразумевао постављање руског мермерног крста између два полукружна крила са плочама (нажалост, натписи на њима су нечитљиви) ¹²⁴⁷, на које се са обе стране настављају клупе. Цело обележје је било на уздигнутом постаменту. ¹²⁴⁸ Другим је пројектовао капелу висине 7m, на чијем се врху налазио шестокраки крст. Садржавала је посвету на руском језику: „Ви сте, рођени, заслужили сећање и вечни покој“, и представу св. Ђорђа како убија аждају. На улазу у богомољу налазио се трнов венац. ¹²⁴⁹

¹²⁴³ „Доклад В. Т. Соболевског“, *Кадетская перекличка* 42/1987, 122.

¹²⁴⁴ „Слово Гв. Кап. В. А. Высоцкого кадета I К. К.“, *Кадетская перекличка* 37/1984, 14, 16-17.

¹²⁴⁵ Према испитивању које су спровели Собољевски и његови сарадници међу некадашњим питомцима који су у том периоду живели у Југославији (њих укупно 43), 27 се изјаснило за пројекат Собољевског, а 2 за Самојловљев (с тим да изврстан број није учествовао у анкети). „Доклад В. Т. Соболевског“, *Кадетская перекличка* 42/1987, 122.

¹²⁴⁶ А. Карпов, „О Русском участке Православного Кладбища в Белой Церкви, Югославия“, *Кадетская перекличка* 40/1986, 129.

¹²⁴⁷ Пројекат „Руско спомен обележје на гробљу у Белој Цркви“, Музеј науке и технике, Заоставштина Григорија Самојлова.

¹²⁴⁸ М. Prosen, *Život i delo arhitekta Grigorija Samojlova*, diplomski rad. Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd 2003, 113.

¹²⁴⁹ Пројекат „Руска спомен капела на гробљу у Белој Цркви“, Музеј науке и технике, Заоставштина Григорија Самојлова.

Коначна одлука је донета 1985. г. Управа се одлучила за скицу „Схема В-1“ с тим је била предвиђена само градња споменика, а не гробнице. Остварење идеје о ексхумацији земних остатака није било могуће из више разлога – неопходно је било тражити дозволу од рођака покојника за пренос земних остатака; затим противљење појединих од њих, немогућност преноса костију оних Руса у чија гробна места су у потоњем периоду сахрањивани и Срби. Услед наведених разлога, одустало се од првобитне замисли.¹²⁵⁰

Иначе, одобрени план је поред Собољевског потписао и инжењер Александар Константинович Карпов (такође некадашњи кадет). Сам меморијал у стилу руске шаторске цркве (на њеном врху се уместо куполе налазио шатор)¹²⁵¹, подигнут је настојањима Владимира Тимофејевича, који је био руководилац изградње овог меморијала.¹²⁵² Наиме, уз дозволу власти оформљена је група коју су чинили некадашњи кадети, који су и званично истакли захтев за подизањем овог споменика. По добијању позитивног одговора, закључили су уговор са управом белоцркванског гробља, којим им је поверена брига о овом меморијалу. Истовремено је исплаћена и такса за продужење рока почивања покојника (до 50 година – 2035. г.), с тим да су кадети добили потврду да ће спомен-обележје и по истеку тог периода бити сачувано, односно биће под заштитом државе као историјски споменик¹²⁵³.

Меморијал¹²⁵⁴ од белог мермера, чији је врх украшавао „руски“, осмокраки, крст (симбол који се, иначе, налазио и на белој плочи обележја), 1987. г. осветио је тадашњи владика банатски Амфилохије уз садејство тројице локалних свештеника.¹²⁵⁵ На споменику су биле уклесане следеће речи: „Упокоји, Господе, душе раба твојих! У вечни спомен на ученике, учитеље и особље руских школских установа у Југославији 1920-1944“¹²⁵⁶; „Спавајте спокојно далеко од родне земље, драги пријатељи. Успомену на вас сачуваћемо ми, житељи те земље“.¹²⁵⁷

---

¹²⁵⁰ А. Карпов, „О Русском участке Православного Кладбища в Белой Церкви, Югославия“, *Кадетская перекличка* 40/1986, 129.

¹²⁵¹ „Доклад В.Т. Соболевского“, *Кадетская перекличка* 42/1987, 123.

¹²⁵² А. Б. Арсеньев, „К 25-летию Кадетского объединения в Белграде – Сербия (1983-2008)“, *Кадетская перекличка* 80/2009, 280-281.

¹²⁵³ „Доклад В. Т. Соболевского“, *Кадетская перекличка* 45/1988, 114.

¹²⁵⁴ За градњу споменика утрошено је 1.100.000 динара. „Доклад Ревизионной Комиссии объединения кадет в Нью-Йорке“, *Кадетская перекличка* 45/1988, 117.

¹²⁵⁵ „Доклад В. Т. Соболевского“, *Кадетская перекличка* 45/1988, 113.

¹²⁵⁶ А. Карпов, „О Русском участке Православного Кладбища в Белой Церкви, Югославия“, *Кадетская перекличка* 40/1986, 129.

¹²⁵⁷ „Доклад В. Т. Соболевского“, *Кадетская перекличка* 42/1987, 123.

Фотографија бр. 18 – Скица „Схема В-1“ Собољевског и Карпова
Извор: А. Карпов, „О Руском учатке Православного Кладбища
в Белой Церкви, Югославия”, Кадетская перекличка 40/1986, с. 130

Анализирајући натписе на поменутиим меморијалима, приметан је њихов искључиво информативни карактер, умерен тон и одсуство било какве форме објашњења разлога који су приморали Русе да напусте отаџбину. То се може објаснити и чињеницом да њихова смрт у избеглиштву није била најнепосредније повезана са борбом против Црвене Армије и грађанским ратом (иако њихов одлазак јесте).¹²⁵⁸ Међутим, учешће изгнанника у српском меморијалном градитељству и грађевинским подухватима, који су задобили карактер државних пројеката, носило је јасне политичке поруке.

Градња идентитета кроз архитектуру¹²⁵⁹ и подизање монументалних здања, представљала је сегмент у којој су били активни руски емигранти у међуратном периоду. Ангажовање управо архитеката избеглих из Русије за пројектовање и градњу најважнијих зграда¹²⁶⁰ – симбола државне власти и идеологије (од Краљевског двора на Дедињу, династичког маузолеја на Опленцу, здања министарстава до Генералштаба), сведочило је о потреби режима да се легитимише. Та архитектура је

¹²⁵⁸ У Совјетској Русији је, пак, подизање споменика на заједничким гробницама „жртава колчаковштине“ у Новосибирску и Томску носило другачије поруке, углавном танатополитичке. Е. И. Красильникова, „Создание мемориалов на братских могилах "жертв колчаковщины" в Новосибирске и Томске: политический заказ и диалог с традицией (1920-1930-е гг.)“, *Вестник Кемеровского государственного университета* 2/2014, 48-53.

¹²⁵⁹ А. Игњатовић, *Југословенство и архитектура 1904-1941*, Београд 2007.

¹²⁶⁰ К. В. Никифоров, „Русский Белград“, *Славяноведение* 4/1992, 39-45; А. Кадијевић, „Допринос русских немара–емиграната српској архитектури између два светска рата“, *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994, 243-254; А. Кадијевић, „Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата“, *Годишњак града Београда* 49-50/2002-2003, 131-142.

учествовала у стварању представе о новој југословенској држави као империји са једним центром моћи (сходно погледима елите о значају Србије и Срба у монархији). Истовремено, одбацивање модернизма као архитектонског стила са левичарским конотацијама, које је постојало у редовима руских неимара у Југославији, указивало је и на антикомунистичку оријентацију и наручилаца – властодржаца и реализатора – придошлица. А само комунистичко искуство је чинило још једну карику у ланцу аналогича којим је потврђивана блискост и подударност, у историјском смислу, два народа. Ипак, са идентитетског аспекта, важније је било истицање сличности између положаја руског народа у доскорашњој империји и српског у новоформираној Краљевини СХС. Радило се, наиме, о политичком првенству које је припадало овим народима, а коју су и приказивали у архитектонској форми и руски градитељи. Такође, аналогиче су проналажене и у повлачењу српске војске и народа преко Албаније и избеглиштву на Крф са напуштањем отаџбине након Октобарске револуције.¹²⁶¹ „Кад се наш воз зауставио, свештеник, а то је био професор гимназије, протосинђел Венијамин (сада епископ Браничевски), поздравио нас је са „добро дошли међ' рођену браћу“ и пожелео нам је скори повратак, јер је и он сам искусио да не постоји место, које може бити топлије од родног дома“¹²⁶², присећао се протопрезвитер Петар Беловидов. Тај последњи егзодус су углавном чинили они који су са собом носили старе руске традиције (и доживљавали себе као њене настављаче), они који су били представници царске Русије, која је пружила помоћ Краљевини Србији током Првог светског рата.¹²⁶³ Уосталом, као што је већ истакнуто, Радован Кошутић је 1922. г. ту мисао сажео у једну реченицу: „Да није било Русије, не би било ни Србије.“

Овај цитат у великој мери објашњава однос послератне државе према избеглицама. Идеја о „враћању дуга“ је у овој форми први пут представљена априла 1921. г. Њу је формулисао Коста Кумануди, тадашњи министар финансија који је изјавио: „Ми смо руски дужници, и материјални и морални. Наша нова држава постала је благодарнећи оној Русији, која је одмах сутрадан после ултиматума Аустро-Угарске, не оклевајући ни једног тренутка, извукла свој тешки мач из корица у одбрану малих народа.“¹²⁶⁴ Ову идеју, посебно прихваћену у источном делу Краљевине, илуструје извештај упућен Сергеју Николајевичу Палеологу, владином опуномоћенику за

¹²⁶¹ А. Ignjatović, „Razlika u funkciji sličnosti: arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog identiteta“, *Tokovi istorije* 1/2011, 68-72.

¹²⁶² Цит. према: А. В. Тарасјев, *4 духовника*, Београд 2013, 249.

¹²⁶³ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 204.

¹²⁶⁴ Цит. према: М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije* 1-2/1995, 100.

смештај руских избеглица 1920. г: „Пре свега потребно је приметити необично топао, чак одушевљен однос Срба према Русима без разлике. Првим групама руских избеглица које су дошле из Одесе приређивани су тријумфални сусрети током читавог пута којим су ишли, са учешћем највиших представника војних и грађанских власти и мноштвом народа који је радосно поздрављао Русе.“¹²⁶⁵ Сличан утисак¹²⁶⁶ је забележио, при доласку у Параћин и отац Петар Беловидов. „Свакој избеглици су давали парче белог хлеба, шољу топлог чаја и јаје. Таква пажња и дирљива брига изазвали су искрену захвалност свих нас изгнаника из рођене земље, који, чинило се, нису никоме потребни...“¹²⁶⁷

Међутим, старе традиције и доследан антибољшевички став нису биле једино обележје емигрантске популације која се доселила у Краљевину – парола „За Веру, Цара и Отацбину“ представљала је идеју око које су се окупљала лица монархистичког уверења (у Југославији 80-90% политички активних избеглица).¹²⁶⁸ Наиме, као што је наведено 90-95% изгнаника је исповедало православну веру и тај религијски елемент је био још једна спона блискости између руског и српског народа, једног од три конститутивна у југословенској средини. С обзиром да је овај аспект, истовремено, поред историје, традиције и језика представљао једну од линија разлике са друга два државнотворна народа, конструкција слике Руса и Русије је била начин за уобличавањем српског националног идентитета.¹²⁶⁹

---

¹²⁶⁵ Цит. према: М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 244.

¹²⁶⁶ Сличну атмосферу је забележио представник иностраног одељења ГПУ у Бечу: „Срби – пријатељи старе Русије, за све су им излазили у сусрет, и Руси, обасипани пажњом са свих страна, осећали су се скоро као код куће.“ „Сообщение резидента Иностранного отдела ГПУ в Вене с изложением доклада генерала П.Н. Врангеля о реорганизации Русской армии, передислокации ее из Турции на Балканы и по другим вопросам“, *Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы*. Том II, Москва 2001, 112.

¹²⁶⁷ Цит. према: А. В. Тарасјев, *нав. дело*, 249.

¹²⁶⁸ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, 62-64.

¹²⁶⁹ А. Ignjatović, „Razlika u funkciji sličnosti: arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog identiteta“, *Tokovi istorije* 1/2011, 66.

3. ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ ВОЈНИКА ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ

У ПЕРИОДУ ОД 1941. ДО 1953. Г.

3. 1. Култура сећања на Други светски рат у Југославији и њени актери

На Трећем заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије августа 1945. г. Јосип Броз је поводом свог пута у Москву септембра 1944. г. изјавио: „пошто је Црвена Армија већ скоро била стигла на границу наше земље, било је потребно да се споразумимо о координацији операција, а осим тога ја сам замолио совјетску владу да трупе Црвене Армије пређу преко границе у Источну Србију и да заједнички са нашим снагама помогну ослободити Србију и Београд.“¹²⁷⁰

Долазак јединица Црвене Армије на територију Србије у јесен 1944. г. са војно-стратешког становишта био је неминован.¹²⁷¹ У званичном саопштењу ТАСС-а објављен као молба совјетске команде Националном комитету ослобођења Југославије (НКОЈ) и Врховном штабу Народноослободилачке војске (које је имало за циљ јачање ауторитета последњих и потом легализацију власти југословенских партизана успостављену по ослобођењу територија¹²⁷²), уследио је након завршетка операција вођених у Бугарској и Румунији крајем августа 1944. г.

Крајем септембра месеца јединице Трећег Украјинског фронта под руководством маршала Фјодора Ивановича Толбухина, прешле су Дунав код Неготина, сусреле се са јединицама Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) и започеле заједничке тешке борбе у источној Србији. До 10. октобра ослобођена је територија од Књажевца до Доњег Милановца и Велике Плане. Уследио је даљи продор ка Шумадији једног дела совјетских трупа, другог ка Краљеву и Нишу и трећег у правцу Пожаревца. Након спајања са јединицама НОВЈ код Велике Плане 10. октобра, нападнут је Београд. Започета 14., Београдска операција је завршена 20. октобра. По ослобођењу главног града, започето је форсирање Дунава које је окончано почетком новембра победом у бици код села Батине¹²⁷³. Преласком ове реке олакшана је Будимпештанска операција.

---

¹²⁷⁰ Политика, 09. 08. 1945, 1.

¹²⁷¹ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 322.

¹²⁷² Н. Б. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941-1945)*, 154-157; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 321-322.

¹²⁷³ Исто, 325-333.

Током борби у источној Србији, јединице Другог Украјинског Фронта које су крајем септембра прешле из Румуније на територију Баната, почетком октобра су у садејству са снагама НОВЈ-а ослободиле тај део Војводине, а средином месеца су отпочела дејства у Бачкој. По окончању операција у источном Срему, почетком новембра совјетске и југословенске трупе су избиле на линију Илок-Ердевик-Мартинци и формирале Сремски фронт. Борбе које су трајале до краја јануара су након периода стабилизације окончане пробојем фронта 12. априла 1945. г.¹²⁷⁴

Према новијим истраживањима, у војним операцијама на територији Србије, учествовало је 300.000 војника совјетске армије и по најоптимистичнијим проценама 40.000 припадника НОВЈ-а.¹²⁷⁵ О броју погинулих и преминулих Црвеноармејаца сачуван је, пак, податак који се односи на целу Југославију – више од 9.000¹²⁷⁶, док се процењује да је у борбама за ослобођење главног града страдало око 1.000 (у списку, који је очигледно саставила совјетска страна, иако непотпуном, налази се 1.162 имена погинулих на територији града Београда¹²⁷⁷). Бројка од више од 9.000 настрадалих совјетских бораца указује на тежину вођених војних операција и улогу Црвене Армије у њима. Уједно он је показатељ и бројности гробних комплекса њених војника на територији Србије.

Успостављањем нове, комунистичке власти, легализоване и уз спољнополитичку подршку Совјетског Савеза који је путем поменуте молбе о доласку Црвене Армије на територију Југославије фактички признао тај режим¹²⁷⁸, наступиле су револуционарне промене које су захватиле разне аспекте југословенског друштва.

---

¹²⁷⁴ О војним операцијама на територији Србије: *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва 1960; *Beogradska operacija*, red. maršal Sovjetskog Saveza S. S. Vičuzova i general-pukovnik JNA R. Namovića, Beograd 1964; В. Ф. Толубко, Н. И. Барышев, *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых дей-ствиях советских танкистов в Белградской операции*, Под редакцией и с предисловием В. Ф. Чижва, Москва 1968; Љ. Пајовић, *Сремски фронт: 1944–1945*, Beograd 1979; *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945: (Zbornik dokumenata)*, knj. 2, рг. М. Borković, Beograd 1981; *Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945*, II, Beograd 1984; Д. Тмушић, *Сремски фронт: 23. X 1944 – 13. IV 1945*, Нови Сад 1987; Н. Б. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941-1945)*, Beograd 1988; *Beogradska operacija*, рг. D. A. Volkogonov, S. Joksimović, Beograd 1989; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 318-333.

¹²⁷⁵ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 320.

¹²⁷⁶ Информација о уређивању и одржавању гробаља палих бораца савезничких армија у Југославији и гробаља југословенских држављана у иностранству, стр. 3, АЈ, КПР 837-II-3-е-2/29. Према подацима генералштаба Црвене Армије, 4.350 војника је погинуло у Србији до почетка Београдске операције (која је трајала 20. септембра-20. октобра). *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил*, ред. Г. Ф. Кривошеев, Москва 2001.

¹²⁷⁷ АЈ, Савез удружења бораца народноослободилачког рата (СУБНОР) 297 (II), к. 1008.

¹²⁷⁸ Н. Б. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941-1945)*, 154-157; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 322.

Сама промена идеолошког карактера власти је изискивала истицање дисконтинуитета са претходним политичким системом и она се огледала и у уклањању, измени, замени или преозначавању спољних, декоративних обележја и симбола¹²⁷⁹ дотадашње власти^{1280, 1281}. Њиме је мењана и култура сећања, активност која је била саставни део смене режима односно династија и чији се корени у 20. веку у Србији могу пратити од Мајског преврата¹²⁸² 1903. г.

Након Другог светског рата промене овог карактера су остварене на женским фигурама и скулптурама – попут персонификације Југославије, делу вајара Ђорђа Јовановића, постављеном на куполу здања предратног Министарства финансија, којој је круна у руци замењена буктињом¹²⁸³ (као и на представи на Споменику палим Шумадинцима Антуна Аугустинчића¹²⁸⁴). Узимањем круне¹²⁸⁵ из руку ових фигура и на симболичкој равни је представљена промена државног уређења. И детронизација династије Карађорђевић је у материјалној, архитектонској форми показана деконструкцијом њихових споменика. Тако је после ослобођења града уклоњен споменик краљу Александру у Крагујевцу¹²⁸⁶, а онај у Лесковцу је срушен експлозивом¹²⁸⁷. Тиме је у јавном простору настала, у визуелном смислу, празнина коју су могли да испуне и коју су испунили носиоци комунистичке власти новим идеолошким садржајем. Тако је на место поменутог споменика у Крагујевцу постављена

---

¹²⁷⁹ М. Поповић, „Грбови на јавним здањима Београда (II део)”, *Годишњак града Београда* 42/1995, 59-77; М. Поповић, „Грбови на јавним здањима Београда (III део)”, *Годишњак града Београда* 43/1996, 225-244; У. Рајчевић, *Затирано и затрто, О уништеним српским споменицима: оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије (1845-1950)*, књ. I, Нови Сад 2001; У. Рајчевић, *Затирано и затрто. О уништеним српским споменицима*, књ. II, Нови Сад 2007.

¹²⁸⁰ Али не само дотадашње власти. Наиме, и здања-репрезенти и симболи царске Русије попут Руског дома императора Николаја II и зграда некадашњег руског посланства, након рата су доживели промене. Руски дом је преименован у „Дом совјетске културе“, уклоњен је натпис „Дом цара Николе II“, а на прозоре здања царске мисије постављене су фотографије Стаљина и Тита. О. Ђурић, „Шездесет година Руског дома Императора Николаја II у Београду (1933–1993)“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. I, ур. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994, 123-128; М. Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе* 8/2007, 108; М. Просен, „75 година Руског дома у Београду“, *Наслеђе* 9/2008, 218. Фотографија зграде руског посланства објављена је у америчком часопису „Лажф“.

¹²⁸¹ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 142.

¹²⁸² В. Јовановић, „Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновића“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 31-46.

¹²⁸³ У. Рајчевић, *Затирано и затрто, О уништеним српским споменицима: оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије (1845-1950)*, књ. I, 67.

¹²⁸⁴ Исто, 77.

¹²⁸⁵ У Москви је након Октобарске револуције градски грб са здања престоничке Думе био замењен барелефом скулптора Г. Д. Алексејева. Он је иначе и на место уклоњене иконе која је красила исту зграду поставио спомен-плочу са натписом „Религија је опијум народа“. А. В. Святославский, *История России в зеркале памяти. Механизмы формирования исторических образов*, Москва 2013, 331.

¹²⁸⁶ У. Рајчевић, *Затирано и затрто, О уништеним српским споменицима: оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије (1845-1950)*, књ. I, 98.

¹²⁸⁷ Исто, 128.

скулптура металског радника.¹²⁸⁸ Оваквим чиновима је започето упросторавање социјалистичких идеја и мисли, односно њене идеологије.¹²⁸⁹

У овој борби сећања парадигматичан је био пример деконструкције споменика бану Јосипу Јелачићу на загребачком тргу 1947. г.¹²⁹⁰ Наиме, образложење за уклањање меморијала је нађено у чињеници да се радило о „цесарском генералу барону Јелачићу, симболу срамоте прошлих владајућих клика.“¹²⁹¹ „Почасни задатак“ демонтирања споменика су преузели на себе добровољци са аутостраде – 35 радника радионице државних железница и чланови радног штаба аутостраде који су „добровољно“ радили на демонтирању споменика. А овим чином је „удовољено једнодушној жељи грађана Загреба да се из њихове средине уклони успомена на човека који је читав свој живот стајао у служби странаца, а против властитог народа.“¹²⁹²

Требало би, међутим, истаћи да је ова пракса коју је спроводила КПЈ заправо представљала преузимање односно слеђење совјетског модела примењиваног у култури¹²⁹³ одмах по доласку болшевика¹²⁹⁴ на власт.¹²⁹⁵

Сама партијска структура под руководством Јосипа Броза је представљала копију оне СКП(б), а њена врхушка је доносила политичке одлуке, с тим да је Тито био

---

¹²⁸⁸ Исто, 98.

¹²⁸⁹ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 101-102.

¹²⁹⁰ I. Srša, „Spomenik banu Josipu Jelačiću u Zagrebu. Uz 150.obljetnicu podignuća spomenika i 215.obljetnicu rođenja bana Josipa Jelačića“, *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 3-4/2016, 117-138.

¹²⁹¹ Политика, 28. 07. 1947, 4.

¹²⁹² Исто, 4.

¹²⁹³ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012.

¹²⁹⁴ V. Tolstoy, I. Bibikova, C. Cooke, *Street art of the revolution: festivals and celebrations in Russia 1918-1933*, London 1990.

¹²⁹⁵ О важности коју је болшевичко руководство придало спомен-обележјима, сведочи и доношење Декрета „О уклањању споменика, подигнутих у славу царева и њихових слугу, и разради пројеката споменика Руске Социјалистичке Републике“ већ априла месеца 1918. г. У првом члану Декрета који су потписали В. И. Лењин као председник Совјета Народних Комесара и комесари А. В. Луначарски и Ј. В. Стаљин, истиче се да поједине споменике треба ускладиштити, а друге искористити у боље сврхе. Одлуку о томе које споменике је потребно уклонити, доносила је Посебна комисија састављена од народних комесара за образовање и руководиоца Одељењем ликовних уметности при Комесаријату. О плану монументалне пропаганде и уклањању споменика: И. С. Смирнов, *Ленин и советская культура*, Москва 1960; А. А. Стригалева, „К истории возникновения ленинского плана монументальной пропаганды (март–апрель 1918 г.)“, *Вопросы советского изобразительного искусства и архитектуры*, Москва 1976; С. А. Еремеева, „Монументальные практики коммеморации в России XIX и начала XX века“, *Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад*, ред. Л. П. Репина, Москва 2010, 911–921; *Художественная жизнь советской России. 1917–1932. События, факты, комментарии: сб. материалов и документов*, Москва 2010; Н. В. Шалаева, „План советской монументальной пропаганды: Проблемы реализации. 1918-1921 годы“, *Вестник Челябинского государственного университета* 8/2014, 30-35; Н. В. Шалаева, „Становление плана монументальной пропаганды в советской России. 1917-1918 годы“, *Вестник Челябинского государственного университета* 8/2014, 18-24.

врховни арбитар.¹²⁹⁶ Она је чинила и главне актере у култури сећања и њихова „решења“ у овој области друштва су имала улогу крајње инстанце (мада ни обавезност одлука нижих, локалних органа власти није била непостојећа). Монопол режима на културу сећања подразумевао је ангажовање врха партије у рад тела формираних с циљем уобличавања за власт најважнијег сегмента памћења – званичног дискурса о рату. Друштвено-политичка организација Савез бораца Народноослободилачког рата (СБНОР)¹²⁹⁷, која је окупљала оне који су учествовали или подржавали народноослободилачку борбу (НОБ), основана је 1947. г. са задатком активног рада на чувању и неговању традиција и сећања на рат, као и њиховом преношењу на млађе генерације. На његовом челу је до 1951. г. био Јосип Броз, а затим Александар Ранковић, с тим да је Тито изабран за почасног и доживотног председника.¹²⁹⁸ У овом хијерархијски организованом телу, које је поред савезног имало републичке, покрајинске, среске, градске и месне одборе, задаци на меморијализацији су подразумевали одржавање и уређивање гробова, гробаља, подизање споменика, спомен-костурница, обележавање историјских места и сакупљање докумената из НОБ-е. Његова, пак, главна улога је била улога ствараоца, трансмитера и чувара званичне верзије прошлости – рата и народноослободилачке борбе ради легитимизације властодржаца¹²⁹⁹. Пет година по одржању оснивачког конгреса СБНОР-а, у оквиру ове организације је формиран Одбор за обележавање и уређивање историјских места из НОБ-е, с циљем систематског приступа проблему споменика и меморијалних простора.¹³⁰⁰ Иако сличних задатака са Савезом бораца и кадровски везан за његов Централни Одбор, новоформирани Одбор, који је основало и финансирало Савезно Извршно Веће, доносио је одлуке независно од СБНОР-а. С обзиром да је добијао смернице од свог оснивача, њему је и био одговоран за задатке које је обављао.¹³⁰¹ За председника Одбора је постављен Александар Ранковић, а међу члановима су били и Родољуб Чолаковић, Владимир Дедијер, Отмар Креачић, Ђуро Пуцар и Слободан Пенезић.¹³⁰²

---

¹²⁹⁶ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, 47-48.

¹²⁹⁷ Године 1961. преименован је у Савез удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР).

¹²⁹⁸ Међу руководећим људима СБНОР-а били су и Едвард Кардељ који је заузимао позицију потпредседника, затим Милован Ђилас, Владимир Бакарић и Моше Пијаде. Н. Karge, *nav. delo*, 33.

¹²⁹⁹ Н. Karge, *nav. delo*, 19-21, 247; М. Бергхолц, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965”, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 63.

¹³⁰⁰ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 151-152.

¹³⁰¹ Н. Karge, *nav. delo*, 99, 101.

¹³⁰² О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 152.

Други светски рат који је за социјалистичку Југославију носио карактер стваралачког чина, истовремено је за њен режим представљао политичко исходиште. Стога је разумљив фокус и пажња која је посвећивана начинима његове интерпретације у јавном простору, као и жеља за контролисањем исте. Званични „канон памћења“ који су формулисали носиоци сећања на рат почивао је на идеолошким стубовима режима – братству и јединству, народноослободилачкој борби, партизанском рату и социјалистичкој револуцији. Важност поменутих синтагми је проистацала из чињенице да су легитимисале нову државу, а њен политички врх је као креатор дискурса о прошлости одређивао смернице и домете историјске интерпретације рата и табуизирао теме које нису смеле бити покретане („непожељни“ елементи памћења су разним методама забрањивани). Међутим, није увек постојао знак једнакости између јавног и званичног сећања, нити између њихових пракси. У појединим случајевима је локални елемент делимично променио својства званичног дискурса и у извесном смислу био доминантнији. На том, локалном нивоу је чување сећања на рат углавном задобијало облике жаљења за пострадалим члановима породице или заједнице¹³⁰³, односно онима који нису према званично дефинисаним критеријумима били „жртве рата“ (пали борци и жртве фашистичког терора).¹³⁰⁴ Али, ни партизанске жртве нису у првим послератним годинама задобијале примат над другим.¹³⁰⁵ У том периоду је у својеврсној „хијерархији“ у југословенској култури и политици сећања посебно место и статус дат погинулим војницима Црвене Армије.

3. 2. Гробни комплекси војника Црвене Армије погинулих у Другом светском рату

Назнаке интерпретације и начина на који ће у првим послератним годинама у јавном простору бити представљан војник Црвене Армије, могу се пронаћи већ у првом послератном броју „Политике“ одштампаном крајем октобра 1944. г. Објављујући вест о сахрани на главном градском Позоришном тргу (данашњем Тргу републике) бораца

---

¹³⁰³ М. Бергхолц, „Свештеник, спомен-плоча и борба за сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1956“, *Спомен места, историја, сећања. Зборник Етнографског института САНУ* 26, ур. А. Павићевић, Београд 2009, 37-46.

¹³⁰⁴ Н. Karge, *nav. delo*, 8-13, 245-246.

¹³⁰⁵ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ *Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, Tokovi istorije* 1-2/2005,137.

4. гвардијског механизованог корпуса, 236. и 73. стрељачке дивизије,¹³⁰⁶ погинулих током Београдске операције¹³⁰⁷, аутор чланка је описао совјетске војнике као „браћу нашу најдражу“ који су дошли „заједно са слободом“ - „донели су Руси у својим плавим очима светлост новог дана који се за нас родио.“¹³⁰⁸ Овом реченицом је, уз скромно истицање и „наших синова“, упућивана јасна порука ко су били ослободиоци земље и тиме је на изванредан начин страдању совјетских војника дат примат над југословенским.¹³⁰⁹ Истовремено је нагласком на чињеницу да је њихов долазак „тако дуго, тако жељно чекањ“¹³¹⁰, подвучен тежак период троипогодишње окупације (о чему сведочи и синтагма „напаћена српска земља“), али и, чини се, критика власти Краљевине која до 1940. г. није признала Совјетски Савез. Самој, пак, сахрани дат је велики значај – међу присутнима били су генерал-лајтнанти Владимир Иванович Жданов (херој Совјетског Савеза) и Пеко Дапчевић, командант Прве армијске групе, као и политички комесар Мијалко Тодоровић.¹³¹¹ Јосип Броз није присуствовао, јер још није стигао у ослобођени Београд – у том периоду је боравио у Вршцу.¹³¹²

Само сахрањивање погинулих у срцу Београда једва након што „се борба удаљила од самога града“¹³¹³, како је аутор поменутог чланка забележио, представљало је са идеолошког и политичког аспекта покушај легимитисања тек успостављене власти на ослобођеним територијама уз ослонац на ратног савезника. Његова функција је, дакле, била и спољно и унутрашњеполитичке природе. Жеља за и буквалним „цементирањем“ савезништва два режима стајала је иза споменика тада подигнутог изнад заједничке гробнице погинулих Црвеноармејаца. Чини се да су за то биле заинтересоване обе стране.

---

¹³⁰⁶ Централни архив Министарства обороне Росијској Федерацији, 4 гв.МК, оп. 349334с, д. 1-2. О војним операцијама ових јединица: А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 318-332.

¹³⁰⁷ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 135.

¹³⁰⁸ Политика, 28. 10. 1944, 5.

¹³⁰⁹ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 137.

¹³¹⁰ Политика, 28. 10. 1944, 5.

¹³¹¹ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 135.

¹³¹² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije. Narodnooslobodilački rat i revolucija*. Knjiga II, Beograd 1980, 325.

¹³¹³ Политика, 28. 10. 1944, 5.

Фотографије бр. 19 и 20 – Споменик на Тргу републике у Београду

Извор: История России в фотографиях

([https://russiainphoto.ru/search/years-1840-](https://russiainphoto.ru/search/years-1840-1999/?author_ids=171&paginate_page=1&query=%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4&fbclid=IwAR31fxD4hf57W96w8LzgyIbZezFxV7ljrVjOY8EVQH0XceBGmUQx39N2nXs)

[1999/?author_ids=171&paginate_page=1&query=%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4&fbclid=IwAR31fxD4hf57W96w8LzgyIbZezFxV7ljrVjOY8EVQH0XceBGmUQx39N2nXs](https://russiainphoto.ru/search/years-1840-1999/?author_ids=171&paginate_page=1&query=%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4&fbclid=IwAR31fxD4hf57W96w8LzgyIbZezFxV7ljrVjOY8EVQH0XceBGmUQx39N2nXs))

Индиције тога ко је био иницијатор¹³¹⁴ овог обележја даје сам натпис исклесан на споменику – „Вечная слава героям, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины и братской Югославии“ („Вечна слава херојима палим у борбама за слободу и независност наше Отаџбине и братске Југославије“). Ове речи, које су заправо представљале поклич којим се завршавала наредба Врховног Главнокомандујућег, маршала Совјетског Савеза Ј. В. Стаљина упућена маршалу Ф. И. Толбухину 20. октобра 1944. г.¹³¹⁵ поводом ослобођења Београда, носиле су јасну

¹³¹⁴ ГАРФ, ф. 7523, оп. 61, д. 14969, л. 2.

¹³¹⁵ ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 4492, л. 12; Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник, Москва 1975, 254–255. Клесање Стаљинове заповести поводом ослобађања града је остварено и на меморијалу у Бечу. Политика, 17. 05. 1946, 4.

поруку. Наиме, идеја која би стајала иза овакве одлуке може се наћи и у подизању сличних меморијала у главним градовима других земаља које је ослободила Црвена Армија – попут Беча, Берлина¹³¹⁶ и Варшаве¹³¹⁷. Радило се о „мапирању пута“ којим се кретала совјетска војска, али је обележје служило и као материјални подсетник¹³¹⁸ на њено учешће у војним операцијама на територији Југоисточне Европе, истовремено симболишући и ширење совјетског утицаја на тај простор. Са југословенске, пак, стране, овај споменик је у периоду још увек несређеног питања државног уређења, имао за циљ представљање спољнополитичке подршке свакако потребне новим властодршцима¹³¹⁹. Уосталом довољно говори чињеница да је први споменик у тек ослобођеној престоници¹³²⁰ и то у самом центру града подигнут управо Црвеноармејцима, а не партизанским борцима. Тиме је и у меморијалном аспекту дат приоритет совјетским војницима, чију је представу креирала власт с циљем увођења и ширења комунистичке идеје и изградње новог идентитета.¹³²¹ Додатни аргумент у прилог наведеном је и чињеница да је у периоду од 15. до 30. новембра само у Београду подигнуто 18 великих и 32 мала споменика пострадалим војницима совјетске армије, као и да је припремљено постављање још 52 од мермера и гранита до 10. децембра.¹³²² Продукција у оволиком броју није забележена у случају југословенских жртава. Ипак, треба навести и то да је помоћ „обележавању дуга захвалности“ пружала и Црвена Армија.¹³²³ Ову акцију је спроводио Извршни Народноослободилачки Одбор града Београда, али је питање колики је био утицај совјетске стране и да ли је она била један од координатора. На потврдан одговор, пак, наводи и одлука Осме седнице Извршног Народноослободилачког одбора града Београда одржане фебруара 1945. г., на којој је решено да ово тело преузме на себе трошкове око израде и куповине

---

¹³¹⁶ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 178.

¹³¹⁷ А. Т. Джабиев, „Из историји памјатника 'Братство по оружију' в Варшаве“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2017, 132.

¹³¹⁸ О значају који је придаван поменутом споменику може сведочити и песма Николаја Тихонова испевана у његову част - „Гроб Црвеноармејца на Тргу у Београду“. Превод на српски језик је урадила Десанка Максимовић. О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodna“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 136.

¹³¹⁹ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, 228; Г. Милорадовић, „Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 94.

¹³²⁰ У потпуно разрушеној пољској престоници 1945. г. је постављен споменик који ће касније бити назван „Братство по оружију“. А. Т. Джабиев, „Из историји памјатника 'Братство по оружију' в Варшаве“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2017, 129.

¹³²¹ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodna“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 135.

¹³²² Исто, 137.

¹³²³ Политика, 02. 12. 1944, 3.

надгробних споменика од природног камена за оне погинуле војнике Црвене Армије, које је одмах по ослобођењу изабрала команда совјетске војске, као и трошкове око израде надгробних споменика од вештачког камена по нацртима исте.¹³²⁴

Совјетска улога у југословенском меморијалном градитељству се чини логичном имајући у виду и да је у Совјетском Савезу питање подизање споменика који величају војне операције решавано у тренутку када су ратна дејства била у пуном замаху. Важност ове врсте градитељства као форме одавања поште погинулим борцима, ширења и упросторавања његове идеологије, а уједно и истицања победе у текућим војним операцијама и рату, постала је јасна државном руководству прве земље социјализма убрзо по отпочињању Великог отаџбинског рата (сукоба СССР-а са нацистичком Немачком). Наиме, већ децембра месеца 1941. г. Лењинградски совјет радничких депутата је донео одлуку „О отпочињању акције на меморијалној пропаганди“, у коју је требало укључити уметнике, скулпторе и архитекте.¹³²⁵ Стога је већ у пролеће наредне године одржан Десети пленум управе Савеза совјетских архитеката на којем је пројектовање споменика у славу Великог отаџбинског рата уврштено у домен активности архитеката. Уследила је организација конкурса (у периоду од 1942. до 1945. г.) у Москви и Лењинграду на којима су представљани пројекти будућих меморијала. Тада су разрађене форме овековечења сећања на пале војнике, а архитекте и скулптори су израђивали пројекте споменика и надгробника за појединачне и заједничке гробнице.¹³²⁶ Стога не треба занемаривати ни учешће ни допринос представника совјетске команде у подизању меморијала војницима Црвене Армије и у Југославији¹³²⁷. Уосталом, они су руководили изградњом једних од првих уређених војничких гробаља – у Суботици и Сомбору.

---

¹³²⁴ Записник VIII седнице Извршног НО одбора града Београда одржане на дан 7. фебруара 1945. год. у канцеларији Претседништва, *Записници Извршног народноослободилачког одбора града Београда: од 26. X 1944. до 29. XI 1945.*, пр. Б. Петрановић, В. Тирковић, Београд 1979, 123.

¹³²⁵ *Из историји советской архитектуры. Документы и материалы*, Москва 1978, 13.

¹³²⁶ Т. Г. Малинина, *Художественный образ памятника Великой Отечественной войны (по материалам конкурсов и выставок 1942-1945 годов)*, Москва 1984; Т. Г. Малинина, *Тема памяти в архитектуре военных лет*, Москва 1991; Т. Г. Малинина, „Тема памяти в архитектурном проектировании художественной критике военных лет“, *Память и время. Из художественного архива Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, Москва 2011, 186-202; Т. Г. Малинина, „Образы мемориальной архитектуры в конкурсных проектах военных лет: культурные смыслы, мифологические и исторические ассоциации“, *Память и время. Из художественного архива Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, Москва 2011, 203-301.

¹³²⁷ То учешће совјетске стране у иницирању и координисању градњом меморијала није било ограничено само на територију Србије, већ и током 1945. г. на подручје Прекомурја, словеначке територије ослобођене уз учешће Црвене Армије. Совјетска војна мисија која је на неколико месеци преузела командовање Мурском Соботом је већ неколико дана по завршетку војних операција наредила градској полицијској команди да организује изградњу споменика совјетским војницима. Споменик израђен по пројекту совјетског војног инжењера Арончика, већ је августа месеца исте године свечано откривен у

У Суботици је, наиме, Црвена Армија самоиницијативно изабрала простор за руско војно гробље у оквиру српског православног и потом је ускоро, у касну јесен 1944. г., иницирала (уз одобрење Команде места) почетак радова на градњи споменика (који су током зимских месеци били прекинути, па поново настављени).¹³²⁸ Сам спомен-комплекс, смештен на посебној парцели тамошњег Православног гробља, састојао се од обелиска – пирамидалног споменика (подизаног у периоду од краја 1944. до октобра 1945. г.) који је заузимао централно место, и великог броја појединачних надгробних споменика војницима Црвене Армије у форми пирамида, који су се налазили у околини меморијала.¹³²⁹ Централни споменик посвећен 170 настрадалих¹³³⁰ садржао је две посвете: „Слава руским богатирима, потомцима хероја Шипке и Плевне¹³³¹“, којом се совјетски војници представљају као наследници војника царске армије која је водила руско-турски рат 1877-1878. г. чиме се и ствара континуитет између борби које је у 19. веку водила руска и у 20. совјетска армија. Други, пак, натпис поручује ко је био руководиоца ове меморијалне акције: „Црвеноармејцима, подофицирима и официрима Трећег Украјинског фронта погинулим у борби против фашизма за слободу отаџбине и ослобођење народа“. Улогу совјетске стране у градњи комплекса илуструје и договор Народног фронта, који је и иницирао његово подизање, са командом Црвене Армије¹³³², док је кроз мотив грба СССР-а¹³³³ и симболички представљено ширење утицаја Москве. Аутор је био познати суботички архитекта Фрањо Де Негри, мада, остаје нејасно да ли је подигнут по идејној скици непознатог

центру града. Иначе, првобитним планом предвиђен као гробница за погинуле војнике Црвене Армије, нереализованим због наводног противљења становника града, али непромењеним архитектонским решењем, представљао је аналогију на Кремаљске зидине и Лењинов маузолеј. К. Mohar, „Freedom is a Monument: The Victory Monument in Murska Sobota – Its Erection, Destiny and Context“, *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013, 115-130; К. Mohar, „Svoboda je spomenik: Spomenik zmage v Murski Soboti – nastanek, usoda, kontekst“, *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013, 131-145. Улога совјетских војних инжењера у изградњи пројеката меморијала Црвеној Армији је забележена и у Пољској. А. Т. Джабиев, „Из историји памятника 'Братство по оружию' в Варшаве“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2017, 130.

¹³²⁸ Историјски Архив Суботица (ИАСу), Градски народни одбор Суботица 68, Записници седнице Градског и Среског народног одбора Суботице, 1945.

¹³²⁹ Документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица.

¹³³⁰ ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 4492, л. 251.

¹³³¹ Супротност оваквом начину комеморисања учешћа Русије у рату 1876-1877. г. представља активност спроведена у Бугарској након 1945. г. Наиме, у овој земљи је у знак захвалности за ослобођење Бугарске од Турака било подигнуто 440 споменика руским војницима настрадалим у овом рату. Након што је Црвена Армија ослободила ову државу 1944. г., Совјети су издали наређење да се уклоне ови меморијали, који су, иначе, садржавали симболе руске империје (двоглави орао). Извешан број је демонтиран, али су и многи сачувани. И. Тинин, *Бытие. Исход. Второзаконие (История глазами очевидца): Династия Тининых и иже с ними: Воспоминания*, Волгоград 2001, 201.

¹³³² РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 100, Суботица, 31.

¹³³³ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 477.

совјетског инжењера архитектуре¹³³⁴. Сам обелиск је грађен од различитог материјала, делимично старог, донесеног са рушевина бомбардоване градске касарне.¹³³⁵ Оваква пракса, пак, није нова. Наиме, идеје о употреби материјала са порушених зграда су постојале и у међуратном периоду. Тада је Бранислав Нушић предлагао да се од „обичнога камена из београдскога града који се сада добија рушењем непотребних делова његових“¹³³⁶ подигне Тријумфална капија. „Тим каменом зидана она још јаче симболизира значај наших победа.“¹³³⁷ Иначе, сами радови око постављања меморијала су били организовани на добровољној бази уз учешће војника Југословенске народне армије¹³³⁸.

Фотографија бр. 21 – Споменик „Црвеноармејцима, подофицирима и официрима Трећег Украјинског фронта погинулим у борби против фашизма за слободу отаџбине и ослобођење народа“ у Суботици

Извор: Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица

Натписи који су постављени на споменик у Суботици налазили су се и на оном у Сомбору. Концепција самог гробља у Сомбору грађеног у периоду од фебруара до августа 1945. г., такође је налик суботичком. Смештено у оквиру православног гробља, централно место овог меморијала припадало је пирамидалном споменику високом 9m,

¹³³⁴ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 100, Суботица, 31.

¹³³⁵ Документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица. Аутор се захваљује Маји Ракочевећ Цвијанов.

¹³³⁶ Београдске општинске новине, бр. 16, 01. 10. 1929, 10.

¹³³⁷ Исто, 10.

¹³³⁸ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 100, Суботица, 31.

на чијем врху је била петокрака звезда, док је са друге стране био уклесан грб Совјетског Савеза. Споменик је био окружен појединачним надгробним споменицима у форми пирамиде (начињеним од вештачког камена). На овом комплексу је сахрањено укупно 200 војника који су погинули на Болману и Батини, и на мађарској граници.¹³³⁹ Још неколицина пострадалих Црвеноармејаца је сахрањена и на партизанском гробљу које је уређено тек 1947. г., и које се налазило у његовој близини.¹³⁴⁰ Ти споменици су, попут и самих надгробника југословенским војницима, били изграђени од бетона на којем су унутар звезде петокраке оквирене зрацима који се одбијају од ње били представљени партизан са пушком у левој руци и партизанка са пушком у десној.¹³⁴¹ Истовремено је и у центру града иницијативом представника совјетске војне команде, а уз сагласност Месног Народног Одбора подигнут споменик погинулим војницима Црвене Армије.¹³⁴²

Фотографија бр. 22 – Споменик „Црвеноармејцима, подофицирима и официрима Трећег Украјинског фронта погинулим у борби против фашизма за слободу отаџбине и ослобођење народа“ у Сомбору

Извор: <http://www.ambasadarusije.rs/>

¹³³⁹ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 101, Сомбор, Суботица, 20.

¹³⁴⁰ М. Бељански, *Партизанско гробље у Сомбору*, Сомбор 1974.

¹³⁴¹ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 479.

¹³⁴² РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја из 1950-тих, ф. 101, Сомбор, Суботица, 20.

У корак са изградњом поменутих гробаља на северу земље руковођених активношћу совјетске команде, ишли су и представници југословенских власти, тачније Извршни Народноослободилачки Одбор града Београда у споразуму са Командом Црвене Армије у Београду¹³⁴³. Наиме, већ почетком јануара месеца 1945. г. овај орган београдске власти, који је учествовао у постављању споменика Црвеноармејцима у главном граду, у сарадњи са Јединственим Народноослободилачким фронтом инжењера, архитеката и техничара (ЈНОФИАТ)¹³⁴⁴, расписао је први јавни конкурс после рата у Београду¹³⁴⁵ – конкурс за израду идејних скица за „руско војничко гробље“ са „потребним архитектонским споменицима и објектима.“¹³⁴⁶ Као локација гробаља за совјетске војнике погинуле током борби за ослобођење Београда, изабрана је узвишица Дедиња, између Железничке болнице (код које су се налазили гробови Црвеноармејаца¹³⁴⁷) и двора (улице Булевара кнеза Александра Карађорђевића).¹³⁴⁸ Поред замисли о груписању пострадалих у самом главном граду, изражена је и жеља да се „они руски хероји који се боре ван граница наше земље сахране у братској земљи, и то у Београду.“¹³⁴⁹ Сама идеја за подизање совјетског гробаља, смештена у контекст првих послератних година и приоритета који је придаван жртвама Црвене Армије, представљана је као један од важнијих комуналних питања града. Колико се журило новим властима да реализују овај пројекат, сведочи и чињеница да је рок за предају радова Урбанистичком одсеку Техничког одељења Извршног НОО¹³⁵⁰ био 1. фебруар, дакле, мање од месец дана од његове објаве (у „Борби“ 8. јануара¹³⁵¹), како би се, како је „Политика“ пренела, „могло

---

¹³⁴³ Борба, 08. 01. 1945, 4.

¹³⁴⁴ ЈНОФИАТ је основан већ новембра 1944. г. након што је у име иницијативне групе инжењера и архитеката, коју су предводили арх. Братислав Стојановић, Бранко Максимовић и Анте Лоренцин и инжењери Радован Ружић и Спира Бошковић, председнику Народноослободилачког фронта Србије Петру Стамболићу поднет документ о организовању инжењера и техничара. За његове задатке одређени су: 1) „да све родољубиве и исправне техничке снаге стави на располагање Народноослободилачкој војсци ради даљег вођења ослободилачког рата; 2) да све такве снаге стави на располагање Народноослободилачком фронту ради израде и подизања разрушене земље и економског подизања народа; 3) да при стварању техничког организма наше земље и правног функционисања његовог узме активног учешћа, почев од организовања основних техничких јединица, па до остварења новог техничког и економског плана наше земље; 4) да помогне инжењере и техничаре у њиховој стурчној изградњи и уздизању.“ Б. Стојановић, „Организација инжењера и техничара Београда у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак града Београда* 16/1969, 169.

¹³⁴⁵ Борба, 08. 01. 1945, 4.

¹³⁴⁶ Политика, 14. 02. 1945, 6.

¹³⁴⁷ Борба, 19. 10. 1946, 3.

¹³⁴⁸ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 484.

¹³⁴⁹ Борба, 08. 01. 1945, 4.

¹³⁵⁰ Исто, 4.

¹³⁵¹ Исто, 4.

што пре почети са извођењем земљаних радова и сахрањивањем.¹³⁵² „Они који се осећају способним за решавање овог проблема“, позвани су „да узимањем учешћа на овом првом јавном конкурс у ослобођеном Београду уложе све своје снаге и способности како би тај део града, у коме ће почивати пали хероји Црвене армије, добио што достојнији израз захвалности према палим јунацима у борби за слободу наших народа.“¹³⁵³ И само интересовање за овај конкурс је био велико. О томе говоре и имена његових учесника¹³⁵⁴, као и број пристиглих радова – укупно 38 (с обзиром да је на њиховој изради учествовало по двојица и тројица архитеката, око стотину је радило на скицама).¹³⁵⁵

Још су, пак, интересантнији захтеви конкурса којим је било предвиђено подизање гробља за 2.000 гробова који је својим положајем требало да буду засновани на канонима православне цркве.¹³⁵⁶ Овакав захтев је, чини се, био у складу са државном политиком према цркви у периоду од јесени 1944. до почетка 1946. г., која је следила совјетску током рата – признање специјалне улоге и утицаја цркве, као и одржавање коректних односа са њеним представницима.¹³⁵⁷ Уосталом, хришћански симболи (крст) су, поред комунистичких – звезда петокрака, срп и чекић, красили споменике Црвеноармејцима, који су подизани у Београду убрзо по ослобођењу.¹³⁵⁸ Истовремено, сама бројка од 2.000 гробова (већа од броја који ће бити јавно презентован јавности скоро десет година касније) наводила је на закључак да су управо толики били губици совјетске армије у борбама за Београд.

Други, пак, захтев је садржао идеју о градњи „импозантне целине у зеленилу“¹³⁵⁹. Интересантно је да су овај модел следили приликом градње Гробља ослободилаца Београда, као и извесног броја других. Радови који су конкурисали на јавни позив афирмисали су неколико идеја – „од чистог пејзажа као главног ефекта за потенцирање узвишености и мира једног херојског гробља“ до „архитектонски

---

¹³⁵² Политика, 14. 02. 1945, 6.

¹³⁵³ Борба, 08. 01. 1945, 4.

¹³⁵⁴ На конкурс су учествовале и архитекте запослене у Повереништву грађевина НКОЈ-а. Национални Комитет ослобођења Југославије, Повереништво за грађевине, 10. 01. 1945, Извршном Народноослободилачког Одбору за град Београд, техничком одељењу, урбанистичком одсеку, АЈ, Министарство грађевина Владе ФНРЈ 13, к. 3.

¹³⁵⁵ Политика, 14. 02. 1945, 6.

¹³⁵⁶ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 484.

¹³⁵⁷ Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I том, Београд 2002, 165.

¹³⁵⁸ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 136.

¹³⁵⁹ Политика, 14. 02. 1945, 6.

обрађених колективних војничких гробаља.“¹³⁶⁰ У већини радова су доминирали гробови повезани са парковским комплексом, комеморативним тргом и централним спомеником. „Политика“ је резултате конкурса резимирала реченицом да је у радовима „испуњеним осећајем безграничне љубави према совјетским народима и прожети осећајем снаге њихове земље, где је све велико и земља, и рад, и дела, па и смрт хероја“, руско гробље замишљено као „најлепши парк“¹³⁶¹ у Београду“¹³⁶².

Радови који су били приспели на конкурс за идејне скице гробља били су изложени у сали Пожарне команде на углу Битољске и Хартвигове (данашње Београдске улице). Комисију су чинили представници Повереништва грађевина НКОЈ-а – архитекте Никола Добровић и Мате Бајлон, Повереништва грађевина Антифашистичке Скупштине Народног ослобођења Србије – арх. Бранислав Којић¹³⁶³, Извршног Народноослободилачког одбора за град Београд – арх. Милош Сомборски¹³⁶⁴, представника ЈНОФ-а инжењера, архитеката и техничара – арх. Бранко Максимовић. „Борба“ је том приликом забележила да је то био први пут да се конкурсни радови излажу пре него што се прогласи победник, „јер се желело да и грађанство својим корисним сугестијама и предлозима узме учешћа у решавању тог питања“¹³⁶⁵ и „јавном дискусијом дође до што бољег и јаснијег суда о радовима“¹³⁶⁶ (дискусија је одржана последњег дана изложбе и у којој су учествовале архитекте и техничари)¹³⁶⁷. Заправо радило се о нечем другом – слеђењу совјетских препорука, које су у јуну 1945. г. објављене кроз проглас земљама које је ослободила Црвена Армија.

Проглас упућен јавности Пољске, Чехословачке, Југославије, Румуније и Мађарске (земљама које је ослободила Црвена Армија), саставили су чланови делегације словенских народа, који су посетили Бугарску јуна 1945. г. ради учешћа на Словенском митингу. Тачније, као потписници наведени су најпре генерал-лајтнант Црвене Армије Александар Гундаров, писци Николај Семјонович Тихонов и Павел

---

¹³⁶⁰ Исто, 6.

¹³⁶¹ Замисао уређења војног гробља као парковског комплекса датира још из средине 19. века, из времена подизања споменика Ослободиоцима Београда 1806. г. У том периоду ова идеја је и у европским оквирима била нова. М. Тимотијевић, „Меморијал ослободиоцима Београда 1806“, *Наслеђе* 5/2004, 22.

¹³⁶² Политика, 14. 02. 1945, 6.

¹³⁶³ Добровић, Којић и Сомборски били су потоњи чланови секције за урбанизам и архитектуру Друштва за културну сарадњу Србије са СССР-ом. Списак чланова секције за урбанизам и архитектуру, с. 1-2, АЈ, Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР 524 (54/13).

¹³⁶⁴ Милош Сомборски је потоњи директор Урбанистичког завода Београда. Б. Стојановић, „О архитектонско урбанистичким пројектним организацијама Београда“, *Годишњак Музеја града Београда* 2/1955, 477.

¹³⁶⁵ Борба, 06. 02. 1945, 4.

¹³⁶⁶ Политика, 14. 02. 1945, 6.

¹³⁶⁷ Исто, 6.

Григоријевич Тичина, академик Николај Севастијанович Державин¹³⁶⁸, а са југословенске стране генерал-лајтнант Југословенске Армије Милован Ђилас, Михаило Апостолски и Саво Оровић.¹³⁶⁹ У прогласу је позвана јавност поменутих земаља на „овековечење успомена славних ратника Црвене Армије, ослободилаца европских народа од немачко-фашистичког ропства“, као и поштовање успомена на сопствене погинуле борце. Наводи се да се подизањем споменика изражава захвалност, али се „негује и у новим покољењима високо осећање самопожртвовања и племенитог родољубља.“¹³⁷⁰ Упућен је позив за стварањем градских и сеоских комитета са задатком да овековече успомену на ослободиоце и да прикупљају податке о њима, подижу споменике, „монументе, маузолеје на гробовима хероја, да ствара споменике-музеје који ће остати трајно. Спомен-плоче с именима хероја треба да буду од племенитог и чврстог материјала који може одолети времену и сачувати се вековима.“¹³⁷¹ „Треба украшавати гробнице користећи се притом остацима, којих има свуда, свих врста богате ратне технике савремених армија: тенкова, топова, авиона, трудећи се притом да споменици добију уметничку обраду достојну палих хероја... У местима где су се одиграле најчувеније и најодлучније битке треба подизати споменике и стварати музеје...треба позивати најистакнутије архитекте, вајаре, сликаре, да стваралачки учествују у подизању споменика, маузолеја, музеја“¹³⁷² кроз конкурсе или индивидуалним позивањем мајстора ликовних уметности, можда и из суседних земаља. „Пројекте споменика, маузолеја, музеја ваља излагати како би сваки могао добити оцену и дискутовати о њима.“¹³⁷³

Поводом самог конкурса, после одржане изложбе и „јавног стручног претреса пројеката“, комисија која је одлучивала о победнику, истакла је да су „с обзиром на тешке услове рада“¹³⁷⁴ аутори уложили изванредан труд. Од укупно пристиглих пројеката, у ужи избор су узети „Кладбишче¹³⁷⁵“, „квадрат са дијагоналом“, „ГХЦА¹³⁷⁶“, „3 (у кругу)“, „Црвени троугао“, „Петокрака црвена звезда“, „НКЗ“, „За

---

¹³⁶⁸ Међу потписницима били су и Димитар Влахов, професор Јеврем Недељковић, Златан Сремац и Пепца Кардељ, као и академик Антон Романович Жебрак и пољски и чешки јавни радници. Политика, 16. 06. 1945, 3.

¹³⁶⁹ Политика, 16. 06. 1945, 3.

¹³⁷⁰ Исто, 3.

¹³⁷¹ Исто, 3.

¹³⁷² Исто, 3.

¹³⁷³ Исто, 3.

¹³⁷⁴ Борба, 14. 02. 1945, 4.

¹³⁷⁵ Гробље на руском језику.

¹³⁷⁶ Претпоставка је да је реч о скраћеници за „гробље хероја Црвене Армије“.

родину¹³⁷⁷“, „С“, „Идејни борац“, „Мир“ и „20“. Последњи наведени рад је комисија препоручила Градском ИНОО као „подлогу за разраду дефинитивног пројекта“¹³⁷⁸. У ужи круг су ушли и „Црвени троугао“ Милана Злоковића¹³⁷⁹ (макету је радио Петар Бибић, академски сликар), „За родину“, архитекте Ружице Илић, „С“ архитеката Милорада Пантовића, Хранислава Стојановића и техничара Десанке Кимер, док аутор пројекта „З“ није навео своје име.¹³⁸⁰ На крају прво место је додељено пројекту архитеката Ратомира Богојевића¹³⁸¹, Момчила Белобрка¹³⁸² и Милана Ђокића¹³⁸³, студента архитектуре; друго Злоковићу.¹³⁸⁴

Међутим, и поред све пажње и важности која је придата остварењу замисли о градњи руског гробља у Београду, његова реализација је изостала. Даљи кораци у правцу остварења овог пројекта, односно да ли их је уопште и било, нажалост, остају непознати. Отварање, пак, самог конкурса наводило је на закључак да су сви гробни комплекси који су настајали на територији града Београда и његове околине непосредно по ослобођењу сматрани привременим и да је управо у истом периоду, током којег су они и подизани, донета одлука да се гробна места групишу на једно место. Остаје, пак, нејасно која је судбина била намењена споменицима постављаним на хумке пострадалих војника. Очигледно је да су ти меморијали носили јасну политичку поруку.

Поред поменутог нереализованог конкурса, 1945. годину су обележиле одлуке државе о подизању још два меморијала Црвеној армији¹³⁸⁵. Један је гробница у

---

¹³⁷⁷ На руском језику - „За Отаџбину“.

¹³⁷⁸ Борба, 14. 02. 1945, 4.

¹³⁷⁹ З. Маневић, *Архитект Милан Злоковић*, Београд 1989; М. Ђурђевић, „Живот и дело архитекте Милана Злоковића (1898-1965)“, *Годишњак града Београда* 38/1991, 145-168

¹³⁸⁰ Борба, 14. 02. 1945, 4.

¹³⁸¹ Нажалост, у породичној заоставштини архитекте Ратомира Богојевића није сачуван конкурсни пројекат.

¹³⁸² Белобрк је, према пријави једне грађанке, за време окупације био у Недићевој служби. Председништво Министарског савета Демократске Федеративне Југославије, 26. 12. 1945., начелнику персоналног одељења Министарства грађевина, АЈ, Министарство грађевина Владе ФНРЈ 13, к. 97. Познато је, пак, да је током окупације учествовао на неколико изложби, као и да је био хонорарни наставник у Школи за примењену уметност у Београду. Почетком 1945. г. Белобрк је постао шеф одсека за уређење насеља, а затим за архитектуру у Министарству грађевина. Марта Вукотић, *Архитекта Момчило Белобрк*, Београд 1996, 30, 39, 44.

¹³⁸³ И Богојевић и Ђокић су, попут Злоковића (и наведених чланова жирија) били чланови секције за урбанизам и архитектуру Друштва за културну сарадњу Србије са СССР-ом. Списак чланова секције за урбанизам и архитектуру, АЈ, Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР 524 (54/13).

¹³⁸⁴ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 484; М. Вукотић, *нав. дело*, 30; М. Vогојевић Bobić., Ђ. Bobić, V. Kamilić, *Neistkano predivo: arhitekta Ratomir Bogojević*, Београд 2012.

¹³⁸⁵ Истовремено нису запостављена ни поједина партизанска гробља. Током 1945. г. су рађени планови за уређење спомен-гробља стрељаних бораца Југословенске Армије на Новом гробљу, међутим, нису

Ритопеку, други је спомен-гробница на Батиној скели. Последњи је био први монументални¹³⁸⁶ споменик подигнут у Југославији после Другог светског рата. Споменик „Победе палим херојима Црвене Армије III Украјинског фронта“, требало је да представља пандан монументалним споменицима у Берлину¹³⁸⁷ и Бечу.¹³⁸⁸ Али и да у јавном простору верификује победу и изазове колективно дивљење додатно појачано његовим димензијама.¹³⁸⁹ Првобитна идеја је подразумевала ангажовање совјетског архитекте, капетана Фелдмана, по чијим замислима је било планирано подизање споменика. Међутим, управо је његов нацрт споменика постао споран и неодговарајући са становишта културе сећања. Наиме, он је предвидео постављање монументалног, монолитног гранитног стуба, у чијем би се подножју са обе стране налазио по један тенк, а на самом стубу фигуре Црвеноармејца са пушком и подигнутом левом руком. Овај пројекат, међутим, није био прихватљив за југословенску страну, најпре вајаре укључујући и Антуна Аугустинчића (претпоставља се због игнорисања улоге НОВЈ-а у војним операцијама), тако да је реализација пројекта поверена управо клањском уметнику.¹³⁹⁰

По његовом пројекту је у периоду од 1945. до 1947. г. подигнут споменик висок 35m – бели обелиск са основом у форми звезде петокраке, на чијем врху се налазила женска фигура Победе у бронзи која је у левој руци држала звезду петокраку-буктињу, а у десној мач. Сам обелиск израђен од брачког камена, украшен је фигурама високим 2,20m, које су представљале пет родова совјетске војске – пешака, артиљерца, тенкисту, авијатичара и морнара. Још две фигуре Црвеноармејца и то у јуришу су представљене на издвојеном постаменту.¹³⁹¹ На фундаменту споменика су са леве и десне стране израђена два рељефа у бронзи – један који је симболизовао чин издавања наредбе Штаба за јуриш, повлачење непријатељских снага, борбу за освајање

реализовани. В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 477.

¹³⁸⁶ Совјетски архитекта С. Д. Меркуров је сматрао да је монументалном формом потребно приказати херојство, моћ и силу совјетског народа. И. С. Штыкова, „По следам неостывшей памяти: проекты военных мемориалов в Карелии во второй половине 1940-х годов“, *Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Исторические науки и археология* 3/2017, 86.

¹³⁸⁷ P. Stangl, „The soviet war memorial in Treptow, Berlin“, *The Geographical review* 2/2003, 213-236.

¹³⁸⁸ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 485.

¹³⁸⁹ V. Srhoj, „Monumentalno kao totalno“, *Analiz galerije Antuna Augustinčića* 21-25/ 2006, 111.

¹³⁹⁰ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 485-487.

¹³⁹¹ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 487.

мостобрана и уништење ратног брода ¹³⁹², а други који је приказивао налет југословенских бораца ¹³⁹³. Тиме није игнорисана и занемарена улога југословенске стране у војним операцијама и ослобођењу земље, а самим тим су и задовољени интереси Београда. Иначе, треба истаћи да је фигура Победи репродукција женских фигура представљених на Споменику палим Шумадинцима и, потом, и споменику краљу Александру Карађорђевићу у Нишу. ¹³⁹⁴ Овај чин вајара, међутим, није представљао изузетак. ¹³⁹⁵ Наиме, фигуру артиљерца са Споменика на Батиној скели је поновио на Споменику Црвеноармејцу постављеном на Гробљу ослободилаца Београда 1954. г. ¹³⁹⁶, али и на истоименом меморијалу у оквиру Дворског комплекса.

На видном месту, на обали Дунава, споменик је представљао аналогију монументалним меморијалима подигнутим у Берлину и Бечу, али и оним у Мурској Сobotи и у Ритопеку, имајући у виду да се у основи налазила идеја о апострофирању одлучујуће улоге Црвене Армије у победи у рату путем монументалне форме ¹³⁹⁷, али и значајна улога у ослобођењу не само Србије, већ и делова Словеније и Хрватске. Меморијал на Батиној скели је свечано откривен 1947. г. у оквиру прославе Тридесетогодишњице Октобарске револуције и био је посвећен „Палим борцима Црвене Армије“. Важност која је овом државном пројекту придавана, као и разлика у односу на већину споменика, који су имали углавном локални карактер, поред финансијске подршке, огледала се и у присуству државних званичника на његовом откривању - генерал-лајтнанта Коче Поповића, Милована Ђиласа, Владе Зечевића, Владимира Велебита, потпредседника владе НР Србије Петра Стамболића. Објавом да је свечаности присуствовало и 20.000 радника и сељака, упућена је порука да је овај пројекат био и општедруштвени. ¹³⁹⁸

О значају ¹³⁹⁹ који му је у периоду до Резолуције Информбироа придаван сведочи и снимање документарног филма Милана Катића у продукцији „Јадран

---

¹³⁹² РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја из 1950-тих, ф. 101, Сомбор, Суботица, 5.

¹³⁹³ Југославија, бр. 4-5, 1947, 5.

¹³⁹⁴ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 76-77, 268.

¹³⁹⁵ Видети: D. Vujčić, „Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji“, *Refleksije vremena 1945–1955*, ur. J. Bavoljak, Zagreb 2012, 129-139.

¹³⁹⁶ Исто.

¹³⁹⁷ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 179.

¹³⁹⁸ Политика, 10. 11. 1947, 1.

¹³⁹⁹ И сам Јосип Броз је већ 1945. г., придавајући велики значај споменику, намеравао да изгради велики ателеу у Београду за Аугустинчићев рад на подизању споменику, док је сам вајар инсистирао да то буде Загреб. D. Vujčić, „Majstorske radionice likovnih umjetnosti: Majstorska radionica Antuna Augustinčića“, *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 26/2007, 37.

филма“ под називом „Споменик захвалности Црвеној Армији“¹⁴⁰⁰, као и натпис на самом споменику да га је подигао „народ Југославије“. Након разлаза са Совјетима, споменик је, пак, у политичком смислу, постао непожељан подсетник на поједине ратне епизоде и операције, стога је и занемариван. Његово место у сфери „идеолошке светости“ је заузело дело Сретена Стојановића „Споменик палим борцима“ на Иришком венцу подигнут 1951. г. Као својеврсна реплика и антитеза Аугустинчићевом споменику, наглашавајући аутентичност борбе и револуције југословенских партизана и аутохтоност устанка, он је и у архитектонском погледу пренео карактер „светости жртава“ на југословенске борце.¹⁴⁰¹ Иначе, меморијал на Батиној скели је до 1962. г. имао статус споменика. Наиме, те године су у крипти испод споменика сахрањени земни остаци Црвеноармејаца (са околних гробља пренете су кости укупно 1.297 војника и официра палих током борби).¹⁴⁰²

Као што је већ наведено, у периоду до 1953. г. на територији Србије је уз учешће државе подигнут још један већи гробни комплекс. То је била спомен-костурница војницима Црвене Армије и НОБ-е у Ритопеку, на узвишењу званом Главница. Она је била дело архитекте Момчила Белобрка, једног од победника на конкурс за подизање поменутог руског гробља у Београду. Он је 1945. г. на позив министра грађевина израдио бесплатан¹⁴⁰³ пројекат за споменик Црвеноармејцима.¹⁴⁰⁴ Наиме, комисија за подизање споменика у Ритопеку се обратила Министарству грађевина, тражећи да оно одреди инжењера за нацрт споменика. Ова установа се одлучила за Белобрка¹⁴⁰⁵, који је и био запослен у Министарству¹⁴⁰⁶. Иначе, у градњи овог меморијала учествовали су и ратни заробљеници. Наиме, Народноослободилачки одбор среза Грочанског је пред почетак подизања споменика тражио да предузимач радова стави на располагање изванредан број заробљених¹⁴⁰⁷ Немаца за рад на равнању

---

¹⁴⁰⁰ Овај филм је требало да популарише споменик који се налазио на „забаченом и неприступачном месту“. Филм „омогућује најширим масама да се упознају са спомеником, да завире у радионице уметности, да назру величину стваралачким напора и организованог рада, да још више заволе уметност“. Ј. Р., „Dokumentarni film o nastanku jednog spomenika“, *Književne novine*, br. 31, 14. 09. 1948, 3.

¹⁴⁰¹ Г. Милорадовић, „Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 100; О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 147-148.

¹⁴⁰² Г. Јокић, *Jugoslavija: spomenici revolucije*, Београд 1986, 371.

¹⁴⁰³ Завод за заштиту споменика културе града Београда (ЗЗСКГБ), Споменик и спомен-костурница у Ритопеку, СК-231, Валоризација, стр. 2

¹⁴⁰⁴ М. Вукотић, *нав. дело*, 32.

¹⁴⁰⁵ Народноослободилачки Одбор, 04. 08. 1945, Окружном Народном Одбору, ИАБ, Окружни народни одбор округа београдског 28 (16/208).

¹⁴⁰⁶ ЗЗСКГБ, Споменик и спомен-костурница у Ритопеку, СК-231, Историјат, стр. 2.

¹⁴⁰⁷ Додељивање ратних заробљеника за радове које су изводили одређени делови армије, државне и цивилне установе, вршила је Команда позадине или Команда инжењерије Министарства Народне

терена и другим радовима око подизања споменика, с тим да је истакао спремност да обезбеди стан и храну за њих.¹⁴⁰⁸ Ова молба је ускоро и одобрена.

За подизање споменика образован је посебан одбор који је повео акцију за сакупљање новчаних прилога. Сељаци су добровољно превозили сав материјал за изградњу споменика. Иако је у то време било врло тешко доћи до грађевинског материјала, они су успевали да набаве цемент и гвожђе. Организована је и акција сакупљања тенковских и пушчаних чаура с намером да их вајари употребе за израду металних делова споменика (чиме су испуњавани захтеви из поменутог прогласа земљама које је ослободила Црвена Армија). Помоћ им је пружила и Влада Народне Републике Србије, која је дала прилог од 200.000 динара.¹⁴⁰⁹ Сам споменик је, иначе, у време подизања био један од највећих споменика Црвеноармејцима и борцима НОБ-е¹⁴¹⁰, а замисао иницијатора је била да после споменика Незнаком јунаку буде најмонументалнији у околини Београда.¹⁴¹¹

Сама спомен-костурница се састојала од споменика, правоугаоног стуба високог 12m¹⁴¹² и окренутог у правцу Дунава (чиме је и симболички истакнут правац искрцавања совјетске војске), комеморативног платоа и полукружног зида са барелефима који се налазио иза обелиска. Релефи, израђени у камену, представљали су сцене борби и преласка Црвене Армије преко Дунава¹⁴¹³ и заједничку борбу Црвеноармејаца и југословенских бораца против Немаца.¹⁴¹⁴ Израдио их је Бранко Крстић.¹⁴¹⁵ При врху предње стране обелиска је било предвиђено да се изради бронзани релефни грб Совјетског Савеза, док су на осталим странама биле постављене 2 релефне петокраке звезде (четврта страна је остављена слободна).¹⁴¹⁶ На доњем делу самог обелиска, као симбол победе и славе, налазио се мач са ловоровим венцем

одбране. Пријем додељених заробљеника у заробљеничке логоре, спровођења до места ангажовања, смештај, исхрана, мере за чување реализовала је Команда код које су сами заробљеници стављани на располагање. Председништво Министарског савеза ДФЈ, 26. 04. 1945, Министарству грађевина, АЈ, Министарство грађевина Владе ФНРЈ 13, к. 97.

¹⁴⁰⁸ Народноослободилачки Одбор, 04. 08. 1945, Окружном Народном Одбору, ИАБ, Окружни народни одбор округа београдског 28 (16/208).

¹⁴⁰⁹ ЗЗСКГБ, Споменик и спомен-костурница у Ритопеку, СК-231, Историјат, стр. 2.

¹⁴¹⁰ ЗЗСКГБ, Споменик и спомен-костурница у Ритопеку, СК-231, Историјат, стр. 3.

¹⁴¹¹ ЗЗСКГБ, Споменик и спомен-костурница у Ритопеку, СК-231, Историјат, стр. 1

¹⁴¹² РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 71, Гроцка, 121.

¹⁴¹³ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 489.

¹⁴¹⁴ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 71, Гроцка, 121.

¹⁴¹⁵ ЗЗСКГБ, Споменик и спомен-костурница у Ритопеку, СК-231, Спомен-костурница и споменик у Ритопеку.

¹⁴¹⁶ Глас, 08. 09. 1945.

израђен у бронзи.¹⁴¹⁷ „У знак вечног сећања и дубоке захвалности синови и кћери села Ритопека уз потпору владе Народне Републике Србије, подигоше овај споменик изгинулим борцима Црвене Армије као симбол солидарности са народима Совјетског Савеза. Нека је слава херојима Црвене Армије који дадоше своје младе племените животе при прелазу Дунава 7. октобра 1944. г. за ослобођење Србије од великог непријатеља словенства. Нека су бесмртна имена изгинулих Црвеноармејаца, идеје која је одушевљавала непобедиву Црвену Армију, звезда је водила свих слободољубивих народа, сев муња за све непријатеље радног народа. Општина Ритопек“¹⁴¹⁸, писало је на споменику. Меморијал је свечано откривен октобра 1946. г. у присуству председника владе Народне Републике Србије Благоја Нешковића, министара у влади Србије, амбасадора Совјетског Савеза Анатолија Јосифовича Лаврентјева и становништва врачарско-грожанског среза.¹⁴¹⁹ Освећење је започето окупљањем становништва у црквеној порти, које се, потом, кретало до споменика подигнутог у част 257 црвеноармејаца и 50 партизана. Након обреда, поворка се вратила у порту, у којој је одржан парастос над гробовима погинулих војника совјетске армије.¹⁴²⁰ Кости погинулих су биле укопане са стране у зиду.¹⁴²¹ Године 1954. ова спомен-костурница је постала споменик, с обзиром да су ексхумирани земни остаци пострадалих.

Модификације сличне природе је доживела и некадашња спомен-костурница у Зрењанину, у Парку пионира (Планковој башти). Подигнута 1947. г. по пројекту архитекте Александра Солодова, откривена је крајем новембра 1948. г. када су у њу пренети посмртни остаци погинулих Црвеноармејаца. Костурница је имала форму кружне ротонде, коју су чинила 5 стубова кружне основе изнад којих је био фриз који је носио отворени свод. Била је посвећена „херојима палим у борби против фашизма 1944. г.“. У центру ротонде се налазио и симбол вечног пламена, од којег је до данашњег дана сачувано само камено постоље. Он је уклоњен након што су кости погинулих војника Црвене Армије пренете у новоизграђену костурницу у Зрењанину на Багљашу 1962. г. Том приликом су уклоњене и пренете у Народни Музеј у

---

¹⁴¹⁷ Глас, 08. 09. 1945.

¹⁴¹⁸ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 71, Гроцка, 121.

¹⁴¹⁹ Борба, 19. 10. 1946, 5.

¹⁴²⁰ Политика, 20. 10. 1945, 5.

¹⁴²¹ Глас, 08. 09. 1945.

Зрењанину и црне мермерне плоче¹⁴²² на којима су била уписана имена погинулих.¹⁴²³ Ексхумацијом земних остатака, костурница је претворена у споменик.

Последња гробница подигнута у периоду до 1953. г. била је она у Кикинди. Изграђена 1952. г. у центру града, у парку, била је заједничка гробница за Црвеноармејце погинуле 1944. г. и Кикинђане стрељане 1942. г. Тела пострадалих совјетских војника су већ октобра месеца 1944. г. била сахрањена у центру вароши, а њихови гробови су били обележени малим дрвеним споменицима са звездом петокраком. На то место су годину дана касније пренети и похрањени земни остаци стрељаних. Тек седам година касније је на иницијативу Савеза бораца¹⁴²⁴ подигнута камена спомен-гробница на врху украшена звездом петокраком. Посвећена „Палим борцима 1941-1945“¹⁴²⁵, наглашавала је приоритет југословенских жртава у рату, приоритет прокламован после резолуције Информбироа. Стога је са становишта државне политике и раскида са Совјетским Савезом разумљиво непомињање војника Црвене Армије у натпису. Индикативно је, пак, њено рушење 1961. г. (у Народном музеју Кикинде су сачувани делови некадашњих мермерних плоча¹⁴²⁶) и пренос посмртних остатака на Мокринско православно гробље у Кикинди. На том месту је подигнут нови споменик палим борцима.¹⁴²⁷

---

¹⁴²² Совјетска делегација која је 1957. г. посетила овај град, у оквиру путовања ширег опсега по Србији, забележила је имена пострадалих. Војни Архив (ВА), Југословенска народна армија, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 273.

¹⁴²³ Зрењанин, Зрењанин 1966; Ђ. Момчиловић, *Банат у народноослободилачком рату*, Београд 1977; Ђ. Момчиловић, *Зрењанинске ватре*, Зрењанин 1987; П. Субић, Г. Беженар-Васиљевић, *Споменици и спомен-бисте у граду Зрењанину*, Зрењанин 2013, 9; В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 479.

¹⁴²⁴ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 129, Кикинда, Зрењанин, 327.

¹⁴²⁵ Радна верзија пројекта споменика је била урађена већ 1947. г. Према њој, споменик је био посвећен палим жртвама фашистичког терора у Кикинди. ИАК, Скупштина општина Кикинда 101, к. 1407.

¹⁴²⁶ М. Istvan, *Sećanje za budućnost: spomenici, spomen-biste, spomen-ploče, nadgrobne ploče i sakralna obeležja u Kikindi*, Kikinda 2012, 73.

¹⁴²⁷ С. Сивчев, „Споменици и спомен обележја у част учесника и догађаја НОБ на подручју северног Баната“, *Рад Војвођанског музеја* 11/1962, 199.

Фотографија бр. 23 – Мали дрвени споменици совјетским борцима подигнути у парку у Кикинди
извор: збирка фотографија Народног Музеја Кикинда

Фотографија бр. 24 - Спомен-гробница „Палим борцима 1941-1945“ у Кикинди
извор: збирка фотографија Народног Музеја Кикинда

Већи гробни комплекси на којима су сахрањени совјетски војници, налазили су се на још неколико локација на територији Србије. На гробљу у Свилајнцу, које је постало познато као „руско гробље“, сахрањен је велики број Црвеноармејаца, с обзиром да је у овом граду постојала совјетска армијска болница. Међутим, њихови гробови нису били обележени.¹⁴²⁸ Слична ситуација је била и гробницом у селу Плавни, у општини Неготин, у којој је било сахрањено 200 бораца. Налазила се поред Задружног дома и сеоског пута. Ни она није била обележена.¹⁴²⁹ Запуштено, неограђено и необележено гробље Црвеноармејаца се налазило и у Зајечару, у близини локације на којој ће бити изграђена костурница бораца страдалих у Другом светском рату – на источној страни православног гробља. Погинули су били сахрањени у два реда.¹⁴³⁰ На гробљу у Неготину у заједничкој гробници је сахрањено 120 војника (међу којима су и они пострадали у околним местима и потом пренети у костурницу)¹⁴³¹, а у селу Штубику више од 150 војника Црвене Армије.¹⁴³² Наведене цифре о броју настрадалих/сахрањених указују на тежину операција вођених у источној Србији, односно при преласку јединица Црвене Армије на територију Србије, а знатан број погинулих је изискивао потребу за одговарајућим погребом и обележавањем места страдања.

3.3. Погребни ритуали у Србији након Другог светског рата

Узор који је за југословенске комунисте представљао Совјетски Савез и његова пракса, слеђен је и у случају погребних ритуала.¹⁴³³ Потреба за давањем легитимитета новој власти, која је постала евидентна након Фебруарске и Октобарске револуције у Русији, и по завршетку Другог светског рата у тек ослобођеним југословенским територијама, искрсла је пред ново руководство. Један од видова и метода њеног остварења је било сахрањивање пострадалих у борбама којима је дат ореол хероја.

Свечана сахрана 184 пострадалих током уличних борби фебруара 1917. г. у руској престоници, организована је 23. марта исте године на Марсовом пољу у

---

¹⁴²⁸ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 25, Свилајнац, Крагујевац, 134.

¹⁴²⁹ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 70, Неготин, Зајечар, 286.

¹⁴³⁰ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 19/1, Зајечар, 54.

¹⁴³¹ Градски народни одбор града Неготина, 10. 08. 1945, Окружном народном одбору, просветном одељењу, Историјски архив Зајечар (ИАЗ), Окружни народни одбор Зајечар 20, к. 19. Аутор се захваљује проф. Николи Плавшићу на овом документу.

¹⁴³² *Beogradska operacija*, 161.

¹⁴³³ Г. Милорадовић, „Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 83-106.

Петрограду. Петроградски совјет радничких и војничких депутата, који је прогласио 10. март (првобитно означен за датум сахране) за „дан сећања на жртве револуције и општенародни празник Велике Руске Револуције за сва времена“, донео је одлуку да се организује сахрана „општенародног и општеграђанског“ карактера, али без црквеног обреда. Ипак свештенство није било искључено из учешћа у овој церемонији. Њихова обавеза је била да у војним храмовима на тај дан врше службе за упокојене, с тим да им је остављана могућност и да служе опела пострадалим, уколико би рођаци покојника изразили такву жељу. И сво становништво, као и Петроградски гарнизон у пуном саставу, позвани су да учествују у сахрани. Избор саме локације је представљао, пак, известан изазов. Наиме, већина делегата су били заговорници Дворског трга, централног петроградског трга¹⁴³⁴, који је, иначе, успостављао и симболичке и политичке везе са револуцијом 1905. г. и известен континуитет. Међутим, проблем су представљале подземне воде које су могле да угрозе сам плато. Међу предлозима нашли су се и Казански сабор (Казанска саборна црква) и Знаменски трг. Коначну одлуку донео је Петроградски совјет – решено је да то буде Марсово поље. На сам дан сахране носећи ковчеге са посмртним остацима, погребне поворке из сваког дела града су се одређеном маршрутом кретале до централног места. Ископана је једна велика заједничка рака. Процесије започете у јутарњим сатима, трајале су дубоко иза поноћи. Поред гробова је прошло око 800.000 људи. Треба истаћи да су на Марсовом пољу тројица свештеника служила опело над ковчегом пострадалог, поред којег се налазио велики крст са распећем. Овој служби су присуствовали и војници и официри. Ипак, званична свечана сахрана свих пострадалих је обављена без црквеног обреда.¹⁴³⁵ По спуштању ковчеге у раку, заједничка гробница је заливена цементом.¹⁴³⁶ Међутим, овим погребним ритуалом није окончано означавање тог места као „светог“ за комунистички режим. Наиме, на истом месту су касније сахрањивали погинуле и преминуле учеснике Октобарске револуције, грађанског рата и виђеније чланове партије, а на дан прославе друге годишњице револуције 7. новембра 1919. г., подигнут

---

¹⁴³⁴ Члан московског Совјета радничких депутата је сматрао да је потребно поставити споменик на Дворском тргу, „где је седела хидра дома Романових“. Цит. према: А. А. Смирнова, „Национальные похороны жертв Февральской революции и деятели русской культуры“, *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств* 4/2016, 28.

¹⁴³⁵ А. В. Соколов, *Государство и православная церковь в России, февраль 1917-январь 1918 гг.*, диссертация, Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, Санкт-Петербург 2014, 180-181.

¹⁴³⁶ М. А. Чергилина, „Похороны жертв Февральской революции в Петрограде 23 марта 1917 г. в фотодокументах РГАКФД“, *Отечественные архивы* 1/2011, 45–51; А. А. Смирнова, „Национальные похороны жертв Февральской революции и деятели русской культуры“, *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств* 4/2016, 27-31.

је споменик „Жртвама револуције“. На гранитном меморијалу је уклесан натпис изразито танатополитичког карактера, дело револуционара и народног комесара Анатолија Васиљевича Луначарског. „Бесмртни је онај који је пао за велико дело // у народу је вечно жив онај који је за народ живот положио, трудио се, борио и умро за заједничку корист.“¹⁴³⁷ У Москви су, пак, већ 10. новембра 1917. г. по решењу московског Војно-револуционарног Комитета, уз зидине Кремља положени земни остаци 238 војника Црвене Армије и револуционара, погинулих током борби у граду. То је био почетак реализације великог меморијалног дела такозваног Револуционарног гробља.¹⁴³⁸

Избор локације за гробно место јесте било важно како у наведеним примерима, тако и у случају југословенских партизана. Тако је у наређењу штаба Двадесет четврте дивизије НОВЈ од 25. октобра 1944. г. штабовима Једанаесте и Тринаесте српске бригаде за марш правцем Полатна-Бајгора истакнуто да „погинуле другове, уколико их имаде, сахранити на маркантним местима по раније датим упутствима.“¹⁴³⁹ Овакве су, чини се, инструкције важиле и за совјетске војнике. Командант 57. армије генерал Н. А. Гаген је истицао да су „Југословени редовно настојали да погинуле совјетске војнике сахране на трговима насељених места, на узвишицама поред путева, на највиднијим и најлепшим местима.“¹⁴⁴⁰

У складу са уобичајеном праксом, и у Југославији су погинули Црвеноармејци углавном сахрањивани на местима где су и пострадали¹⁴⁴¹ или је њихове земне остатке становништво вароши односно града или совјетска команда груписала и потом сахранила у заједничке гробнице. Трећа крајишка пролетерска бригада је по окончању операција, између осталог, имала задатак да заједно са становништвом рашчишћава улице и извлачи лешеве погинулих¹⁴⁴², док су и током самих борби за Београд, помоћ рањеним и сахрану погинулих преузеле на себе екипе цивила, грађани престонице¹⁴⁴³. „Док су грмели топови и праштали митраљески рафали, с љубављу, с нежношћу,

¹⁴³⁷ *Историко-революционные памятники СССР. Краткий справочник*, Москва 1972, 119-121.

¹⁴³⁸ А. В. Святославский, *нав. дело*, 336.

¹⁴³⁹ Наређење штаба Двадесет четврте НО дивизије од 25. октобра 1944. г. штабовима једанаесте и тринаесте српске бригаде за наступни марш правцем Полатна-Бајгора, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. XIV, Борбе у Србији 1944. године (16. октобар – 10. новембар), Београд 1957, 319.

¹⁴⁴⁰ *Beogradska operacija*, 276.

¹⁴⁴¹ О томе је писао и шеф енглеске мисије при Врховном штабу НОВЈ Фицрој Маклејн. Ђ. Триковић, „Извештај генерала F. Maklejna 'Beograd pod partizanima'“, *Istorija 20. veka* 1/1978, 179.

¹⁴⁴² S. O. Trikić, *Treća krajiška proleterska brigada*, Beograd 1987, 349.

¹⁴⁴³ И. Радаковић, Р. Ђукић Рацо, „Поздрав командиру од 'погинулог борца'“, *Трећа личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, Београд 1991, 276.

Београђани су полагали у земљу, у своју напаћену српску земљу, погинуле Црвеноармејце, на месту где су пали.“¹⁴⁴⁴ Међутим, не треба занемарити ни улогу државних органа у овом процесу, посебно у првим месецима по ослобођењу. Пример за то јесте погреб организован у самом центру Београда 22. октобра 1944, два дана по ослобођењу града.

Сахрањивање Црвеноармејаца на тадашњем Позоришном тргу¹⁴⁴⁵ представљао је догађај којем је придат изузетан карактер – политички и идеолошки и он је, заправо, био југословенски пандан погребу организованом на Марсовом пољу у Петрограду. У средишњем делу Београда су положена тела двадесет и двојице¹⁴⁴⁶ пострадалих у тек окончаним војним операцијама у главном граду. Укључивање друштва у овај ритуал, следило је дотадашње обрасце. Формирана је погребна поворка на чијем челу се налазио оркестар. Њега су пратили тенкови на којима су била положена тела совјетских војника, а иза батаљони и пукови. Поворка се кретала улицама главног града до места сахране¹⁴⁴⁷, пролазећи поред окупљеног становништва. „На тротоару, на прозорима и балконима – људи је било свуда... Једни, спутивши главу, стајали су ћутке, други су са великим узбуђењем и жалошћу посматрали тенкове и војску која се кретала, трећи су, не кријући узрујаност, плакали...“¹⁴⁴⁸ „То је био приказ који се не заборавља: црвене заставе с Лењиновим ликом лепршале су, парадни марш се мешао са треском огромних тенкова на којима су ношени ковчези, у групи официра корачали су команданти совјетских и наших дивизија и корпуса. На малим јастуцима ношена су одликовања погинулих јунака. Њихова мртва тела покривена су била цвећем. Топовски плотуни одавали су последњу почаст.“¹⁴⁴⁹ На Позоришном тргу је ископана велика рака, у коју су након говора совјетских и југословенских команданата – Жданова у име Црвене Армије, и Мијалка Годоровића, у име Народно-ослободилачке војске и „народа Југославије“¹⁴⁵⁰, како је то „Политика“ истакла, положени ковчези са

---

¹⁴⁴⁴ Политика, 28. 10. 1944, 5.

¹⁴⁴⁵ Постојала је чак иницијатива са југословенске стране да се централни београдски трг назове именом Стаљина. Међутим, совјетска страна је оштро одбацила тај предлог, навевши да је у Варшави једна улица, без претходне сагласности са Москвом, названа по Јосифу Висарионовичу, који је потом изразио своје незадовољство пољској влади због тог чина. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 82, оп. 2, д. 1373, л. 112.

¹⁴⁴⁶ Имена свих настрадалих су исклесана на споменику.

¹⁴⁴⁷ В. Ф. Толубко и Н. И. Баришев су погрешно навели као место сахране трг Славију. В. Ф. Толубко, Н. И. Баришев, *нав. дело*, 224-225.

¹⁴⁴⁸ Исто, 225.

¹⁴⁴⁹ Политика, 28. 10. 1944, 5

¹⁴⁵⁰ Исто, 5.

земним остацима настрадалих. Уследило је бацање грумења земље.¹⁴⁵¹ Овим учешћем окупљених грађана (који су, према наводима радио станице „Слободна Југославија“ држали свеће у рукама)¹⁴⁵² у самом чину сахрањивања, оствариван је континуитет са дотадашњом религијском праксом, иако је било приметно одсуство свештених лица, што је слало поруку да централно место у хијерхији власти више није било резервисано за представнике цркве¹⁴⁵³. Тако је октобра 1944. г. монопол у јавној инструментализацији смрти преузела партија.

Фотографија бр. 25 – сахрана Црвеноармејаца на Позоришном тргу у Београду 22. октобра 1944. г.

Извор: лична колекција Милоша Јуришића

---

¹⁴⁵¹ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 135.

¹⁴⁵² ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 3739, л. 175.

¹⁴⁵³ Интересантно је да споменик на Позоришном тргу (који је садржавао симбол крста) није осветило духовно лице, за разлику од извесног броја сличних обреда који су вршени у околини Београда на споменицима са истим симболом.

Фотографија бр. 26 – сахрана Црвеноармејаца на Позоришном тргу у Београду
22. октобра 1944. г. (говор Мијалка Годоровића)

Извор: Музеј града Београда - Историја Београда од 1941. г. (инв. бр. I2_2_8592)

Поменути погреб је представљао само једну у низу многобројних комеморација у којима су узели учешће сви важни актери послератне културе сећања. Сахранама совјетских војника присуствовали су представници нове власти, Црвене Армије (совјетске команде), званични представници Совјетског Савеза, духовна лица,¹⁴⁵⁴ пионери, омладинци, чланови Јединственог фронта, Народног фронта, Антифашистичког фронта жена (АФЖ).¹⁴⁵⁵ Сам списак учесника указује на укључивање свих нивоа власти, различитих друштвених и политичких организација и чланова послератног друштва у комеморативну праксу. Сахране су обављане уз војне почасте (испаљивањем почасних протуна) и, како је навођено у штампи, у присуству „велике масе света“¹⁴⁵⁶. Тако је поводом сахране Црвеноармејаца у Пожаревцу марта 1945. г. истицано да је „на погребу узело учешћа 7.000 Пожаревљана, што је Пожаревац ретко кад доживео.“¹⁴⁵⁷ Иначе, у првим послератним годинама, у изузетним

¹⁴⁵⁴ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 143.

¹⁴⁵⁵ Борба, 25. 06. 1945, 4.

¹⁴⁵⁶ Политика, 09. 03. 1945, 6.

¹⁴⁵⁷ Политика, 04. 03. 1945, 4.

случајевима, практиковано је кретање погребне поворке кроз градске улице. У случају Београда, она је почињала од Официрског дома.¹⁴⁵⁸

Сахрањивање Црвеноармејаца на централном тргу у Београду (као и на платоу код тадашњег Вилсоновог¹⁴⁵⁹ (данашњег Савског) и Карађорђевог трга¹⁴⁶⁰ у Земуну) и подизање споменика је представљало праксу коју су локалне власти примењивале у својим срединама убрзо по завршетку војних операција. Међу првима је са њом почела Суботица. Наиме, већ трећег дана по ослобођењу града, 13. октобра су на тадашњем Хитлеровом тргу, у парку пред Градском кућом¹⁴⁶¹ у присуству више хиљада становника, сахрањена четворица погинулих Црвеноармејаца (заједно са командантом суботичког партизанског одреда). Четворица совјетских пилота су на Бадњи дан 1945. г. сахрањена и у Новом Саду на Тргу слободе испред споменика Светозару Милетићу. Том приликом им је подигнуто и обележје¹⁴⁶². Тај споменик, међутим, није дуго стајао на поменутом месту, али је непознато када је измештен. Оно што је, пак, извесно јесте да је премештен у Дунавски парк.¹⁴⁶³ Већ устаљени механизам је следио и тадашњи Петровград (Зрењанин), на чијем су централном градском тргу (истог имена као новосадски), априла 1945. г. похрањени земни остаци такође четворице Црвеноармејаца. Тело једног од њих, хероја Совјетског Савеза, мајора Минакова је пре сахране било изложено у сали дома Окружног Јединственог народноослободилачког фронта¹⁴⁶⁴, чиме је омогућен „контакт“, односно „поклоњење масе света“, како је

---

¹⁴⁵⁸ Политика, 15. 12. 1944, 5.

¹⁴⁵⁹ И на Вилсоновом тргу, носачи железничке станице су по завршетку борби изнели тело пострадалог из запаљеног тенка и сахранили га испред станице. ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 4492, л. 112; Борба, 14. 05. 1945, 4.

¹⁴⁶⁰ На Карађорђевој тргу, на уласку у Земун је над заједничком гробницом погинулих Црвеноармејаца подигнут споменик. Политика, 21. 10. 1946, 3.

¹⁴⁶¹ У парку пред градском кућом је грађена заједничка гробница за борце који су први пали у борбама за ослобођење Суботице – југословенске и совјетске, с тим да је са југословенске стране предложена идеја да се над њом подигне велики споменик. Међутим, упркос изради пројекта, Црвена Армија је заобишла тај пројекат и без сагласности југословенске стране, наставила са сахраном својих бораца и подизањем појединачних споменика у центру града. Треба истаћи да овај чин према мишљењу представника општинске власти није представљао добро решење, и стога су изнели идеју да се то, како је истакнуто, „гробље доведе у једну прикладну целину“ и изврше ексхумације, а кости поставе на достојно место. ИАСу, Градски народни одбор Суботица 68, Записнице седнице Градског и Среског народног одбора Суботице, 1945.

¹⁴⁶² На споменику су се налазиле фотографије погинулих. Фотографија споменика совјетским пилотима је објављена у: Билтен Друштва за културну сарадњу Војводине са СССР-ом, бр. 1, 1946, 24.

¹⁴⁶³ Према једној верзији, премештен је у Дунавски парк 1948. г. с тим да овај чин није био повезан са резолуцијом Информбироа, већ са годину дана раније најављеним уређењем и „модернизацијом“ Трга. Те године је уклоњен и монументални споменик Св. Тројства. Након што су посмртни остаци совјетских пилота погинулих у Новом Саду пренети у заједничку гробницу у Илок, друга верзија наводи да су делови споменика уграђени у Католичку цркву на Телепу (у мађарском делу Новог Сада). В. Врговић, *Нови Сад – хроника 1944-1969*, Нови Сад 2011, 39.

¹⁴⁶⁴ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 139.

навођено у „Политици“, посмртним остацима „човека који је дао свој живот за слободу наших народа.“¹⁴⁶⁵ Ова пракса је забележена и у Београду.¹⁴⁶⁶ У Официрском дому су децембра 1944. г. била изложена тела двојице официра, који су током борби погинули на прилазима Будимпешти и, потом, „по сопственој жељи“ су били сахрањени код Вуковог ¹⁴⁶⁷ споменика. ¹⁴⁶⁸ Овим чином је, на известан начин, модификован традиционални опроштај са покојником, практикован у религијској сфери.

Ни тек ослобођени југ Србије није остао имун на поменуте моделе понашања. Октобра 1944. г. на тадашњем тргу краља Александра (касније преименованом у Трг Црвене Армије) у Нишу, сахрањена су двојица совјетских војника пострадалих током борби у граду. ¹⁴⁶⁹ И у Алексинцу је октобра 1946. г., поводом двогодишњице ослобођења града, организована свечана сахрана посмртних остатака совјетских бораца, партизанских војника и официра и жртава фашистичког терора. Остаци погинулих су ексхумирани из гробова на територији целог рејона и положени у заједничке гробнице. Земни остаци Црвеноармејаца погинулих у селима Краљево, Рутевац, Јасење, као и оних страдалих приликом напада америчких авиона на 222. км пута Београд-Ниш 7. новембра 1944. г. (у такозваном „Нишком инциденту“¹⁴⁷⁰), пренети су у Алексинац (међутим, нису били ексхумирани посмртни остаци оних Црвеноармејаца, који су били сахрањени у близини града, с обзиром да је само стање, у којем су се у том тренутку налазили, онемогућавало спровођење те акције). Страдали су сахрањени на централном градском тргу, након што је процесација, у којој је, према информацијама совјетске амбасаде, учествовало око 6.000 грађана, са ковчезима кренула од градске болнице. ¹⁴⁷¹ И западна Србија је наставила тим путем. Црвеноармејац Просина је убрзо после ослобођења Ваљева сахрањен на градском тргу, који ће и бити именован по њему.¹⁴⁷² У источном, пак, делу републике је Зајечар следио ту праксу – варошки трг је био обележен гробом совјетских војника.¹⁴⁷³

---

¹⁴⁶⁵ Политика, 16. 03. 1945, 4.

¹⁴⁶⁶ Политика, 07. 04. 1945, 5; Борба, 05. 06. 1945, 2.

¹⁴⁶⁷ О. Манојловић Пинтар, „Široka strana моја роднаја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 138; О. Манојловић, Пинтар, „Невидљива места сећања, споменици Црвеноармејцима у Србији“, *Ослобођење Београда 1944. : Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010.

¹⁴⁶⁸ Борба, 25. 12. 1944, 4.

¹⁴⁶⁹ Н. Озимих, И. Митић, А. Динчић, *Ниш октобра 1944*, Ниш 2015, 56.

¹⁴⁷⁰ О Нишком инциденту: А. Динчић, Б. Симовић, *Нишки инцидент*, Ниш 2016.

¹⁴⁷¹ АВП РФ, ф. 144, оп. 6, п. 11, д. 19, л. 177-179.

¹⁴⁷² Борба, 10. 05. 1945, 3.

¹⁴⁷³ ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 4492, л. 250.

Такође, треба истаћи још једну особеност у вези са сахрањивањем совјетских војника у Србији. Реч је о преносу у Југославију земних остатака бораца Црвене Армије настрадалих ван њених граница. Најпознатији пример је свакако већ поменута одлука Црвеноармејаца пострадалих у борбама за Будимпешту да њихови земни остаци почивају у Београду (код Вуковог споменика). Међутим, ово решење није било везано само за главни град „братске Југославије“. У оквиру спомен-комплекса Црвеноармејцима на гробљу у Суботици, сахрањен је изванредан број совјетских бораца пострадалих на територији Мађарске (један је погинуо чак на граници Мађарске и Аустрије). На њиховим надгробним споменицима, очигледно делима сабораца, поред уклесане црвене звезде и слике покојника, налазили су се натписи о њиховој погибији „за слободу и независност наше отаџбине“¹⁴⁷⁴, односно „током борби за совјетску домовину“. С обзиром да су ове меморијале подизали сами совјетски војници, може се претпоставити да је у извесном броју случајева одлука о полагању посмртних остатака Црвеноармејаца у „братску земљу“ долазила и од њихових сабораца (не искључиво покојника) или совјетске команде¹⁴⁷⁵. Последња је, претпоставља се, донела одлуку и о преносу земних остатака двојице совјетских pilota – хероја СССР-а Ивана Николајевича Алимкина и Михаила Васиљевича Анисимова, који су погинули у Славонији јануара 1945. г., у Бачки Брестовац (на територији данашње општине Озаци). Сахрањени су у центру села.¹⁴⁷⁶

Поменути преноси посмртних остатака јесу представљали једну специфичност, али је сама пракса пресахрањивања била уобичајена и за совјетске војнике у Југославији уопште. Углавном је практиковано пребацивање земних остатака на оближњу локацију, односно груписање у већем месту или граду. У овим акцијама учествовале су углавном друштвене или друштвено-политичке организације. Тако је почетком 1946. године фискултурно друштво „Јединство“ у сарадњи са појединим антифашистичким организацијама и установама среза младеновачког организовало свечани пренос посмртних остатака Црвеноармејаца палих за ослобођење Младеновца, у заједничку гробницу на младеновачком гробљу.¹⁴⁷⁷ Њих тридесеторица су, наиме, били рањени током борби и потом преминули у младеновачкој болници. Привремено

---

¹⁴⁷⁴ Натпис на споменику инжењера Ивана Максимова Краснова, „верног сина Совјетског Савеза, саборца, одважног тенкисте“, подударан је оном на споменику на Тргу републике - „Вечна слава херојима, палим у борбама за слободу и независност наше Отаџбине“.

¹⁴⁷⁵ Борба, 25. 12. 1944, 4.

¹⁴⁷⁶ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 101, Сомбор, Суботица.

¹⁴⁷⁷ Обрад Илић, председник Фискултурног друштва „Јединство“, 12. 02. 1946, Председништву Савезне Владе, АЈ, Председништво владе ФНРЈ 50 (39/623).

су сахрањени на Сајмишту. Треба истаћи и да је у погребном ритуалу којем је присуствовало, како је штампа навела, 2.000 људи, узело учешће и свештенство које је, иначе, верски обред служило чак два пута.¹⁴⁷⁸ У преносу посмртних остатака совјетских војника, поред народних власти и команде Црвене Армије, учествовале су и поједине руске избеглице¹⁴⁷⁹. Наиме, Ирина Непокoјчицка, руска емигранткиња-архитекта је по ослобођењу Сремске Митровице 1944. г. уз помоћ локалних власти и, уз одобрење совјетске команде на Сремском фронту, пренела посмртне остатке погинулих војника Црвене Армије из Лаћарка и Јарка на православно гробље Сремске Митровице.¹⁴⁸⁰ Поред групних преноса, практиковани су и преноси земних остатака појединаца. Тако је гардијски мајор Иван Миронович-Ворон који је погинуо у борбама код Брчког априла 1945. г., убрзо сахрањен у Београду¹⁴⁸¹, а у Лајковцу је сахрањен „пали херој Совјетског Савеза“, који је настрадао у Ћелијама.¹⁴⁸²

Поред становника места односно града, првих месеци по окончању војних операција, старање и вођење бриге о гробовима бораца и официра Црвене Армије је углавном представљало задатак Антифашистичког фронта жена¹⁴⁸³, с тим да су се о хумкама погинулих старале и омладинске организације и украшавале их цвећем.¹⁴⁸⁴

Обилазак гробова совјетских војника од стране становништва је, осим потребе за њиховим одржавањем, носио још једну димензију. Наиме, они су за њих представљали обредна места.¹⁴⁸⁵ „Многа мајка или сестра спуштајући цвеће, овде, на гробу стаљинградских хероја оплакивала је своје најмилије који негде у босанским гудурама или у равницама Срема падоше за исте идеале правде и слободе.“¹⁴⁸⁶ „Поред гробова наилазе жене Београда, застану, постоје неколико минута, и одавши пошту

---

¹⁴⁷⁸ Политика, 18. 02. 1946, 5.

¹⁴⁷⁹ Чини се да су учествовали и у сахрањивању настрадалих Црвеноармејаца по завршетку борби. Наиме, у том смислу се могу интерпретирати наводи да је један Рус, староседелац (претпоставка је да је реч о припаднику руске емиграције) села Лазарево (у околини Зрењанина) сахрањивао погинуле совјетске борце на варошко гробље. ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 272. Истовремено, 1945. г. је у истоветној акцији, али у Суботици, учествовао и староседелац тог града, инжењер Булгаков. ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 277.

¹⁴⁸⁰ О. Делић, *Иринин камени цвет. Биографија инг. арх. Ирине Александровне Непокoјчицке*, Сремска Митровица 2016, 15.

¹⁴⁸¹ Политика, 07. 04. 1945, 5.

¹⁴⁸² Одбор југословенског народноослободилачког фронта железничара, 04. 09. 1945, Влади ДФЈ, АЈ, Председништво владе ФНРЈ 50 (39/613).

¹⁴⁸³ Извештај о раду АФЖ током месеца октобра 1945, ИАБ, Савез Комуниста Србије, Организација СК Београда, Градски Комитет (СКС ГК Београд) 865, к. 316; Главни Одбор АФЖ-а, 20. 01. 1948, среском одбору АФЖ-а, АС, Централни Комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Комисија за друштвене и масовне организације, к. 4.

¹⁴⁸⁴ Политика, 02. 12. 1944, 3.

¹⁴⁸⁵ Г. Милорадовић, „Праха праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3, 2007, 98.

¹⁴⁸⁶ Политика, 21. 10. 1945, 2.

ослободиоцу њиховог родног града, одлазе. Једна жена у црнини не одлази. Стоји поред гроба, поправља свећу која догорева, размешта цвеће по гробу. Можда је то мајка некога партизана која не зна за гроб свога сина; можда је то мајка некога од оних десет хиљада побијених у Јајинцима. Не знам. Али та жена у црнини, која стоји над гробом Црвеноармејца на београдској раскрсници, изгледа ми као симбол, као оличење бола који осећа Београд због свих ратника братске славне Црвене Армије, који су пролили своју крв да би Београд био слободан, и да би постао бедем слободе Србије и Југославије.¹⁴⁸⁷ Оваква пракса је наликовала на опроштај са покојником и катарзу коју је култ незнаног јунака давао породицама настрадалих након Првог светског рата.

Још једна врста ритуала, дотада уобичајена за југословенску средину, била је практикована првих послератних година, и на њу је, чини се, утицала тадашња специфична политичка ситуација. То је, наиме, било одржавање помена на гробовима Црвеноармејаца (у Београду¹⁴⁸⁸, Нишу¹⁴⁸⁹, Крагујевцу¹⁴⁹⁰, Зајечару¹⁴⁹¹) или у црквама (као у Паланци у жељи да се очува „свечано сећање на тај знаменити дан и захвално сећање на оне другове и другарице из братске руске војске и из наших храбрих одреда који су пали за ослобођење“¹⁴⁹²), које је углавном практиковано за дан ослобођења града/вароши. Забележени су и примери одржавања шестомесечних помена као у Крагујевцу, у порти нове цркве над гробницом палих Црвеноармејаца.¹⁴⁹³

Нарочита пажња друштва и државе посвећивана је, међутим, гробовима управо на дан ослобођења градова. Обележавању тог датума у првим послератним годинама, придаван је посебан политички карактер. Међу њима се свакако истиче прослава прве годишњице ослобођења главног града организована 20. октобра 1945. г. Са њеним припремама је започето већ септембра месеца. При Градском Одбору Народног Фронта формиран је Одбор за прославу, који су сачињавали представници народних власти, Југословенске Армије, АФЖ-а, Уједињеног Савеза антифашистичке омладине Југославије, синдиката, али и књижевници и уметници, који су били ангажовани на изради фигура, споменика и рељефа. Уједно су и при сваком рејону у граду формиран и мањи одбори.¹⁴⁹⁴ Разрађен је програм који је подразумевао одржавање

---

¹⁴⁸⁷ Југославија-СССР, часопис Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР-ом, бр. 4, фебруар 1946, 42.

¹⁴⁸⁸ Борба, 19. 10. 1946, 3; Борба, 21. 10. 1946, 2; Политика, 18. 10. 1945, 5.

¹⁴⁸⁹ Борба, 16. 10. 1945, 1.

¹⁴⁹⁰ Борба, 22. 10. 1945, 2.

¹⁴⁹¹ Политика, 10. 10. 1945, 4.

¹⁴⁹² Николић, 12. 10. 1945, Народној влади Југославије, АЈ, Председништво владе ФНРЈ 50 (39/620).

¹⁴⁹³ Политика, 22. 04. 1945, 6.

¹⁴⁹⁴ Политика, 15. 09. 1945, 2.

комеморативних активности, затим дефиле војске, народна весеља и академију.¹⁴⁹⁵ Свечаност је отпочела већ у 8 часова ујутру и то артиљеријском паљбом¹⁴⁹⁶, којом је означен почетак одавања поште палим војницима Југословенске и Црвене армије у борбама за ослобођење Београда. Њу је пратила обустава саобраћаја у главном граду на један минут.¹⁴⁹⁷ Уследило је полагање венаца и одржавање помена на гробовима на Позоришном тргу, код Ботаничке баште, Железничке станице, Славији, Аутокоманди, код Вуковог споменика, на Новом гробљу (парцела бр. 101 и 102, на којима су сахрањени погинули Црвеноармејци, партизани и жртве бањичког логора), на Централном гробљу (гробови стрељаних на Бањици), Раковици (код индустрије мотора), код школе „Матија Бан“ на Бановом брду.¹⁴⁹⁸ Колика је пажња посвећивана комеморативним свечаностима на гробовима совјетских војника сведочи и чињеница да је октобра 1945. г. критикован извесни друг Бојић, директор предузећа „Текстилна А. Д.“, који је задржао раднике у предузећу дуже него што је било предвиђено, због чега су они закаснили на академију.¹⁴⁹⁹

Ови поменути погребни ритуали, којима је стваран и јачан култ Црвеноармејаца¹⁵⁰⁰, у себи су садржали очигледне танатополитичке компоненте.¹⁵⁰¹

Механизам симболичке употребе земних остатака пострадалих совјетских војника био је примењиван у првим данима по ослобођењу земље, односно његове моћи и спреге сећања и политике је од почетка било свесно комунистичко руководство. Совјетске жртве су, поред партизанских палих бораца, у првим послератним годинама биле главни ослонац помоћу којег се нова власт легитимисала и представљала као носилац револуционарне промене. У том светлу се и разумеју поруке да су они пали „за слободу“, слободу коју је донело совјетско и југословенско оружје и погинули војници у борби са окупатором. Тај долазак Црвеноармејаца у Југославију је стављан и у контекст дугачког пута који је совјетска војска прешла од Волге и Урала, чиме је додатно наглашаван исцрпљујући карактер тог подвига, дајући му предзнак извесног

---

¹⁴⁹⁵ Политика, 18. 10. 1945, 3.

¹⁴⁹⁶ ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 4492, л. 259.

¹⁴⁹⁷ Борба, 21. 10. 1945, 1.

¹⁴⁹⁸ Борба, 20. 10. 1945, 3.

¹⁴⁹⁹ Извештај о политичком стању за месец октобар 1945, ИАБ, СКС ГК Београд 865, к. 317.

¹⁵⁰⁰ О. Manojlović Pintar, „Široka strana моја rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 139.

¹⁵⁰¹ О томе у којој је мери контекст занемариван када се радило о совјетским војницима, сведочи и епизода са подизањем споменика Црвеноармејцу у Сенти. Наиме, он није пострадао током борби за ослобођење града, већ је у алкохолисаном стању налетео на патролу Југословенске Армије у време полицијског часа. V. Martinov, „Spomenici Crvenoarmejsima u Vojvodini“, *Batinska bitka: zbornik radova*, ur. S. Šušnjar, Novi Sad 2014.

мартирства. „Беспримеран је у историји херојски пут бораца совјетских народа“ који су „хиљаде батака издржали“¹⁵⁰²; „Превалили су хиљаде и хиљаде километара, прешли многе високе планине, простране равнице и широке реке, борећи се за слободу свих потлачених“¹⁵⁰³; „Причају да су у току последња 24 часа прешли око 60 километара. Али на њиховим лицима ни трага од умора.“¹⁵⁰⁴ Страдање је приказивано као свесно жртвовање „храбрих синова велике совјетске земље“ који су дошли „иза Урала, са Кавказа, из Украјине, из Москве, Лењинграда и Стаљинграда, да овде, на нашим улицама, славно падну за ослобођење Београда и читаве наше земље.“¹⁵⁰⁵ У том смислу треба и разумети један разговор старице са својим унуком, који је објавила „Политика“. Наиме, након што је старица пољубила слику једног од двојице совјетских пилота сахрањених код Вуковог споменика, „малишан гледајући слику узвикује: Како је млад, бако. – Да, млад је сине, млад је погинуо да би ти живео и кити цвећем гробницу.“¹⁵⁰⁶ Употребу смрти Црвеноармејаца, пак, на најсликовитији начин илуструје песма Радована Зоговића „Мајкама и сестрама Црвеноармејаца који су пали у Југославији“ чији су стихови следећи: „ал' они у мојој домовини живе/ живе у онима који су прошла иста танад убојита,/ у дјечи која на рађању добијају њихова имена... У срцу знајте:/ у земљи, за коју су пали,/ они су живи,/ живе –/ иако неће доћи.“¹⁵⁰⁷

У представи Црвене Армије изражена је и била слика њене племенитости, повезана са добровољним жртвовањем. „Совјетска армија у овој пријатељској, братској земљи није обасипала ватреним челиком домове становништва и није се мирила са тим да пуца насумице тамо где је непријатељ... Он је нештедимице просипао своју крв нашим улицама да сачува животе оних којима је слободу доносио.“¹⁵⁰⁸ Такође, Црвена Армија је у јавном простору представљана и као непобедива „лавина коју ништа не може да заустави“¹⁵⁰⁹, а њени погинули борци као „најбоља младост велике совјетске земље.“¹⁵¹⁰ Уколико се узму у обзир подаци о војницима погинулим¹⁵¹¹ током ослобођења Београда, наведена констатација о младости пострадалих је исправна с

---

¹⁵⁰² Политика, 21. 02. 1948, 4.

¹⁵⁰³ Политика, 27. 11. 1944, 3.

¹⁵⁰⁴ Борба, 01. 05. 1945, 9.

¹⁵⁰⁵ Борба, 21. 10. 1946, 1.

¹⁵⁰⁶ Политика, 02. 11. 1944.

¹⁵⁰⁷ Југославија-СССР, часопис Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР-ом, бр. 4, фебруар 1946, 35.

¹⁵⁰⁸ Политика, 23. 02. 1948, 4.

¹⁵⁰⁹ Политика, 21. 02. 1945, 3.

¹⁵¹⁰ Политика, 26. 02. 1945, 2.

¹⁵¹¹ АЈ, СУБНОР 297 (II), к. 1008.

обзиром да је просечна година старости била 29,77 (од тога је проценат настрадалих између 18 и 21 године износио 27.62%).

Одавање поште погинулим совјетским борцима је интерпретирано и као „дубока оданост домовини, спремност да се заложи за изградњу наше земље, за њено даље економско и војничко јачање.“¹⁵¹² Преко гробова је подстицан свако да се у границама својих могућности бори и ствара за јачање тековина извојеване слободе. На споменику подигнутом у улици Милоша Великог новембра 1944. г., написана је посвета која је носила снажне поруке: „Витезовима слободе, легендарним борцима Црвене Армије, који прогонећи мрског освајача пред собом, падоше овде на улицама Београда, да би у темеље наше будућности узидали своје животе и своју младост, вечну залогу братства и љубави народа Совјетског Савеза и Југославије.“¹⁵¹³ А залога боље будућности је налажена и у уживању „несебичне помоћи братског Совјетског Савеза исто онако како смо је уживали у данима борбе за ослобођење.“¹⁵¹⁴ „Тај осврт на пређени пут даће нам још више снаге и вере да је најтеже пређено и да ће сваким даном бити све боље и боље“, а на примерима „хероја из октобарских дана“ „ми ћемо црпети нове снаге за велике задатке који још стоје пред нама.“¹⁵¹⁵ Мобилизаторска моћ слике прошлости је била велика, а вера у напредак саставни део танатополитике.¹⁵¹⁶

Овакве пароле танатополитичког карактера су биле истоветне оним изговореним приликом откривања, на зидинама Кремља, спомен-плоче борцима палим током Октобарске револуције 7. новембра 1918. г. В. И. Лењин је тада упутио позив који ће постати парадигматичан: „Другови! Одајмо пошту успомени октобарских бораца на тај начин што ћемо се пред њиховим спомеником заклети да ћемо ићи њиховим стопама, бити неустрашиви и храбри као и они.“¹⁵¹⁷ У танатополитичком смислу храброшћу је било проглашавано само оно понашање које су властодршци признавали за неустрашиво.¹⁵¹⁸ Завети су давани и на гробовима совјетских војника у Југославији. Командант грочанског подручја је фебруара 1945. г. приликом одржавања помена погинулим Црвеноармејцима и првоборцима Космајског партизанског одреда

---

¹⁵¹² Борба, 21. 10. 1946, 1.

¹⁵¹³ Политика, 27. 11. 1944, 3.

¹⁵¹⁴ Борба, 21. 10. 1946, 1.

¹⁵¹⁵ Борба, 21. 10. 1946, 1.

¹⁵¹⁶ Т. Куљић, „Танатополитика: употреба леша, бесмртности и несмртности“, *Годишњак за друштвену историју* 3/2011, 46.

¹⁵¹⁷ В. И. Ленин, *Полное собрание сочинений*. Том 37, Июль 1918-март 1919, Москва 1969, 172.

¹⁵¹⁸ Т. Куљић, „Smrt kod leveice i desnice: prilog kritici antitotalitarne ideologije“, *Filozofija i društvo* 4/2011, 115.

изјавио да „ми се заветујемо на овим гробовима да нећемо престати са борбом док последњег фашисту не истребимо.“¹⁵¹⁹

Виђења смрти Црвеноармејаца су била крајње утилитарна и инструментализована. Њихова дела су истицана као пример - „Пао је пожртвовано се излажући да би као стручни руководилац дао примера како треба извршавати задатке артиљерије“¹⁵²⁰, али и узор наредним генерацијама „да се на њиховим примерима челиче за велика дела која их чекају.“¹⁵²¹

Управо је учењу нових генерација о борбама совјетских војника посвећивана велика пажња. На Првом конгресу АФЖ-а 1945. г. Митра Митровић-Ђилас је изјавила да ће „наша захвалност и признање Црвеној Армији, совјетским народима и њиховом вођи другу Стаљину, прелазити с колена на колена“, као и да треба васпитавати будућа покољења у духу „признања Црвене Армије.“¹⁵²² Следећи такве инструкције, пионирима основне школе бр. 16 у Београду који су се на дан Црвене Армије 1946. г. окупили око гроба мајора Михаила Васиљевича Михайловича (код Вуковог споменика), учитељица је говорила о „славним борбама и о бесмртним херојима Совјетског Савеза.“¹⁵²³ Сами споменици је, према замисли среских власти, требало да представљају показатељ начина на који „се храбро мре за слободу и част своје домовине и добро свога народа.“¹⁵²⁴

У јавности је, такође, истицана и „историјска ослободилачка мисија, коју је Црвена Армија часно испунила“.¹⁵²⁵ О перцепцији совјетских војника као ослободилаца¹⁵²⁶ сведочи и епизода коју је забележио један Црвеноармејац по ослобођењу Тополе. „Када смо ушли у село, постало је немогуће кретати се улицом. Свуда су стајали људи. Закрчили су путеве и окружили тенкове. Давали су нам поклоне. Свако је донео шта је могао. Са сузама у очима су причали о немачким

---

¹⁵¹⁹ Борба, 22. 02. 1945, 2.

¹⁵²⁰ Политика, 07. 04. 1945, 5.

¹⁵²¹ Борба, 27. 11. 1944, 13.

¹⁵²² I Конгрес АФЖ-а, АЈ, Антифашистички фронт жена 141 (1/137).

¹⁵²³ Борба, 24. 02. 1946, 3.

¹⁵²⁴ Одбор за подизање споменика палим Црвеноармејцима у селу Витановац, Президијуму Федеративне Народне Републике Југославије, АЈ, Президијум Народне Скупштине ФНРЈ 15 (20/349).

¹⁵²⁵ Борба, 25. 03. 1946, 3.

¹⁵²⁶ И руски емигрант Ђорђе Лобачев је у својим мемоарима забележио слику из Београда: „А на степеницама сви станари – желе добродошлицу, захваљују се, рукују се. Напољу већ се скупио свет. Је ли истина да је Београд ослобођен? Је л се Шваба сигурно неће вратити? И опет добродошлица, жеље за даље победе.“ Ђ. Лобачев, *нав. дело*, 128-129. И белешке Јелисавете Гиљотен су биле сличне: „Протутња авион. „То је наш! “ - осмехивали су се Београђани – наш, совјетски!“ Ј. Ж. Гиљотен, *Две моје домовине*, Горњи Милановац 1991, 214.

зверствима.¹⁵²⁷ Овакав однос према војницима Црвене Армије је забележен у многим деловима Србије.¹⁵²⁸

Градња култа Црвеноармејаца имала је, пак, поред танатополитичке, још једну димензију. Формирањем слике војника совјетске армије и хиперпродукцијом споменика у источним деловима државе¹⁵²⁹, грађен је и идентитет у српској средини. У том смислу је велику улогу имала писана реч (штампа) и изговорена. „Та реч, Црвеноармејац, представљала је читав појам слободе, снаге, оличење Совјетског Савеза“¹⁵³⁰, писао је Стеван Јаковљевић присећујући се ослобађања логора Баркенбриге. Песник Јован Поповић је о сусрету две армије у Срему забележио: „Осетили смо да смо сасвим слични¹⁵³¹.“¹⁵³² Очекујући долазак Црвеноармејаца, „читало село, у екстази стајало је на улицама, а на лицима нека чудна замишљеност: дакле прошло је, дакле дошло је, сад нам више нико ништа не може, - а није нас могао уништити ни кад је Црвена Армија била још далеко.“¹⁵³³ Још упечатљивија је Поповићева реченица да „и није нам било криво што су овога тренутка скоро заборавили да се нама радују, јер ми смо своји, ми се знамо, а долазе најмилији.“¹⁵³⁴ Цитиране речи, свакако претеране, сведоче и о ширењу култа Црвеноармејаца, његовом пропагандном карактеру и важности која му је придавана у првим послератним годинама.

У говорима партијских функционера било је изражено везивање судбине југословенских народа, пре свега српског, за „руску браћу“. Тако је Светозар Вукмановић говорио да „без обзира на чињеницу што су Немци продирали дубоко у руску земљу првих месеци рата, ништа није могло спречити наше народе да не уђу у рат на страни своје руске браће. У првим данима устанка, једино питање које су нам упућивали стари људи било је: Је ли истина да је Рус заратио?“¹⁵³⁵ „Та вера у победу руског оружја снажно је усађена у срце нашег човека. Она вуче корене из старих времена када је руско и наше оружје односило заједничке победе над Отоманском

¹⁵²⁷ В. Ф. Толубко, Н. И. Барышев, *нав. дело*, 130.

¹⁵²⁸ ГАРФ, 9541, оп. 1, д. 881, л. 80.

¹⁵²⁹ За разлику од осталих република – у Хрватској и Словенији, у којима су војници Црвене Армије учествовали у борбама, подигнут је мали број споменика совјетским борцима.

¹⁵³⁰ Борба, 01. 05. 1945, 9.

¹⁵³¹ Слична запажања оставили су и сами совјетски борци. Леонид Жишов, херој Совјетског Савеза се присећао како су на банатском аеродрому „Срби и Руси, Хрвати и Украјинци, Татари и Македонци и представници других националности наше отаџбине и Југославије играли коло... То је било сведочанство блискости душе и великог пријатељства.“ ГАРФ, 9541, оп. 1, д. 881, л. 88.

¹⁵³² Борба, 23. 02. 1945, 4.

¹⁵³³ Исто, 4.

¹⁵³⁴ Исто, 4.

¹⁵³⁵ Политика, 23. 02. 1946, 3.

Империјом.¹⁵³⁶ Управо је на оваквим речима и подсећањима на борбе у прошлости базирана и грађена слика Совјетског Савеза. Традиционална представа „Руса“ као брата по „оружју и крви“ је била носила у себи снажне асоцијације и пружала могућности за њен даљи развој и у послератним годинама.

Повезаност српског и руског народа се изражавала и кроз обичаје који су вршени током комеморативних свечаности. Приликом откривања споменика у Ритопеку октобра 1946. г. сељанке су званичне представнике Совјетског Савеза посипале житом док су се у поворци кретали од цркве, у којој је одржан помен погинулим Црвеноармејцима, до узвишице на којој је подигнут споменик. Тим српским обичајем, како је у штампи истицано, „изражавана је велика љубав и захвалност народима Совјетског Савеза за њихову несебичну и пожртвовану борбу за слободу наших народа.“¹⁵³⁷

Специфичан однос српског народа према руском одликавао је и нацрт телеграма који су потписали Моше Пијаде, Антун Аугустинчић и Златан Сремац. Наиме, у честитки упућеној 20. октобра 1944. г. Ј. В. Стаљину, наглашено је да „српски народ и сви народи Југославије (затим су прецртане последње речи и исписано – хрватски, словеначки, црногорски и македонски народ) никада неће заборавити жртве које је Црвена Армија тако несебично дала за ослобођење наше отаџбине.“¹⁵³⁸

Нов идентитет је грађен и прављењем аналогија са СССР-ом. У јавности је тако истицано „огромно дело које су народи Совјетског Савеза на челу са руским народом вршили градећи од заостале царске Русије моћну социјалистичку државу“¹⁵³⁹, чиме је наглашавана паралела са послератним југословенским режимом. Поређена је и „херојска борба руских и других народа младе социјалистичке републике да очувају своју револуцију од домаћих издајника“¹⁵⁴⁰, са југословенском реалношћу.

Предодређене припадношћу војсци идеолошки блиској, првој земљи социјализма, узору југословенском руководству у сваком смислу, као и бројем погинулих, совјетске жртве су имале предност над другим савезничких армија, пре свега енглеском и америчком, које је у пропагандном смислу „оптерећивала“ и одредница капитализма. Овај аспект представљао је још један елемент који не треба

---

¹⁵³⁶ Исто, 3.

¹⁵³⁷ Борба, 19. 10. 1946, 5.

¹⁵³⁸ Моша Пијаде, Анте Аугустинчич, Златан Сремац, 20. 10. 1944, Верховному Главнокомандующему Вооруженными Силами Советского Союза Маршалу Сталину, АЈ, Савез Комуниста Југославије (СКЈ) 507-IX-119/ I-2 (к. 1).

¹⁵³⁹ Борба, 04. 06. 1945, 1.

¹⁵⁴⁰ Исто, 1.

занемаривати када је у питању величање страдања војника Црвене Армије. Ова чињеница, пак, није значила да су војничка гробља осталих југословенских савезника била запуштена. Управо су се у погледу бриге о ратним меморијалима разликовала совјетска од британских, с обзиром да је постојала очигледна разлика у јурисдикцији. Наиме, енглеско војно гробље на Новом гробљу у Београду, које је заузимало простор поред италијанског из Првог светског рата, одржавала је Комисија за војна гробља Комонвелта, која га је и подигла. Сам простор за подизање комплекса је 1947. г. уступљен овој институцији из Лондона с циљем преноса гробова енглеских војника погинулих широм територије Југославије на Ново гробље.¹⁵⁴¹

Што се гробова америчких војника тиче, гробни комплекс у Кошутњаку (односно на Топчидерском брду¹⁵⁴²) је имао привремени карактер.¹⁵⁴³ Настао је јуна месеца 1946. г. када су на њему сахрањена 84 авијатичара погинулих за време рата.¹⁵⁴⁴ Потом су на то гробље крајем августа исте године пренети посмртни остаци чланова посаде америчког авиона, који се срушио неколико дана раније приликом принудног слетања код села Копривника, недалеко од Бледа (где су били привремено сахрањени). По наређењу маршала Тита, пренос је био извршен уз одавање војних почести.¹⁵⁴⁵

Почетком 1948. г. земни остаци укупно 700 пилота који су погинули на територији Југославије и привремено сахрањени на овом гробљу, пренети су у САД.¹⁵⁴⁶ Овом испраћају су, попут догађаја којим су комеморисани совјетски војници, присуствовали представници савезне владе, војске, СБНОР-а, градских власти и америчке амбасаде у Београду. У говору генерал-лајтнанта Саве Дрљевића, одржаном приликом испраћаја, о погинулима је у веома умереном тону говорено као о „синовима радног народа Америке“, који су се борили заједно са „слободољубивим народима“ против „фашистичког завојевача, заклетих непријатеља демократије, слободе и напретка човечанства“¹⁵⁴⁷. Пажљив избор речи је био разумљив, имајући у виду ту чињеницу да је отаџбина настрадалих припадала капиталистичким земљама. Попут

---

¹⁵⁴¹ Б. Костић, *нав. дело*, 23.

¹⁵⁴² Амерички сервис за регистровање гробова је уз помоћ југословенских власти пренео у Београд земне остатке погинулих широм Југославије. Политика, 22. 01. 1948, 3.

¹⁵⁴³ Политика, 22. 01. 1948, 3.

¹⁵⁴⁴ Борба, 01. 06. 1946, 3.

¹⁵⁴⁵ Борба, 26. 08. 1946, 2.

¹⁵⁴⁶ Допис Секретаријату Савезног извршног већа, АЈ, Секретаријат Савезног извршног већа за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта 1-123, 1961.

¹⁵⁴⁷ Политика, 22. 01. 1948, 3.

америчких, и посмртни остаци француских војника су пренети у отаџбину. То је било учињено 1954. г.¹⁵⁴⁸

Ситуација са гробљима непријатељских армија, била је, пак, потпуно другачија. Наиме, маја месеца 1945. г. одлуком Министарства унутрашњих послова ДФЈ, коју је потписао тадашњи министар Александар Ранковић, наређено је уклањање и уништавање гробља и гробова „окупатора“ и „народних непријатеља“ односно „домаћих издајника“. Под овим терминима подразумевала су се гробља и надгробни споменици војника немачке, италијанске и мађарске војске, односно бораца усташке, као и Југословенске војске у отаџбини. Ово решење, праћено исцрпним инструкцијама, Министарство унутрашњих послова Хрватске је обласним и окружним одборима појаснило потребом за брисањем сваког трага „фашистичке владавине“.¹⁵⁴⁹ Међутим, нису сва била уклоњена – чак је југословенска влада 1960. г. дала сагласност италијанској да се на њен захтев ексхумирају и пренесу земни остаци италијанских војника који су погинули и сахрањени у Југославији (припадника италијанских оружаних снага из Другог светског рата).¹⁵⁵⁰

Ситуација, пак, са меморијалима посвећеним војницима Црвене Армије у Пољској као земљи сателиту СССР-а и држави Централне Европе у којој је подигнут највећи број спомен-обележја совјетским ратницима¹⁵⁵¹, била је слична оној у Југославији. Подизани су споменици „захвалности совјетској“ односно „Црвеној армији“, чије су представе носиле соцреалистички карактер. Барелефи са приказима војних операција су, такође, представљали саставни део архитектонских решења, која су у извесном броју случаја била примери преозначавања симбола претходног режима. Наиме, споменици су постављани на постаменте меморијала посвећених Првом

---

¹⁵⁴⁸ Допис Секретаријату Савезног извршног већа, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта 1-123, 1961.

¹⁵⁴⁹ V. Geiger, S. Josipović Batorek, „Provođenje odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Slavoniji i Sremu“, *Scrinia slavonica* 15/2015, 291-316; V. Geiger, „Provođenje odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Bosni i Hercegovini“, *Hercegovina* 2/2016, 287-317; V. Geiger, „Provođenje odluke od 18. maja 1945. o uklanjanju vojnih grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Sloveniji“, *Istorija* 20. veka 2/2016, 45-62; V. Geiger, O provođenju odluke Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju vojnih grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Vojvodini nakon Drugog svjetskog rata, *Historijski zbornik* 2/2016, 411-428; V. Geiger, „Uklanjanje 1945/46. grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ poginulih 1941-45. na području Nezavisne Države Hrvatske, 1945. Kraj или нови почетак. Тематски зборник радова, ур. А. Тимофејева, Д. Алексић, Београд 2016, 185-226.

¹⁵⁵⁰ Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања, 16. 11. 1961, председнику Народном одбора среза Титово Ужице, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. 0206, 3500-4000, 1961.

¹⁵⁵¹ А. Т. Джабиев, „Из историје споменика 'Братство по оружју' в Варшаве“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2017, 129.

светском рату, које су немачке власти током окупације разрушиле или уклониле. Углавном су то били скромни обелисци, обележја од камена са уклесаним текстом на пољском и руском језику, израђени од скромног материјала, чија је естетска вредност била невелика. У подизању споменика, важна је била и улога представника пољских власти.¹⁵⁵² Учешће, пак, совјетске стране у меморијализацији свих жртава палих за ослобођење пољске републике, било је у „улагању посебних напора“ с циљем уређења гробова разбацаних по пољима и груписању на једном месту¹⁵⁵³, али и експлицитном постављању спомен-обележја¹⁵⁵⁴.

У фокусу културе сећања и Краљевине и социјалистичке Југославије је био тадашњи недавно окончани светски рат. Ова чињеница је разумљива са становишта да је победа у рату представљала исходиште за настанак нових држава, истовремено пружајући им могућност креирања званичне верзије прошлости, а посебно последњег сукоба у којем су се у супростављеним армијама борили они народи који су се по окончању непријатељстава нашли у границама једне земље. Овај проблем са којим су се суочавала оба режима – и династија Карађорђевић и комунистичка власт, производио је потребу за осмишљавањем и контролисањем званичног сећања на рат. Та неопходност је подразумевала формирање својеврсних идеолошких доктрина и табуизацију одређених тема. И у периоду социјализма, слика непријатеља је била прилично магловита. Она се сводила на појмове „фашистички окупатор“, „фашистички агресор“, „домаћи издајници“. Тиме је избегавана етикетизација одређених народа с спољнополитичког становишта (Немаца, Мађара, Италијана и Бугара), али још важније, избегавано је довођење у питање прокламоване, званичне верзије прошлости, као и „братства и јединства“.

Однос власти и друштвено-политичких организација према спомен-обележјима и гробним комплексима војника НОБ-е, био је различит, односно зависио је од неколико фактора. Пре свега, актера у култури сећања и временског периода, с тим да треба нагласити да су понекад у оквиру исте деценије забележене потпуно различите појаве. Доминантна слика првих послератних година, била је она која је приказивала брижљив однос различитих друштвених чинилаца у култури сећања према споменицима НОБ-е, али и гробовима Црвеноармејаца. „А жене наше су китиле

---

¹⁵⁵² А. Т. Джабиев, „Советские воинские мемориалы в Варминьско-Мазурском воеводстве (Польша)“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2015, 158-159.

¹⁵⁵³ Б. П. Маркс, „Места памяти советских солдат, погибших в годы Второй Мировой войны на территории Лодзи и ее окрестностей“, *История и историческая память* 1/2010, 155.

¹⁵⁵⁴ А. Т. Джабиев, „Из истории памятника 'Братство по оружию' в Варшаве“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2017, 130.

њихове гробове цвећем које је измакло пожару борбе. Свет и данас пролази поред тих гробова. Застане. Скида капу. А жене клекну – пољубе свежу црну земљу. И одлазе неме.“¹⁵⁵⁵ Поводом двогодишњице ослобођења Београда, на путу који води с Дедиња ка Кошутњаку, становници града су се окупили око гробова палих бораца, „положени су венци, одржани говори, а једна девојка каже: - Чекајте! Има још један гроб. Овде испод брда. Да и њега обиђемо. И сви полазе на тај гроб совјетскога борца и ослободиоца, на данашњи дан да не буде пуст зато што је од куће далеко... На гробу је већ било цвећа. Једна старица је наишла на суседства када је видела да је стигла поворка... – Лепо од вас, децо моја, али бринемо се и ми одавде о овоме гробу. А ни имена му не знамо. Знамо само да је био Рус...“¹⁵⁵⁶ Првих година новински чланци су били испуњени оваквим сликама прожетим емотивним тоном, који су углавном завршавани речима: „Нису се Београђани само јуче њих сетили. Они њих никада не заборављају.“¹⁵⁵⁷

Међутим, и пре почетка шесте деценије у јавност продиру сцене које указују на немарност и равнодушност актера, које је настављено и током шездесетих година.¹⁵⁵⁸ Поједини овакви примери су забележени и у случају меморијала совјетским војницима. Тако је споменик подигнут на имању у Ковилову 1945/1946. г. (на територији данашње општине Палилула) претурен, а звезда петокрака и гвоздена ограда сломљене.¹⁵⁵⁹ У појединим местима према извештају са почетка 1948. г. није поклањана довољна пажња совјетским гробовима. Обрасли травом, били су потпуно запуштени и није било познато ни то који је борац сахрањен.¹⁵⁶⁰ Запуштеност гробова је сматрана „знаком недовољне пажње и поштовања према борцима који су дали своје животе за ослобођење наше домовине“¹⁵⁶¹. Такође, забележена је и појава да је изван број хумки совјетских војника погинулих у селу Гружи био разбацан по њиви, која се притом и обрађивала.¹⁵⁶² Проблем је представљала и чињеница да је велики број хумки био обележен само дрвеним крстовима или чак дрвеним таблама, које су временом

---

¹⁵⁵⁵ Политика, 28. 10. 1944, 5.

¹⁵⁵⁶ Политика, 21. 10. 1946, 3.

¹⁵⁵⁷ Исто, 3.

¹⁵⁵⁸ М. Бергхолц, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965”, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007, 66-82.

¹⁵⁵⁹ Попис споменика и спомен-обележја, ИАБ, Градски Одбор Савеза бораца Народноослободилачког рата Србије – Београд (ГО СБНОР Србије-Београд) 988, к. 70, с. 118.

¹⁵⁶⁰ Главни Одбор АФЖ-а, 20. 01. 1948, среском одбору АФЖ-а, АС, ЦК СКС, Комисија за друштвене и масовне организације, к. 4.

¹⁵⁶¹ Земаљски Извршни Одбор Народног фронта Србије, 13. 01. 1948, свим среским и градским одборима Народног фронта, АС, ЦК СКС, Комисија за друштвене и масовне организације, к. 2.

¹⁵⁶² РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 26, Кнић, Крагујевац, 478.

иструлиле. Постојале су, пак, иницијативе појединих свештеника да се посмртни остаци свих погинулих сакупе на једно место и да изгради спомен-костурница у порти цркве, као што је предлагао свештеник из Пожареваца. Међутим, према његовим речима, срески одбор СБНОР-а није одговорио на поменути предлог.¹⁵⁶³

Слику сложеног стања гробних комплекса употпуњава и чињеница да се одржавање меморијала везивало и за важне датуме који су комеморативно обележавани (углавном годишњице ослобођења градова и вароши, чиме је уређивањем споменика непосредно пред саму свечаност тој активности даван карактер привремености). Управо о оваквом стању сведочи и извештај Централног комитета Комунистичке Партије Србије упућен месном комитету Београда, датиран октобра 1948. г., у којем је наведено да неке организације нису одржавале гробове Црвеноармејца. Стога се препоручивало да се одреди један друг или другарица да „одмах“ организују њихово уређење и да буду одговорни за њихово одржавање надаље. Предлог је био да се ово повери масовним организацијама у првом реду АФЖ-у, омладинским и пионирским организацијама.¹⁵⁶⁴ Сам допис, поред тога што говори о небризи за гробове совјетских војника, наводи на један закључак – датум упућивања „препоруке“ указује¹⁵⁶⁵ на то да Резолуцијом Информбироа није остварен оштар рез у југословенској/српској култури сећања на Црвену Армију.¹⁵⁶⁶ Уосталом, веома је индикативна била и препорука са састанка секретара среских и градских одбора Савеза бораца Војводине одржаној априла 1949. г., којом је наглашена потреба да се на предавањима и свечаним конференцијама разобличавају „ратни хушкачи, улога империјалиста, истаћи улогу демократског фронта на челу са Совјетским Савезом у корист мира.“¹⁵⁶⁷

---

¹⁵⁶³ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 60/III, Пожаревац, Смедерево, 192.

¹⁵⁶⁴ Писмо ЦК КПС, 07. 10. 1948, Месном комитету, ИАБ, СКС ГК Београд 865, к. 309.

¹⁵⁶⁵ За исти проблем који је истакао и Извршни Одбор Народног Одбора Народне Републике Србије почетком 1948. г., донето је идентично решење - основне организације Народног Фронта, нарочито жене и омладина, требало је да преузму бригу о одржавању, чувању и сталном обилажењу гробова и официра. Земаљски Извршни Одбор Народног фронта Србије, 13. 01. 1948, свим среским и градским одборима Народног фронта, АС, ЦК СКС, Комисија за друштвене и масовне организације, к. 2.

¹⁵⁶⁶ На другачији, пак, закључак наводио је чланак америчког фотографа Џона Филипс. Титов „ратни пријатељ“, како га је часопис „Лајф“ именовao, с обзиром да је два пута путовао са Брозом и фотографисао њега и његове саборце, септембра 1949. г. био је у посети маршалу на Брионима, где је обавио разговор из којег је и произашао чланак под називом „Тито пркоси Кремљу“ у поменутом часопису. У контексту свог извештаја о сукобу 1948. г. и Титовом супротстављању Москви, Филипс је објавио фотографију гроба Црвеноармејца уз коментар да су „руски гробови“ у Београду „некада били брижљиво одржавани; а сада су сви они прекривени шибљем“. Тиме је истакао директну – узрочно-последичну везу између конфликта и југословенске културе сећања на совјетске борце. РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 1375, л. 138; Life, vol. 27, № 11, 12. 09. 1949, 48.

¹⁵⁶⁷ Записник са конференције секретара среских и градских одбора Савеза бораца Војводине, с. 21, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 27.

Немаран, пак, однос локалних власти према жртвама рата је често био на мети критика. Истовремено је истицана потреба за општедруштвеним укључивањем у рад на сећању, имајући у виду да је, према речима Милице Зорић, „тешко у нашој земљи наћи најзабаченији кутак где се нису водиле борбе, где нису гинули борци наше и Црвене Армије.“¹⁵⁶⁸ О исправности ове констатације сведоче бројни споменици подигнути у част совјетским борцима пострадалим на територији Србије.

3. 4. Споменици Црвеноармејцима (до 1953. г.)

Место погибије револуционара или војника Црвене Армије је у совјетској култури сећања имало велики танатополитички значај¹⁵⁶⁹, из којег је и произилазила потреба за обавезним обележавањем саме локације. Постављање споменика или стеле украшене црвеном звездом, представљало је модел који је примењиван у СССР-у након Октобарске револуције. Током Великог отаџбинског рата погинулим борцима су углавном подизани веома скромни споменици (израђени од материјала који је био сувишан), испод којих је често сахрањивано и више десетина пострадалих. Међутим, с обзиром да је било у питању ратно време, због немогућности одржавања, ови гробни комплекси који су постојали дуж целе линије фронта, нестајали су.¹⁵⁷⁰ Стога су након рата у већини села подизани локални споменици у виду стеле (кенотафа) пирамидалне или правоугаоне форме са списком имена пострадалих, на врху украшени црвеном звездом.¹⁵⁷¹ И они су били грађени од једноставних материјала. У послератном периоду, разлог за то је био велики дефицит. По селима и градовима северозападних делова Русије су меморијали грађени чак и од дрвета и фунира (касније је изван број замењен новим споменицима, док су поједини потпуно ишчезли).¹⁵⁷² Подизани крај домова културе, на главним раскрсницама или периферији гробаља, средствима и иницијативом мештана, имали су локални карактер. Улоге државе у градњи оваквих

¹⁵⁶⁸ М. Зорић, „Више залагања у подизању споменика жртвама рата“, Црвена Звезда, бр. 1, јануар 1949, 38.

¹⁵⁶⁹ Током немачке окупације у северозападним деловима СССР-а рушени су управо ти споменици и на њихово место су постављани „симболи захвалности руског народа Великој Немачкој и њеном Фиреру“. Тако су у Пскову окупационе власти на споменик „Жртвама револуције“ поставиле свастику, након чега је обележје било посвећено „У спомен на немачко ослобођење Пскова од большевизма“. Б. Н. Ковалев, *Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации*, Москва 2011, 430.

¹⁵⁷⁰ С. В. Кулик, „Мемориализация памяти жертв Великой Отечественной войны на Северо-Западе России“, *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки* 1/2014, 201

¹⁵⁷¹ Н. Конрадова, А. Рылева, „Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной“, *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, ред. М. Габович, Москва 2005, 244.

¹⁵⁷² С. В. Кулик, „Мемориализация памяти жертв Великой Отечественной войны на Северо-Западе России“, *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки* 1/2014, 201.

гробних комплекса, пак, до 1960-тих година практично и није било. Међутим, две деценије по окончању ратних дејстава централизован је систем подизања меморијала, а локална традиција је тада уступила место званичној политици локалних и централних власти.¹⁵⁷³

У првим данима по ослобођењу и престанку војних операција, у Србији су на хумке пострадалих и преминулих војника Црвене Армије, постављана провизорна спомен-обележја и споменици, дела њихових сабораца¹⁵⁷⁴ или локалног становништва¹⁵⁷⁵ односно народних одбора, органа власти. Везивани за места страдања, испуњавали су јавни простор велике већине места и градова Србије у којима су совјетски борци пали током окршаја (стога је и разумљиво одсуство меморијала на територији Рашке и Косова и Метохије, које су ослобађале јединице НОВЈ-а¹⁵⁷⁶). Локације самих меморијала, било да су представљале резултат положаја гробног места или воље власти углавном су следиле дотадашњу праксу – центар града или вароши, месна гробља, црквена порта, парк или двориште основне школе, представљали су уобичајени избор који је иницијатор односно реализатор правио остварујући идеју о одавању поште настрадалом, комеморисању жртве односно једноставном обележавању гроба.

Изграђени од дрвета, камена, мермера или гранита, углавном су садржавали презимена покојника, чин, датум погибије и понекад годину рођења. Незаобилазна је била и посвета односно разјашњење судбине погинулих, које је уједно упућивало и на то ко је био иницијатор градње. Обавезна, пак, одредница херојског чина, попут – „пада у борби за ослобођење наше отаџбине и братске Југославије“ и сличних конструкција (клесаних на руском језику), сведочила је о учешћу совјетске команде или бораца Црвене Армије у меморијалном градитељству. Овакви натписи красили су споменике у Пожаревцу у порти Саборне цркве (који је 2004. г. пренет на Чачалицу,

---

¹⁵⁷³ Н. Конрадова, А. Рылева, „Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной“, *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, ред. М. Габович, Москва 2005, 244.

¹⁵⁷⁴ Према наводима руководиоца пословима Народног комесаријата одбране СССР-а Николаја Александровича Најденова из априла 1945. г., фронтоске и месне организације су се углавном бавиле пројектовањем споменика. ГАРФ, ф. 7523, оп. 61, д. 14969, л. 3.

¹⁵⁷⁵ Треба истаћи једну особеност у вези са начинама на који су Београђани обележавали гробове и хумке пострадалих Црвеноармејаца. Наиме, на крстове су по узору на немачку праксу, а нетипично за совјетска војна гробља, стављани шлемови. Овакве активности су забележене на гробовима погинулих ратника Црвене Армије у улици Милоша Великог. *Прича о другом животу: ослобођење Београда* (каталог изложбе), аут. А. Тимофејев, Б. Гајић, О. Вучковић, Београд 2014, 43.

¹⁵⁷⁶ Обласни Народноослободилачки одбор за Косово и Метохију, 14. 08. 1945, Друштву за културу сарадњу Србије са СССР-ом, АЈ, Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР 524 (54/4).

брдо изнад града), затим у Вишњици¹⁵⁷⁷, Рготини (у околини Зајечара), који је подигао 1041. пук 223. дивизије Црвене Армије¹⁵⁷⁸. У новосадској касарни „1300 каплара“¹⁵⁷⁹ (познатој као „Морнарица“), подигнуто је обележје совјетским морнарима који су погинули у борби против „немачких завојевача за нашу совјетску отаџбину и за ослобођење Југославије“.¹⁵⁸⁰ Најупечатљивији пример овакве праксе је свакако био меморијал на главном градском Позоришном тргу (данашњем Тргу републике). За разлику од цитираних посвета, када је акцијом подизања обележја руководио СБНОР, Народни фронт, локални или срески народно-ослободилачки одбор, с обзиром да је тешко проценити у којој мери су иницијатори били грађани места или вароши, на споменику су клесане поруке упућене „храбрим“, „јунацима“, „ослободиоцима“ Црвеноармејцима (нпр. на споменику у Великом Мокром Лугу – „палим јунацима Црвене Армије, НОВ и ПОЈ за ослобођење од немачког ропства“¹⁵⁸¹). Међутим, поменути органи и организације нису били једини наручиоци и иницијатори¹⁵⁸². На позив канцеларије председника републике, Аугустинчић је израдио споменик борцима Црвене Армије¹⁵⁸³ пострадалим током борби октобра 1944. г. у Дворском комплексу. Заправо се радило о копији фигуре Црвеноармејца рађеној за споменик на Батини – фигури артиљерца. Она је на Дедиње постављена 1947. г. На постољу су била исклесана имена совјетских војника погинулих и сахрањених у парку Двора.¹⁵⁸⁴

Поред поменутих натписа, споменици су садржавали и симболе упросторавања нове идеологије, који су истовремено представљали и сведочанства првих послератних година и несређеног државног уређења. Као што је наведено, на великом броју обележја подигнутих током 1944. и 1945. г. главни симбол је била звезда петокрака, често са српом и чекићем, као и, за разлику од совјетског модела¹⁵⁸⁵, бели мермерни

---

¹⁵⁷⁷ Isto, 142.

¹⁵⁷⁸ С. Босиљчић, *Руси долазе: Црвена армија на Дунаву – јесен 1944*, Београд 2000, 41.

¹⁵⁷⁹ В. Пушкар, *Јавни споменици културна и историјска спомен-обележја у новосадској општини*, Нови Сад 1994, 117-118.

¹⁵⁸⁰ Državni sekretarijat za poslove narodne odbane, 09. 07. 1957, Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, Дипломатски архив Министарства спољних послова (ДАМСП), Политичка архива (ПА), СССР, 1960, ф. 128.

¹⁵⁸¹ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 140.

¹⁵⁸² Не треба занемарити ни улогу Друштва за културну сарадњу Југославије односно Србије са СССР-ом. Оно је заједно са Народним фронтом 1947. г. подигло споменик у Белој Цркви. Документација Завода за заштиту споменика културе у Панчеву.

¹⁵⁸³ Статуа „Палим Црвеноармејцима“ је вајарско дело од изузетног значаја. ЗЗСКГБ, Дворски комплекс на Дедињу у Београду, СК-344/1, Дескрипција, стр. 8.

¹⁵⁸⁴ Б. Црвенковић, *Каталог државне уметничке колекције Дворског комплекса у Београду. II. Југословенска уметност*, Нови Сад 2014.

¹⁵⁸⁵ С. В. Кулик, „Мемориализација памяти жертв Великой Отечественной войны на Северо-Западе России“, *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки* 1/2014, 201.

крст. Оваква пракса није била ограничена само на територију Београда и његову околину, где је забележено неколико случајева ове појаве (на споменику на Тргу републике, обележју у Малом Мокром Лугу посвећеном двадесетседморици погинулих – војника Црвене Армије и југословенских партизана¹⁵⁸⁶; Великом Селу, Рипњу, Сланцима, затим на споменицима тенкистима и команданту Црвене Армије на Централном гробљу¹⁵⁸⁷), већ и на поменутом споменику у Пожаревцу и Рготини. Постојање хришћанског симбола је, чини се, било повезано са учешћем представника Српске православне цркве у свечаностима откривања споменика, односно освећења обележја подигнутим на територији округа београдског током првих месеци након ослобођења.¹⁵⁸⁸ Уосталом, након успешног завршетка Београдске операције, 22. октобра је у Саборној цркви одржано свечано благодарење, а затим средином наредног месеца су митрополит Јосиф, епископ Нектарије и викарни епископ Арсеније (уз садејство четрдесет свештених лица) служили парастос совјетским и југословенским војницима погинулим за ослобођење Београда¹⁵⁸⁹. Овакве активности су биле у складу са првом фазом односа власти према верским заједницама.¹⁵⁹⁰

Такође, важан и чест је био и симбол буктиње. Упросторавајући нову идеологију, власт је, као што је наведено, ројалистичка обележја појединих предратних споменика заменила овом јасном ознаком републиканизма¹⁵⁹¹. Истовремено, буктиња је представљала и симбол новостворене федерације, чији се државни грб састојао од

---

¹⁵⁸⁶ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 136, 140,

¹⁵⁸⁷ На Централном гробљу су сахрањена тројица тенкиста погинула у борбама код Цветкове Механе. Њима је поред дрвених крстова с именима покојника, подигнут мермерни споменик. На поменутом гробљу је сахрањен и командант тенкова, совјетски поручник убијен на Теразијама. И његов мермерни споменик је садржао крст. Интересантно је да је на поменутом обележјима одсуствовао симбол звезде петокраке. *Прича о другом животу: ослобођење Београда* (каталог изложбе), аут. А. Тимофејев, Б. Гајић, О. Вучковић, , 43.

¹⁵⁸⁸ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 140.

¹⁵⁸⁹ Међу специфичне примере потребно је навести и учешће свештених лица у свечаности преноса остатака Кикиндана стрељаних током рата у центар града октобра 1945. г. и обележавање тог гробног места крстом. Збирка фотографија Народног Музеја Кикинда.

¹⁵⁹⁰ Иако су у периоду од ослобођења до почетка 1946. г. односи између новог режима и Српске Православне Цркве били коректни, представници јерархије су на властодршце гледали као на комунисте-авантуристе, док су последњи настојали да се односе пажљиво према цркви. Оваква политика државе је, наиме, била условљена приоритетном потребом за претварањем Коалиционе владе у комунистички режим, као и потребом за међународним признањем. Но, треба истаћи да је СПЦ и даље у молитвама помињала краља, а у Новогодишњој поруци 1945. г., која је дистрибуирана уз одобрење режима, и „наша браћа Руси“ и „наши властити патриоти“, не одредивши се према НОП-у. Р. Радић, *нав. дело*, 165, 170.

¹⁵⁹¹ О оваквој перцепцији буктиње и у међуратном периоду сведочи и епизода у вези са спомеником Маре Ресавкиње у Свилајнцу. В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 407-409; О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 73-74.

пет буктиња (симбола пет народности), двоструког класја са траком (симбола богатства земље) и звезде петокраке као знака слободе.¹⁵⁹² Буктиња је красила неколико обележја – споменик-obelisk подигнут на Славији 1945. г., Пожаревцу, споменик на Новом Београду постављен 1946. г.; у Великој Дренови (у крушевачком крају), меморијал на Батиној скели, споменик палом Црвеноармејцу у Лајковцу¹⁵⁹³, као и споменик палим херојима НОБ-е и херојима Црвене Армије на углу улица Пере Велимировића и Натошевићеве у Раковици¹⁵⁹⁴.

Фотографија бр. 27 – Споменик Црвеноармејцима на тргу Славија у Београду

Извор: сајт Министарства одбране Републике Србије (<http://www.mod.gov.rs/cir/5812/proslava-dana-oslobodjenja-beograda-20-oktobra-1945-godine-5812>)

Након постављања споменика на Позоришном тргу (односно Тргу републике), крајем октобра 1944. г. уследио је талас подизања меморијала Црвеној Армији у

¹⁵⁹² А. Augustinčić, „Kako je rađen grb nove Jugoslavije“, *Tako je rođena nova Jugoslavija. Zbornik sećanja učesnika prvog zasedanja AVNOJA*, 29. XI. 1943 - 29. XI. 1963, ur. Ž. Đorđević, knj 1, Beograd 1963, 5-8.

¹⁵⁹³ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја из 1950-тих, ф. 11/1, Лајковац, Ваљево.

¹⁵⁹⁴ ИАБ, ГО СБНОР Србије-Београд 988, к. 70.

Београду, београдском округу, али и остатку тек ослобођене земље.¹⁵⁹⁵ Као што је наведено, у главном граду је од 15. до 30. новембра подигнуто 18 великих и 32 мала споменика, а припремљено је постављање још 52 до 10. децембра. Иако су у наведене бројке вероватно урачунати и појединачни надгробни споменици, само у Београду је, дакле, подигнуто укупно 102 споменика. Овакав темпо подизања споменика, настављен, мада не у толикој мери, до краја наредне године (о чему сведочи и табела која се односи на меморијале у престоници), пратио је и остатак Србије. Хиперпродукција споменика и у Београду и остатку републике је обухватила период до краја 1945. г. Мотиви за овакве акције су у јавном дискурсу углавном били повезивани са изражавањем захвалности палим совјетским жртвама.¹⁵⁹⁶ Тако је срески одбор Лозовика (на територији општине Велика Плана) у прогласу поводом свечаног откривања споменика палим Црвеноармејцима и партизанима августа 1945. г. истакао да је „народ среза правилно схватио значај совјетског учешћа у ослобођењу наше земље и жртве које је Црвена Армија у томе понела.“¹⁵⁹⁷ Ипак, далеко важнија иза прокламоване захвалности јесте била политичка и идеолошка потреба. Наиме, интензитет којим је започета акција меморијализације совјетских жртава, могуће је повезати са спољнополитичким савезништвом и танатополитичким потребама нове власти (треба имати у виду да су војне операције на територији Југославије трајале до маја 1945. г.).

У случају Београда, подизање споменика је од првих дана ослобођења спадало у надлежност Управе за пројектовање Извршног Народноослободилачког Одбора града. Затим је 1948. г. формирана посебна Комисија за споменике која је између осталог вршила попис постојећих споменика, израђивала предлоге о уклањању појединих и учествовала у постављању нових.¹⁵⁹⁸ Од стварања СБНОР-а 1947. г., меморијална пракса и старање о споменицима, у које је спадало и њихово подизање и одржавање, првенствено се поверавала овој организацији (мада иако је знатно смањена улога дотадашњих чинилаца – попут АФЖ, омладинских организација, Народног фронта,

---

¹⁵⁹⁵ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 137-142.

¹⁵⁹⁶ Град Зајечар је, с циљем „одужења палим Црвеноармејцима“ приликом прославе прве годишњице ослобођења донео одлуку да се до обележавања наредне годишњице на тргу ослобођења подигне споменик палим совјетским војницима. Политика, 10. 10. 1945, 4; Одбор за подизање споменика палим Црвеноармејцима у селу Витановац, Президијуму Федеративне Народне Републике Југославије, АЈ, Президијум Народне Скупштине ФНРЈ 15 (20/349).

¹⁵⁹⁷ Срески одбор јединственог народно-ослободилачког фронта, 22. 08. 1945, Савезној влади Демократске Федеративне Југославије, АЈ, Председништво владе ФНРЈ 50 (39/612).

¹⁵⁹⁸ Б. Стојановић, „О споменицима Београда“, *Годишњак града Београда* 2/1955, 462.

Социјалистичког Савеза радног народа (ССРН), они нису искључени из ових активности). Посебно је важна била активност среских и месних одбора СБНОР-а¹⁵⁹⁹, који су и прикупљали податке о гробовима палих бораца¹⁶⁰⁰ и обележавали њихова места¹⁶⁰¹. У сагласности са Главним Одбором СБНОР-а су подизани већи меморијали, а одобрење за мања обележја и спомен-плоче давао је срески или градски одбор народне власти у договору са истим инстанцама борацке организације.¹⁶⁰²

За разлику од питања иницијатора ове меморијалне праксе, које јесте јасно, ауторство, пак, у великом броју случајева остаје непознато. Претпоставка је да су аутори споменика били ангажовани од стране локалних власти из саме средине у којој је требало подићи меморијал.¹⁶⁰³ На тај закључак наводе и поједина сачувана имена каменорезаца. Сачуван је, међутим, и мали број имена аутора (поред наведених (до 1953. г.) – Аугустинчића, Белобрка, Солодова и Де Негрија). Уједно је познато име аутора меморијала у Сремској Митровици. То је била већ поменута руска емигранткиња-архитекта Ирина Непокојчицка. Она је након ослобођења града 1944. г. организовала прикупљање грађевинског материјала за подизање пет споменика – од тога два за погинуле Црвеноармејце, остале за борце НОБ-е.¹⁶⁰⁴ Била је аутор споменика веома интересантне форме (на врху се налазио крст) подигнутог на гробљу у Сремској Митровици седморици совјетских заробљеника, које су убили немачки војници приликом одступања из града крајем октобра 1944. г. На споменику су биле забележене следеће речи: „Овде су сахрањена седморица заробљених Црвеноармејаца имена им ти Господе прими“.¹⁶⁰⁵ Други споменик који је њено дело јесте онај подигнут над земним остацима совјетских пилота погинулих у Лаћарку и пренетих у Сремску Митровицу. У подизању самог меморијала су учествовале и совјетске војне власти

---

¹⁵⁹⁹ О томе колико је Главни Одбор Србије полагао на активност среских и градских организација сведочи и ставка из буџета за 1953. г. у којој је издвајање суме од 1.000.000 динара из буџета Главног одбора (од 65.000.000 динара) за уређење гробова образложено тиме да би поменутом активношћу требало да се баве среске и градске организације и народне власти. Ради поређења, за прославу 7. јула и десетогодишњице формирања бригада буџетом је предвиђено 1.500.000 динара. Записник са састанка Секретаријата Главног Одбора СБНОР Србије одржаног 20. 12. 1952, АС, СБНОР Србије – ГО НРС Ђ 115, к. 33; Записник са састанка Секретаријата Главног Одбора СБНОР Србије одржаног 12. 12. 1953, АС, СБНОР Србије – ГО НРС Ђ 115, к. 33.

¹⁶⁰⁰ Месечни извештај за март 1949, Слободан Јанковић, секретар среског Одбора, 12. 04. 1949, Земаљском Одбору СУБНОР-а Србије, АС, СБНОР Србије – ГО НРС Ђ 115, к. 44.

¹⁶⁰¹ Драгутин Симовић, секретар среског Одбора, 14. 04. 1949, Земаљском Одбору СБНОР-а Србије, АС, СБНОР Србије – ГО НРС Ђ 115, к. 44.

¹⁶⁰² Записник са састанка Секретаријата Главног Одбора СБНОР Србије одржаног 20. 02. 1952, АС, СБНОР Србије – ГО НРС Ђ 115, к. 33.

¹⁶⁰³ Политика, 17. 05. 1945, 4.

¹⁶⁰⁴ О. Делић, *нав. дело*, 15.

¹⁶⁰⁵ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 105, Сремска Митровица, 372.

авио одељења у Лаћарку које су емигранткињи повериле довршење овог споменика испод којег су били сахрањени инжењер Курочкин и херој СССР-а, генерал-лајтнант Василије Дмитријевич Рашчепкин.¹⁶⁰⁶ На споменику су биле уклесане познате речи (премда унеколико модификоване): „Вечна слава херојима палим у борби против немачких завојевача за част и независност братских народа Југославије“. Други, пак, натпис био је јединствен – њиме су погинули именовани за „наше Стаљинске соколе“. Обележје је садржавало и симболе упросторавања совјетске идеологије – стилизовани срп и чекић и звезду петокраку.¹⁶⁰⁷

Уопштено говорећи, сам изглед споменика совјетским војницима је следио форме предратног времена и самим тим успостављао изванредан континуитет у меморијалном градитељству са претходним периодом. Тако је уз обелиске и пирамиде, најзаступљенији био облик надгробног обележја.¹⁶⁰⁸ Међутим, сама архитектонска форма је у извесном броју случајева била у другом плану, а чини се и да је сама хиперпродукција меморијала утицала на њихову естетску вредност¹⁶⁰⁹. Али треба додати и да је и финансијска страна одређивала, условљавала и ограничавала могућности и архитеката и каменорезаца. Одлична илустрација оваквог стања јесте споменик подигнут децембра 1945. г. у Реснику у спомен палих бораца Црвене Армије за ослобођење Кијева. У облику пирамиде од тесаних блокова на чијем је врху лимена петокрака звезда, ово дело радника и намештеника подружнице каменолома Министарства грађевине¹⁶¹⁰, добар пример је потребе коју је требало да испуне меморијали – својеврсни иделошки и политички задатак је представљало њихово подизање. Наиме, танатополитички и политички аспект је био примарни. Трешало је обележити и дати „светост“ земним остацима који почивају испод обележја.

О постојању својеврсне класификације жртава, поред бројки о броју подигнутих меморијала совјетским војницима, сведочи и споменик палим Црвеноармејцима за

---

¹⁶⁰⁶ О. Делић, *нав. дело*, 15.

¹⁶⁰⁷ Учесће припадника руске емиграције у мапирању совјетске идеологије у Србији још је илустративнији на примеру послератног стваралаштва архитекте Григорија Ивановича Самојлова, међу којима се издваја реконструкција здања Руског дома 1947. г. (која је подразумевала и постављање совјетског грба унутар зграде). М. Просен, „75 година Руског дома у Београду“, *Наслеђе* 9/2008, 218.

¹⁶⁰⁸ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 463-464.

¹⁶⁰⁹ На састанку Одбора за традицију и прославе 1970. г. изнет је став да „формално схваћена обавеза да се споменик подигне, остварује се по правилу естетски неуспелим делом, сиромашном идејом, а самим тим и делом које не садржи поруку коју би требало да преноси грађанима, а анарочито омладини.“ Информација о ставовима Одбора за традицију и прославе, 03. 11. 1970, АС, РК ССРЈ, Координациони Одбор за неговање револуционарних традиција и прослава, к. 30.

¹⁶¹⁰ Попис споменика и спомен-обележја, ИАБ, ГО СБНОР Србије-Београд 988, к. 70, с.72.

ослобођење Новог Београда откривен јула 1946. г. на улазу у Сајмиште¹⁶¹¹, недалеко од порушеног моста на Сави¹⁶¹². Постављен над заједничком гробницом четрдесетшесторице погинулих, он је представљао прво обележје које је подигнуто у близини некадашњег концентрационог логора Старо Сајмиште¹⁶¹³. Јасно хијерархизујући и истичући које су жртве у танатополитичком и идеолошком смислу имале предност над осталим¹⁶¹⁴, режим је тиме преузимао идентитет пострадалих и смисао њихове погибије.¹⁶¹⁵

У првим послератним годинама споменици Црвеноармејцима сачињавали су важан сегмент меморијалне праксе и културе сећања. Редовним окупљањима око гробних комплекса на дан Црвене Армије (23. фебруар)¹⁶¹⁶ и ослобођења града, одржавано је сећање на пострадале, а њихови актери су били исти они који су учествовали у погребним ритуалима – представници градских власти, политичких и друштвених организација и војске. Међутим, значајни историјски датуми нису били једини поводи за својеврсна „ходочашћа“¹⁶¹⁷ на споменике. Процесијама радника до меморијала совјетских бораца укључиван је и овај део друштва у комеморативну праксу. Тиме је култ Црвеноармејаца задобио карактер општеноародног. Истовремено, одржавање сећања на борце СССР-а пале ван отаџбине је представљало незаобилазни део совјетских пракси, тако да је посета споменику на Тргу Републике пратила долазак њених делегација у Београд (од омладинских¹⁶¹⁸ до уметничких¹⁶¹⁹).

Поред штапане и изговорене речи путем којих је јачан култ Црвеноармејаца, важну улогу су имале и њихове представе на споменицима подигнутих у њихову част. Те представе, иако нису биле честе, јасно су сведочиле о перцепцији совјетског војника и његовог оружја (које су биле у складу са совјетским моделом¹⁶²⁰). Најизраженија и

---

¹⁶¹¹ О Старом Сајмишту као „месту сећања“: J. Bajford, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011; O. Manojlović Pintar, A. Ignjatović, „Prostori selektovanih memorija: Staro Sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat“, *Kultura sjećanja 1941: Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, ur. T. Cipek, Zagreb 2008, 95-112.

¹⁶¹² Политика, 14. 07. 1946, 3.

¹⁶¹³ О односу према жртвама логора и бившим логорашима: Н. Karge, *nav. delo*, 45.

¹⁶¹⁴ Свечано откривање споменика је праћено и почасном палбom једне чете ЈНА. Иначе, на основу извештаја штампе о присутним и говорима истакнутих представника власти, може се закључити да је Извршни народноослободилачки одбор града Београда имао улогу у подизању споменика, иако је он представљен као дело „грађана Новог Београда“. Политика, 16. 07. 1946, 8.

¹⁶¹⁵ Н. Karge, *nav. delo*, 36.

¹⁶¹⁶ Политика, 24. 02. 1947, 3; Политика, 26. 02. 1945, 2.

¹⁶¹⁷ O. Manojlović Pintar, „Široka strana моја rodnaja“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 137.

¹⁶¹⁸ Политика, 29. 09. 1945, 5.

¹⁶¹⁹ Политика, 06. 09. 1946, 4.

¹⁶²⁰ На IX Пленуму Организационог Комитета Савеза совјетских уметника одржаном маја 1945. г., Лебедев је изјавио да је „Тема рата, тема херојске борбе совјетског народа била главна, централна тема

најдоминантнија слика ратног савезника у првим послератним годинама је била она исклесана на меморијалу у Батиној скели. Снага, сигурност, спремност свих родова војске (у зимским шињелима) на борбу са оружјем у руци, биле су главне карактеристике архитектонских решења¹⁶²¹, које су, иначе, следиле совјетске узоре.¹⁶²² Истовремено, издвојене фигуре Црвеноармејаца у јуришу су, чини се, указивале и на извесно предводништво и позив на борбу. Слеђене су, чини се, речи совјетског скулптора С. Д. Меркурова: „Ми треба да подигнемо и подижемо споменик, путем којег ће за многе векове одјекивати моћна химна општеном подвигу, издржљивости и упорној храбрости совјетског човека.“¹⁶²³ Речи објављене у часопису „Совјетска уметност“ 10. маја 1945. г., дан након потписивања немачке капитулације, сведоче и о важности која је придавана споменицима одмах по окончању војних операција. Скулптор Меркуров је у свом чланку изразио сопствено мишљење, које би свакако требало да има снагу државне воље. Лик совјетског човека „не може да буде ни апстрактна алегорија, тајна ознака, ни симбол, он треба да буде представа велике реалистичке снаге и смисла.“¹⁶²⁴ Оваквих „препорука“ придржавали су се и у Југославији, све до раскида са Совјетским Савезом када се постепено напушта социјалистички реализам (почевши од Трећег Пленума КПЈ јула 1949. г. и Кардељевог говора у Словеначкој Академији наука и уметности децембра исте) и афирмише апстрактна форма.¹⁶²⁵

За разлику од поменутих, представе на скромнијим меморијалима су носиле другачије поруке. Тако се на споменику погинулим борцима Црвене Армије и партизанима код железничке станице „Војловица“ у Панчеву подигнутом 1946. г.¹⁶²⁶ налазио рељеф који је представљао совјетског и југословенског војника из профила.

наше целокупне уметности. Та тема остаје главна, централна и данас, после наше победе.“ Са овог састанка је Ј. В. Стаљину упућено писмо у којем је наведено да су „сада нови задаци постављени пред совјетско сликарство. Ми сада постајемо свесни колико је све што смо урадили у уметности неизмерно мало у поређењу са величином народног духа, који је исказан у Отаџбинском рату. Ми се осећамо дужни пред својом државом, својим народом, и ми ћемо уложити све напоре како бисмо се им одужили.“ Советское искусство, № 21, 25. 05. 1945, 1.

¹⁶²¹ Такве су и карактеристике скромно изведене фигуре Црвеноармејца са аутоматом на споменику у Лазареву 1949. г. Документација Завода за заштиту споменика културе Зрењанин; Д. Радовановић, Споменици и спомен обележја НОБ на подручју средњег Баната, *Рад Војвођанског музеја* 18-19/1970, 227.

¹⁶²² О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 144.

¹⁶²³ Советское искусство, № 19, 10. 05. 1945, 3.

¹⁶²⁴ Исто, 3.

¹⁶²⁵ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 160-161; Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, 165-167, 175-180.

¹⁶²⁶ Документација Завода за заштиту споменика културе у Панчеву.

Оно што га издваја јесте чињеница да је једина разлика између ове две фигуре била у капи односно шлему.

Поменути споменик представљао је пример једног од образаца, модела меморијализације улоге совјетских војника у ослободилачким операцијама 1944. г. Наиме, обједињавање жртава Другог светског рата, односно оних његових учесника, одржавање успомене на које је било у складу са званичним дискурсом о рату, представљало је обележје овог периода. Један од честих облика комеморисања војника Црвене армије је представљало управо подизање споменика посвећених совјетским и југословенским жртвама. У првим послератним годинама забележен је знатан број примера оваквог облика овековечења успомене на Црвеноармејце и пале борце НОР-а погинулих приликом ослобођења вароши или града.¹⁶²⁷ У малом броју случајева је, пак, обједињавање настрадалих у рату укључивало и помињање жртава фашистичког терора (на пример на споменику у Стајићеву, недалеко од Зрењанина). Слична је ситуација била и са војницима бивше југословенске војске. Под овим појмом су подразумевани ратници који су пострадали у борбама у периоду од 6. до 16. априла 1941. г.¹⁶²⁸ Меморијал којим су комеморисани и ови учесници рата, био је изграђен иницијативом Среског Одбора СБНОР-а на гробљу у Рачи. Садржавао је имена палих бораца НОР-а, Црвене Армије и војника настрадалих у Априлском рату. Налазио се у близини ограђених гробова.¹⁶²⁹ На територији њој суседне општине – у Баточини, у селу Жировници, подигнут је још један. То је била спомен-пирамида изграђена 1947. г. у част палих Црвеноармејаца и војника бивше југословенске армије.¹⁶³⁰ Извор за овакве иницијативе, чини се, представљала је локална средина и традиција. Међутим, оне нису биле једине које нису стриктно поштовале „класификацију жртава“. Постојао је још један облик меморијализације настрадалих у Другом светском рату који је укључивао и комеморисање других сукоба из не тако давне прошлости.

Подизање меморијала не само совјетским, већ и југословенским војницима, након рата је садржало једну специфичност која је била прилично распрострањена у Србији. Наиме, радило се о спајању традиција Првог и Другог светског рата. Ова појава се изражавала на три нивоа – један је представљао слеђење модела предратних

---

¹⁶²⁷ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 140-142; В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 463.

¹⁶²⁸ После рата је установљена и споменица којом су комеморисали војници настрадали током Априлског рата.

¹⁶²⁹ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 32/1, Рача, Крагујевац, 362.

¹⁶³⁰ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 30, Баточина, Крагујевац, 91.

споменика у фигуралној композицији, други проширивање и „допуњавање“ постојећих новим сећањем, а трећи подизање споменика заједничким жртвама ратова.¹⁶³¹ Нека врста обједињавања жртава из оба светска рата се може приметити на споменику у селу Медвеђи, у околини Крушевца. Посвећен војницима палим у Првом светском рату и с исклесаним именима погинулих, након Другог светског рата су на супротној страни меморијала додата имена палих бораца страдалих у том сукобу.¹⁶³² На споменик подигнут палим војницима из Првог светског рата у селу Јанчићи, у општини Чачак, постављена је спомен-плоча изгинулим борцима из НОБ-а.¹⁶³³

У случају совјетских војника, примењивани су слични механизми. Тако су на пример у Грузи поред гробнице у којој су сахрањени ратници Дринске дивизије, положени земни остаци Црвеноармејаца страдалих приликом ослобођења села¹⁶³⁴, у Крајинском срезу, у селима Поповица, Сиколе и Салаш, поред споменика из Првог светског рата¹⁶³⁵, а у јагодинском округу под споменик јунака палих за време истог конфликта¹⁶³⁶. Такође, споменици посвећени Великом рату су у појединим случајевима представљали саставни део свечаног преноса посмртних остатака Црвеноармејаца. Испред споменика пострадалим Младеновчанима у Првом светском рату, у склопу свечане сахране совјетских војника који су палих за ослобођење Младеновца, 1946. г. држани су говори представника власти и СССР-а.¹⁶³⁷ Појава спајања традиција и њене манифестације су представљале последицу самосталности која је дата односно коју су присвојиле локалне заједнице и општине у меморијалном аспекту. Стога су клесање имена погинулих, стихови, рељефи, поруке и пластични украси постали обележја и послератних споменика.¹⁶³⁸ Треба истаћи да је у редовима борачке организације ова појава истицана као „незгодна“, и извођена без контроле СБНОР-а који је заузео став по том питању. Наиме, он је сугерисао оним чиниоцима који су изражавали жељу и идеју комеморисања бораца ратова као адекватнији начин меморијализације Првог светског рата подизање спомен-зграде.¹⁶³⁹

---

¹⁶³¹ Н. Karge, *nav. delo*, 71-76.

¹⁶³² РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 37, Трстеник, Краљево, Социјалистичка Република Србија, Скупштина општине Трстеник, одељење за општу управу и друштвене службе, 05. 02. 1966, с. 4.

¹⁶³³ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, Чачак, Скупштина општине Чачак, месна канцеларија Рошци, 19. 04. 1966, Скупштини Општине, секретаријату за друштвене службе.

¹⁶³⁴ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 26, Кнић, Крагујевац, 82.

¹⁶³⁵ Н. Плавшић, *Крајинска споменица жртава у ратовима Србије 19. и 20. века*, Неготин 2014, 170.

¹⁶³⁶ Политика, 08. 04. 1945, 4.

¹⁶³⁷ Политика, 18. 02. 1946, 5.

¹⁶³⁸ Н. Karge, *nav. delo*, 71-76.

¹⁶³⁹ Записник са састанка Секретаријата Главног Одбора СБНОР-а Србије одржаног 24. 01. 1955. г., АС, СБНОР Србије – ГО НРС Ђ 115, к. 33.

У основи овог повезивања два конфликта светских размера¹⁶⁴⁰ у меморијалном градитељству, налазила је идеја о ослободилачкој борби југословенских¹⁶⁴¹ народа.¹⁶⁴² Међутим, пошто та борба није започета у 20. веку, ни његови ратови нису били једини чије су традиције спајане. Наиме, овај наратив је условио и интеграцију нових меморијала у оквиру оних деветнаестовековних. Тако су фебруара 1945. г. у непосредној близини споменика „бесмртном јунаку“¹⁶⁴³, Танаску Рајићу на брду Љубићу, свечано сахрањени земни остаци деведесет и једног Црвеноармејца пострадалог у борбама за ослобођење Чачка и околине. Том приликом је у јавности афирмисана идеја континуитета двовековних сукоба. Борбе вођене октобра 1944. г. и 1815. г. су у толикој мери поистовећене да су улогу Турака задобили Немци, а Руси српских устаника.¹⁶⁴⁴ Тиме је и још једном указано на приоритет који је даван совјетским војницима. Такође, у спајању различитих традиција не треба заборавити ни изоставити то да су у Београду у Карађорђевој парку поред споменика сахрањени пострадали совјетски војници, док је у Крушевцу у непосредној близини споменика Косовским јунацима подигнут споменик¹⁶⁴⁵ деветнаесторици погинулих војника совјетске армије¹⁶⁴⁶. Повезиване су и борбе совјетских војника са борбама које су добровољци руске империје заједно са српском армијом водили против турске током рата 1876-1877. г. Епизода која се десила у Алексинцу по ослобођењу града 1944. г. сведочила је о таквим идејама. „Становници главне улице били су очевици кад је млади Рус, засут свежим цвећем и везеним народним пешкирима, заплакао, и другу, који му потрчао у сусрет, пао у загрљај, рекавши: - Здјес јест руски монумент.“¹⁶⁴⁷

---

¹⁶⁴⁰ О оваквом спајању традиција Првог и Другог светског рата сведочи и чињеница да је прослава ослобођења Београда октобра 1953. г. обухватила и полагање венаца на споменик браниоцима Београда на Новом гробљу и на споменик Незнаком јунаку на Авали. Политика, 21. 10. 1953, 6.

¹⁶⁴¹ На седници градске скупштине Београда 1965. г., Иван Гошњак је истакао да је споменик Незнаком јунаку на Авали „симбол југословенског ратника палог у борби за слободу наших народа“. Политика, 21. 10. 1965, 2.

¹⁶⁴² Н. Karge, *nav. delo*, 76.

¹⁶⁴³ Политика, 09. 03. 1945, 6.

¹⁶⁴⁴ М. М. Тимотијевић, „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током и века“, *Српска револуција и обнова државности Србије. Двеста година од Другог српског устанка. Зборник радова*, ур. С. Рудић, Л. Павловић, Београд 2016, 222-223.

¹⁶⁴⁵ Споменик је подигнут одлуком Градског одбора Јединственог Народноослободилачког фронта. Политика, 16. 03. 1945, 4. Ослобођење Крушевца 1944. године: Зборник докумената, студија и сећања учесника и савременика, пр. Д. Миљојковић, Крушевац 1997.

¹⁶⁴⁶ Политика, 17. 10. 1945, 5. Иначе, у „Политици“ је наведено да је „пре годину дана славна Црвена армија, под командом генерала Миљајева, ушла у Крушевац“. А сам споменик су осветила тројица најстаријих крушевачких свештеника.

¹⁶⁴⁷ Политика, 30. 06. 1945, 5.

Наиме, Црвеноармејац је тражио споменик руским добровољцима из српско-турског рата 1876. г. јер је у околини Алексинца погинуо његов прадеда Сергије.¹⁶⁴⁸

Истовремено, споменици су представљали само једну меморијалну форму примењивану у комеморисању настрадалих совјетских војника. Њима су биле подизане и спомен-плоче, мада је њихов број био занемарљив у односу на број меморијала Црвеној Армији, а посебно у поређењу са бројем спомен-плоча постављеним у част југословенских партизана¹⁶⁴⁹. Тако је пред обележавање прве годишњице ослобођења Београда октобра 1945. г. на згради Дома Српског пољопривредног друштва у Гепратовој улици, откривена спомен-плоча палим Црвеноармејцима. Она је комеморисала одлуку војног заповедника Црвене Армије да се не минира поменута зграда, већ да се заузме непосредним нападом. „Политика“ је писала: „Застава слободе залепршала се и у овом крају Београда. Али, нажалост, то је било скупо плаћено. На маленом простору, највећим делом у Гепратовој улици, погинуло је двадесет осам Црвеноармејаца.“¹⁶⁵⁰ Након што су ослобођени, становници овог Дома су сахранили погинуле. Убрзо је и формиран одбор који је био задужен за организацију погребца. Пали борци су сахрањени у заједничкој гробници, у порти Вазнесењске цркве. „Она треба кроз деценије да подсећа пролазнике на несебичне жртве које су синови Совјетског Савеза дали за ослобођење Југославије.“¹⁶⁵¹ У оквиру исте свечаности октобра 1945. г. и на Авали је подигнута спомен-плоча палим борцима Народноослободилачке војске и Црвене Армије (на месту окршаја са немачким снагама), уз још две којима се обележава место на којем се налазио штаб Жданова (у универзитетској дечјој клиници) и штаба Пеке Дапчевића у Румунској улици.¹⁶⁵² Такође, потребно је поменути и спомен-плочу постављену 1951. г., а 1969. г. замењену, у „Мијајлову јаму“ (на територији општине Крагујевац), на којој се помињу родољуби и симпатизери НОР-а и „један број савезничких војника“. Наиме, за време рата у њу су одреди капетана Чачића бацали тела убијених бораца НОР-а, омладинаца, једне групе Италијана, неколико посада енглеских авиона који су принудно слетели на тај терен, извесног броја Пољака, као и Руса.¹⁶⁵³

---

¹⁶⁴⁸ Исто, 5.

¹⁶⁴⁹ Само на територији књажевачког среза 1951. г. постављено је укупно 37 спомен-плоча. *КПС у источној Србији: обласни комитет 1949-1952*, пр. М. Митровић, С. Поповић, Београд 2012, 532.

¹⁶⁵⁰ Политика, 19. 10. 1945, 3.

¹⁶⁵¹ Исто, 3.

¹⁶⁵² Борба, 21. 10. 1945, 3.

¹⁶⁵³ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 29, Деспотовац, Крагујевац.

Још једна форма спомен-обележја који су постављани и у част совјетских жртава биле су спомен-чесме, које су, у архитектонском смислу, представљале посебан начин одржавања сећања на погинуле. Ипак, у практиковању овакве меморијалне форме постојао је континуитет. У послератном периоду саграђено их је неколико. Спомен-чесма палим борцима НОБ-е и Црвеноармејцима подигнута је 1947. г. у Белом Поточку. Интересантно је да је ова чесма у јавности била перцепирана као споменик, као и да у јавности није прецизније наведена њена локација – постављена је пред портом цркве св. Марије Магдалене. Следећи претходне традиције, на две мермерне плоче су била исклесана имена југословенских и совјетских бораца.¹⁶⁵⁴ На врх чесме је била постављена црвена мермерна петократа звезда, а испод ње се налазио рељеф од белог мермера, који је реалистички представљао партизана и Црвеноармејца како се рукују.¹⁶⁵⁵ Исте године је подигнута и спомен-чесма у центру села Јабланица, у источној Србији, посвећена „храбро палим Црвеноармејцима и борцима југословенске армије за ослобођење наших народа.“¹⁶⁵⁶ На територији општине Бор, у селу Злот, подигнута је још једна и то у знак сећања на осамнаест жртава фашистичког терора, двадесет и три погинула борца Бољевачког партизанског одреда и јединица НОБ-е и педесет седам Црвеноармејаца.¹⁶⁵⁷

Талас подизања споменика Црвеноармејцима је са мањим или већим интензитетом (који је посебно представљао одредницу периода до краја 1945. г.), трајао до Резолуције Информбироа. Међутим, он није заустављен доношењем овог документа. То се поготово односи на период до краја 1949. г. односно прву фазу сукоба са Совјетском Савезом. Ту фазу је карактерисао обзиран однос југословенског руководства према московском режиму¹⁶⁵⁸, што се одражавало и на биоскопски репертоар у Југославији, удео совјетског филма у њему и рад цензора.¹⁶⁵⁹ Наиме,

---

¹⁶⁵⁴ Политика, 05. 05. 1947, 5.

¹⁶⁵⁵ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја из 1950-тих, ф. 75/6, Вождовац, 290.

¹⁶⁵⁶ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја из 1950-тих, ф. 22, Бољевац, Зајечар, 61.

¹⁶⁵⁷ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја из 1950-тих, ф. 2/2 10, Бор, Скупштина општине Бор, одељење за друштвене службе, одсек за просвету и културу, 17. 08. 1963, Републичком заводу за заштиту споменика културе.

¹⁶⁵⁸ Текст у новини „Црвена Звезда“, органу Главног одбора СБНОР-а, који је потписан са М. Зорић (за који је изнета претпоставка да је реч о Милици Зорић, супрузи Родољуба Чолаковића и примењеној уметници), објављен почетком 1949. г., изражавао је наду у побољшање односа са Совјетским Савезом. Пишући о споменицима, њиховим архитектонским решењима и локацији, аутор је навео да подизање споменика палим борцима и војницима Црвене Армије представља вид захвалности, признања и чувања успомене на рат и његове жртве. В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 499.

¹⁶⁵⁹ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, 277.

совјетски филмови су приказивани и током 1949.¹⁶⁶⁰ и 1950. г., а чехословачки и пољски и 1951. и 1952. г.¹⁶⁶¹ Дозвола за приказивање покретних слика увезених из Совјетског Савеза¹⁶⁶², чини се, подударном са одобрењем за подизање нових споменика и спомен-обележја војницима Црвене Армије.

Статус, пак, појединих старих споменика и њихова улога у друштву је ипак промењена, као што је то био случај са спомеником на Батиној скели. Наступило је преозначавање јавног простора, које је било најизраженије у случају трга Славија, на којем су се од октобра 1944. г. налазили гробови погинулих Црвеноармејаца. Новембра 1949. г., годину и по након раскида са Совјетима, на Славију су пренети земни остаци Димитрија Туцовића¹⁶⁶³ и подигнут споменик.¹⁶⁶⁴ Овим чином је и на симболичкој равни представљена смена у „рангирању“ жртава – место које су до Резолуције Информбироа имали совјетски војници, тада су заузели југословенски. Истовремено, постављањем Туцовићевих остатака на трг, афирмисана је и идеја аутохтоног југословенског пута у социјализам. Истоветну поруку је носио пренос и сахрана костију Иве Лоле Рибара и Ивана Милутиновића крај зидина Калемегдана 27. марта 1948. г. (на истом месту је 1949. сахрањен Ђуро Ђаковић, а 1957. Моше Пијаде). Ђиласова идеја о имитирању кремаљског модела имала је за циљ демонстрацију равноправности две партије, али и хомогенизацију друштва и јачање патриотизма у тренутку отпочињања раскола са Совјетским Савезом.¹⁶⁶⁵ Тиме је започето креирање југословенског Пантеона.¹⁶⁶⁶ У периоду, пак, од 1948. до 1953. г. забележене су и потпуно антагонистичке појаве – од културе сећања до борбе. Меморијали који су

---

¹⁶⁶⁰ Поједини су чак и куповани исте године. РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 1374, л. 56.

¹⁶⁶¹ Ова се одлука интерпретира потребом да се попуни биоскопски репертоар, али и невеликим финансијама за увоз филмова на Западу. Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, 316-317.

¹⁶⁶² Септембра 1948. г. у оквиру пројекција совјетских филмова награђених Стаљиновом наградом, у организацији Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР-ом, редитељ Вјекослав Афрић је одржао предавање у којем је истакао да „под руководством наше Комунистичке Партије и друга Тита наши народи изграђују социјализам и сваког совјетског хероја осећају и воле као свога, као борца за општу ствар, за напредак читавог човечанства“. Политика, 23. 09. 1948, 4.

¹⁶⁶³ У јавности је избор локације праћен недиректном критиком московског режима. „На овом скверу су се одиграли славни догађаји из дана борбе радничке класе, предвођене Димитријем Туцовићем, против реакције и ненародних режима“. „И убудуће ће Трг Димитрија Туцовића бити трибина са које ће радни народ“ „водити борбу за велике идеје социјализма против сваке ревизија науке Маркса и Лењина.“ Политика, 19. 10. 1949, 2.

¹⁶⁶⁴ О. Манојловић Pintar, А. Ignjatović, „Transformations of the Slavija Square in Belgrade: History, Memory and Construction of Identity / Preobražaj trga Slavija u Beogradu: istorija, sećanje i konstrukcija identiteta“, *Memory of the City / Sećanje grada*, ed. М. Simu, Beograd 2012, 120–154.

¹⁶⁶⁵ Г. Милорадовић, „Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3, 2007, 99.

¹⁶⁶⁶ Изношење ковчега са посмртним остацима из дома Југословенске армије предводио је сам Јосип Броз, који је и присуствовао сахрани на Калемегдану. Политика, 28. 03. 1948, 2.

подизани у околини Београда (данашњој градској периферији) првих месеци по ослобођењу нису уклањани, нити су посмртни остаци касније пренети на Гробље ослободилаца Београда односно груписани на неку локацију.

Почетак груписања земних остатака Црвеноармејаца пострадалих на територији Београда, и претпоставља се, уклањање споменика, започело је 1947. г. Наиме, јуна месеца су посмртни остаци дванаесторице совјетских тенкиста сахрањених у улици Кнеза Милоша пренети на Ново гробље¹⁶⁶⁷. Свечаној сахрани су присуствовали амбасадор Лаврентијев, представници Југословенске и Црвене Армије, савезне владе, Извршног Народног Одбора града Београда и друштвених организација.¹⁶⁶⁸ Штампала је писала да су „жене Београда плачући као за најрођенијима китиле лафете и сандуке палих хероја, замењивале њихове мајке које су остале тамо далеко у Кијеву и Одеси, у Харкову и Стаљинграду.“¹⁶⁶⁹ Велики број грађана је чинио погребну поворку која се кретала од капеле до парцеле Црвеноармејаца, у коју су по завршетку говора сахрањени пострадали.¹⁶⁷⁰ Почетком септембра месеца наредне, 1948. године, у нову заједничку гробницу су пренети и остаци Црвеноармејаца погинулих на Чукарици (седамдесетчетворице совјетских и једног југословенског борца који су били сахрањени на Бановом брду). Испраћају су присуствовали генерал-пуковник Пеко Дапчевић, Владислав Рибникар, председник Комитета за културу и уметност Владе ФНРЈ, Владо Поповић, помоћник министра спољних послова, Божидар Масларић, као и амбасадор Лаврентијев и војни аташе генерал-мајор Сидорович (из совјетског војног изасланства). По доласку поворке од посмртне капеле до места сахране, говоре су одржали генерал-мајори Југословенске и Црвене Армије.¹⁶⁷¹ Затим, два месеца касније на исту локацију су пренети и земни остаци совјетских војника погинулих у дворишту индустрије мотора у Раковици (четворица Црвеноармејаца и шест бораца Југословенске армије).¹⁶⁷² Пре поменутих преноса, октобра 1948. године, на територији града Београда, налазило се неколико гробова – у улици Јове Илића - 15 бораца, на Вождовцу - 39, Чукарици - 13, око Чукаричке школе (школе „Матија Бан“) - 69, у Немањиној улици - 25, у Вазнесењској цркви - 10, у Сарајевској улици - 20, на

---

¹⁶⁶⁷ Треба истаћи да је ова пракса примењивана и у случају палих бораца. Организације Савеза бораца су сакупљале земне остатке југословенских војника и преносиле их у посебне парцеле на месним гробљима или посебна гробља односно подизали спомен-костурнице. Комисија за обележавање и уређивање историјских места из НОБ-а, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 1.

¹⁶⁶⁸ Борба, 08. 06. 1947, 7.

¹⁶⁶⁹ Политика, 08. 06. 1947, 5.

¹⁶⁷⁰ Исто, 5.

¹⁶⁷¹ ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а.ј. 43, л. 6; Политика, 03. 09. 1948, 3.

¹⁶⁷² Политика, 18. 11. 1948, 3.

Теразијама - 4, на Тргу код Позоришта - 37, на Новом гробљу -73, на Пашином брду - 1, око Студентског дома - 13, код Вуковог споменика - 13, око школе „Војислав Илић“ - 5 и на имању „Пионир“ (код Новог гробља) - 5.¹⁶⁷³

За културу сећања на Црвену Армију је веома индикативно било и обележавање 22. јуна 1948. г. Наиме, дан када је нацистичка Немачка напала Совјетски Савез 1941. г. у Југославији, био је ретко обележаван до 1948. г.¹⁶⁷⁴, а и поменуте године није прослављан већи јубилеј (радило се о седмогодишњици од почетка Великог Отаџбинског рата у СССР-у). Неколико дана пред објаву Резолуције Информбироа, а по упућивању писма ЦК СКП(б)-а ЦК КПЈ-у, у којем је критикован југословенски режим, у „част палим жртвама Црвене Армије у отаџбинском рату“, на споменик на Тргу републике су положени венци. У комеморацији су узели учешћа представници савезне и републичке владе, Генералштаба, Народног одбора града Београда, амбасадори СССР-а и држава Источне Европе.¹⁶⁷⁵ Тиме је демонстрирана оданост Москви. Међутим, поставља се питање повезаности овог чина са телеграмом амбасадора у Москви Поповића од јуна 1948. г. у којем се наводи да је извесни Медведев, секретар општесловенског комитета писао односно причао да се у Југославији раскопавају гробови Црвеноармејаца, што су сазнали „од њиховог човека који је то видео својим очима.“¹⁶⁷⁶

Истовремено, извештај са ове комеморације је у штампи имао још једну димензију. То је било величање и КПЈ и Тита који су „давно, много пре 22. јуна 1941. г. из краљевских тамница, са робије, примером и речју, народима нашим“ показивали „пут истине“¹⁶⁷⁷. Афирмисана је идеја континуитета и аутохтоности борбе – „она босанска сељанка што је с планине посматрала како јој гори кућа, није читала Стаљинов проглас народу. Она уопште није знала да чита. Била је неписмена. До ње су допрле биле, из Србије, из пожара народног устанка, Титове пламене речи.“¹⁶⁷⁸ Јачина ових речи је ипак у извесној мери ублажена обећањем да неће бити заборављена „крв Стаљинових бораца проливена на нашој груди, за нас, ни она проливена широм света, да на свету буде људима добро живети.“¹⁶⁷⁹ Подсећањем на братство „по оружју и

¹⁶⁷³ Писмо ЦК КПС, 07. 10. 1948, Месном комитету, ИАБ, СКС ГК Београд 865, к. 309.

¹⁶⁷⁴ Четврта годишњица је обележена јуна 1945. г. у неколико југословенских градова – Загребу, Сарајеву, Нишу у којој је била организована парада XXI српске ударне дивизије. У Београду је, пак, приређено свечано заседање на Коларчевом Универзитету. ГАРФ, ф. 4459, оп. 27, д. 4492, л. 188, 190.

¹⁶⁷⁵ Политика, 23. 06. 1948, 1.

¹⁶⁷⁶ Поповић, 04. 06. 1948, другу Марку, АЈ, СКЈ 507-IX-119/I-41 (к.1).

¹⁶⁷⁷ Политика, 23. 06. 1948, 1.

¹⁶⁷⁸ Политика, 23. 06. 1948, 1.

¹⁶⁷⁹ Исто, 1.

крви“ је још једном исказана верност московском режиму, везу са којим „никада, нико, и ништа не може раскинути.“¹⁶⁸⁰ На крају је резимирано да „зато што смо више од других патили, ми више од других волимо Совјетски Савез.“¹⁶⁸¹

Непуних месец дана по доношењу Резолуције Информбироа „О стању у Комунистичкој партији Југославије“ у Букурешту, 28. јуна 1948. г., одржан је Пети Конгрес КПЈ. Јосип Броз је у свом реферату изјавио: „херојска Црвена Армија помогла нам је ослободити Београд, Источну Србију и Војводину. То је била за нас велика помоћ.“¹⁶⁸² Део говора посвећен ослободилачким операцијама је, осим цитираних речи, које свакако минимизују улогу совјетске армије, био посвећен величању југословенских жртава. Величину преокрета у јавним иступима може илустровати и чињеница да су цитиране речи биле изговорене четири односно две године након изјаве Милована Ђиласа да „наши народи не би могли да очувају своју независност и поћи путем напретка и слободе без улоге Совјетског Савеза. Без Совјетског Савеза би наши народи били збрисани с лица земље, а хитлеровска тмина би обузела свијет на стољећа“¹⁶⁸³ односно Пеке Дапчевић да „Наши народи знају да би без победе Црвене Армије, без одлучујуће улоге Совјетског Савеза у овоме рату, наша победа била крња и не би била победа уопште.“¹⁶⁸⁴

Упркос сукобу са Совјетским Савезом, у периоду од маја 1948. (након упућивања писма ЦК СКП(б) ЦК КПЈ) до новембра 1949. г., подигнуто је неколико споменика војницима Црвене Армије. У склопу прославе Дана победе маја 1948. г., у селу Жировница код Крагујевца је откривен меморијал посвећен борцима Црвене Армије и Народноослободилачке војске који су пали у борби за ослобођење места. Свечаности су присуствовали и потом говоре држали Мијалко Тодоровић и заменик војног аташеа СССР-а у Југославији. Посебно је била важна реч, коју је изговорио политички комесар првог корпуса који је подсетио на заједничку борбу два народа за не само „ослобођење наше земље“, већ и „читавог човечанства, за уништење највећег непријатеља слободе и мирног развитка – немачког фашизма.“¹⁶⁸⁵

---

¹⁶⁸⁰ Исто, 1.

¹⁶⁸¹ Исто, 1.

¹⁶⁸² Политика, 22. 07. 1948, 4.

¹⁶⁸³ Цит. према: М. Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)“, *Ослобођење Београда 1944. : Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010, 512.

¹⁶⁸⁴ Политика, 28. 02. 1946, 2.

¹⁶⁸⁵ Политика, 10. 05. 1948, 4.

Неколико дана касније је откривен споменик шездесетседморици југословенских и совјетских бораца у селу Црепаји код Панчева¹⁶⁸⁶, а само подизање меморијала је стављено у контекст обележавања петогодишњице Пете офанзиве. Ова чињеница је утицала и на то да је највећа, пак, пажња била посвећена речима мајке пострадалог партизана, које су носиле снажне танатополитичке поруке – „иако још сузе нису пресушиле, ни ране зарасле, ево ја не плачем, јер видим да се за мученичким костима и проливној крви зида темељ новог живота.“¹⁶⁸⁷ Октобра 1948. г. у парку у Владимировцу (у општини Алибунар) је откривена спомен-костурница палим Црвеноармејцима приликом ослобођења града и партизанима убијеним 1941. г. и једном страдалом у ослобођењу Београда. Идеју за подизање је дао СБНОР, док је споменик, иначе, од плавог гранита, израдио каменорезац из Панчева. Самом откривању споменика на Дан ослобођења села присуствовали су представници совјетске амбасаде и локална власт. Иначе, интересантно је да је овај меморијал био чак два пут откриван. Наиме, први пут 1948., а по други 1954. г., у оквиру прославе десетогодишњице ослобођења, којој су присуствовали месни руководиоци.¹⁶⁸⁸ Такође, почетком новембра месеца 1948. г. у селу Самош¹⁶⁸⁹, над заједничком гробницом настрадалих мештана и једног Црвеноармејца, подигнут је споменик жртвама фашистичког терора и палим борцима НОБ-е.¹⁶⁹⁰

На територији општине Зрењанин, у селу Лазарево, у варошком парку, крајем маја 1949. г. откривен је још један меморијал, а свечаности су присуствовали и представници совјетске амбасаде. Иницијативу за постављање овог споменика дао је СБНОР, који је заједно са другим друштвеним организацијама и обезбедио средства за његово подизање, док је споменик израдио каменорезац из Зрењанина. На предњој страни споменика у удубљењу је постављена плоча на којој је у рељефу приказан Црвеноармејац са аутоматом. Сам споменик је уједно био и гробница двадесет тројице војника совјетске армије погинулих у борбама за ослобођење овог села (њихови земни остаци су груписани и пренети на ту локацију акцијом СБНОР-а¹⁶⁹¹).¹⁶⁹² Истог месеца у

---

¹⁶⁸⁶ У том периоду су и у Помурју, у вароши Горња Радгона, ексхумирани и потом свечано сахрањени посмртни остаци Црвеноармејца погинулих на територији среза, којима је и подигнут мермерни споменик. Политика, 12. 05. 1948, 4.

¹⁶⁸⁷ Политика, 17. 05. 1948, 4.

¹⁶⁸⁸ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 122, Алибунар, Панчево, 34.

¹⁶⁸⁹ Подигнут је у близини куће једног сељака, у коју је одмах по погибији унето тело совјетског капетана (настрадао је у аутомобилској несрећи у том селу). ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 270.

¹⁶⁹⁰ Борба, 02. 11. 1948, 2.

¹⁶⁹¹ ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 272.

оквиру прославе Дана победе, подигнут је још један меморијал – у Глогњу (на територији данашње општине Панчево¹⁶⁹³). Гранитни споменик локалног каменоресца из Панчева, који се налазио испред зграде месне канцеларије, уједно је био и костурница погинулих Црвеноармејаца и партизана. Међутим, сам споменик је подигнут војницима Црвене Армије „палим у борби за ослобођење од фашизма 1941-1945“.¹⁶⁹⁴ Трећи споменик који је подигнут исте године јесте откривен у Ечкој шест месеци касније, на прослави Дана Републике. И његово подизање је иницирао и потом финансирао Савез бораца уз помоћ добровољних прилога становништва. Постављен испред Задружног дома, на месту где су била сахрањена тројица совјетских војника погинулих у борбама за ослобођење Ечке, имао је форму обелиска на чијем врху се налазила звезда петокрака. Иначе, посвећен је био палим Црвеноармејцима „у спомен заједничке херојске борбе двеју братских социјалистичких армија против фашистичких окупатора“.¹⁶⁹⁵ Такође, 1949. г. у плану је било и подизање спомен костурнице палим партизанима и борцима Црвене Армије у срезу Петровац. Њену градњу је иницирала месна организација, која је и прикупљала финансијска средства. До јуна поменуте године, укупна свота је износила 32.000 динара, иако се годишња скупштина обавезала да ће прикупити 200.000. Стога је апеловано на делегате са села да и они новчано допринесу изградњи споменика, који ће, како је тада наведено, бити „од средског значаја.“¹⁶⁹⁶

Истовремено, треба споменути и меморијал подигнут палим борцима у Народноослободилачком рату, који су погинули приликом ослобођења села Вратарнице. Он је откривен у центру села 7. јула 1951. г., а поред њега су сахрањена петорица погинулих Црвеноармејаца и четири борца НОБ-е.¹⁶⁹⁷

Интересантан је и веома индикативан, са становишта културе сећања, споменик који је подигнут у Банатском Карловцу. Наиме, рађен је у Словенији у периоду од 1947. до 1948. г. по уговору и за чију је израду издвојен приличан износ – 600.000 динара (вишеструко већи од појединих локалних, варошких меморијала). Подизање је иницирао СБНОР, који је, уз прилоге грађана, и обезбедио поменута средства. Меморијал је специфичан услед чињенице да је најпре био посвећен Црвеноармејцима погинулим приликом ослобођења места, да би касније био избрисан првобитни натпис

---

¹⁶⁹² РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 131, Зрењанин, 559.

¹⁶⁹³ О откривању споменика писала је и „Политика“. Политика, 07. 11. 1948.

¹⁶⁹⁴ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 120, Панчево, 185.

¹⁶⁹⁵ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 131, Зрењанин, 560.

¹⁶⁹⁶ Записник са годишње скупштине, 04. 06. 1949, АС, СБНОР Србије – ГО НРС Ђ 115, к. 44.

¹⁶⁹⁷ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 19/1, Зајечар, 111.

и стављен нови - „у спомен палим жртвама народноослободилачког рата народа Југославије 1941-1945. г. против фашистичких завојевача“. Откривен је 1950. г.¹⁶⁹⁸ Најпластичнији пример борбе сећања, својеврстан, чини се, узор поменутом јесте био онај који се десио у Совјетском Савезу након Октобарске револуције. Наиме, радило се о преозначавању дотадашњег „Романовског обелиска“ у Александровском парку у Москви, постављеном поводом обележавања 300-годишњице владавине династије Романов. Меморијал је потпадао под Декрет „О уклањању споменика“ 1918. г. и, променом симбола, требало је да постане један од првих револуционарних споменика. Већ исте године је уклоњен двоглави орао, представа св. Ђорђа је замењена натписима РСФСР и „Пролетери свих земаља, уједините се“, а уместо имена царева династије (од Михаила до Николаја II) исклесана су имена 19 политичких делатника и теоретичара социјалистичке мисли (од Маркса и Енгелса до Бакуњина и Плеханова).¹⁶⁹⁹

Доношење Резолуције Информбироа није умногоме променило ни дотадашњи начин обележавања годишњице ослобођења Београда 1948. г., прве од објаве тог документа. Октобра поменуте године су комеморисани гробови погинулих Црвеноармејаца на Тргу републике, Славији, код Вуковог споменика, у Карађорђевог парку, а Градски одбор СБНОР-а је на Новом гробљу приредио помен палим ослободиоцима Београда. Овом чину су, поред организатора, присуствовали и представници Месног комитета Комунистичке партије Србије, Градског Одбора Народног фронта и Народне омладине и синдикалног већа – односно представници власти и друштвених организација. Прослава значајног датума није прошла без учешћа и пионира који су положили цвеће на гробове совјетских војника, али и на костурницу на Калемегдану.¹⁷⁰⁰ Одавањем поште члановима Централног комитета КПЈ пострадалим у рату индикативно је стављен знак једнакости између југословенских и совјетских бораца палих за ослобођење. Истовремено се у складу са новом реалношћу у штампаној речи појављује нешто другачија слика војних операција. Наиме, у уводнику „Политике“ од 20. октобра 1948. г., објављеном поводом дана ослобођења Београда, наведено је да су слободу главном граду донели „најбољи и најхрабрији народни синови“ „прекаљени у илегалној борби против ненародних режима Југославије, који су васпитани на науци марксизма-лењинизма, који су одњихани у

---

¹⁶⁹⁸ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 122, Алибунар, Панчево, 246.

¹⁶⁹⁹ А. П. Шикман, *Обелиск в Александровском саду. Жизнь великих социалистов*, Москва 1990, 4-5; А. В. Святославский, *нав. дело*, 326-328. Обнова првобитне форме обелиска је изршена 2013. г.

¹⁷⁰⁰ Политика, 21. 10. 1948, 3.

искреној љубави према великом Совјетског Савезу.¹⁷⁰¹ Аутор чланка је, затим, био веома изричит у навођењу ко је био ослободилац, иако је поменуо заједничко наступање две армије и погибију совјетских војника на прилазима и улицама Београда, нарочито, пак, акцентујући врлине југословенских бораца. Учешће Црвене Армије у Београдској операцији¹⁷⁰² није негирано, али је њена улога знатно смањена¹⁷⁰³. Дотадашња представа прошлости је измењена.

Овакво виђење завршних операција је карактерисало и наредне године¹⁷⁰⁴, мада треба истаћи да су на дан ослобођења Београда 1949. г. представници ИОНО Београда, Градског комитета КПС, Народног фронта, СБНОР-а и војске положили венце на гробове на Тргу републике, код Вуковог споменика и на Славији.¹⁷⁰⁵ Том приликом је одата пошта и народним херојима сахрањеним на Калемегдану.

Помињање, пак, гробова на Славији указује на то да посмртни остаци совјетских тенкиста нису пренети са ове локације до 20. октобра (имајући у виду вест од два дана раније којом се јавност обавештава да ће крајем наредног месеца на тргу бити сахрањен Димитрије Туцовић¹⁷⁰⁶). Извесно је, дакле, да је овај пренос извршен у периоду између 20. октобра и 20. новембра, када су на градски сквер положени посмртни остаци Туцовића.

И прослава шесте годишњице ослобођења Београда 1950. г. је била обележена полагањем венаца на гробове југословенских и совјетских војника – на споменик на Тргу републике, код Вуковог споменика, Студентског дома и, веома неодређено, „у осталим крајевима Београда.“¹⁷⁰⁷ Међутим, ове активности су, у складу са тадашњим политичким курсом, биле у сенци свечане седнице Народног одбора града Београда на којој је усвојен генерални урбанистички план изградње главног града, али и подизања

---

¹⁷⁰¹ Политика, 20. 10. 1948, 1.

¹⁷⁰² Борис Слуцки, сарадник политичког одељења 57. армије, писао је у својим мемоарима да су га почетком напада на Београд извесни Жустовић (претпостављамо Жујовић) и Тодоровић молили да у гласилима Црвене Армије не пише да је престоницу ослободила само Црвена Армија, већ совјетска и југословенска војска. Важност овог натписа у новинама је произилазила из чињенице да је „Београд често супротстављао своје русофилство свом антититоизму“. Б. Слуцкий, *О других и о себе*, Москва 2005, 75.

¹⁷⁰³ М. Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)“, *Ослобођење Београда 1944. : Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010, 515.

¹⁷⁰⁴ На свечаној академији поводом 20. октобра, Марко Никезић, потпредседник Извршног Одбора Народног Одбора Београда, рекао је да је Народноослободилачка војска заједно са Црвеном Армијом ослободила Београд, као и да су у тим борбама погинули „заједно са борцима Црвене Армије, синови свих народа Југославије“. Политика, 20. 10. 1949, 1.

¹⁷⁰⁵ Политика, 21. 10. 1949, 3.

¹⁷⁰⁶ Политика, 19. 10. 1949, 2.

¹⁷⁰⁷ Политика, 21. 10. 1950, 3.

спомен-плоче бањичким жртвама и у Јајинцима.¹⁷⁰⁸ Оваква слика је забележена и приликом прославе седме годишњице ослобођења 1951. г.¹⁷⁰⁹ На гробове палих бораца југословенске и совјетске армије¹⁷¹⁰ на Новом гробљу и „у осталим крајевима Београда“, стални актери у југословенској култури сећања положили су венце с тим да су у „свим деловима града“ откривене спомен-плоче.¹⁷¹¹ Истовремено, интересантан је био разговор који је новинар „Политике“ имао са Мијалком Тодоровићем, Пеком Дапчевићем и Савом Дрљевићем, а који се тичао сусрета две армије. Тодоровић, говорник на свечаној сахрани Црвеноармејаца на Позоришном тргу 1944. г., изјавио је да су се совјетски команданти „после дугих борби и освајања многих територија, кад су прешли границе Русије, већ осећали као освајачи.“¹⁷¹² Представа Црвене Армије је, дакле, постала антипод оне првих послератних година - од „ослободитељице“ народа и територија до освајачке силе. У сличном тону је говорио и Саво Дрљевић, који је прве утиске приликом сусрета са совјетским борцима¹⁷¹³ описао као „више него тешке. Просто ниси смео пред самим собом да признаш оно што твоје рођене очи виде.“¹⁷¹⁴ По његовом мишљењу, Жданов је желео сам да освоји Београд, „а сигурно му је тако и наређено – да би могли рећи да су Руси сами ослободили¹⁷¹⁵ престоницу Југославије¹⁷¹⁶, па наравно, самим тим и читаву Југославију.“¹⁷¹⁷

---

¹⁷⁰⁸ Исто, 3.

¹⁷⁰⁹ Прослава осме годишњице ослобођења Београда је, према наводима штампе, била праћена уређивањем гробова бораца Народноослободилачког рата погинулих у борбама за престоницу, као и полагањем венаца на Партизанско гробље, Споменик бањичким жртвама у Јајинцима и Гроб незнаног јунака на Авали. Политика, 19. 10. 1952, 7. У извештају са свечаности 1953. г., поменути су, веома неодређено, гробови палих бораца. Политика, 21. 10. 1953, 6.

¹⁷¹⁰ Чланак из „Борбе“, објављен уочи прославе годишњице, помињао је гроб Черали Човшина, којем је подигнут споменик испред Железничке станице. Борба, 20. 10. 1951, 4.

¹⁷¹¹ Политика, 21. 10. 1951, 2.

¹⁷¹² Политика, 20. 10. 1951, 2.

¹⁷¹³ О промени перцепције Црвеноармејаца: I. Dobrivojević, „Od oslobodilaca do razbojnika : transformacija lika sovjetskog vojnika na stranicama jugoslovenske štampe 1945-1953“, *Srbija (Jugoslavija), 1945-2005: Ideologije, pokreti, praksa: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 4-6. maja 2005 u Somboru*, ur. M. Pavlović, Beograd 2006, 149-156.

¹⁷¹⁴ Политика, 20. 10. 1951, 2.

¹⁷¹⁵ Према наводима В. Д. Кузњечевског, ађутанта Жданова, који је био и извор његових информација, постојали су проблеми у вези са питањем ослобођења Београда, као и несагласност између Пеке Дапчевића и Владимира Ивановича. Кузњечевски је забележио да је „тек 12. октобра 1944. г. 4. механизовани корпус под командом генерала Жданова успео да дође до улаза у град.“ В. Д. Кузњечевский, „Кто освобождал Югославию — Красная армия или партизаны?“, Гудок, 10. 02. 2005; А. Тимофеев, *Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941-1945*, Москва 2010.

¹⁷¹⁶ У том смислу је интересантно напоменути незадовољство делегације Савеза ратних војних инвалида приликом боравка у Совјетском Савезу 1959. г. Наиме, током посете московским музејима, а нарочито музеју Црвене Армије, југословенски представници су истакли да су се у поменутом изложбеном простору налазиле само 2 фотографије, које су се односиле на војне операције вођене на територији Југославије и, самим тим улогу совјетске војске и НОВЈ-а у њима. Једна је била снимљена у тренутку када је совјетска армија улазила у Београд и коју је дочекивао народ (и на којој фотограф није забележио ниједног југословенског борца), и друга која је приказивала Стевана Дороског како са

Промене које су се десиле у политичкој сфери могуће је пратити и на нивоу меморијала подигнутих у славу југословенских палих бораца. Ото Бихалји-Мерин је јула 1948. г. (попут апела совјетског скулптора Меркурова од маја месеца 1945. г.) упутио извештан позив уметницима, архитектама и вајарима да „својим знањем и стваралачким надахнућем материјализују у камену и бронзи те примере херојизма, величине човека и смелости у борби за национално ослобођење и остварење социјализма.“¹⁷¹⁸ Главни задатак стваралаца постало је упросторавање идеје аутохтоног пута у социјализам, а култура сећања је требало да прати и легитимише нову политичку реалност¹⁷¹⁹ - „најважније је то да уметници јасно осете шта треба да изразе кроз споменик, какав смисао да кажу истинито и мајсторски датим садржајем хероике наше борбе за слободу и за социјализам.“¹⁷²⁰ Промене су биле видљиве и у називима градских улица, тргова, али и појединих градова – Волошилово је преименовано у Нови Бечеј.¹⁷²¹

Интересантно је указати и на промене у перцепцији Стаљина након 1948. г.¹⁷²² Борис Служки, сарадник политичког одељења 57. армије је у свом дневнику забележио да су југословенски партизани сматрали маршала Совјетског Савеза за „Врховног арбитра“ и „практичног руководиоца“, као и да израз „наш Стаљин“ није представљао пуку¹⁷²³ фразу.¹⁷²⁴ У штампи првих послератних година, о Јосифу Висарионовичу је писано као о „генијалном вођи народа и партије, градитељу социјализма, непобедивом војсковођи.“¹⁷²⁵ „Пријатељ наших народа, мудри вођа совјетске земље“¹⁷²⁶ је био

Црвеноармејцима прави план напада. Резиме Извештаја о боравку делегације Савеза ратних инвалида у Совјетском Савезу, АЈ, СУБНОР 297, к. 1008.

¹⁷¹⁷ Политика, 20. 10. 1951, 2.

¹⁷¹⁸ О. Бихалји-Мерин, „О споменицима достојним бесмртних дела“, *Књижевне новине*, бр. 21, 06. 07. 1948, 2.

¹⁷¹⁹ Т. Кулјић, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, 277.

¹⁷²⁰ О. Бихалји-Мерин, „О споменицима достојним бесмртних дела“, *Књижевне новине*, бр. 21, 06. 07. 1948, 2.

¹⁷²¹ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, 182; Г. Милорадовић, „У трагању за новим човеком: врхунац културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза“, *Ослобођење Београда 1944. : Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010, 423.

¹⁷²² Промена у перцепцији Стаљина након 1948. г. није праћена променом у начину представљања Лењина, што је потпуно разумљиво с обзиром да је југословенски режим указивао на неосноване критике СССР-а да је напустио идеологију марксизма-лењинизма. Тако је јула 1948. г. у „Књижевним новинама“ Ото Бихалји-Мерин писао о Владимиру Иљичу као о „бесмртном вођи револуције и учитељу напредног човечанства“, „великом градитељу социјалистичке епохе“. О. Бихалји-Мерин, „О споменицима достојним бесмртних дела“, *Књижевне новине*, бр. 21, 06. 07. 1948, 2.

¹⁷²³ Занимљиво је забележити и начин на који су, с очигледним политичким циљем (питањем Трста) интерпретирани поступци Јосипа Висарионовича убрзо по завршетку рата односно њихово поређење са старозаветним Нојемом које је дао Словенац Антон Новачан. РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, д. 397, л. 46.

¹⁷²⁴ Б. Служки, *нав. дело*, 75. Служки је чак забележио да су Тита перцепирали као „југословенског Стаљина“.

¹⁷²⁵ Политика, 19. 10. 1946.

¹⁷²⁶ Политика, 07. 03. 1948, 3.

„веран Лењинов саборац“ и „ватрени бранилац ставова лењинизма“¹⁷²⁷. Међутим, слика „непогрешивог Стаљина“ је након 1948. г. у толикој мери измењена да је Броз 1951. г. назвао совјетског вођу „великим мучитељем“¹⁷²⁸.

Прва фаза у совјетско-југословенским односима која је наступила по доношењу Резолуције Информбироа, трајала је до септембра 1949. г. Наиме, говором тадашњег потпредседника владе Федеративне Народне Републике Југославије, Едварда Кардеља на пленарној седници Генералне Скупштине Уједињених Нација, у којем је руководилац југословенске делегације оптужио СССР за мешање у унутрашње ствари Југославије и агресивни притисак¹⁷²⁹ на границама земље, започета је нова етапа у односима Београда и Москве. Два месеца након овог јавног иступа, новембра 1949. г., у Будимпешти је донета Друга резолуција Информбироа под називом „Југословенска Компартија у рукама убица и шпијуна“, у којој је истакнут прелаз југословенског режима од „буржоаског национализма“ на „фашизам“¹⁷³⁰.

У политичком смислу прекретницу су, дакле, представљали септембар и новембар месец 1949. г.¹⁷³¹, а не јун 1948. г. Тај период од објаве Резолуције Информбироа до Кардељевог говора је био испуњен настојањима југословенске стране да се обазриво односе према првој земљи социјализма¹⁷³², с тим да се почели ревизије ратних догађаја запажају већ у другој половини 1948. г. Култура сећања на савезништво две армије је мењана, али материјални подсетници на улогу Црвене Армије у ослобођењу земље нису постали мете. У југословенском случају, политички раскид није значио и јавно уништавање меморијала совјетским војницима.¹⁷³³

---

¹⁷²⁷ Политика, 21. 01. 1948, 2.

¹⁷²⁸ Цитирано према: О. Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 150.

¹⁷²⁹ „Govor Edvarda Kardelja na plenarnoj sednici Generalne skupštine OUN“, *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*, пр. В. Petranović, М. Zečević, 956-957.

¹⁷³⁰ „Rezolucija Informbiroa „Jugoslovenska kompartija u rukama ubica i špijuna“ donesena na zasedanju Informbiroa komunističkih i radničkih partija u Mađarskoj“, *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*, пр. В. Petranović, М. Zečević, 963.

¹⁷³¹ О томе сведочи и блокада „Дома совјетске културе“ спроведена новембра 1949. г. Он је, наиме, био под двадесетчетворочасовном контролом органа државне безбедности, а 17. новембра је чак 70 људи – совјетских и југословенских грађана при излазу из ове институције било одведено у полицијску станицу, с тим да су југословенски и у њој задржани и ухапшени. РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 1375, л. 150.

¹⁷³² С тим да треба истаћи да је убрзо по доношењу Резолуције Информбироа уследио талас хапшења руских емиграната, совјетских грађана. Нови ће уследити крајем 1948 - почетком 1949. г. *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, пр. Љ. Димић, М. Милошевић, Београд 2010.

¹⁷³³ Једну од „16 тачака“, захтева које су поставили студенти Будимпештанског грађевинско-техничког универзитета пред почетак мађарске кризе, октобра 1956. г., представљало је демонтажа споменика Стаљину у престоници државе као, како су навели, „симбола стаљинске тираније и политичког угњетавања“. И том приликом је истакнут захтев да се на његовом месту постави споменик „херојима и жртвама ослободилачке борбе 1848-1894. г.“. „16 пунктов'. Требования студентов Будапештанског

Напротив, они су, као што је приказано у случају Београда, и даље представљали саставни део комеморативних пракси. Чак је на састанку Земаљског одбора СБНОР-а Србије остављена могућност да се поред гробова народних хероја на Калемегдану и стрељаних у Јајинцима, „евентуално“ положи венци и на гробове палих Црвеноармејаца на Тргу републике на дан почетка Другог конгреса марта 1951. г.¹⁷³⁴ Иако, нажалост, у новинским извештајима са овог догађаја нема података о томе да ли је замисао остварена, сама идеја о одавању поште и совјетским војницима није занемарљива.

Ипак, и поред самог свечаног карактера који је придаван преносима посмртних остатака совјетских војника палих на београдским улицама, започетим 1947. и настављеним крајем 1948. г., поставља се питање повезаности овог чина са политичком ситуацијом која је наступила објавом Резолуције. Такође, остаје нејасно питање судбине самих споменика¹⁷³⁵, иако је за поједине извесно да су пренети у градске музеје. Овај корак је био логичан са становишта улоге Народних музеја¹⁷³⁶ у очувању сећања на тековине народноослободилачке борбе и револуције.

Осим подизања спомен-костурнице у Кикинди 1952. г., посвећене, као што је наведено, палим борцима, од новембра 1949. г. до октобра 1954. г. није постављен ниједан меморијал Црвеноармејцима. До промене ће, пак, доћи услед спољнополитичких дешавања и догађаја у Совјетском Савезу. Најважнији је свакако била смрт Ј. В. Стаљина марта 1953. г.

строително-техническогo университета“, *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года, Документы*, отв. ред. Т. М. Исламов, И. Вида, Москва 1998, 317.

¹⁷³⁴ Записник са састанка Земаљског одбора СБНОР-а Србија, АС, СБНОР Србије – ГО НРС Ђ 115, к. 33.

¹⁷³⁵ У међуратној Југославији, уклањање споменика је било праћено различитим праксама – од склањања спомен-обележја у депое градских установа до деконструкције и употребе истих за подизање нових, који су јасно пропагирани идеологију новог режима. О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 248-250. Као што је већ наведено, и у социјалистичкој Југославији, слични методи су примењивани.

¹⁷³⁶ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 356-359.

4. ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ СОВЈЕТСКИХ ВОЈНИКА

У ПЕРИОДУ ОД 1953. ДО 1991. Г.

4. 1. Гробни комплекси војника Црвене Армије погинулих

у Другом светском рату (1953-1991)

Смрт Јосифа Висарионовича Стаљина марта 1953. г. донела је значајне промене у СССР-у и његовој политици, уједно означивши и почетак промене у совјетско-југословенским односима. На прве кораке ка помирењу одлучила се совјетска страна и то из низа фактора – политичких, војних, стратешких и идеолошких. Само три месеца по смрти маршала и лидера совјетске државе, први секретар Централног Комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза Никита Сергејевич Хрушчов и члан Политбироа Анастас Иванович Микојан иницирали су (уз негодовање дела врха партије), а Президијум ЦК КПСС потврдио, неопходност нормализације односа са ФНРЈ. Већ наредног месеца ову иницијативу је подржао и председник Савета министара Григориј Максимилијанович Маљенков. На основу поменутих мишљења, у фебруару и мају 1954. г. Президијум је издао директиве за „нужно побошљање односа.“¹⁷³⁷ Партијска преписка, тајног карактера, започета је 22. јуна исте године, када је Н. С. Хрушчов упутио писмо Јосипу Брозу.¹⁷³⁸ Тек маја наредне године са њом је јавност упозната објавом вести о новом сусрету партијских руководиоца и доласку Хрушчова и совјетске делегације у Београд истог месеца.¹⁷³⁹ Међутим, сусрети који су тада започети били су праћени размимоилажењима и несагласностима око низа

---

¹⁷³⁷ А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения. 1953–1956 годах*, Москва 2008, 11-288; Љ. Димић, „Југословенско-совјетски односи 1953–1956; Зближење, помирење, разочарење“, *Југословенско-совјетски сукоб 1948. године, зборник радова*, ур. П. Качавенда, Београд 1999, 279-293; Љ. Димић, „Југословенско-совјетски односи у 1954. години“, *Балкан после Другог светског рата: зборник радова са научног скупа*, ур. П. Качавенда, Београд 1996, 155-165; Ј. Пеликан, „Југославија и Источни блок 1953. године“, *Балкан после Другог светског рата: зборник радова са научног скупа*, ур. П. Качавенда, Београд 1996, 98–116; *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР (1946-1964)*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, Београд 2014.

¹⁷³⁸ А. Б. Едемский, *нав. дело*, 289-434; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, пр. Љ. Димић, М. Милошевић, Београд 2010.

¹⁷³⁹ Љ. Димић, „Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов: разговори у Београду 27. мај - 2. јун 1955“, *Историјски гласник* 1-2/1997, 35-67; А. Б. Едемский, *нав. дело*, 434-469; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, пр. Љ. Димић, М. Милошевић, Београд 2010; „Речь Н. С. Хрушчева на аэродроме в г. Белграде, произнесенная во время визита в Югославию 26 мая – 3 июня 1955 г. 26 мая 1955 г.“, *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР (1946-1964)*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, Београд 2014, 55-57; „Стенографске белешке о разговорима југословенске и совјетске делегације за време посете Н.С. Хрушчова Југославији 26. маја до 3. јуна 1955, 27-28. мај 1955“, *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР (1946-1964)*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, Београд 2014, 58-159.

политичких питања. Ти проблеми су постали видљиви по избијању мађарске кризе крајем октобра 1956. г. Они су и постали повод за нову стагнацију у односима изазвану низом корака које су обе стране предузеле.¹⁷⁴⁰

Међутим, већ јануара месеца 1960. г. Светозар Вукмановић Темпо, члан Извршног комитета ЦК СКЈ, боравио је у незваничној посети Москви, у оквиру које се састао са Хрушчовим. Уследили су и разговори Јосипа Броза и Никите Сергејевича у Њујорку за време трајања Генералне Скупштине Уједињених Нација крајем септембра месеца исте године.¹⁷⁴¹ Истовремено, не треба изоставити ни Конференцију шефова држава и влада неангажованих земаља, одржану септембра 1961. године у Београду, на којој је Југославија јавно иступила са својим ставом у којем је постала очигледна њена жеља за побољшањем односа са Москвом.¹⁷⁴² С обзиром да је за овај корак био заинтересован и СССР, већ наредне, 1962., године совјетске делегације су у два наврата биле у посети Југославији. Током ове друге, у октобру месецу је у ФНРЈ стигао Леонид Иљич Брежњев, тадашњи председник Президијума Врховног Савета.¹⁷⁴³ Сусрет Брежњева и Броза имао је велики значај не само за совјетско-југословенске односе, већ и за југословенску културу сећања на совјетске војнике настрадале 1944. г. на територији Србије.

Трзавице на релацији Београд-Москва, које су пратиле шесту и седму декаду 20. века, имале су политичке и идеолошке последице. Међутим, оне нису носиле тако оштар карактер као у периоду 1948-1952. г. У прилог томе говори низ активности које је југословенска држава предузела у деценији од 1953. до 1962. г.¹⁷⁴⁴ Овај период су,

---

¹⁷⁴⁰ *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководица Југославије и СССР (1946-1964)*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, Београд 2014; Д. Богетић, „Други совјетско-југословенски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције“, *Историја 20. века* 2/2004, 123-154; А. С. Стъякалин, „СССР – Југославија: зигзаги двусторонних одношений (вторая половина 50-х – начало 60-х годов)“, *Славяноведение* 3/2006, 95-102.

¹⁷⁴¹ А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте: К 60-летию К. В. Никифорова*. Сборник статей, Москва 2016, 341-342, 345-347; *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководица Југославије и СССР (1946-1964)*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, Београд 2014.

¹⁷⁴² Д. Богетић, Љ. Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1-6. септембра 1961. Прилог историји Трећег света*, Београд 2013; Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 гг)*, Москва 2015; А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте: К 60-летию К. В. Никифорова*. Сборник статей, Москва 2016, 338-356.

¹⁷⁴³ *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководица Југославије и СССР (1946-1964)*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, Београд 2014; Ђ. Tripković, „Poboljšanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1961–1962“, *Tokovi istorije* 3-4/2008, 78-79.

¹⁷⁴⁴ У том смислу треба истаћи да је совјетска страна ревидирала ставове – осудила је Стаљина, Берију и репресије; прекинуто је деловање југословенске, ИБ-овске емиграције у СССР-у. За разлику од ње, у

наиме, обележили обимни меморијални и градитељски подухвати, углавном на територији Републике Србије (али и Хрватске), који су имали за циљ груписање земних остатака војника Црвене Армије.

Само обједињавање посмртних остатака настрадалих совјетских бораца спровођено је у две, условно, фазе. Прва је трајала 1953-1954., а друга 1960-1962. г. Треба истаћи да током 1950-тих година оно није одвајано од сличних активности усмерених ка груписању гробова војника НОВЈ-а и у том смислу су ти процеси ишли паралелно. Током друге фазе, оно се односило искључиво на Црвеноармејце. Иза реализације ових активности стајала је заправо политичка воља југословенског руководства. Она је уствари била та која је покренула иницијативу за решење проблема стања у којем су се налазила гробна места совјетских војника односно њиховог статуса.

Са овим активностима започето је у престоници државе – Београду. Као што је већ наведено, идеје о уређењу и регулисању једног гробног комплекса у главном граду, који би заузимао већу површину, постојале су у круговима југословенских власти и совјетске команде одмах по завршетку војних операција. Међутим, иако је одлука о концентрацији совјетских гробова била донесена још крајем 1944. г., на њено реактивирање се чекало девет година, а саму реализацију читавих десет. Решење, пак, проблема гробова војника Црвене Армије у главном граду Југославије скоро деценију после завршетка рата, налагале су саме околности. Пре свих то је било постојање извесног броја локација у центру града на којима су се налазила гробна места Црвеноармејаца (и која нису била уклоњена након 1948. г.), али и приближавања десетогодишњице¹⁷⁴⁵ од Београдске операције.

Са прављењем планова за градњу једног већег гробног комплекса и обележавање овог значајног јубилеја започело се почетком 1953. г. Иницијатор и, уједно, и финансијер Гробља ослободилаца Београда била је Југословенска Народна Армија (ЈНА). Први задатак који је она имала пред собом, био је избор локације.

Југославији је задржан конструкт о секундарној улози Црвене Армије у октобру 1944. г. и настављено је са прогонима просовјетских елемената. *Заточеници Голог отока. Регистар лица осуђиваних због Информбироа: документи Управе државне безбедности ФНР Југославије*, ур. М. Јовановић, Г. Милорадовић, А. Тимофејев, Београд 2016; *Између две отаџбине: југословенски политички емигранти у Совјетском Савезу 1948-1956: документи Управе државне безбедности ФНР Југославије*, пр. Г. Милорадовић, А. Тимофејев, Београд 2016.

¹⁷⁴⁵ Треба истаћи да је ексхумирање земних остатака Црвеноармејаца сахрањених у центру града и пренос на гробље, представљало праксу која је примењена и у случају совјетских војника који су погинули приликом ослобођења Беча. Наиме, такође поводом десетогодишњице од завршетка борби за аустријску престоницу, 1955. г. кости ратника до тада положених код монументалног споменика на Тргу Шварценберг (тадашњем Стаљиновом тргу), пренети су на централно гробље. Ф. Мјунш, „'Алеша': споменик советском солдату на пост-комунистическом пространстве“, *Уралски исторически вестник* 4/2014, 64.

Првобитна идеја која је била разматрана, било је подручје изнад комплекса Новог гробља, на пошумљеном терену, с тим да се настојало да се та акција реализује и веже за десетогодишњицу ослобођења главног града, коју је требало адекватно обележити. Међутим, избор је, ипак, пао на другу локацију – то је био угао улица Рузвелтове и Прерадовићеве (преко пута Новог гробља), где су се налазиле каменорезачке радионице и приземне куће за становање.¹⁷⁴⁶ Крајем јуна месеца 1953. г. дата је урбанистичка сагласност и одобрена локација.¹⁷⁴⁷ По доношењу поменуте одлуке, наведени објекти су уклоњени, чиме су створени услови за почетак градње гробља.¹⁷⁴⁸ Већ следећег месеца плац је експроприсао Секретаријат Народног одбора града Београда.¹⁷⁴⁹

Секретаријат за народну одбрану је марта 1953. г. одредио знатна финансијска средстава за градњу комплекса и затим предузео припремне радове за уређење заједничке гробнице свих који су пали за ослобођење Београда. Тада се предвиђало да ће у пролеће 1953. г. бити организован пренос гробова из разних крајева града на одређен простор поред Новог гробља, чије је уређење требало да представља подсетник „будућим генерацијама на жртве који су наши народи дали за своју слободу.“¹⁷⁵⁰ Питање уређења, како је наведено у извештају са састанка Председништва СБНОР-а Србије, „партизанског“ гробља преузели су на себе ЈНА (Генералштаб)¹⁷⁵¹ и ГО СБНОР-а. Предвиђено је било прикупљање гробова палих југословенских бораца који су сахрањени на целој територији Београда, као и „решење“ питања изгинулих Црвеноармејаца који ће „бити сахрањени на одређеном месту и имати посебну парцелу у гробљу.“¹⁷⁵² Доношењем оваквих планова даван је очигледан приоритет југословенским борцима. Истовремено, начин на који је третиран проблем гробова ратника Црвене Армије наводио је на закључак да је њему даван другоразредни значај. Уосталом, веома је индикативно именовање самог гробног комплекса „партизанским“. Сама одлука о издвајању гробова палих совјетских војника

---

¹⁷⁴⁶ ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Историјат Гробље ослободилаца Београда.

¹⁷⁴⁷ Секретаријат за грађевинско-регулационе послове Народног одбора града Београда Народне Републике Србије, 30. 06. 1954, ИАБ, Скупштина града Београда 17, 46/11-954.

¹⁷⁴⁸ ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Историјат Гробље ослободилаца Београда.

¹⁷⁴⁹ Овера пројекта за спомен-гробље Ослободилаца Београда, 12. 06. 1945, ИАБ, Скупштина града Београда 17, 46/11-954.

¹⁷⁵⁰ Реферат Зоје Јовановић на годишњој скупштини СБНОР-а БГ, стр. 10, ИАБ, ГО СБНОР Србије-Београд 988, к. 46.

¹⁷⁵¹ ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Историјат Гробље ослободилаца Београда.

¹⁷⁵² Записник са састанка Председништва СБНОР-а Србије, стр. 36, АС, СБНОР ГО НРС Ђ 115, к. 35.

од оних НОВЈ-а у оквиру истог комплекса, представљала је, чини се, израз жеље за прављењем јасне дистинкције између припадника две армије и била је резултат промене у култури сећања након Резолуције Информбироа 1948. г.

Оваква идеја, чини се, условила је и будући изглед гробља, који је, иначе, зависио од неколицине захтева које је требало испунити. Један од основних, била је једноставност и складност, али и економичност како се за његово одржавање не би издвајала велика финансијска средства. Истовремено, на изглед гробља је утицала и ситуација са посмртним остацима настрадалих војника. Наиме, много је већи био број непознатих палих бораца од идентификованих, што је условило специфичан начин његове организације (из санитетско-хигијенских разлога), односно образовање групних и појединачних гробова. Стога је архитектонско решење било прилично једноставно – гробље је (попут идеја за конкурс за „руско војно гробље“ из јануара 1945. г.) замишљено као парк, у којем су се налазиле индивидуалне и заједничке гробнице (у којима су се налазили посмртни остаци око 2.000 бораца)¹⁷⁵³ неправилно размештене уз пешачке стазе.¹⁷⁵⁴ На плочама су била исписана имена или чак само надимци, места погибије, јединице и бројеви непознатих бораца.¹⁷⁵⁵ Грбови војника две армије су, међутим, били одвојени. У првом делу налазили су се грбови бораца НОВЈ-а, а совјетских у другом. И сама сразмера површина које су заузимали грбови је била очигледна – прве 2/3 гробља биле су предвиђене за југословенске борце, а преостала за совјетске.¹⁷⁵⁶ Та парцела за борце Црвене Армије се налазила у задњем делу гробља, чиме је упућена јасна порука ко је био ослободилац. Директне су биле и поруке са рељефа на капији подигнутој на улазу у сам комплекс. На њима су приказиване сцене борбе против окупатора¹⁷⁵⁷ – борбе за ослобођење Београда и „веселе и радост народа и бораца после ослобођења града“¹⁷⁵⁸. На првом совјетски борци су представљени у позадини гурајући са машинским пушкама напред слабије наоружане и чак голоруке партизане (које предводи жена држећи у руци заставу), док их на другом није ни

---

¹⁷⁵³ Борба, 24. 01. 1954, 8.

¹⁷⁵⁴ Спомен-гробље Ослободилаца Београда – технички опис, стр. 1-2, ИАБ, Скупштина града Београда 17, 46/11-954.

¹⁷⁵⁵ ЗСКСГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Историјат Гробље ослободилаца Београда.

¹⁷⁵⁶ Спомен-гробље Ослободилаца Београда – технички опис, стр. 1, ИАБ, Скупштина града Београда 17, 46/11-954.

¹⁷⁵⁷ G. Jokić, *nav. delo*, 41.

¹⁷⁵⁸ Борба, 24. 01. 1954, 8.

било.¹⁷⁵⁹ Иначе, пројекат овог спомен-комплексa је предвиђао и да се на платоу код капије постави и фигура која је требало да представља симбол „развитка и снаге“¹⁷⁶⁰ југословенске армије.

Фотографија бр. 28 – рељеф (лево) са монументалне капије на улазу у Гробље ослободилаца Београда

извор: <https://sr.wikipedia.org>

Фотографија бр. 29 – рељеф (десно) са монументалне капије на улазу у Гробље ослободилаца Београда

извор: <https://sr.wikipedia.org>

Друго важно питање које је требало решити био је начин остварења овог градитељског подухвата односно временски рокови. Они су били регулисани уговорима за израду пројекта и надзор за спомен-гробље (војно), који су били састављени између Управе инжињерије ЈНА и архитекте, пројектанта самог гробља¹⁷⁶¹

¹⁷⁵⁹ Црвена армија и руска емиграција у Југославији за време Другог светског рата у огледалу анти ИБ-овске пропаганде, пр. А. Тимофејев, Београд 2018, 28.

¹⁷⁶⁰ Борба, 24. 01. 1954, 8.

¹⁷⁶¹ Пројекат је одобрила Комисија за ревизију пројекта Секретаријата за грађевинско-регулационе послове Народног одбора града Београда. Секретаријат за грађевинско-регулационе послове Народног одбора града Београда Народне Републике Србије, 30. 06. 1954, ИАБ, Скупштина града Београда 17, 46/11-954.

– Бранка Бона¹⁷⁶² из Београда. Први је био потписан јуна 1953. г. У име Управе инжењерије потписник је био Антон Ђерки. Уговором је био прецизно одређен рок за извођење пројекта, који је био везан за рок предаје готовог објекта – и он је био 1. септембар 1954. г. Хонорар ангажованог архитекте је износио 250.000 динара (и то при потпису инжењеру је исплаћивано 100.000, а остатак по ратама од 50.000 – последња је била на дан завршетка посла, односно предаје објекта).¹⁷⁶³ Другим уговором између истих страна, 5. јул 1953. г. је одређен као рок за израду пројекта. С друге стране, Управа инжењерије је била у обавези да до 15. јула оформи градилиште са потребном радном дозволом и канализацијом. До почетка октобра је било потребно завршити све земљане и припремне радове за уређење парка.¹⁷⁶⁴

Поред Бранка Бона, на реализацији овог обимног пројекта, ангажовани су били и други уметници. Рељеф на улазној капији је израдио вајар Радета Станковић¹⁷⁶⁵ (син др Раденка Станковића, некадашњег краљевског намесника), а каменорезачке радове вајар Јосип Граси.¹⁷⁶⁶ Совјетски, издвојени део гробља је красила статуа Црвеноармејца¹⁷⁶⁷, дело, као што је наведено, Антуна Аугустинчића. Фигура партизанског борца, рад Радете Станковића на платоу на улазу у сам комплекс је, међутим, из непознатих разлога, била постављена тек 1988. г.¹⁷⁶⁸ Према одређеним изворима, постојао је конкурс за главни споменик у комплексу, који је расписала ЈНА, а који је требало подићи до Дана гарде (4. јула) 1956. г. Нажалост, није познато да ли је конкурс и био реализован.¹⁷⁶⁹

Треће питање које је требало решити била је ексхумација земних остатака. Замисли представника Југословенске народне армије били су да се сви послови око преноса костију заврше до дана ослобођења Београда, за када је било предвиђено отварање гробља. У том смислу задатак Градског Одбора СБНОР-а Београда је био

---

¹⁷⁶² Бранко Бон је добио прву награду на конкурс за спомен-парк Јајинци 1953. г., који је реализован тек 1964. г. и то према његовом пројекту.

¹⁷⁶³ ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Уговор за израду пројекта и надзор за спомен-гробље (војно) састављен између Војне поште 4919 и архитекте Бранка Бона из Београда, 24. 06. 1953.

¹⁷⁶⁴ ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Уговор за израду пројекта и надзор за спомен-гробље (војно) састављен између Војне поште 4919 и архитекте Бранка Бона из Београда, 03. 07. 1953.

¹⁷⁶⁵ М. Тодић, *Радета Станковић: 1905-1996*, Београд 1998.

¹⁷⁶⁶ ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Историјат Гробље ослободилаца Београда.

¹⁷⁶⁷ Интересантно је да је „Борба“ навела да је реч о статуи „козака-Црвеноармејца“. Борба, 21. 10. 1954, 2.

¹⁷⁶⁸ Б. Костић, *нав. дело*, 24.

¹⁷⁶⁹ ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Историјат Гробље ослободилаца Београда.

предузме све мере како не би ни један гроб остао у граду.¹⁷⁷⁰ План је био да се земни остаци бораца НОР-а пренесу у току те јесени (1953. г.), а Црвеноармејаца у пролеће 1954. г. Укупан број гробова на Гробљу ослободилаца Београда, према проценама Председништва Градског одбора СБНОР-а даваним октобра 1953. године, износио би око три хиљаде.¹⁷⁷¹

Са ексхумацијом се, ипак, почело нешто касније. По формирању Комисије за уређење гробља палих ослободилаца Београда, одлучено је да се са преносом почне половином месеца марта 1954. г.¹⁷⁷² За извршење овог задатка била је задужена Комисија за историјат, споменике и гробља.¹⁷⁷³ Према наводима совјетске амбасаде, са преносом остатака војника Црвене Армије је започето у ноћи између 15. и 16. марта. Ове акције су оствариване ноћу и требало је да трају око 30 дана (како је објавила београдска штампа).¹⁷⁷⁴ Пренети су, наиме, сви гробови који су се налазили на територији централних градских општина. Крајем марта месеца је уклоњен споменик и заједнички гроб бораца Црвене Армије који се налазио на Тргу републике.¹⁷⁷⁵ Убрзо су пренете и кости војника сахрањених код Вуковог споменика¹⁷⁷⁶, али и посмртни остаци једног броја палих Црвеноармејаца сахрањених у Ритопеку¹⁷⁷⁷. Сам пренос је трајао до маја месеца, а потпуно уређење гробља до октобра.¹⁷⁷⁸ Треба истаћи да ови кораци ка градњи гробног комплекса нису задобили посебан простор у извештајима престоничких листова. Међутим, пажњу је завредила једна акција. Наиме, под насловом „Промене на Тргу републике“¹⁷⁷⁹, у „Борби“ је објављена фотографија сквера на градском тргу без споменика Црвеноармејцима са цитираним пропратним текстом.¹⁷⁸⁰

---

¹⁷⁷⁰ Записници са Пленума ГО СБНОР-а, стр. 2, ИАБ, ГО СБНОР Србије-Београд 988, к. 48.

¹⁷⁷¹ Записник са састанка Председништва Градског Одбора, стр. 4, ИАБ, ГО СБНОР Србије-Београд 988, к. 49.

¹⁷⁷² Борба, 10. 03. 1954, 5.

¹⁷⁷³ Записник са састанка Комисије за историјат, споменике и гробља ГО СБНОР, стр. 1, ИАБ, ГО СБНОР Србије-Београд 988, к. 70.

¹⁷⁷⁴ АВП РФ, ф. 144, оп. 15, пап. 34, д. 5, л. 26.

¹⁷⁷⁵ Борба, 27. 03. 1954, 5.

¹⁷⁷⁶ О. Манојловић Пинтар, „Široka strana моја роднаја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 143; О. Манојловић, Пинтар, „Невидљива места сећања, споменици Црвеноармејцима у Србији“, *Ослобођење Београда 1944, Зборник радова*, Београд 2010; Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, 233.

¹⁷⁷⁷ ЗЗСКГБ, Споменик и спомен-костурница у Ритопеку СК-231, Дескрипција, стр. 2.

¹⁷⁷⁸ Борба, 27. 03. 1954, 5.

¹⁷⁷⁹ Већ 1955. г. је био објављен конкурс за уређивање Трга републике. Д. Јовановић, „Трг републике као историјски оквир Стамбол капије“, *Годишњак Музеја града Београда* 2/1955, 481-492; „Из живота града Београда“, *Годишњак Музеја града Београда* 2/1955, 579-584.

¹⁷⁸⁰ Борба, 25. 03. 1954, 5.

Ипак, насупрот активностима које су имале за циљ решење питања гробова совјетских бораца настрадалих током рата, сећање на Резолуцију Информбироа и њене последице није потискивано из свести југословенског друштва. Истовремено са овим акцијама меморијалне форме, кроз које су провејавале успомене о учешћу војника Црвене Армије у ослободилачким операцијама 1944. г., њој потпуно супротна појава је забележена током јуна месеца. Наиме, тада је објављен план о скорашњој појави на биоскопским платнима краткометражног документарног филма под називом „Историјско НЕ“. Он је био посвећен догађајима 1948. г. и требало је да представи „отпор народа и радничке класе Југославије великоруским завојевачким плановима.“¹⁷⁸¹ Званични дискурс је, дакле, доживљавао извесна колебања.

Самом, пак, обележавању деценије од завршетка војних операција у престоници, придат је велики значај. Најпре је при Градском одбору Социјалистичког савеза радног народа формиран Одбор за прославу десетогодишњице ослобођења Београда. Ово извршно тело је разрадило план, који је подразумевао украшавање градских улица – трга код „Мостара“ или код Аутокоманде једним каменим обелиском висине око 7m, узвишице између зграда Савезног и Републичког извршног већа фонтаном, са чије леве и десне стране је требало да се постави по једна вајарска фигура. Идеја је била и да се у току прославе, по парковима и другим местима поставе разне скулптуре које је раније откупио Народни одбор Београда, а Одбор је намеравао и да апелује и на установе и организације које у својим просторијама држе веће вајарске фигуре да их уступе за украшавање градских паркова.¹⁷⁸²

Гробље је свечано откривено на дан десетогодишњице од ослобођења Београда –20. октобра 1954. г.¹⁷⁸³ Овом чину је, према процени београдских листова, присуствовало око десет хиљада грађана, затим чланови породица палих бораца, преживели војници, представници армије, политичких и друштвених организација, тадашњи потпредседник Савезног извршног већа Александар Ранковић, председник Савезне народне скупштине Моше Пијаде, начелник Генералштаба Пеко Дапчевић, представници Народног одбора Београда, као и амбасадор СССР-а у Југославији Василиј Алексејевич Ваљков (1953-1955).¹⁷⁸⁴

¹⁷⁸¹ АВП РФ, ф. 144, оп. 15, пап. 34, д. 5, л. 53.

¹⁷⁸² Борба, 31. 03. 1954, 9.

¹⁷⁸³ *Југословенска народна армија подиже Спомен-гробље палим борцима за ослобођење Београда: 20. октобар 1954.*, б. м. 1954; G. Jokić, *nav. delo*, 41; O. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“ *Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945*, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 143; N. Živković, *Grobље oslobodilaca Beograda*, Beograd 2014.

¹⁷⁸⁴ Борба, 21. 10. 1954, 2.

Секретар градског комитета Савеза комуниста, Михаило Швабић је отворио свечаност кратким говором, у којем је изјавио да је на поменутом гробном комплексу сахрањено и „711 младих људи који су до Београда превалили хиљаде километара, са Волге и Дона у униформама црвеноармејаца, да заједно са нашим борцима дају животе за ослобођење света од фашистичких злочина.“¹⁷⁸⁵ Ове речи су представљале пример и доказ еволуције званичног дискурса о пострадалим совјетским војницима, чија је перцепција десет година по завршетку ослободилачких операција била измењена. Њихов допринос у војном смислу је навођен после југословенских јединица, а само дело партизанских бораца је уздигнуто до нивоа глобалног значаја. Истовремено, сам опис совјетских војника је био веома интересантан и пажљиво конципиран. Ипак, поједини елементи који су красили описе Црвеноармејаца првих послератних година, остали су исти – попут истицања младости припадника совјетске армије и, у извесном смислу, подвига у прелажењу далеког пута од руских пространстава до југословенске престонице. По завршетку говора, уследио је минут ћутања, потом и заустављање саобраћаја у престоници (прекид саобраћаја у комеморативне сврхе представљао је наслеђе предратног периода¹⁷⁸⁶).¹⁷⁸⁷ Те године су сахрањени остаци 1.381 војника НОВЈ-а и 711¹⁷⁸⁸ Црвеноармејаца.¹⁷⁸⁹

---

¹⁷⁸⁵ Цит. према: О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 143.

¹⁷⁸⁶ Политика, 11. 10. 1925, 4.

¹⁷⁸⁷ Борба, 21. 10. 1954, 2.

¹⁷⁸⁸ Овај однос броја сахрањених југословенских и совјетских бораца (2:1) је био у складу са званичним дискурсом о секундарној улози Црвене Армије у Београдској операцији, и са умањењем значаја совјетских војника у ослобођењу главног града.

¹⁷⁸⁹ Политика, 21. 10. 1954, 2.

Фотографија бр. 30 – Гробље ослободилаца Београда

извор: <https://sr.wikipedia.org>

Овај број, међутим, није био коначан ни у случају југословенских ни совјетских војника, већ је повећаван. Наиме, 23. фебруара 1962. г. (на Дан Црвене Армије) на Гробље ослободилаца, у новоизграђену костурницу су пренети и земни остаци Црвеноармејаца, који су били сахрањени у Ритопеку¹⁷⁹⁰. У децембру 1961. и јануару 1962. г. откопани су земни остаци¹⁷⁹¹, који су до погребца били привремено смештени у погодној просторији на Новом гробљу.¹⁷⁹² Представници Секретаријата за социјалну политику и комунална питања су организовали пренос посмртних остатака, сахрану и „сва питања у вези са тим.“¹⁷⁹³ Комисију, која је вршила ексхумацију на ширем подручју Београда, чинили су представници Секретаријата СИВ-а за народно здравље,

---

¹⁷⁹⁰ Извештај о раду Комисије за уређивање борачких гробља, на подручјима Београда, Винковаца, Осијека, Суботице и Светозарева, стр. 1, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Инвалидска управа, 02 0206, 1500-2000.

¹⁷⁹¹ ЗЗСКГБ, Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207 (ф. 5), Историјат Гробље ослободилаца Београда.

¹⁷⁹² Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања, 29. 01. 1962, Државном секретаријату за иностране послове, конзуларно одељење, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962. Треба истаћи да су предмети који су пронађени поред настрадалих и потом пренети у раке, по ексхумацији костију, предати Музеју како би их конзервирани.

¹⁷⁹³ Сахрана посмртних остатака бораца и официра Црвене Армије погинулих 1944. г. приликом ослобођења Београда, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 20.

Секретаријата за социјалну политику и комунална питања, као и Народног одбора града Београда.¹⁷⁹⁴ Остаци двојице идентификованих су сахрањени у посебне гробнице, а кости осталих бораца у заједничку гробницу.¹⁷⁹⁵

На састанку одржаном почетком фебруара исте године, којем су присуствовали представници Секретаријата за иностране послове, СИБ-а, ЈНА, Народног Одбора и Централног Одбора СУБНОР-а, изражени су ставови да би овом догађају требало дати свечани карактер. Према тадашњих наводима, планирано је пресахрањивање костију 81 борца Црвене Армије у заједничку гробницу. Истовремено, постојала су мишљења да не би требало организовати погребну поворку услед невеликог простора. Протокол разрађен на том састанку био је следећи: постављање ковчега прекривених заставама испред гробнице, прозив, извршење почасне паљбе, интонирање Лењиновог марша, полагање венаца, одавање поште једним минутом ћутања и интонирање југословенске и потом совјетске химне.¹⁷⁹⁶

На дан свечане сахране, ковчези настрадалих – њих укупно 18 (16 са костима незнатних и 2 ковчега са остацима двојице идентификованих официра совјетске армије), положени су на парцелу десно од споменика Црвеноармејцима, у совјетском делу гробља. На улазу у гробље југословенска и совјетска застава су постављене на јарболе. Присуствовали су представници ЈНА, Народног одбора града Београда, Градског одбора СУБНОР-а, Удружења резервних официра, као и совјетске амбасаде.¹⁷⁹⁷ Начин на који је требало извести југословенску јавност о овом догађају, био је веома индикативан. У упутству је наведено: „У дневној штампи дати кратку вест, са сликом, али не у свим листовима, ТВ Београд може кратком сторијом да забележи догађај.“¹⁷⁹⁸ На овакав став очигледно су утицали променљиви односи између Београда и Москве, али и 1948. г. Истовремено, ово упутство је представљало и показатељ еволуције сећања на пострадале совјетске војнике. Поређећи са праксом примењиваном првих послератних година, видљива је знатна промена у званичној култури сећања.

О томе како је десет година касније изгледао званични дискурс о операцијама вођеним октобра 1944. г. у престоници, сведочи натпис са унутрашње стране

---

¹⁷⁹⁴ Сахрана посмртних остатака бораца и официра Црвене Армије погинулих 1944. г. приликом ослобођења Београда, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 20.

¹⁷⁹⁵ Исто.

¹⁷⁹⁶ Записник са одржаног састанка у вези са сахраном палих Руса за ослобођење града Београда на подручју Ритопека, одржаног дана 06. 02. 1962. г., АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 20.

¹⁷⁹⁷ Сахрана посмртних остатака бораца и официра Црвене Армије погинулих 1944. г. приликом ослобођења Београда, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 20.

¹⁷⁹⁸ Организација сахране посмртних остатака палих бораца Црвене Армије на гробљу Ослободилаца Београда у Београду, стр. 2, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 20.

меморијалне капије на улазу у овај новоизграђени комплекс: „У борбама за ослобођење Београда октобра 1944. године учествовале су 1. пролетерска, 6. пролетерска личка, 21. и 23. српска, 11. босанска, 5. крајишка, 16. и 36. војвођанска и 28. славонска дивизија народно-ослободилачке војске Југославије и IV мото-механизовани корпус Црвене Армије. За ослобођење Београда од фашистичких окупатора дали су своје животе 2953 бораца народно-ослободилачке војске Југославије и 976 бораца Црвене Армије. На овом гробљу сахрањено је 1395 бораца народно-ослободилачке војске Југославије и 808 бораца Црвене Армије.“¹⁷⁹⁹

Само питање броја настрадалих совјетских војника у Београдској операцији је представљало важан сегмент културе сећања. Јануара 1945. г., сходно захтевима конкурса за „руско војно гробље“, помињано је 2.000 гробова.¹⁸⁰⁰ У већ помињаном, непотпуном списку који је саставила совјетска страна, наведена су имена 1.162 погинулих.¹⁸⁰¹ Десет година након завршетка ове операције, 1954. г., те бројке су биле узгредно саопштаване или чак прећуткиване. На дан отварања гробља ослободилаца Београда, објављено је да је 2.944 бораца Народноослободилачке војске Југославије пострадало у операцијама за ослобођење престонице, с тим да подаци о броју совјетских жртава нису откривени јавности.¹⁸⁰² Интересантно је да је „Борба“ објавила део говора генерал-потпуковника Отмара Креачића на истој свечаности, у којем је он након навођења јединица југословенске армије које су учествовале у тој акцији, споменуо и 960 бораца Црвене Армије¹⁸⁰³, али је „Политика“ из свог извештаја са овог догађаја изоставила тај сегмент.¹⁸⁰⁴ Бројеви су, пак, објављени у споменици поводом свечаног откривања гробља и за војнике Црвене Армије и он је износио 961.¹⁸⁰⁵ У споменици, пак, поводом обележавања двадесетогодишњице од ослобођења престонице, која је била у заједничкој редакцији совјетских и југословенских војних лица, објављен је податак да су у Београдској операцији губици само 4. гардијског

---

¹⁷⁹⁹ Б. Костић, *нав. дело*, 23.

¹⁸⁰⁰ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 484.

¹⁸⁰¹ АЈ, СУБНОР 297 (II), к. 1008.

¹⁸⁰² Борба, 21. 10. 1954, 2.

¹⁸⁰³ Исто, 2.

¹⁸⁰⁴ Политика, 21. 10. 1954, 2.

¹⁸⁰⁵ ВА, Управа инжењерије ЈНА ГШ-21, к. 456, ф. 2, а.ј. 1/3. Треба, пак, истаћи да је потом непозната рука дописала број од 3.905 настрадалих Црвеноармејаца у борбама за ослобођење Београда, а уместо 711 – 2.092 сахрањених на Гробљу, односно 1.386 (1.381) бораца НОВЈ-а.

механизованог корпуса износили више од 400 војника и официра, односно да је укупан број настрадалих износио око 1.000 (бораца НОВЈ-а - 2.953).¹⁸⁰⁶

Предузимани су, међутим, покушаји евидентирања броја настрадалих војника Црвене Армије на територији Југославије, али и утврђивања локација њихових гробних места. Премда су они вршени тек неколико година по завршетку војних операција. Наиме, почетком 1948. г. иницијативу је покренула Влада ФНРЈ-а. Полазећи од тога да није установљена никаква евиденција о гробовима бораца и официра Црвене Армије сахрањених у Југославији, она је, како је сама навела, желела да има потпуни преглед о броју погинулих и месту сахрањивања. Подаци су тражени од Извршног Одбора Народног Фронта Југославије. Укључивање ове друштвено-политичке организације у акцију може се објаснити њиховим учешћем у одржавању гробних места совјетских војника у том периоду, док је улога СБНОР-а тада још увек била у заметку (конституисан је крајем септембра 1947. г., а њени републички органи 1948. г.).

По пријему овог захтева, Извршни одбор је његово извршење пренео на своје среске и градске одборе, односно своје основне организације. У свом допису он је навео да је потребно моментално извршити евиденцију свих таквих гробова, постављајући притом као захтев навођење броја сахрањених, место, њихова имена, датум погибије, као и информацију о томе у каквом се стању налази гроб и „све остале податке који би били од интереса“¹⁸⁰⁷ (попут података о заједничким гробницама). Извештаје је требало доставити до 20. јануара 1948. г., односно у року од 7 дана од упућивања дописа Извршном Одбору Народног Фронта Србије с тим да је за архиву основне организације требало задржати препис и један примерак у архиви среског или градског одбора Народног фронта ради евиденције.¹⁸⁰⁸ Иако резултат није био мали, с обзиром на број послатих извештаја¹⁸⁰⁹, циљ ове акције остао је непознат.

Пренос посмртних остатака совјетских војника из Ритопека на Гробље ослободилаца Београда фебруара 1962. г., представљао је заправо део много обимнијег меморијално-градитељског подухвата, који је обухватио шире подручје територије Републике Србије, уз неколико локација у Хрватској и Словенији. Са реализацијом овог плана, који је подразумевао груписање земних остатака војника Црвене Армије и решење питања њихових гробних комплекса, започето је 1960. г. и у њему су били

---

¹⁸⁰⁶ *Beogradska operacija*, 260.

¹⁸⁰⁷ Земаљски Извршни Одбор Народног фронта Србије, 13. 01. 1948, свим среским и градским одборима Народног фронта, АС, ЦК СКС, Комисија за друштвене и масовне организације, к. 2.

¹⁸⁰⁸ Исто.

¹⁸⁰⁹ АЈ, Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР 524 (54/4).

укључени Секретаријат Савезног извршног већа за социјалну политику и комунална питања, Државни секретаријати за иностране, унутрашње послове и за послове народне одбране; савезни санитарни инспекторат и Централни Одбор СБНОР-а.¹⁸¹⁰

Марта месеца поменуте године у Београду је одржан Четврти Пленум СБНОР-а Србије. Ова пленарна седница је била посвећена проблемима постојећих комплекса – гробова, гробница и костурница југословенских и совјетских бораца на територији Републике. Предмет њених разматрања представљале су пре свега локације ових меморијалних грађевина. Констатовано је да су спомен-гробнице и палих бораца у НОБ-у и Црвеноармејаца биле везане искључиво за гробна места настрадалих бораца или жртава фашистичког терора. Набрајајући проблеме у меморијалном градитељству, Пленум је скренуо пажњу и на то да за локације и врсте спомен-гробница на јавним местима нису увек консултована стручна лица, што је довело до ситуације да „их има тамо где није место, на пример у центрима насеља и градова.“¹⁸¹¹ У тим случајевима, проблем је био што се поменути објекти, грађени ван гробног комплекса, углавном нису могли уклопити у архитектуру места где се налазе односно јавног простора.¹⁸¹² Истовремено, редовно одржавање и садња цвећа и зеленила, представљала је реткост, што је резултирало запуштености већине њих.¹⁸¹³ Уједно, само стање црвеноармејских гробова носило је и карактеристике антагонизма. У Суботици је на пример одржаван комплекс Дудова шума, за разлику од њему суседног који је био потпуно запуштен.¹⁸¹⁴ Слична ситуација је забележена и у Сенти. У варошком парку су се налазила два гроба војника Црвене Армије, с тим да је један био одржаван, док је други био без икакве ознаке.¹⁸¹⁵ На гробљу у Новом Бечеју су, пак, места починка совјетских бораца била неуређена, док су земни остаци војника из НОБ-е били груписани у једну гробницу и обележени спомеником.¹⁸¹⁶ У селу Вајска (на територији данашње општине Бач у јужном Банату), код варошке цркве, сахрањен је био један совјетски борац, чије, пак,

---

¹⁸¹⁰ Информација о уређивању гробаља бораца совјетске армије и бораца бугарске армије сахрањених на територији Југославије у току 1944 и 1945. г. и гробаља непријатељских војника сахрањених на територији Југославије у току Другог светског рата, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. кабинет, 01, 1961.

¹⁸¹¹ Стенографске белешке IV пленума СБНОР-а Србије, стр. 9, АС, СБНОР ГО НРС Ђ 115, к. 36.

¹⁸¹² Исто, стр. 9.

¹⁸¹³ Исто, стр. 10.

¹⁸¹⁴ ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 276.

¹⁸¹⁵ ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 275.

¹⁸¹⁶ ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 274.

гробно место није било означено, а ни његова прецизна локација није била позната тамошњим житељима.¹⁸¹⁷

Овакав проблем (непостојања надгробног обележја) је постојао и код приличног броја масовних гробница. Нису биле ретке ни појаве расејања гробова (чак и масовних). За решење овог проблема Пленум је предлагао што скорију концентрацију у заједничку гробницу са достојним надгробним спомен-обележјем.¹⁸¹⁸

Начелна одлука о груписању земних остатака Црвеноармејаца донета је у првој половини поменутог године, 1960. Иза ове акције стајали су, тачније озваничени су исти разлози, односно мотиви који су истакли чланови комисије који су састављали текст уредбе из 1919. г. – олакшавање могућности одржавања таквих форми гробних комплекса.¹⁸¹⁹ Међутим, поред званично саопштеног, засигурно важног, међу главне разлоге су спадали и они политичке и идеолошке природе. Они су и директно били подвучени у интерној информацији о уређивању совјетских и бугарских гробаља из 1961. г., у којој је наведено да је „наш политички интерес да имамо што мањи број гробаља иностраних бораца растурених по земљи“¹⁸²⁰, али и у документу Секретаријата СИБ-а за социјалну политику и комунална питања из новембра месеца исте године. У њему је истакнуто да су по завршетку рата владе земаља чији су се војници борили на територији Југославије (заједно односно против НОВЈ-а¹⁸²¹) постављале питање уређивања гробаља. Овакве захтеве, међутим, Југославија није ни одбијала ни прихватала из, како је наведено, „објективних разлога“¹⁸²² – држава није посветила довољну пажњу гробовима југословенских палих бораца, „па би уређивање страних изазвало негодовање код наших бораца.“¹⁸²³ Међутим, променом ситуације – уређивањем ових гробаља у земљи и иностранству (за реализацију ових акција је

---

¹⁸¹⁷ ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 278.

¹⁸¹⁸ Стенографске белешке IV пленума СБНОР-а Србије, стр. 10, АС, СБНОР ГО НРС Ђ 115, к. 36.

¹⁸¹⁹ АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 1.

¹⁸²⁰ Информација о уређивању гробаља бораца совјетске армије и бораца бугарске армије сахрањених на територији Југославије у току 1944 и 1945. г. и гробаља непријатељских војника сахрањених на територији Југославије у току Другог светског рата, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. кабинет, 01, 1961.

¹⁸²¹ И Савезна Република Немачка је истицала захтеве да се уреде гробаља њихових војника у Југославији. На ове захтеве је, према наводима СИБ-а из 1960. г., током постојања редовних дипломатских односа, усмено одговорано да у земљи „постоје организације које о том проблему воде бригу. На касније истицање овог проблема преко Савезне службе за заштиту интереса Немаца у Југославији није даван никакав одговор“. *Savezna Narodna skupština Savezno izvršno veće*, 16. 12. 1960, *Koordinacionom Odboru*, str. 3, АЈ, Савезно извршно веће (СИБ) 130 (815/1293).

¹⁸²² Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања, 16. 11. 1961, председнику Народном одбора среза Титово Ужице, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. 0206, 3500-4000, 1961.

¹⁸²³ Исто.

тражена помоћ њихових влада), нестали су разлози за даље „одлагање захтева страних држава по том питању.“¹⁸²⁴ Уследила је сагласност на италијански захтев да се у ту државу пренесу посмртни остаци њихових бораца погинулих на територији Југославије током рата. Прихваћени су и захтеви совјетске и бугарске стране да се уреди гробља њихових војника у Југославији.¹⁸²⁵ Наиме, војни изасланик СССР-а у Југославији се обратио Секретаријату за социјалну политику и комунална питања, у чији је домен спадало уређивање и одржавање гробова бораца, са захтевом да се приступи концентрисању посмртних остатака бораца Црвене Армије и уређивању и одржавању гробова. О овом захтеву су консултовани Државни секретаријати за иностране, унутрашње послове и послове народне одбране, који су заузели „позитиван став.“¹⁸²⁶ Дана 20. децембра 1960. г. Координациони одбор СИБ-а је донео званично решење о почетку реализације ове акције.¹⁸²⁷

На територији Југославије је, према подацима којима је располагала совјетска амбасада у Београду, било сахрањено 7.878 бораца¹⁸²⁸ Црвене армије.¹⁸²⁹ Њихови посмртни остаци су углавном били растурени по мањим гробљима (гробним комплексима), што је условљавало потешкоће у њиховом уређивању и одржавању.¹⁸³⁰ Решење овог проблема је била концентрација гробова совјетских и бугарских војника. У почетку (1960. г.), разматране су две могућности за концентрацију. Прва је била да се посмртни остаци групишу у Београду, Сремској Митровици, Батини и Светозареву (или Крагујевцу), с обзиром да су у прва три наведена места већ постојала уређена гробља, док је на последњој локацији требало положити земне остатке оних који су сахрањени у Србији, јер су били у центру републике. Друга, пак, варијанта је подразумевала да се концентрисање изврши на 10 места, с тим да је већ поменуте

---

¹⁸²⁴ Исто.

¹⁸²⁵ Исто.

¹⁸²⁶ Savezna Narodna skupština Savezno izvršno veće, 16. 12. 1960, Koordinacionom Odboru, str. 1, AJ, Савезно извршно веће (СИБ) 130 (815/1293).

¹⁸²⁷ Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања, 16. 11. 1961, председнику Народног одбора среза Титово Ужице, AJ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. 0206, 3500-4000, 1961.

¹⁸²⁸ Према је по наводима југословенске стране број погинулих у Србији био много већи. Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања, 02. 03. 1962, Главном одбору Савеза бораца Народноослободилачког рата НР Србије, AJ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962.

¹⁸²⁹ О. Manojlović Pintar, „Široka strana моја роднаја“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945, *Tokovi istorije* 1-2/2005, 143; Информација о гробовима бораца савезничких армија у Југославији и о гробовима наших бораца у иностранству, AJ, СИБ 130 (786/1263).

¹⁸³⁰ Информација о гробовима бораца савезничких армија у Југославији и о гробовима наших бораца у иностранству, AJ, СИБ 130 (786/1263).

године као слабост овог предлога истицана чињеница да би у том случају постојало више мањих гробаља која би било тешко одржавати.¹⁸³¹

Главни принцип којим су се југословенске власти руководиле био је тај да је локације на којима је планирано груписање земних остатака требало да се поклопе са местима на којима је сахрањен већи број погинулих бораца (с обзиром да се тежило ка што мањем броју гробаља како би се она лакше одржавала, као и коришћењу по могућности постојећих уређених); али и да се подударе са правцем кретања Црвене Армије¹⁸³². Већ наредне године, пак, разматрана су друга места за градњу комплекса. Као потенцијалне локације помињани су Београд, Светозарево, Осијек, Винковци, Суботица.¹⁸³³ У Светозареву је требало груписати кости совјетских бораца настрадалих на територији уже Србије (сем Београда, јер су у главном граду били сахрањени посмртни остаци оних бораца који су погинули у борбама за ослобођење престонице); у Батиној скели (срез Осијек) са територије Хрватске и Словеније, а у Илоку (срез Винковци) из Аутономне покрајине Војводине и из Хрватске са територије среза Винковци. Избор поменутих локација је био условљен истим разлозима који су били наведени и 1960. г. – у Београду, Батиној скели и Илоку су већ постојала уређена гробља бораца Црвене армије, док је одлука о концентрацији у Светозареву била објашњена самом локацијом града – налазио се у централном делу терена са којег је требало извршити прикупљање посмртних остатака. Са преношењем посмртних остатака са поменутих локација, требало је да се започне 1961. г.¹⁸³⁴ и настави наредне године.¹⁸³⁵ Међутим, проблеми око избора локација ни овим нису били решени. И током 1962. г. разматрана су још нека решења. Наиме, фебруара поменуте године, разматрана је могућност проширења постојеће костурнице код споменика у центру Крушевца и полагања у њу земних остатака настрадалих бораца са територије крушевачког среза, уколико будућим урбанистичким планом није предвиђено његово

---

¹⁸³¹ Savezna Narodna skupština Savezno izvršno veće, 16. 12. 1960, Koordinacionom Odboru, str. 1-2, АЈ, СИБ 130 (815/1293).

¹⁸³² Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања, 15. 01. 1962, Државном секретаријату за иностране послове, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962.

¹⁸³³ Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања, 16. 11. 1961, председнику Народног одбора среза Титово Ужице, стр. 2, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. 0206, 3500-4000, 1961.

¹⁸³⁴ Претпоставка је да је документ из поменуте године, с обзиром да се помиње годину дана касније уређено гробље у Суботици.

¹⁸³⁵ За, пак, земне остатке бораца бугарске војске, који су били сахрањени на територији Хрватске и Војводине, као локација је била предвиђена Јелас Шума, где се већ налазило уређено бугарско гробље. Информација о гробовима бораца савезничких армија у Југославији и о гробовима наших бораца у иностранству, АЈ, СИБ 130 (786/1263).

уклањање. Остварење овог предлога би, како је наведено, „била велика олакшица за дефинитивно решење нашег заједничког задатка, наше моралне и политичке обавезе. То и стога што не било било угодно да рушимо постојеће споменике који би и у даљњој будућности у потпуности одговарали намени.“¹⁸³⁶ Међутим, ово решење није и реализовано. Касније је, пак, услед стања на терену, број локација проширен – он је износио укупно 11. То су биле: Зајечар, Пожаревац, Светозарево, Горњи Милановац, Београд, Вршац, Зрењанин, Суботица, Батина, Илок и Мурска Собота.¹⁸³⁷

Сами, пак, методи и приступи реализацији овог пројекта су били убрзо изабрани и испраћени и прецизним инструкцијама. Сходно њој, гробља војника совјетске и бугарске армије је требало уредити на једноставан начин, уз одавање поште погинулим, с тим да се „не излази из оквира и начина на који су уређивана гробља наших бораца“¹⁸³⁸ – односно нагласак је био на градњи спомен-паркова, чиме би се подстицале општинске власти да и саме учествују у подизању оваквих комплекса, али и потоњем одржавању. Првом мером је била предвиђена израда идејних планова за изградњу ових гробаља, притом без организовања конкурса, већ искључиво ангажовањем стручњака који су већ учествовали у уређивању гробаља.¹⁸³⁹ Истовремено, план је био да се на постојећим гробљима изграде скупне гробнице за погинуле, а да се у Јагодини уреди ново гробље. Према проценама из марта 1961. г., тај подухват проширивања четири постојећа и уређивања два нова комплекса коштао би укупно 290.000.000 динара.¹⁸⁴⁰ Финансијска средства за остварење ове акције требало је обезбедити из савезног буџета.¹⁸⁴¹

Један од првих корака које је југословенска власт требало да учини како би реализовала на овај начин замишљену меморијалну акцију представљало је тражење сагласности за исту од представника СССР-а, чин који је спадао у уобичајену праксу¹⁸⁴². Наиме, „званични југословенски органи“ су се почетком јуна месеца 1960. г.

---

¹⁸³⁶ Народни одбор среза, 07. 02. 1962, начелнику одељења за друштвене службе Крушевац, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962.

¹⁸³⁷ Информација о уређивању и одржавању гробаља палих бораца савезничких армија у Југославији и гробаља југословенских држављана у иностранству, стр. 3, АЈ, КПП 837-II-3-e-2/29.

¹⁸³⁸ Информација о уређивању гробаља бораца совјетске армије и бораца бугарске армије сахрањених на територији Југославије у току 1944 и 1945. г. и гробаља непријатељских војника сахрањених на територији Југославије у току Другог светског рата, стр. 2, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. кабинет, 01, 1961.

¹⁸³⁹ Исто, стр. 2.

¹⁸⁴⁰ Исто, стр. 2-3.

¹⁸⁴¹ Информација о гробовима бораца савезничких армија у Југославији и о гробовима наших бораца у иностранству, АЈ, СИБ 130 (786/1263).

¹⁸⁴² Тако је на пример, у срезу Љутомер, у Помурју, у војним операцијама настрадало око 200 ратника Црвене Армије, који су, потом, били сахрањени на месту на којем су и погинули. Одсек унутрашњих

обратили совјетском војном аташеу у Београду тражећи одобрење совјетске стране за пренос костију војника и официра Црвене Армије сахрањених на насељеним местима и у појединим селима, у веће градове односно вароши.¹⁸⁴³ Одобрење је стигло од совјетске амбасаде, која је, притом, поставила као услов очување имена¹⁸⁴⁴ погинулих.¹⁸⁴⁵ Убрзо је уследила и сагласност Министарства спољних послова СССР-а.¹⁸⁴⁶ Тиме су остварени први предуслови за реализацију овог подухвата. Након њега, започело се са припремним радовима.

Одлуком Секретаријата СИВ-а за социјалну политику и комунална питања (у складу са Законом о државној управи и, како је истакнуто, „по потреби“), у оквиру ове установе је формирана специјална комисија у чије је задатке спадало „проучавање питања“ и давање „мишљења и предлога за уређивање и одржавање гробља и гробова наших бораца и жртава фашистичког терора сахрањених у земљи и иностранству и гробља палих бораца савезничких армија и непријатељских војника сахрањених на територији Југославије“¹⁸⁴⁷, односно „организација послова и решавање проблема политичке природе“¹⁸⁴⁸. За председника је именован архитекта Жива Ђорђевић, државни подсекретар у Извршном већу НР Србије. Чланови овог тела били су и шеф II одсека конзуларног одељења Државног секретаријата за иностране послове, саветник Државног секретаријата за унутрашње послове, санитарни инспектор, саветник и виши референт у Секретаријату СИВ-за социјалну политику и комунална питања.¹⁸⁴⁹ За организацију, пак, и непосредно руковођење свим пословима при срезовима су формиране комисије (чији су чланови постављани решењем Секретаријата), које су и

послова овог среза је 1947. г. предложио да се изврши пренос њихових земних остатака у заједничку гробницу у Љутомеру, у којем би се подигло и спомен-обележје. С тим циљем је и формирана комисија, коју су чинили представници Народног одбора, Антифашистичке организације, АФЖ-а и омладине. Међутим, за остварење ове замисли била је потребна дозвола од дипломатских представника прве земље социјализма у Југославији. Министарство унутрашњих послова ФНРЈ, 22. 02. 1947, генералу Ђурићу, АЈ, Председништво владе ФНРЈ 50 (39/638).

¹⁸⁴³ АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 1.

¹⁸⁴⁴ У том смислу је предлагано и да се формира мешовита комисија, за чије су чланове предложени шеф конзуларног одељења совјетске амбасаде у Београду С. М. Крјучков и помоћник војног аташеа П. А. Кретинин. Zabeleška o razgovoru sa P. Tatarenkom u vezi grobova sovjetskih vojnika i oficira. ДАМСП, ПА, СССР, 1960, к. 128, Пов. бр. 425039.

¹⁸⁴⁵ АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 3.

¹⁸⁴⁶ АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 5.

¹⁸⁴⁷ Решење Секретаријата Савезног извршног већа за социјалну политику и комунална питања бр. 2195 од 22. 12. 1961, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Инвалидска управа, 02 0206, 1500-2000, 1961.

¹⁸⁴⁸ Допис Секретаријата СИВ-а за социјалну политику и комунална питања од 20. 11. 1961, стр. 2, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. 0206, 3500-4000, 1961.

¹⁸⁴⁹ Решење Секретаријата Савезног извршног већа за социјалну политику и комунална питања бр. 2195 од 22. 12. 1961, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Инвалидска управа, 02 0206, 1500-2000, 1961.

биле одговорне поменутој инстанци. Имале су овлашћење да за извршење овог задатка ангажују народне одборе срезова и општине и ван подручја својих срезова, у којима је било потребно испитати стање гробаља ради идентификације и организације преноса посмртних остатака. У овим задацима су се руководили подацима које је пружила совјетска страна (иако су према наводима Секретаријата СИВ-а они били непоуздани) о локацијама и броју сахрањених.¹⁸⁵⁰

Сами начини и услови преноса посмртних остатака палих бораца су били регулисани још у ранијем периоду. Ти прописи су предвиђали учешће и контролу санитарских органа, чија су упутства у интересу народног здравља требало бити извршавана.¹⁸⁵¹ Након Другог светског рата, преноси посмртних остатака палих бораца Југословенске Армије су вршени уз дозволу Министарства унутрашњих послова¹⁸⁵² које је издавало и одобрење за бесплатан превоз и обезбеђивало метални ковчег. Пресахрањивања су током године вршена у периоду од 15. септембра до 31. децембра.¹⁸⁵³ Услед опасности по народно здравље, издавање дозвола је било обустављано¹⁸⁵⁴ у периоду од 1. маја до 15. септембра текуће године.¹⁸⁵⁵ Треба истаћи да су по извршеној ексхумацији земних остатака, а пре званичне сахране сандуци били привремено смештани у гробља капеле (попут Суботице и Вршце) односно у подземне просторије (у Батиној скели) или галерију општинског музеја (у Илоку).¹⁸⁵⁶

У настојањима да спроведу пренос костију настрадалих Црвеноармејаца, југословенске власти су, пак, биле суочене са извесним потешкоћама. Успешну реализацију ексхумације земних остатака отежавале су тадашње временске прилике (висока температура), тако да су радови били обустављени у току јануара месеца 1962. г. Идеја је била „реонизирање“ гробова односно груписање земних остатака Црвеноармејаца, чији су гробови били разбацани и неуређени. Примењиван је следећи

---

¹⁸⁵⁰ Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања, 16. 11. 1961, председнику Народног одбора среза Титово Ужице, стр. 2, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. 0206, 3500-4000, 1961.

¹⁸⁵¹ Министарство унутрашњих послова ДФЈ, 18. 05. 1945, АЈ, Председништво владе ФНРЈ 50 (39/609).

¹⁸⁵² Прекопавање и пренос земних остатака у Краљевини СХС се према Закону из 1922. г. вршило искључиво по одобрењу Министарства вера, а у складу са Правилима о ископима и преносима мртваца из 1919. г. и Уредби о превозу путника и робе на железници од 1907. г. У случају костију изгинулих и помрлих војника, ратних заробљеника и интернираних лица (бивших држављана Бугарске, Немачке, Аустрије и Угарске), пренос је одобран након што је добијено претходно одобрење владе тих држава и по утврђењу идентитета сахрањеног. Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 87, 22. 04. 1922, 6.

¹⁸⁵³ Политика, 12. 10. 1946, 7.

¹⁸⁵⁴ У Краљевини је тај период забране трајао од 1. јуна до 1. октобра. Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 97, 23. 09. 1919, 4.

¹⁸⁵⁵ Политика, 24. 05. 1946, 5.

¹⁸⁵⁶ Информација, ДАМСП, ПА, СССР, 1962, к. 130.

метод: посмртни остаци оних, чија су имена била позната, сахрањивани су у појединачне сандуке и обележавани плочицама, док су кости оних бораца из заједничких гробница, у којима је било немогуће установити идентитет, биле полагане у заједничке сандуке на којима су била забележена имена сваког појединца. Иначе, током јануара месеца 1962. године, завршетак ових меморијалних акција је планиран за текућу годину или до наредног пролећа (у крајњем случају).¹⁸⁵⁷ Према наводима совјетске амбасаде, намера југословенских власти је била да се овој акцији не да свечани карактер¹⁸⁵⁸, „како се не би привлачила пажња јавности и становништва.“¹⁸⁵⁹

Међу првим резултатима овог подухвата била је градња већег гробног комплекса у Суботици – другог у овом граду. Планови за уређење такозваног „Јужног гробља“ датирани су из 1957. г. Наиме, оно се, за разлику од „северног“ – већ поменутог великог комплекса који је грађен 1945. г., средином шесте деценије 20. века налазило у веома лошем стању. Тамошњих око 16 гробова је било запуштено, дрвене ознаке су спале са обележја, киша је спрала боју, тако да су сви натписи били потпуно нечитљиви и непрепознатљиви за идентификацију. Поменуте, 1957. године, међу члановима СБНОР-а је разматрана идеја о груписању гробова у једну гробницу на тој локацији (и то у непосредној близини оне у коју су положени остаци југословенских бораца). Остварење те акције је било планирано за 29. новембар исте године.¹⁸⁶⁰ Међутим, до њене реализације је дошло нешто касније.

На дан ослобођења града у Другом светском рату, 10. октобра 1960. г., суботички одбор Савеза бораца је открио две гранитне костурнице војника Црвене армије. У њу су средствима Одбора општине и прикупљених од грађана¹⁸⁶¹, пренете кости пострадалих у околини града (са територије тадашњег суботичког среза).¹⁸⁶² Самом догађају дат је свечани карактер. Одржан је митинг на којем је говорио председник суботичке општине и којем је, према наводима совјетске амбасаде, присуствовало око 1.000 становника града и околних села (руководиоци општине, среза, ученици и студенти). По његовом завршетку, испаљени су почасни плотуни.¹⁸⁶³

---

¹⁸⁵⁷ ВА, ЈНА, инв. бр. 8589/84, д. 1, а. ј. 208, л. 34.

¹⁸⁵⁸ Чак су поједини представници амбасаде изражавали негодовање што сахрани Црвеноармејаца у Зрењанину октобра 1962. г. није присуствовао нико од високих званичника. Zabeleška o zapažanju i razgovorima sa predstavnicima sovjetske ambasade za vreme svečanosti sahrane Crvenoarmeјaca u Zrenјaninu održanoј 28 X 1962. g., str. 2, ДАМСП, ПА, СССР, 1962, к. 130, Пов. Вр. 435170.

¹⁸⁵⁹ АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 7.

¹⁸⁶⁰ ВА, ЈНА, инв. бр. 8588/84, д. 1, а. ј. 284, л. 275.

¹⁸⁶¹ АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 7.

¹⁸⁶² АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 6.

¹⁸⁶³ АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 7.

Два обележја идентичне форме – плоче правоугаоног облика украшене црвеном звездом петокраком, носиле су танатополитичке поруке. На првој костурници уклесане су следеће речи: „Ваш светли пример слободарства и велика мисао о братству међу људима живеће вечито под топлим небом наше домовине“, док је друга информативно саопштила о томе ко је у њима почивао – „борци и официри херојске Црвене Армије који су пали октобра 1944. године у заједничким борбама против фашистичког агресора“ и то њих 268. На споменику су била уклесана имена 165 сахрањених и 2 питомаца.¹⁸⁶⁴ Последњи натпис ће, треба истаћи, красити и друге веће гробне комплексе који ће бити подигнути две године касније.

Резултат овог важног подухвата меморијалног карактера је било подизање неколицине спомен-костурница на територији Републике Србије – Зрењанину, Вршцу, Зајечару, Горњем Милановцу, Пожаревцу (Чачалици) и Светозареву, као и Хрватској – у Илоку, истовремено са претварањем меморијала у Батини у гробницу.

Колико је за државне органе било значајан овај подухват сведочи и допис из фебруара 1962. г. упућен начелнику одељења за друштвене службе Крушевац у којем се подвлачи потреба да „нека се и даље чини све што је могуће да се на подручју вашег среза, евентуално пронађе нека „заборављена гробница или гроб“ савезничке Црвене Армије. Нека се преко СБНОР-а и органа секретаријата унутрашњих послова учини све што је могуће да се идентификују пали борци или официри Црвене Армије у Шиљаковцу.“¹⁸⁶⁵ Истовремено, у упутству упућеном одељењу за друштвене службе народног одбора среза Зајечар наведено је да би чланови комисије требало да буду „што је могуће савеснији и поузданији људи, који имају смисла и воље за овај хумани посао, који ће га са крајњом пажњом и обавити.“¹⁸⁶⁶ Ни политичко-међународна страна овог пројекта није била без значаја, тако да је наређено да се доласком повољнијих временских прилика уреди постојеће хумке у сваком граду и центру крушевачког среза, у којем је планирана ексхумација посмртних остатака, с обзиром да је постојала могућност да их обиђу представници совјетске амбасаде.¹⁸⁶⁷

---

¹⁸⁶⁴ АВП РФ, ф. 144, оп. 21, пап. 51, д. 16, л. 7.

¹⁸⁶⁵ Народни одбор среза, 07. 02. 1962, начелнику одељења за друштвене службе Крушевац, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962.

¹⁸⁶⁶ Саветник Вукићевић, 19. 02. 1962, Народном одбору среза, одељењу за друштвене службе Зајечар, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962.

¹⁸⁶⁷ Народни одбор среза, 07. 02. 1962, начелнику одељења за друштвене службе Крушевац, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962.

Први, пак, резултати обимног пројекта били су представљени већ јуна 1962. г. Тог месеца је откривен комплекс у Илоку, где су положене кости 1.044 борца¹⁸⁶⁸ Црвене Армије.¹⁸⁶⁹ Од краја октобра до краја децембра 1944. г., на прилазима Илоку, код Шаренграда, Ердевика, Шида и поприштима борби на територији целог Срема, према наводима СУБНОР-а, било је рањено око 7.000, погинуло више од 3.500 југословенских и 1.059 совјетских војника.¹⁸⁷⁰ У заједничку костурницу у Илоку су јуна месеца 1962. г. пренети земни остаци совјетских бораца погинулих на територији послератне Републике Хрватске и Србије. Са територије последње ексхумиране су кости из тадашњих срезова Нови Сад (настрадалих у Жабљу, Старом Бечеју, Надаљу, Новом Саду, Госпођинцима, Србобрану) – укупно 257, и Сремска Митровица (Руми, Јарку, Старој Пазови и Иригу) – укупно 28.¹⁸⁷¹ Самом погребу су присуствовали представници републике, среза и општине Илок, а од припадника армије искључиво командант гарнизона Винковци и неколицина виших официра.¹⁸⁷² Костурница је била подигнута у порти цркве. Имала је форму два камена блока који су били постављена један на други и уклесаном годином 1944. г. Уколико се пореди са истим изграђеним у том периоду, приметна је разлика најпре у површини њеног спољног дела, затим архитектонском решењу (приличној једноставности форме), другачијим натписом, али и самом локацијом меморијала.

Истог месеца (јуна 1962. г.) у крипти споменика на Батини су, уз „благовремени контакт са вајаром Аугустинчићем“¹⁸⁷³, положени остаци Црвеноармејаца настрадалих на територији среза Осијека, Сомбора¹⁸⁷⁴ (као и кости извесног броја совјетских бораца са подручја Хрватске и Словеније). Са организацијом овог догађаја започето је дан пре заказане свечане сахране. Услед великог броја сандука (око 300), без нарочитог церемонијала, али уз присуство и представника совјетске амбасаде, у крипту је положена велика већина ковчега, а наредног дана последњих десет сандука као форма

---

¹⁸⁶⁸ Нису, међутим, пренети и земни остаци око 500 војника Црвене Армије који су умрли у болници у Илоку. Они су сахрањени око постојећег споменика и нове костурнице. Информација, ДАМСП, ПА, СССР, 1962, к. 130.

¹⁸⁶⁹ АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 20.

¹⁸⁷⁰ АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 20.

¹⁸⁷¹ Подсетник, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 20.

¹⁸⁷² ВА, ЈНА, инв. бр. 8589/84, д. 1, а. ј. 231, л. 42.

¹⁸⁷³ Оваква мера је предузета како би његови приговори били отклоњени. Извештај о раду Комисије за уређивање борацких гробља, на подручјима Београда, Винковаца, Осијека, Суботице и Светозарева, стр. 1, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Инвалидска управа, 02 0206, 1500-2000.

¹⁸⁷⁴ СУБНОР Председништво, срез Сомбор, 18. 09. 1962, Савезу Удружења бораца Народноослободилачког раата Србије, Председништво Војводине, Архив Војводине (АВ), Савез Удружења бораца Народноослободилачког раата Аутономне покрајине Војводине – Покрајински одбор (СУБНОР АПВ) 333, к. 59.

символичног погребца. Њихов пренос и полагање у гробницу су извршили војници, на челу са старешином (који је имао чин поручника или капетана, док остале старешине нису имале обавезу присуствовања). Присуствовао је, пак, и један од највиших ратних руководиоца који је заједно са јединицама Црвене Армије учествовао у борбама око Батине.¹⁸⁷⁵ У свечаности је учествовала и војна музика, почасна чета и почасна стража.¹⁸⁷⁶ Иначе, овај меморијал је одлуком скупштине Аутономне покрајине Војводине из 1967. г. са Делиблатском пешчаром, Фрушком Гором и Стратиштем код Панчева био проглашен за подручје од посебног и историјског значаја из времена НОБ-е.¹⁸⁷⁷

Крајем јуна¹⁸⁷⁸ отворена је и костурница у Вршцу посвећена „борцима НОВ Југославије и борцима Црвене Армије који су херојски пали октобра 1944. године у заједничкој борби против фашистичких агресора“. У њој су сахрањени земни остаци 368 бораца Црвене Армије (ексхумираних са територије Народноослободилачких одбора Бела Црква, Уљма, Панчево, Алибунар и Ковин¹⁸⁷⁹ у периоду од почетка априла до краја маја 1962. г.)¹⁸⁸⁰, 36 бораца НОВЈ-а, 11 жртава фашистичког терора и 11 војника бивше југословенске армије.¹⁸⁸¹ Упркос чињеници да је број пострадалих совјетских бораца премашивао губитке југословенских, жртве последњих су у натпису на самој костурници биле прве наведене („Борцима НОВ Југославије и борцима Црвене Армије“), што је било веома индикативно. И поруке клесане на овом меморијалном обележју су носиле јасну поруку, намењену новим генерацијама: „нека ова спомен-костурница пренесе генерацијама поруку: Падосмо у борби против фашизма, изгинусмо смјело за слободу, за част и достојанство човека, не погинусмо срамно већ смјело – онако како човеку доликује.“ Помињање елементарних права имало је за циљ да „и у простор упишу“ ту чињеницу да су нови поредак формирали

---

¹⁸⁷⁵ ВА, ЈНА, инв. бр. 8589/84, д. 1, а. ј. 231, л. 41.

¹⁸⁷⁶ ВА, ЈНА, инв. бр. 8589/84, д. 1, а. ј. 231, л. 42.

¹⁸⁷⁷ Одлука о обележавању места из НОБ у Војводини, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 107.

¹⁸⁷⁸ Секретаријат Савезног извршног већа за социјалну политику и комунална питања, 28. 06. 1962, Савезном Одбору Савеза бораца Народноослободилачког рата, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962.

¹⁸⁷⁹ Треба истаћи да нису ексхумиране кости свих бораца. На територији Народноослободилачког одбора Ковачица (у Самошу) и у Великом Средишту нису ексхумирани остаци по једног официра-капетана односно капетана, сахрањених у заједничке гробнице у варошима, као и једног официра који је најпре био сахрањен у централном парку у Ковину и који је потом пресахрањен у групну гробницу у Иригу. На сва три места су били подигнути споменици. Извештај о раду Комисије за концентрацију посмртних остатака бораца Црвене Армије среза Панчево, стр. 3, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

¹⁸⁸⁰ Извештај о раду Комисије за концентрацију посмртних остатака бораца Црвене Армије среза Панчево, стр. 2, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

¹⁸⁸¹ Исто, стр. 6.

погинули борци, који су сликани као обични људи, наводећи на закључак да је натпис имао и мобилизаторску функцију.

У костурницу су, иначе, били пренети земни остаци совјетских војника настрадалих и потом сахрањених у Омољици, Банатском новом селу, Јабуци, Качареву, Избишту, Уљми, Потпорању, Стражи, Крушчици, Јасенову, Банатској Суботици, Добричеву, Ковачици, Путникову, Дебељачи, Ритишеву, Алибунару, Вршцу, Панчеву (на неколико локација у граду, укључујући и железничку станицу Војловица), Старчеву, Сефкерину, Глогоњу, Иванову, Белој Цркви, Орешцу и Владимировцу.¹⁸⁸² Истог дана је, иначе, извршена и сахрана на гробљу у Суботици на које су пренети земни остаци Црвеноармејаца настрадалих у Мољу, Сенти, Мартоношу и Жеднику.¹⁸⁸³

Фотографија бр. 31 – Спомен-костурница у Вршцу

Извор: <http://www.ambasadarusije.rs>

Након откривања овог комплекса, уследиле су и сличне акције на територији Србије. Месец дана касније је отворена спомен-костурница у Зајечару. Она је, заправо, била изграђена 1951. г. као меморијал посвећен погинулим борцима Народноослободилачког рата и жртвама фашистичког терора.¹⁸⁸⁴ Ово дело локалног

¹⁸⁸² Уписник о ексхумацији и поновној сахрани у костурници Вршац. Документација Р333СК.

¹⁸⁸³ Божа Павловић, 22. 02. 1962, Народном одбору среза, АЈ, Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962.

¹⁸⁸⁴ Била је откривена 29. новембра 1951. г.

архитекте Радисава Живковића, подигнуто иницијативом Савеза бораца, представљало је најпре гробно место 20 стрељаних родољуба и припадника партизанског покрета, до тада сахрањених на различитим локацијама у Зајечару и околини, да би потом, према нацртима истог неимара, била проширена 1962. г.¹⁸⁸⁵ Спровођење тих адаптација било је повезано са преношењем посмртних остатака погинулих Црвеноармејаца са укупно 67 локација односно територија неколицине општина – Неготин, Кладово, Мајданпек, Бор, Зајечар и Књажевац¹⁸⁸⁶. Ексхумација је вршена у периоду од марта до јуна 1962. г. и то под руководством Комисије СУБНОР-а Зајечар.¹⁸⁸⁷ Костурница је одлуком НР Србије¹⁸⁸⁸ откривена јула 1962. г. Укупно 1266 Црвеноармејаца погинулих на територији Тимочке крајине су били положени у крипту. Сахрањени су поред гробнице погинулих бораца НОБ-а и партизанских одреда.¹⁸⁸⁹

Сама костурница се налазила поред градског гробља. Била је изграђена од белог мермера и бетона. Са обележја се уздизао капитол који су држала четири мермерна стуба. На врху се налазила велика бела кугла, на коју је била постављена звезда петокрака од белог мермера. На постољу капитола налазила се мермерна коцка са посветом југословенским борцима, а по проширењу је насупрот њој постављена још једна са натписом: „Борцима и официрима херојске Црвене Армије палим септембра и октобра 1944. г. у заједничким борбама против фашистичког агресора. Сахрањено 1266“. Била је ограђена оградом, на којој се налазило укупно 12 буктиња (израђених од истог материјала), као уобичајених симбола упросторавања југословенске идеологије, које су, као што је показано, красиле и изван број совјетских меморијала. Самој костурници се прилазило степеништем. Иначе, према налазу комисије која је прегледала споменик, она се налазила на подводном месту, па су се кости сахрањених налазиле у води.¹⁸⁹⁰

---

¹⁸⁸⁵ В. Суботић, З. Пановић, Д. Ристић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије, Преглед спомен-обележја у земљи и иностранству*, Књига II, Београд 2005, 156.

¹⁸⁸⁶ Напомене за сахрањене борце Црвене Армије, ИАЗ, ОНО 20, к. 19. Аутор се захваљује проф. Николи Плавшићу на овом документу.

¹⁸⁸⁷ С. Босиљчић, *нав. дело*, 59.

¹⁸⁸⁸ Информација, стр. 2, ДАМСП, ПА, СССР, 1962, к. 130.

¹⁸⁸⁹ Борба, 08. 07. 1962, 4.

¹⁸⁹⁰ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, Зајечар до Другог светског рата, 153.

Фотографија бр. 32 – Спомен-костурница у Зајечару
извор: лична колекција Милоша Јуришића

Истог месеца откривен је још један спомен-комплекс. Јула месеца 1962. г. (такође одлуком НР Србије¹⁸⁹¹) свечано су у заједничку спомен-костурницу у Светозареву (Јагодини) сахрањени посмртни остаци 1170¹⁸⁹² бораца и официра Црвене Армије настрадалих на широј територији Републике Србије (од Прахова до Ужица)¹⁸⁹³ – на територији послератних срезова Ниш, Крушевац, Јагодина, Крагујевац, Краљево, Ваљево, Ужице и Чачак (чија је ексхумација погинулих трајала четири месеца). Овој свечаности су присуствовали Мома Марковића, члан СИВ-а, представници друштвено-политичких организација, али и отправник послова совјетске амбасаде. Велики број погинулих је условио и посебну организацију погребља. Наиме, дан пре свечане сахране је започето уношење и постављање ковчега у крипту у складу са прописима војног церемонијала. Спомен-костурница са криптом и спомеником, налазила се на платоу

¹⁸⁹¹ Информација, стр. 2, ДАМСП, ПА, СССР, 1962, к. 130.

¹⁸⁹² Према једним од прогноза са краја 1961. г., помињана је цифра од 3.000 војника. Извештај о раду Комисије за уређивање борачких гробља, на подручјима Београда, Винковаца, Осијека, Суботице и Светозарева, стр. 2, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Инвалидска управа, 02 0206, 1500-2000.

¹⁸⁹³ Извештај о раду Комисије за уређивање борачких гробља, на подручјима Београда, Винковаца, Осијека, Суботице и Светозарева, стр. 2, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Инвалидска управа, 02 0206, 1500-2000.

изнад града, недалеко од гроба Светозара Марковића¹⁸⁹⁴. У њеној градњи учествовали су припадници СУБНОР-а среза Светозарево, омладине и грађана.¹⁸⁹⁵

Сама костурница је била израђена по пројекту београдског архитекте Мишовића. Заједно са костурницом у Зрењанину представљала је пример јединственог меморијалног центра у оквиру којег су сахрањени искључиво совјетски борци за разлику од осталих већих комплекса (који су формирани после помирења са СССР-ом), у којима су положени земни остаци и југословенских жртава.

Фотографија бр. 33 – Спомен-костурница у Светозареву (Јагодини)

Извор: <http://ruskogroblje.noviput.rs/>

Спомен-костурница војника Црвене Армије у Пожаревцу, на Чачалици, у делу града под називом „Варошко брдо“, заправо је представљао саставни део много већег комплекса – спомен-парка посвећеног жртвама Другог светског рата. У оквиру њега је исте године, 1962., подигнут споменик стрељаним родољубима 1941-1944. г. који је имао форму зида, са пушчаним удубљењима и партизанским симболима који су обележавали стрељање жртава, а 1985. г. и споменик слободе и победе над фашизмом – „Звезда“. Спомен-костурница совјетских борцима (од фугованог камена), подигнута је по пројекту београдског архитекте Братислава Стојановића и на иницијативу Савеза удружења бораца НОБ-а, удружења ветерана Отаџбинског рата и Покрета горана.¹⁸⁹⁶ У

¹⁸⁹⁴ Борба, 16. 07. 1962, 4.

¹⁸⁹⁵ Нови пут, 20. 07. 1962, 1.

¹⁸⁹⁶ Д. Богдановић Буцић, *Чачалица*, Пожаревац 2007.

њу су положени земни остаци 441 војника и официра Црвене армије погинулих на подручју Пожаревца и околине (ексхумираних током септембра месеца 1962. г.¹⁸⁹⁷) – Младеновца, Смедерева, Велике Планае, али и из Ритопека¹⁸⁹⁸. У оквиру спомен-комплекса налазио се споменик у облику пирамиде који је био откривен 1954. г., да би потом био уклоњен, а на његовом месту су биле засађене брезе из СССР-а.¹⁸⁹⁹ Цео комплекс је проглашен знаменитим местом од великог значаја.

Међу последњим откривеним комплексима били су они у Горњем Милановцу, Вршцу и Зрењанину. Спомен-комплекс Брдо мира у Горњем Милановцу изграђен је на узвишици која је доминирала градом и имао је облик парка. У оквиру овог комплекса била су подигнута два споменика жртвама Другог светског рата – костурница првоборца таковског краја погинулих током рата широм Југославије (подигнута 1956. г.) и, поред ње, друга 1962. г. посвећена „херојској Црвеној Армији“. Та два меморијала од црвеног гранита су имала идентичну форму – зарубљене пирамиде украшене белим мермерним плочама и звездом петокраком са српом и чекићем. Били су озидани заједничком оградом од топовских граната повезаних ланцима.

Откривању костурнице совјетских бораца придат је велики значај¹⁹⁰⁰. Наиме, почетком октобра месеца 1962. г. председник Президијума Совјетског Савеза Л. И. Брежњев и председник ФНРЈ Јосип Броз Тито су присуствовали свечаној сахрани¹⁹⁰¹ 408 бораца Црвене Армије погинулих 1944. г. приликом ослобођења овог града и његове околине.¹⁹⁰² Самој свечаности, према наводима београдске штампе, присуствовало је преко 25.000 људи.¹⁹⁰³ У једном од малобројних иступа, у којем је након помирења са Совјетским Савезом помињана улога Црвене Армије у ослобођењу земље, Тито је истакао да су војници Црвене Армије умирали за „бољи живот оних

---

¹⁸⁹⁷ Секретаријат Савезног извршног већа за социјалну политику и комунална питања, 28. 06. 1962, Савезном Одбору Савеза бораца Народноослободилачког рата, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Поверљива пошта, 1-100, 1962.

¹⁸⁹⁸ ЗЗСКГБ, Споменик и спомен-костурница у Ритопеку СК-231, Историјат, стр. 4.

¹⁸⁹⁹ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 16, Пожаревац, Пожаревац, Spomenici i spomen-obeležja opštine Požarevac.

¹⁹⁰⁰ Ова пажња је била повезана са настојањем да се придобију симпатије Леонида Брежњева, ветерана Другог светског рата, који је у Совјетском Савезу посветио већи значај обележавању Отаџбинског рата.

¹⁹⁰¹ Сачуван је албум фотографија са те свечаности. Збирка фотографија Музеја Југославије.

¹⁹⁰² У званичном заједничком саопштењу о посети Л. И. Брежњева Југославији поменуто је учешће председника Президијума Врховног совјета у сахрани земних остатака Црвеноармејаца у Горњем Милановцу. Истакнуто је да су они „пали у заједничкој борби са Југословенима против немачко-фашистичког окупатора“. „Заједничко саопштење о званичној посети председника Президијума Врховног совјета Савеза Совјетских Социјалистичких Република Л. И. Брежњева Федеративној Народној Републици Југославије од 24. септембра до 4. октобра 1962. г.“, *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР (1946-1964)*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, 476.

¹⁹⁰³ Борба, 03. 10. 1962, 1.

који остају, за социјализам, за овдје фабрике.“¹⁹⁰⁴ Признао је, пак, да су прешавши „хиљаде километара“ у Совјетском Савезу и осталим државама, стигли у Југославију да „заједно са нашим борцима гоне непријатеља и из наше земље у борбама за ослобођење од њемачких и других фашистичких окупатора.“¹⁹⁰⁵ Навео је и да су Црвеноармејци, „синови из далеке братске земље“¹⁹⁰⁶ сахрањени у пријатељској држави. „Њихова родбина не може овдје долазити често да посећује њихове гробове и украшава их цвјећем. Али овдје живе људи, дјевојке и младићи, дјеца и старци, који ће се о тим свјетлим гробовима једнако бринути као и о гробовима својих синова. Зато њихова родбина може бити мирна и увјерена да ће народи Југославије вјечито памтити жртве које су пале у нашој земљи.“¹⁹⁰⁷ Свој говор југословенски председник је завршио речима да „народ никад неће заборавити“¹⁹⁰⁸ погинуле Црвеноармејце. Док је интониран посмртни марш, подофицири и официри Југословенске Народне Армије су сахрањивали посмртне остатке погинулих. Сами ковчези су били покривени совјетском заставом. Након сахране, почасни одред је испалио плотун.¹⁹⁰⁹

Фотографија бр. 34 – Сахрана Црвеноармејаца у Горњем Милановцу

---

¹⁹⁰⁴ Борба, 03. 10. 1962, 2.

¹⁹⁰⁵ Исто, 2.

¹⁹⁰⁶ Исто, 2.

¹⁹⁰⁷ Исто, 2.

¹⁹⁰⁸ Исто, 2.

¹⁹⁰⁹ Исто, 2.

Фотографија бр. 35 – Учешће Л. И. Брежњева и Јосипа Броза
у сахрани Црвеноармејаца у Горњем Милановцу

Извор: Музеј Југославије (инв. бр. 1962_199_066)

Крајем истог месеца у Зрењанину, у делу града под називом Багљаш, у близини споменика борцима НОР-а, отворена је спомен-костурница, у коју су пренети посмртни остаци Црвеноармејаца погинулих током борби за ослобођење средњег¹⁹¹⁰ и северног Баната.¹⁹¹¹ Ово дело архитеката Александра Миланова и Александра Петричића, висине 4m, израђено од бетона и обложено мермером, имало је форму меморијалне гробнице, која је наликовала на руску војничку капу¹⁹¹². Поред саме костурнице, налазила се хоризонтална плоча висине 1,5m, на којој је исписана посвета: „борцима и официрима Црвене Армије који су пали октобра 1944. г. на територији средњег Баната у заједничкој борби против фашистичког агресора. Сахрањено 220“. Њихова, пак, имена¹⁹¹³, датум погибије и, код већине, датум рођења, уклесани су на

¹⁹¹⁰ Током последњих месец дана ексхумиране су и пренете кости из Кикинде и Панчева – посмртни остаци 32 бораца. Народни Одбор среза Зрењанин, Комисија за ексхумацију и сахрану погинулих бораца Црвене Армије, 26. 09. 1962, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

¹⁹¹¹ Борба, 29. 10. 1962, 4.

¹⁹¹² АВП РФ, ф. 202, оп. 42, пап. 194, д. 9, л. 6.

¹⁹¹³ Меморијална књига са именима сахрањених се чувала у скупштини општине. АВП РФ, ф. 202, оп. 42, пап. 194, д. 9, л. 6.

костурници. Посмртни остаци совјетских војника, чија је ексхумација извршена априла 1962. г.¹⁹¹⁴, пренети су са укупно тридесет и четири локације на територији Баната. Подизање комплекса је финансирао Савезни секретаријат за здравље и социјалну политику.¹⁹¹⁵ Свечаном откривању спомен-костурнице је присуствовало 10.000 грађана.¹⁹¹⁶

Уколико се упореде натписи на костурницама подигнутим после помирења и окончања сукоба Информбироа са меморијалима подигнутим првих послератних година, приметна је извесна разлика. Наиме, на оним постављеним након 1954-1955. г. уобичајена је била формулација „борбе против фашистичког агресора“, за разлику од образаца употребљаваних до 1948. г. код којих је често био навођење мотива борбе против снага окупатора – „ослобођење наших народа“ или „ослобођења наше земље“. То је представљало једну од последица промене званичне културе сећања која се десила током кратког временског периода – након Резолуције Информбироа. Истовремено, треба истаћи готово идентичне поруке на већим гробним комплексима подигнутим 1962. г.

Градња поменутих костурница, није, међутим, представљала једину акцију која је спровођена с циљем решења проблема стања совјетских комплекса. Наиме, како је наведено у депеши Секретаријата за народно здравље Покрајинском одбору СУБНОР-а датираној 1. септембра 1962. г., „с обзиром на неке политичке моменте који предстоје у скорој будућности, па и потребу за стварањем једног документарног филма (који би се приказивао код нас и у СССР)“, наложено је хитно предузимање мера под којим је подразумевано уређење гробаља и споменика и то до строго назначеног рока – 15. октобра.¹⁹¹⁷ Наиме, локалним властима је дато 1.5 месец за проналажење „најцелисходнијих решења“ за реализацију ове акције, а потом и подношење предрачуна Секретаријату ради узимања кредита.¹⁹¹⁸ Ове мере требало је применити на она обележја Црвеноармејаца која су се налазила на парцели у Сремској Митровици, гробове на партизанском гробљу у Сомбору, али и подизање спомен-костурнице на Багљашу у Зрењанину (остварење ових замисли, иза којих је, како је наведено, стајала

---

¹⁹¹⁴ ГАРФ, ф. 9541, оп. 1, д. 8812, л. 92.

¹⁹¹⁵ П. Субић, Г. Беженар-Васиљевић, *нав. дело*, 6-7.

¹⁹¹⁶ Zabeleška o zapražanju i razgovorima sa predstavnicima sovjetske ambasade za vreme svečanosti sahrane Crvenoarmejaca u Zrenjaninu održanoj 28 X 1962. г., ДАМСП, ПА, СССР, 1962, к. 130, Пов. Br. 435170; Борба, 29. 10. 1962, 4.

¹⁹¹⁷ V. Martinov, „Spomenici crvenoarmejcima u Vojvodini“, *Batinska bitka: zbornik radova*, ur. S. Šušnjarić, Novi Sad 2014.

¹⁹¹⁸ Према том плану, завршетак ове меморијалне акције је требало обележити и фотографисањем споменика и гробља, али и пропратити подацима о сахрањеним. Isto.

снажна политичка воља, правдане су и подсећањем на већ постојећу законску регулативу односно Савезни закон о уређењу борачких гробаља).¹⁹¹⁹ Наиме, гробље у Сомбору се почетком 1960-тих налазило у веома лошем стању.¹⁹²⁰ Грбови односно гробнице совјетских бораца су биле склоне рушењу, стога их је требало довести у првобитно стање, извршити демонтажу старих надгробника и постављање нових; затим извршити поправке на централном споменику и на 3 споменика по селима.¹⁹²¹ Ова акција сређивања гробова није, међутим, била усмерена само на Сомбор. И грбови из којих су ексхумиране и затим пренете у Вршац кости бораца Црвене Армије, били су упоредо са овом акцијом уређени.¹⁹²² Истовремено, поправљени су и споменици у Руском Крстуру, Бачком Брестовцу и Апатину.¹⁹²³ Ове акције су, чини се, биле повезане са дописом Управе за инвалидска и борачка питања Секретаријата СИБ-а за социјалну политику и комунална питања, упућеним средином октобра месеца 1962. г. СУБНОР-у Србије Председништву АП Војводине, у којем је истакнуто да би „у најкраћем могућем року, најсавесније и са крајњом обазривошћу“ требало уредити све споменике и гробнице бораца НОВЈ-а и Црвене Армије, укључујући и оне из којих из оправданих разлога неће бити ексхумиране кости совјетских војника.¹⁹²⁴ Уређено је 9 мањих споменика на правцима кретања Црвене и југословенске армије, поред којих је било сахрањено 1.000 палих бораца. То су били Штубик, Књажевац, Опорница, Доња Трепча, Нови Бечеј, Сомбор, Сремска Митровица Вуковар, Нова Горица.¹⁹²⁵

Такође, ова идеја меморијализације сећања на Црвеноармејце је предвиђала и издвајање одређених предмета – одликовања и оружја, пронађених у близини земних остатака пострадалих, и њихово излагање непосредно око самих гробних комплекса (у оквиру спомен-соба).¹⁹²⁶ Тако су личне ствари и три одликовања пронађена приликом

---

¹⁹¹⁹ Isto.

¹⁹²⁰ СУБНОР Председништво, срез Сомбор, 18. 09. 1962, Савезу Удружења бораца Народноослободилачког рата Србије, Председништво Војводине, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

¹⁹²¹ Народна Република Србија, Аутономна покрајина Војводина, Народни одбор општине Сомбор, одељење за комуналне послове, 17. 09. 1962, среском одбору борачких организација, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

¹⁹²² Савез Удружења бораца Народноослободилачког рата, срез Панчево, 17. 09. 1962, Савезу Удружења бораца Народноослободилачког рата, председништву Аутономне покрајине Војводине, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

¹⁹²³ СУБНОР Председништво, срез Сомбор, 18. 09. 1962, Савезу Удружења бораца Народноослободилачког рата Србије, Председништво Војводине, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

¹⁹²⁴ Управа за инвалидска и борачка питања Секретаријата СИБ-а, 13. 10. 1962, Савезу Удружења бораца Народноослободилачког рата, Председништво Аутономне покрајине Војводине, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

¹⁹²⁵ Информација о уређивању и одржавању гробаља палих бораца савезничких армија у Југославији и гробаља југословенских држављана у иностранству, стр. 3, АЈ, КПП 837-II-3-e-2/29.

¹⁹²⁶ V. Martinov, „Spomenici crvenoarmejcima u Vojvodini”, *Batinska bitka: zbornik radova*, ur. S. Šušnjarić, Novi Sad 2014.

ексхумације посмртних остатака совјетских бораца на територији среза Панчево предате Музеју у Вршцу.¹⁹²⁷

Заједно са почетком овог обимног градитељског подухвата, уређен је још један комплекс – „Спомен-гробље“ у Сремској Митровици, подигнуто поред старог градског православног гробља. Ово место страдања више хиљада људи током Другог светског рата, жртава немачког окупационог и режима НДХ, било је најпре обележено каменим крстом, да би 1960. г., према пројекту архитекте Богдана Богдановића, био откривен меморијални комплекс. У неколико наврата је био дорађиван. У оквиру овог меморијалног места је сахрањено и 20 војника совјетске армије, 18 војника бугарске армије и 308 бораца Народноослободилачке војске који су погинули током ослободилачких операција у околини Сремске Митровице. Овај комплекс је проглашен за знаменито место од великог значаја.¹⁹²⁸

Један од последњих комплекса подигнутих у 20. веку, посвећених и совјетским војницима, а који је задобио општедруштвени карактер, представљао је спомен-парк „Сремски фронт“ у месту Адашевци, у данашњој општини Шид. Питање адекватног обележавања ове војне операције и њених жртава било је предмет разматрања Одбора за уређивање историјских места у више наврата током 1954. и 1955. г. (односно десетогодишњице од његовог пробоја). Упркос припреми документације за организовање конкурса за уређење овог меморијалног центра 1955. г. (као и спомен-комплекса Сутјеска и Јасеновац), за који је Централни одбор СБНОР-а из савезног буџета добио 50 милиона динара, оно није реализовано. Неколико година касније је, пак, одлучено да његово подизање неће бити из поменутих ресурса, односно питање меморијализације Сремског фронта је пребачено на општинске и републичке одборе Савеза бораца (мада треба истаћи да су средства СБНОР-а била усмерена ка уређивање гробова совјетских војника пострадалих током ове операције). Одуговлачења са обележавањем овог места била су, претпоставља се, изазвана сумњама у његову оправданост услед масовне мобилизације жена и омладине, погибије становништва у завршним операцијама, довођењем у питање компетентности Врховног штаба и руководства, али и финансијским разлозима.¹⁹²⁹

---

¹⁹²⁷ Извештај о раду Комисије за концентрацију посмртних остатака бораца Црвене Армије среза Панчево, стр. 6, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

¹⁹²⁸ Р. Прица, *Спомен-гробље у Сремској Митровици*, Сремска Митровица 1980; *Споменичко наслеђе Србије: непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја*, ур. Г. Марковић, Београд 2007.

¹⁹²⁹ Н. Karge, *nav. delo*, 123-126.

Сагласност, пак, свих надлежних органа за почетак градње овог комплекса добијена је јуна 1966. г. Савезни одбор СУБНОР-а је формирао Одбор за обележавање Сремског фронта. Конкурс за израду идејне скице расписан је јуна месеца 1974. г. и трајао је до децембра исте. Жири је прегледао 20 приспелих радова и доделио 3 награде, а 5 радова откупио. Прва награда за идејно решење (и новчану своту у висини од 30.000 динара) додељена је скулптору Душану Цамоњи из Загреба. Међутим, тек три године касније, 1977. г., Скупштина СФРЈ је донела закон о обезбеђењу средстава за финансирање његове изградње. Предвиђени су били трошкови у висини од 55.846.000 динара. Скупштина општине Шид је извршила експропријацију земљишта и регулисала све имовинско-правне односе на површини од 40 хектара. Савезно извршно веће је именovalo Координациони одбор и одредило инвеститоре. Савезни одбор СУБНОР-а је фебруара 1979. г. донео одлуку да се послови око реализације спомен-парка уступе инвеститору, међутим до почетка грађевинских радова није дошло. Оваква ситуација је довела до тога да су некадашњи власници користећи своја права на основу закона о експропријацији, почели да постављају питање повраћаја имовине, јер она није коришћена наменски.¹⁹³⁰

На састанку о проблемима везаним за изградњу овог комплекса истицано је да „свако даље пролонгирање изградње ствара незадовољство борачких структура, грађана Шида, Срема и других крајева, родбине палих.“¹⁹³¹ С обзиром да су три године раније, 1976. г., вођени преговори са Савезним секретаријатом за народну одбрану (ССНО) око учешћа јединица Југословенске народне армије у припреми земљишта и бетонским радовима, са чиме се и сагласио његов начелник, на састанку је предлагана обнова тих разговора како би ЈНА преузела на себе највеће радове, „ако је могуће и целокупну обавезу инвеститора.“¹⁹³² Иначе, на око двадесет километара од планираног комплекса, већ су се налазила спомен-обележја совјетским и бугарским војницима палим на Сремском фронту.¹⁹³³

Са решењем овог питања чекало се, пак, све до 1984. г. када је Председништво Савезне конференције ССРНЈ-а формирало Одбор за изградњу и уређење спомен-парка на месту пробоја фронта. На првој седници прихваћена је идеја о изградњи спомен-комплекса, чији је пројекат израдила група аутора на челу са академским вајарем

---

¹⁹³⁰ Информације са састанка у Шиду о проблемима везаним за изградњу „Спомен комплекса“, стр. 1-2, АЈ, СУБНОР 297 (II), к. 166.

¹⁹³¹ Исто, стр. 3.

¹⁹³² Исто, стр. 3.

¹⁹³³ Исто, стр. 5.

Јованом Солдатовићем. Две године касније потписан је Друштвени уговор о обезбеђивању средстава за изградњу и уређење спомен-обележја. Међу потписницима су били Скупштина СФРЈ, скупштине свих република и покрајина, ЦК СКЈ, СК ССРНЈ, Веће Савеза синдиката Југославије, СУБНОР Југославије, Конференција Савеза Социјалистичке омладине Југославије, све републичке и покрајинске конференције ССРН и ССНО.¹⁹³⁴

Комплекс је коначно подигнут 1988. г., односно више од тридесет година након доношења одлуке о потреби обележавања овог места. Обухватао је површину од 38 хектара и простирао се правцем којим је прошао пробој фронта. Чиниле су га три целине – први јесте било Сабиралиште са 70 вертикалних подзидова у које су биле уграђене плоче са називима свих јединица које су учествовале у борбама на Сремском фронту и три рељефа на којима је приказан распоред војних формација, затим „Алеја части“ и Музеј. У „Алеји части“ су биле подигнуте посебне архитектонске структуре које су садржале плочице са именима бораца страдалих приликом пробоја Сремског фронта, око 13.000 припадника НОВЈ, 1.100 војника Црвене армије Совјетског Савеза, 630 припадника Бугарске народне армије, као и 163 бораца партизанске бригаде „Италија“.

Као што је наведено, један од главних разлога подизања низа меморијалних комплекса војницима Црвене Армије 1960-1962. г. представљала је идеја лакоће њиховог одржавања. Законска регулатива је у случају совјетских бораца у тренутку доношења одлуке о реализацији овог подухвата (1960. г.) била непостојећа. Међутим, ни решење питање одржавања југословенских гробаља није спадало међу приоритетне. Наиме, она су постала предмет разматрања власти тек у првој половини 1950-тих. Закон о заштити гробова бораца палих у народноослободилачком рату и жртава фашистичког терора донет је 1954. г.¹⁹³⁵ Закон, пак, о уређењу и одржавању гробоља бораца донет је 1961. односно 1964. г. Њиме је предвиђена надлежност Савезног секретаријата за здравство и социјалну политику за старање о гробовима и гробљима палих и умрлих бораца савезних и страних армија у Југославији, и југословенских бораца у иностранству, али не и оних на тлу Југославије.¹⁹³⁶ До промене, пак, законске регулативе, и то у случају Републике Србије, дошло је већ неколико година касније.

---

¹⁹³⁴ Д. Тмушић, *Сремски фронт, 23. X 1944 – 13. IV 1945*, Нови Сад 1987, 185-187.

¹⁹³⁵ О. Manojlović Pintar, „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije“, *doktorska disertacija, Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta*, 137.

¹⁹³⁶ Isto, 138; Савезни савет за здравство и социјалну политику, 29. 10. 1970, Савезном извршном већу, АЈ, СИБ 130 (786/1263).

Републички савез за борацка и инвалидска питања је 1971. г. донео нацрт закона о изменама и допунама закона о уређењу и одржавању гробља бораца из 1964. г. Основна разлика у односу на поменути акт се састојала у измени регулативе заштите гробаља и гробова бораца савезничких армија, страних армија или оних који су пали за ослобођење Југославије. Промењен је, наиме, члан бр. 2. Новим је прописана надлежност скупштине над сакупљањем и преношењем посмртних остатака бораца савезничких војски палих за ослобођење Југославије на територији Србије ван територија социјалистичких аутономних покрајина (уз обавезу да се претходно прихвати мишљење и предлози борацких и других заинтересованих друштвено-политичких организација). Четврти члан предвиђао је као обавезу Републике да издвоји средства за заштиту, уређење и одржавање гробова и гробаља бораца. Тачком, пак, бр. 16 Уставног закона за спровођење уставних амандмана прописан је престанак важења већ поменутог савезног закона о гробљима бораца и то најкасније до 31. децембра 1971. г. путем доношења одређеног републичког или покрајинског закона. Овај закон је донела скупштина.¹⁹³⁷

Само, пак, питање одржавања гробних комплекса совјетских војника спадало је у задатке Савеза бораца односно општинских¹⁹³⁸ и градских власти (с тим да је Гробље ослободилаца Београда одржавало градско зеленило¹⁹³⁹). Приликом свечаних откривања ових спомен-објеката, они су, попут ранијег периода, предавани на чување и коришћење општинама. Налазили су се у друштвеној својини, за које је општина била дужна да организује њихову заштиту. Као носилац права коришћења и као друштвено-политички чинилац, била је обавезна да организује службу њихове заштите, обезбеди финансијска средства за њихово чување и одржавање.¹⁹⁴⁰

Међутим, проблеми који су красили период од 1945. г. настављени су и наредних деценија. Тек повремене друштвене акције су крајем 1960-тих година предузимане с циљем одржавања (и то појединих) споменика.¹⁹⁴¹ И начини решавања овог проблема односно закључци су били истоветни оним од пре две деценије – укључивање омладинских и борацких организација у заштиту, чување и уређење

---

¹⁹³⁷ Нацрт закона о изменама и допунама закона о уређењу и одржавању гробља бораца, АС, Републички секретаријат за борацка и инвалидска питања, к. 1.

¹⁹³⁸ ГАРФ, ф. 9541, оп. 1, д. 1052, л. 12.

¹⁹³⁹ Записник са састанка Извршног Одбора Главног Одбора, стр. 6, ИАБ, ГО СБНОР Србије-Београд 988, к. 49.

¹⁹⁴⁰ Седница Савета за неговање револуционарних традиција НОБ-а од 14. новембра 1968. г., стр. 5-6, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 314.

¹⁹⁴¹ Информација о ставовима Одбора за традицију и прославе, 03. 11. 1970, стр. 3, АС, РК ССРНЈ, Координациони Одбор за неговање револуционарних традиција и прослава, к. 30.

споменика из НОБ-а и потрага за „трајнијим“ методама.¹⁹⁴² Један, пак, од примера успешно реализованих акција, била је организована крајем 1970-тих и почетком 1980-тих година. Тада су вршене поправке на споменику совјетским војницима у Суботици и на околним гробовима бораца Црвене Армије. Њима је руководио локални СУБНОР, који је и обезбедио финансијска средства за ову акцију. Један део радова је започет 1980. године, а потом настављен и наредне године.¹⁹⁴³

Проблем, пак, комплекса војника НОБ-а који је постојао и пре седме деценије, постао је још евидентнији након 1962. г. Наиме, Мато Хорватић је две године касније на састанку Савета за неговање револуционарних традиција НОБ-а скренуо пажњу на озбиљност овог питања које је, према његовим речима, постајало „још акутније“, имајући у виду да су уређена гробља и гробови војника иностраних земаља. „Места су обележена, начињене су заједничке гробнице. Директно се ангажовала држава и са финансијским средствима и као организација.“¹⁹⁴⁴ Међутим, многа гробља југословенских жртава нису одржавана и уређивања.¹⁹⁴⁵ Систематске бриге око њих није било.¹⁹⁴⁶

И у случају комплекса војника Црвене Армије, ситуација је зависила од низа фактора – ангажованости представника локалне односно врховне власти и друштвених организација, величине комплекса, важности у комеморативном смислу тог меморијала, значаја догађаја који је обележавао комплекс (локални или општедруштвени карактер), али и улоге представника совјетске државе. Међутим, политички фактор је представљао главну и врховну инстанцу у случају ових гробних комплекса. Он је, уосталом, и био полуга која је покренула обимну градитељску активност 1960-1962. г.

4. 2. Споменици Црвеноармејцима (1953-1991)

Период од 1954. до 1991. г. обележило је и подизање извесног броја споменика Црвеној Армији, с тим да је та цифра била неупоредиво много мања од броја оних

---

¹⁹⁴² Информација о ставовима Одбора за традицију и прославе, 03. 11. 1970, стр. 3, 5, АС, РК ССРНЈ, Координациони Одбор за неговање револуционарних традиција и прослава, к. 30.

¹⁹⁴³ АВП РФ, ф. 202, оп. 41, пап. 190, д. 11, л. 3.

¹⁹⁴⁴ Стенографске белешке Савета за неговање револуционарних традиција НОБ-а, саветовање одржано у Савезном Одбору СУБНОР-а 18. 02. 1964, АЈ, СУБНОР 297 (II), к. 313 (8-1-3/1).

¹⁹⁴⁵ Исто.

¹⁹⁴⁶ Седница Савета за неговање револуционарних традиција НОР одржана 25. 11. 1963, АЈ, СУБНОР 297 (II), к. 313 (8-1-2/1).

грађених у периоду до Резолуције Информбироа. Ипак, промене у политичкој и идеолошкој сфери, као и култури сећања, које је било могуће пратити од 1948. г., одразиле су се на њихов статус у друштву, бројност, али и решења у архитектонском погледу.

Према расположивим подацима, први споменик који је подигнут војнику Црвене Армије након неколико година стагнације, био је Аугустинчићев постављен на спомен-комплекс Гробље ослободилаца Београда 1954. г. Ипак, он није био весник новог већег таласа градње меморијала совјетским војницима (иако је наредне године званично објављено помирење између Београда и Москве). Уследила је градња тек неколицине обележја (до краја шесте деценије) – спомен-obelиска палим Црвеноармејцима у Руском Крстуру 1957. г.¹⁹⁴⁷, годину дана касније меморијала на гробљу у Смедеревској Паланци¹⁹⁴⁸ и 1959. г. споменика захвалности борцима Двадесет пете дивизије НОВЈ-а и војницима Црвене Армије¹⁹⁴⁹ у Рудној Глави¹⁹⁵⁰ на месту где су се поменуте јединице састале.¹⁹⁵¹ Иницијатор ових акција (прве и последње, непознат је у случају Смедеревске Паланке), као и деценију раније, био је Савез бораца.

И седму деценију је, попут једне декаде раније, обележило подизање малог броја споменика – 1961. г. у центру села Колут (код Сомбора) и на путу Сомбор-Бездан. У Витковцу (у близини Краљева) осам година касније¹⁹⁵² постављен је меморијал посвећен војницима НОБ-е и Црвене Армије, а у Лапову 1962. г. совјетским борцима¹⁹⁵³ (по доступној евиденцији и списку). Ипак, невелик број новоподигнутих обележја није био у супротности са тадашњом праксом која је постојала у земљама народне демократије. Наиме, почетком 1960-тих година, у осталим источноевропским

---

¹⁹⁴⁷ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 93, Кула, Нови Сад, 355.

¹⁹⁴⁸ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 57, Смедеревска Паланка, Смедерево, 9.

¹⁹⁴⁹ На споменику је писало: „Овде се октобра 1944. године састала 25-та српска дивизија са војницима Црвене Армије и водила победоносну борбу за ослобођење од фашизма“. РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, Ниш, Stanje i zaštita spomenika NOV-e i ratova za oslobođenje naših naroda na teritoriji skupštine opštine Niš, s. 5.

¹⁹⁵⁰ Истог дана (7. јула) је откривена и спомен-гробница палом првоборцу места. РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, Ниш, Stanje i zaštita spomenika NOV-e i ratova za oslobođenje naših naroda na teritoriji skupštine opštine Niš, s. 5.

¹⁹⁵¹ Isto, s. 5.

¹⁹⁵² Р. Јоветић, *Револуција на камену*, Краљево 1978, 145.

¹⁹⁵³ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја из 1950-тих, ф. 30, Баточина, Крагујевац, Socijalistička Republika Srbija, Skupština opštine Batočina, kancelarija Lapovo 25. 01, 1966, Skupštini opštine Batočina, odeljenju za privredni i društveni razvoj, s. 8.

земљама, број подигнутих споменика војницима совјетске армије, био је нешто мањи у поређењу са претходним периодом.¹⁹⁵⁴

Међутим, у југословенским оквирима, ову деценију је, како је показано, обележила одлука о градњи спомен-костурница совјетским борцима и замашни градитељски подухвати. Они су били праћени и уклањањем извесног броја старих споменика. Претпоставка је да су те акције углавном биле повезане управо са груписањем земних остатака совјетских војника и подизањем костурница¹⁹⁵⁵, премда, треба нагласити, нису деконструисани сви споменици из чијих гробова су ексхумирани земни остаци покојника (попут неколицине спомен-обележја на територији данашње општине Зрењанин¹⁹⁵⁶). Ипак, у појединим случајевима примена оваквих метода је правдана другим разлозима. Као и у случају новосадског споменика, и уклањање оног у Крушевцу је било правдано урбанистичким плановима. Спомен-плоче и елементе споменика је, следећи уобичајене методе, 1966. г. председник Скупштине општине града предао Народном музеју у Крушевцу на чување.¹⁹⁵⁷

Овакве антагонистичке појаве са становишта културе сећања, и то током само неколико година, могу се можда и најилустративније приказати кроз подизање меморијала жртвама фашизма у центру Кикинде, рушење постојеће костурнице (у којој су били сахрањени југословенски и совјетски борци) на тој локацији и градњу нове на градском гробљу 1961. године.

Овај споменик жртва фашизма је био један од многобројних подигнутих у години јубилеја од почетка устанка – 1961. г.¹⁹⁵⁸ Двдесетогодишњица народне револуције је у званичним документима представљала објашњење за промену локације за спомен-костурницу (из центра града на гробље).¹⁹⁵⁹ Наиме, с обзиром на прокламовани аутохтони карактер устанка, потребно је било да се у центар јавног простора, и града, истакну искључиво југословенски пали борци и жртве фашистичког

---

¹⁹⁵⁴ *Подвиг народа: памятники Великой Отечественной войны. 1941-1945*, ред. В. А. Голиков, Москва 1980.

¹⁹⁵⁵ Виши референт Деретић, 12. 03. 1962, општинском одбору Савеза бораца Народноослободилачког рата Стара Пазова, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Служба инвалидска управа, 0206, 1001-1500, 1962; РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 2/2 10, Бор, Социјалистичка Република Србија, Скупштина општине Бор, оделjenje за друштвене службе, одсек за провету и культуру, 17. 08. 1963, Републичком zavodu за заштиту споменика културе, с. 4.

¹⁹⁵⁶ Документација Завода за заштиту споменика културе Зрењанин.

¹⁹⁵⁷ М. Сијић, *Привреда и ванпривреда Крушевца 1944-2014*, Крушевац 2015, 11.

¹⁹⁵⁸ Главни одбор Савеза бораца НОР-а Србије, 20. 01. 1961, Извршном већу Народне републике Србије, АС СБНОР ГО НРС Ђ 115, к. 61.

¹⁹⁵⁹ Општински Одбор СССРНС, Одбор за подизање споменика Кикинда, 09. 09, 1961, Секретаријату за иностране послове владе Федеративне Народне републике Југославије, ИАК, Општински одбор Социјалистичког Савеза радног народа Војводине- Кикинда (ОО ССРНВ) 300, к. 113.

терора, представе које ће красити нов споменик подигнут на месту дотадашње спомен-гробнице и откривен 6. октобра 1961. г. (на дан ослобођења Кикинде у Другом светском рату). Ово дело вајара Александра Зарина и архитекте Алексеја Бркића¹⁹⁶⁰ приказало је фигуру „умирућег борца“ заједно са рељефним представама револуције и њене победе, односно социјалистичке изградње.¹⁹⁶¹ Тиме је упросторена идеологија самоуправног социјализма, односно није више било места за погинуле Црвеноармејце. За њих је у складу са „већ раније предвиђеним“ планом „да се посмртни остаци погинулих бораца совјетске армије пренесу на одређена места на посебна гробља, а која ће бити ускоро саграђена у одређеним местима“¹⁹⁶², било одређено градско гробље, Мокринско. Земни остаци совјетских војника су са југословенским жртвама пренети у новоизграђену заједничку костурницу, такође остварење Зарина и Бркића.¹⁹⁶³ Изнад костурнице се налазио споменик у виду мермерног стуба на чијем врху је била стилизована буктиња од бронзе.¹⁹⁶⁴ На самом обелиску су била уклесана имена југословенских и совјетских бораца.¹⁹⁶⁵ Међутим, и овај споменик је из непознатих разлога срушен и на истом месту 1987. г. подигнут нови.¹⁹⁶⁶

Споменик подигнут над костурницом на Мокринском гробљу је било прво обележје са апстрактним мотивима постављено у славу Црвене Армије. Иако је раскид са соцреализмом започет већ почетком шесте деценије, апстрактни израз је тек те, 1961. г. афирмисан у случају Црвене армије. Након 1961. г. подигнуто је неколико апстрактних споменика Црвеноармејцима – споменик на Авали, затим ослободиоцима Краљева, новоподигнут на Мокринском гробљу 1987. г.

---

¹⁹⁶⁰ Б. Бојанић, „Алексеј Бркић, теоретичар и практичар београдске архитектуре“, *Годишњак града Београда* 57/2010, 241-257.

¹⁹⁶¹ Општински Одбор ССРСНС, Одбор за подизање споменика Кикинда, 21. 09. 1961, Народном одбору општине, савету за комуналне послове, ИАК, ОО ССРНВ 300, к. 113.

¹⁹⁶² Секретаријат Савезног Извршног Већа за социјалну политику и комунална питања, управа за инвалидска и борачка питања, 04. 10. 1961, Општинском Одбору ССРСНС, Одбору за подизање споменика, ИАК, ОО ССРНВ 300, к. 113.

¹⁹⁶³ Општински Одбор ССРСНС, Одбор за подизање споменика Кикинда, 09. 09, 1961, Секретаријату за иностране послове владе Федеративне Народне републике Југославије, ИАК, ОО ССРНВ 300, к. 113.

¹⁹⁶⁴ Документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица.

¹⁹⁶⁵ Општински Одбор ССРСНС, Одбор за подизање споменика Кикинда, 09. 09, 1961, Секретаријату за иностране послове владе Федеративне Народне републике Југославије, ИАК, ОО ССРНВ 300, к. 113.

¹⁹⁶⁶ Документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица.

Фотографија бр. 36 - Спомен-костурница на Мокринском гробљу подигнута 1961. г.
извор: збирка фотографија Народног Музеја Кикинда

Фотографија бр. 37 - Споменик на Мокринском гробљу подигнут 1987. г.
извор: збирка фотографија Народног Музеја Кикинда

Судбина, пак, старе костурнице, постављене 1952. г., била је поударна оној крушевачког меморијала – срушена је, мада су њени извесни делови сачувани. Званични разлог за уклањање спомен-костурнице је био правдан самим архитектонским решењем: „Са Народним музејем у Кикинди постигнута је сагласност да исти не представља уметничку вредност и да се петокрака са спомен-обележја и плоче са текстом на досадашњем спомен-обележју уступе њему на даље чување, док остали грађевински материјал би се употребио за затрпавање јаме досадашње

гробнице.“¹⁹⁶⁷ Управо начин на који је спроведена ова акција може послужити за реконструкцију метода уклањања споменика или гробница уопште на територији Југославије и то на основу сачуване молбе Одбора ССРН општине Кикинде упућене тамошњем Народном одбору. Наиме, решење о уклањању је издавао Народни одбор општине на чијој територији је подигнут сам меморијал. За овај чин је ангажовано грађевинско предузеће, у случају Кикинде предузеће „Рад“, којем је одбор издавао и дозволу за рушење обележја.¹⁹⁶⁸

Комисија Савета за народно здравље је извршила ексхумацију посмртних остатака бораца до тада сахрањених у центру града.¹⁹⁶⁹ Међутим, на основу списка пресахрањених у заједничку гробницу у Зрењанину, очигледно је да су у овај новоизграђени комплекс пренети посмртни остаци погинулих Црвеноармејаца са територије Кикинде. Наиме, дописом од 4. октобра 1961. г. Секретаријат СИБ-а за социјалну политику и комунална питања је захтевао од општинског одбора ССРН Кикинда (поводом одлуке о преносу земних остатака у нову костурницу на градском гробљу) да не остварује поменути акцију, већ да посмртни остаци Црвеноармејаца остану у „старом гробљу, где су до сада били сахрањени до момента општег преношења.“¹⁹⁷⁰ Овај захтев који се односио искључиво на земне остатке совјетских жртава је био у складу са већ поменутом одлуком о груписању земних остатака војника Црвене Армије. Он је остварен, ипак, годину дана касније.¹⁹⁷¹

Акција спроведена у Кикинди 1961. г. представљала је пример промене статуса појединих споменика до које је дошло у деценији која је уследила након Стаљинове смрти (до 1962. г.). Премештање споменика на гробни комплекс сматрано је чином његове дисквалификације и дискредитације, односно актом чија је политичка намера била губитак његовог „статуса“ у друштву и значаја (посебно ако је првобитна локација била централни градски или варошки трг). Управо на овакву перцепцију је указивала и дискусија која је вођена у међуратном периоду у јавности поводом

---

¹⁹⁶⁷ Општински Одбор СССРНС, Одбор за подизање споменика Кикинда, 21. 09. 1961, Народном одбору општине, савету за комуналне послове, ИАК, ОО ССРНВ 300, к. 113.

¹⁹⁶⁸ Исто.

¹⁹⁶⁹ Исто.

¹⁹⁷⁰ Секретаријат Савезног Извршног Већа за социјалну политику и комунална питања, управа за инвалидска и борачка питања, 04. 10. 1961, Општинском Одбору СССРНС, Одбору за подизање споменика, ИАК, ОО ССРНВ 300, к. 113.

¹⁹⁷¹ Народни Одбор среза Зрењанин, Комисија за ексхумацију и сахрану погинулих бораца Црвене Армије, 26. 09. 1962, АВ, СУБНОР АПВ 333, к. 59.

локације споменика браниоцима Београда.¹⁹⁷² Ова пракса која је спровођена у послератном периоду није се односила само на споменике Црвеној Армији, већ и „српске“ (попут споменика палим ратницима у Краљеву који је са 1960. централног градског трга пренет на гробље, да би потом 1982. г. враћен на првобитну локацију¹⁹⁷³). Практиковање овакве активности је било и део културе, односно „борбе сећања“, с обзиром да је режим представљао коначног арбитра у избору начина меморијализације умрлих. Тако је споменик тројници Црвеноармејаца погинулих приликом ослобађања Башаида (села код Кикинде), постављен 1946. г. у варошки парк¹⁹⁷⁴, 1958. г. био премештен на гробље.¹⁹⁷⁵ У центру села је, потом, био подигнут споменик Народноослободилачкој борби.¹⁹⁷⁶ Слична акција је предузета и у Сомбору. Споменик је из центра града 1954. г. пренет на гробље.¹⁹⁷⁷

Појединим су, пак, препорукама чланова стручне комисије СБНОР-а која је прегледала спомен-обележја на територији Србије, предлагане замене постојећих меморијала (више њих) подигнутих у част Црвеноармејаца и бораца НОР-а у панчевачком срезу, „достојнијим“ или извршење „коректура“ „у сарадњи са стручњацима“.¹⁹⁷⁸ Сачуване су, међутим, и писмене белешке о настојањима локалних представника власти да поруше споменик. Тако је секретар среског одбора СУБНОР-а Зрењанин наредио да се поруши споменик Црвеноармејцима у селу Бочар након што су њихови посмртни остаци пренети у Зрењанин. Међутим, извршење ове одлуке је изостало и споменик је остао у центру села.¹⁹⁷⁹ Поједине, пак, акције оваквог карактера су биле успешне. Тако је на пример уништена спомен-костурница у Црној Бари, на територији данашње кикиндске општине.¹⁹⁸⁰ Такође, споменик у Младенову, подигнут 1945. г., порушен је 1970. г.

---

¹⁹⁷² В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 267-268.

¹⁹⁷³ У. Рајчевић, *Затирано и затрто, О уништеним српским споменицима: оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије (1845-1950)*, књ. 1, 86-87.

¹⁹⁷⁴ Борба, 12. 10. 1946, 5.

¹⁹⁷⁵ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 129, Кикинда, Зрењанин, 336; С. Сивчев, „Споменици и спомен обележја у част учесника и догађаја НОБ на подручју северног Баната“, *Рад Војвођанског музеја* 11/1962, 195.

¹⁹⁷⁶ У историографији се помиње 1963. г. Д. Влајков, *Башаид кроз векове*, Кикинда 2003.

¹⁹⁷⁷ РЗЗСК, Попис спомен-обележја из 1950-тих, ф. 101, Сомбор, Суботица, 20.

¹⁹⁷⁸ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 120, Панчево, Панчево, 195.

¹⁹⁷⁹ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, Мали Иђош, Суботица, Skupština opštine Novi Bečej, mesna kancelarija Vošar, 14. 02. 1966, Skupštini Opštine Novi Bečej, odeljenju za društvene službe.

¹⁹⁸⁰ РЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 128, Чока, Зрењанин, Skupština Opštine Čoka, odeljenje za opštu upravu i društvene službe, 11. 09. 1967, Republičkom Zavodu za zaštitu spomenika kulture.

Међу овим примерима, истичу се два специфична. Наиме, 1957. г. команда Прве армијске области (и СБНОР)¹⁹⁸¹ је затражила да се уклоне четири споменика совјетским војницима из круга речне флотиле у Новом Саду, образложући притом сам захтев чињеницом да су постављени на „незгодном месту, тако да сметају урбанистичком уређењу поменутог круга.“¹⁹⁸² Команда је, наиме, предложила да се совјетској амбасади, коју је требало известити о овој жељи, нагласи да се те, 1957. г. спроводе акције груписања и преноса посмртних остатака југословенских бораца на војничка гробља, као и да би исту праксу требало применити и у случају ових споменика.¹⁹⁸³ Они је требало да се пренесу на гробље у Новом Саду или Београду.¹⁹⁸⁴ Није, међутим, познато зашто поменута акција није реализована не нужно 1957. г., већ током реализације већ поменутог обимног пројекта у периоду 1960-1962. г., посебно имајући у виду да су земни остаци Црвеноармејаца који су били сахрањени на тргу у Новом Саду били пренети у Илок 1962. г. Други, пак, пример сведочи о перцепцији улоге и доприноса совјетских војника у војним операцијама у Срему. Неколико пута је народни одбор општине Стара Пазова упућивао захтев вишим органима да се уклони споменик совјетском нареднику сахрањеном у центру вароши и да се његове кости пренесу на локацију на којој су сахрањени сви борци тог места настрадали током рата. Овај захтев је образлаган чињеницом да је донета одлука да се тај део вароши поплоча и изгради шеталиште за мештане. Ипак, значајнија је напомена одбора да су и југословенски борци и хероји који „свакако имају више заслуга да су негде у центру места“ сахрањени на гробљу.¹⁹⁸⁵

И у овом периоду је била приметна промена у култури сећања која је извршена у периоду од 1948. до 1951. г. Тако је обележје у Витковцу (у близини Краљева), подигнуто 1969. г. било посвећено борцима места палим у НОР-у (и пропраћено њиховим именима), и затим и „осталим борцима НОР-а и Црвене Армије, који су пали за ослобођење овог краја.“¹⁹⁸⁶ Ипак, различите културе сећања је могуће приметити и пре Резолуције Информбироа. О томе сведочи обележје у Чукојевцу, у околини

---

¹⁹⁸¹ Zabeleška o razgovoru v. d. načelnika I odeljenja Filipa Babića sa savetnikom sovjetske ambasade Brikinom, ДАМСП, ПА, СССР, 1960, к. 128, Пов. br. 415423.

¹⁹⁸² Spomenici borcima sovjetske armije - sklanjanje iz kruga Rečne flotile u Novom Sadu, ДАМСП, ПА, СССР, 1960, к. 128, Пов. br. 410.

¹⁹⁸³ Isto.

¹⁹⁸⁴ Zabeleška o razgovoru v. d. načelnika I odeljenja Filipa Babića sa savetnikom sovjetske ambasade Brikinom, ДАМСП, ПА, СССР, 1960, к. 128, Пов. br. 415423.

¹⁹⁸⁵ Општински Одбор Савеза бораца народноослободилачког рата Стара Пазова, 17. 02. 1962, Централном Одбору Савеза бораца народноослободилачког рата Југославије, АЈ, Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања 606, к. Служба инвалидска управа, 0206, 1001-1500, 1962.

¹⁹⁸⁶ Р. Јоветић, *нав. дело*, 145.

Краљева. Споменик је подигнут 1947. г.¹⁹⁸⁷ и сходно натпису на предњој страни био је посвећен младим борцима Југословенске Народне Армије пострадалим 1944-1945. г. Улога совјетске војске у завршним војним операцијама је, пак, поменута на задњој страни меморијала: „Палим борцима Црвене армије за ослобођење нашег краја од захвалних Срба.“¹⁹⁸⁸ Оваква пракса наводи на закључак да је приоритет даван југословенским жртвама.

Поред извесних промена које је донела шеста деценија, ипак, извесни аспекти културе сећања су остали исти. Као што су били проблеми подизања споменика и надлежности институција за издавање одобрење за његово постављање. Предлози Главног Одбора СБНОР-а из 1952. г. да се формира комисија при Савету за културу и просвету Владе НРС, чији би члан био и представник борачке организације и без чије дозволе не би било могуће градити меморијале већег значаја, очигледно нису били реализовани.¹⁹⁸⁹ Две године касније је иста инстанца закључила да је потребно при Републичком секретаријату за просвету формирати службу која би била задужена, пре свега за квалитет подизаних споменика, и за обележавање историјских места уопште. Надлежност би била поверена Извршном већу или Секретаријату за просвету, док би квалитет требало да буде регулисан републичким прописима, али и ангажовањем удружења ликовних уметника, архитеката, стручних лица¹⁹⁹⁰ за израду скица споменика.¹⁹⁹¹ Последњи предлог је био посебно важан, имајући у виду да су аутори меморијала подизаних у првој послератној деценији, углавном остајали анонимни или су били обични каменоресци.¹⁹⁹² Градња споменика без контроле и надзора стручњака односно одобрења је и даље спадала у проблематичне аспекте меморијалне праксе. Уједно је настављено и са постављањем такозваних „слабих споменика“ – обележја која нису задовољавала стручну јавност или представнике власти. Такође, недостатак правне регулативе (наиме, постојао је само један интерни пропис Министарства просвете) доводио је до збрке и хаотичности по питању надлежности средњих и

---

¹⁹⁸⁷ Био је потпуно девастиран. Обновљен је 2016. г. с тим да је само архитектонском формом наликовао претходном. Документација Завода за заштиту споменика културе Краљево.

¹⁹⁸⁸ Р. Јоветић, *нав. дело*, 242.

¹⁹⁸⁹ Записник са седнице Секретаријата Главног Одбора СБНОР одржаног 29. 05. 1952, АС, СБНОР ГО НРС Ђ 115, к. 33.

¹⁹⁹⁰ Незадовољство неангажовањем и неконсултовањем стручних лица при изради споменика било је раширено у међуратном периоду. Инжењер Александар Крстић, шеф одсека за паркове Општине града Београда сматрао је да „није само жеља него и потреба да стручност у оваквим прегнућима што више доминира, али то код нас у највише прилика није био случај!“ Београдске општинске новине, бр. 4, април 1933, 270.

¹⁹⁹¹ Записник са седнице Секретаријата Главног Одбора СБНОР одржаног 29. 10. 1954, АС, СБНОР ГО НРС Ђ 115, к. 33.

¹⁹⁹² Извештај о раду Главног Одбора СБНОР Србије (1955-1959), АС, СБНОР ГО НРС Ђ 115, к. 33.

републичких органа за регулисање питање подизања споменика, а самим тим и удела СБНОР-а на меморијализацији.¹⁹⁹³

Претпостављамо да је овај проблем представљао један од разлога за формирање посебне Комисије Главног одбора СБНОР-а Србије. Она је у периоду од 1957. до 1958. г. прегледала и пописивала спомен-обележја на територији Народне Републике Србије.¹⁹⁹⁴ Њене чланове су чинили Бранко Шотра, професор Академије за примењену уметност, Пиво Караматијевић, академски сликар, академски вајари Стеван Бондаров и Миодраг Живковић и Олга Чворић, историчар уметности на раду у Историјском Архиву ЦК СКС. Њихове препоруке и стручна мишљења о тада постојећим обележјима могу сведочити о промени политичке ситуације и културе сећања. Наиме, по прегледу споменика-костурнице коју су у Великом Средишту, у околини Вршца, подигле избеглице из Хрватске са мештанима села, чланови овог стручног одбора су констатовали да СБНОР „није смео да дозволи да се покрај петокраке ставља крст.“¹⁹⁹⁵ У сличном тону је било и питање које је комисија поставила поводом споменика у селу Лукавици, у околини Јагодине: „Зашто је на споменику Црвеноармејцу постављен крст испод петокраке?“¹⁹⁹⁶ Упркос чињеници да је велики број споменика који су подизани убрзо након ослобођења Београда имао уклесан или постављен крст, однос према овом симболу се временом изменио. Мање категорична је, ипак, била препорука која се односила на споменик у селу Врбе код Јагодине, у којем је истакнуто да је „без нужде неукусно претрпан шарама и амблемима (има и крст и петокраку звезду)“ препоручујући да се избруси и угравира боље текст само са једном петокраком звездом.¹⁹⁹⁷

И у осмој деценији је у Србији подигнут невелик број меморијала совјетских борцима. У околини Краљева су у том периоду постављани нови споменици Црвеноармејцима. Споменик у селу Врба је подигнут 1976. г.¹⁹⁹⁸, а годину дана касније споменик у Краљеву. Он је био посвећен ослободиоцима Краљева 29. новембра 1944. Символизовао је стилизоване људске фигуре војника који су салутирали. Био је дело архитекте Александра Васиљевића.

---

¹⁹⁹³ Записник са седнице Секретаријата Главног Одбора СБНОР одржаног 29. 10. 1954, АС, СБНОР ГО НРС Ђ 115, к. 33.

¹⁹⁹⁴ Извештај о раду Главног Одбора СБНОР Србије (1955-1959), стр. 26, АС, СБНОР ГО НРС Ђ 115, к. 33.

¹⁹⁹⁵ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 115, Вршац, Панчево, 284.

¹⁹⁹⁶ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, ф. 25, Свилајнац, Крагујевац, 155.

¹⁹⁹⁷ РЗЗЗСК, Попис спомен-обележја 1950-тих, Светозарево, 269.

¹⁹⁹⁸ На споменику су се налазиле две звезде петокраке, које су потом уклоњене. Према подацима Завода за заштиту споменика културе Краљево.

У околини Краљева, у Ратини, почетком те, осме деценије 20. века, постављен је још један споменик, који је био веома специфичан. Подигнут 1971. г. настао је, помало незграпним и упитно изведеним, вештачким спајањем два спомен-обележја. Наиме, радило се о плочама посвећеним палим борцима и жртвама фашистичког терора који су страдали у периоду од 1941. до 1945. г. односно војницима Црвене Армије. У случају последње, чак се на основу њене архитектонске форме и начина на који је уклопљена у постојеће спомен-обележје, јавља сумња да је то заправо био споменик, чији је већи део сачуван. Као и да је он старијег датума од плоче посвећене партизанима. На тај закључак наводи очигледна разлика у старини две плоче, која је видљива на први поглед и лако се може утврдити једноставном анализом и поређењем низа елемената (начина клесања слова, њиховог изгледа, различитог материјала коришћеног за обележја). Иза изведеног архитектонског решења веома необичне форме за постојећи споменик, чини се, да стоји идеја да се изврши вештачка фузија два сећања и њихово међусобно приближавање. Он је представљао антагонизам практикованом брисању и борби сећања, чиме се приказује читава лепеза меморијализације сећања и разноврсности примењиваних механизма. Интересантно је истаћи и приметити да су на територији Краљева и његове околине подизани меморијали у спомен на Црвеноармејце крајем седме и почетком осме деценије 20. века. Поставља се питање да ли су ове иницијативе и акције биле повезане са политичком одлуком локалних органа. Анализирајући датуме постављања и уклањања споменика локалног карактера и значаја, чини се, могућим закључак о постојању у извесној мери децентрализације.

На самом, пак, спомен-обележју у Ратини је писало да је за ослобођење „нашег народа“ настрадало 36 „браће Руса“. Испод овог натписа на тој спомен-плочи¹⁹⁹⁹ су уклесане типичне танатополитичке речи које су садржавале елементе карактеристичне за прве послератне године:

„Телом мртви, духом живи,
Да будућа покољења,
Херојству се њином диви,
Жртве својих спасиоца.
Сви ће Срби ценит знати.
А за сваку капљу крви,

---

¹⁹⁹⁹ Чини се да је само спомен-плоча југословенским жртвама подигнута 1951. г. Р. Јоветић, *нав. дело*, 209.

Животе ће своје дати,
Палој браћи која овде,
Вечни санак спава.
Кроз вечности и времена,
Нек је хвала, нека је слава.“²⁰⁰⁰

Потенцирана је идеја жртве бораца, херојског подвига, братства међу народима, али поруке за наредне генерације.

На врху споменика је била постављена звезда петокрака,²⁰⁰¹ која је, затим, касније уклоњена.

Фотографија бр. 38 – Споменик у Ратини

извор: Завод за заштиту споменика културе Краљево

О различитим начинима одржавања сећања на војнике Црвене Армије у оквиру исте деценије, сведочио је и споменик совјетским официрима погинулим 27. октобра 1944. г. у селу Трупале. Подигнут на једној њиви, био је порушен почетком седамдесетих година 20. века, мада су се његови остаци и даље налазили на поменутој парцели.²⁰⁰² Ова пракса је представљала још један пример извесне борбе сећања. Уосталом, целокупни период након 1948. г. је био испуњен преплитањем еволуције

²⁰⁰⁰ Исто, 209.

²⁰⁰¹ Исто, 209.

²⁰⁰² Према подацима Друштва српско-руског пријатељства „Наисус“ из Ниша. Аутор се захваљује арх. Михаилу Медведеву на подацима.

културе сећања и борбе сећања. Главни фактор је, чини се, био политичке и идеолошке природе, али и повезан са спољнополитичком ситуацијом и званичним државним курсом. Иначе, треба истаћи да је према допису Министарства унутрашњих послова ДФЈ, још из маја месеца 1945. године, било одређено да „сваки појединац, на чијој се њиви, ливади или имању уопште налазе хумке бораца односно настрадалих, учини шта треба да се њихови гробови и натписи обнове, оградe, очувају.“²⁰⁰³

Од почетка девете деценије до 1991. г. подигнут је веома мали број обележја у спомен на војнике Црвене Армије. Плоча посвећена тридесетпеторици совјетских и двојици југословенских бораца подигнута је 1981. г. на споменику на Трбушанском гробљу код Чачка. Четири године касније код села Војуге, између Кладова и Брзе Паланке, откривен је још један меморијал. Радило се о споменику постављеном на месту где су 22. септембра 1944. отпочеле заједничке операције НОВЈ-а и Црвене Армије. Иницијатор овог обележја био је Координациони Одбор за обележавање заједничких операција НОВЈ и Црвене Армије, састављен од представника Социјалистичког Савеза радног народа, СУБНОР-а, делегата из Југословенске армије и Министарства иностраних послова.²⁰⁰⁴ Међу последњим обележјима подигнутим у Србији с циљем комеморисања улоге војника Црвене Армије у операцијама 1944. г. била је плоча у селу Врбовско (недалеко од Београда). Постављена је 1988. г. у знак сећања на совјетског инжењера по коме је и насеље добило име. Истовремено, у том периоду је, упркос законским регулативама, стање извесног броја спомен-обележја војницима Црвене Армије (али и палим борцима у НОБ-и), услед неодржавања постало лоше. Почетком 21. века неколицина меморијала је обновљена или реконструисана и то средствима државних органа – Министарства за социјална и борацка питања, локалне заједнице²⁰⁰⁵, али и српско-руских друштава и Амбасаде Руске федерације у Београду. Поједини, међутим, попут, на пример, споменика Црвеноармејцима у селу Лештане (на територији данашње општине Гроцка), који је из центра насеља премештен на стовариште на улазу у село²⁰⁰⁶, или у порти цркве у Ченти (на територији општине Зрењанин)²⁰⁰⁷, и даље су запуштени. Један од могућих начина решавања питања њиховог статуса (самим тим и одржавања) представљало би проглашење за споменик културе и у том смислу је веома значајна активност завода за

²⁰⁰³ Министарство унутрашњих послова ДФЈ, 18. 05. 1945, АЈ, Председништво владе ФНРЈ 50 (39/609).

²⁰⁰⁴ С. Босиљчић, *нав. дело*, 66.

²⁰⁰⁵ Документација Завода за заштиту споменика културе Зрењанин.

²⁰⁰⁶ О. Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja” Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954“, *Tokovi istorije* 1–2/2005, 142.

²⁰⁰⁷ Документација Завода за заштиту споменика културе Зрењанин.

заштиту споменика²⁰⁰⁸. Укупно три меморијала подигнута војницима Црвене Армије, на територији града Панчева, налазе се у поступку за утврђивање за непокретно културно добра.²⁰⁰⁹ Гробље ослободилаца Београда и Спомен-костурница у Ритопеку су још 1987. г. проглашени за споменике културе.²⁰¹⁰

Посматрајући целокупни период од завршетка војних операција на територији Србије до распада Југославије, очигледна је диспропорција у броју подигнутих меморијала војницима Црвене Армије у периоду од 1944. до 1949. и од 1953. до 1991. г. Након Стаљинове смрти подигнуто је нешто више од 10% броја оних изграђених до разлаза са Совјетима – око 20 (с тим да треба имати у виду да је интензитет њихове градње током 1944-1945. г. био повезан и са трајањем војних операција).

Уколико се, пак, посматра однос бројности и распореда гробних комплекса војника Црвене Армије 1944-1991. г., уочљиве су извесне константе.

Табела бр. 3 – Табела бројности гробних комплекса војника Црвене Армије у периоду од 1944. до 1991. г. на територији Србије (без Београда) настала на основу прилога

Географска област	1944-1991	Процент од укупног броја
Банат	68	31,9%
Бачка	19	8,9%
Срем	10	4,7%
Централна Србија (уз Шумадију)	21+32	25%
Југоисточна Србија	6	2,8%
Западна и Југозападна Србија	5	2,3%
Источна Србија (уз Подунавски и Браничевски)	39+13	24,4%

У градитељском смислу, доминирала су три дела републике – Банат²⁰¹¹, Централна и Источна Србија, што је представљало обележје и периода пре и после

²⁰⁰⁸ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*.

²⁰⁰⁹ То су споменици на углу улица Лава Толстоја и Ослобођења, меморијал у Книћаниновој улици и на железничкој станици „Војловица“. Документација Завода за заштиту споменика културе у Панчеву. Аутор се захваљује др Слободанки Перовић.

²⁰¹⁰ N. Živković, *Grobље oslobodilaca Beograda*, Beograd 2014; ЗЗСКГБ, Споменик и спомен-костурница у Ритопеку, СК-231.

²⁰¹¹ Уколико се пореди са споменицима из НОБ-е, према подацима са територије Војводине, слична је ситуација. Наиме, до марта 1966. г. у Банату је изграђено 517 обележја, у Бачкој 344, а Срему 255. Неки проблеми и предлози мера у вези са подизањем, одржавањем и заштитом споменика радничког покрета и народне револуције СУБНОР Србије покрајински Одбор Аутономне покрајине Војводине, стр. 1, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 107.

1948-1949. г. као својеврсне политичке и идеолошке прекретнице. Овакво стање је одражавало силину војних окршаја односно совјетских губитака, о чему сведочи и невелик број споменика подизаних на територији западне, југозападне и југоисточне Србије (с обзиром на незнатне снаге јединица Црвене Армије које су учествовале у ратним операцијама на том простору). Међутим, ове бројке могу сведочити о још једном – различитој култури сећања у оквиру само једне републике и различитом степену ангажованости локалне средине усмерене ка меморијализацији улоге војника Црвене Армије у ослободилачким операцијама 1944. г.

4. 4. Споменик совјетским ратним ветеранима на Авали 1965. г.

Период од 1953. до 1991. г. обележен је још једним значајним догађајем – погибијом совјетских ратних ветерана у авионској несрећи на Авали на двадесетогодишњицу обележавања ослобођења Београда 1964. г. и претварањем локације пада авиона у меморијално место. Тиме је на извештајан начин подигнут још један меморијални подсетник на улогу Црвене Армије у операцијама вођеним у престоници октобра 1944. г.

Двадесет година након завршетка Београдске операције, званични дискурс о учешћу совјетских јединица у борбама за главни град Југославије, претрпео је знатне измене од оног из периода 1949-1952. г. и унеколико из 1954. г. Њега је, наиме, презентовао дан пред обележавање две деценије од ослобођења престонице Иван Гошњак, чиме је поставио основу начина на који је требало сагледавати догађаје из октобра 1944. г. Савезни секретар за народну одбрану је у свом тексту забележио да је сусрет две војске „био колико радостан и срдчан, толико и значајан. За НОВЈ он је значио моралну, политичку и војну подршку“, а да је за Црвену Армију то био сусрет са „војском која јој је у четири тешке ратне године била савезник и ратни друг, а с којом ће отада и непосредно садејствовати.“²⁰¹² Он је, потом, сасвим изричито навео ко су били ослободиоци – „црвеноармејци и борци Народноослободилачке војске“, које је Београд са радошћу и одушевљењем дочекао.²⁰¹³ Именовање најпре припадника совјетске армије, па затим југословенске, представљало је потпуни антипод слици приказиваној јавности након Резолуције Информбироа. Овај редослед је, пак, био

---

²⁰¹² Политика, 19. 10. 1964, 6.

²⁰¹³ Исто, 6.

обрнут и представи из 1954. г., када је уједно и умањиван допринос војника Црвене армије. Попут речи изговараних првих послератних година, Гошњак је написао и да захвалност грађана Београда совјетским борцима „и данас живи са истом снагом и топлином“ као и двадесет година раније, навевши да се њихових дела и жртава престоница до тадашњег тренутка сећа.²⁰¹⁴

Двадесет година од ослобођења Београда у Другом светском рату представљало је годишњицу, чије је обележавање било императивно. Припремама се бавио посебно формиран (при градском одбору ССРН-а) Одбор за прославу, на чијем челу је био Бранко Пешић, уједно и председник истог тела. Он је разрадио веома обиман програм који је подразумевао организацију партизанског марша (уз учешће борачих организација, припадника омладинских одреда, савеза извиђача и планинара, Савеза омладине Београда) у првој недељи октобра, затим предавања Удружења резервних официра и подофицира на тему Београдске операције, смотре заставних водова на стадиону ЈНА, ауторели, као и изложбе са тематиком из НОБ-е у Централном дому омладине.²⁰¹⁵

Сама свечаност обележавања двадесетогодишњице ослобођења била је заказана за 20. октобар. На ту прославу су били позвани совјетски представници, али не и делегације других држава.²⁰¹⁶ Званичну позивницу Одбор за прославу двадесетогодишњице од ослобођења Београда је крајем септембра послао Совјетском Комитету ратних ветерана (совјетској организацији бораца), тражећи да се у југословенску престоницу упути делегација, напоменувши, притом, да би „нам посебно било драго да поново у нашој средини поздравимо маршала Бирјuzова.“²⁰¹⁷ Позив је, према плановима разматраним августа месеца 1964. г., требало да буде упућен и неком уметничком колективу из СССР-а (у том смислу постојала је замисао о ангажовању Ансамбла песме и игре Црвене Армије „Александров“). Ипак, одлука до тада није била донета, с обзиром да питање уметничког програма свечаности није могло да буде решено услед летње сезоне у позориштима и концертима.²⁰¹⁸

На свечаност је 19. октобра из Москве упућена делегација од 11 чланова. То су били маршал Совјетског Савеза, начелник генералштаба оружаних снага СССР-а Сергеј Семјонович Бирјuzов, генерал-пуковник Владимир Иванович Жданов, генерал-

---

²⁰¹⁴ Исто, б.

²⁰¹⁵ Забелешка, 03. 06. 1964, другу Марку, АЈ, СУБНОР 297 (I), к. 1008.

²⁰¹⁶ ГАРФ, ф. 9541, оп. 1, д. 881, л. 94.

²⁰¹⁷ ГАРФ, ф. 9541, оп. 1, д. 881, л. 99.

²⁰¹⁸ ГАРФ, ф. 9541, оп. 1, д. 881, л. 94.

лајтнант Н. Н. Шкодунович, генерал-лајтнант у пензији И. К. Кравцов, генерал-мајор Л. П. Бочаров, генерал-мајор Н. Р. Миронов, потпуковник Г. Т. Шелудко и чланови посаде – укупно 18 особа. Надомак Београда, на Авали, на мање од 50m од Споменика незнаном јунаку, њихов авион се срушио. До несреће је дошло када је авион ударио у брдо на западној падини Авале и потом експлодирао на месту где су двадесет година раније у војним операцијама ослобађања Београда ратни ветерани заједно са командантима НОВЈ-а победили немачке снаге. Сви путници совјетског „Иљушина“ су настрадали.

О погибији чланова совјетске делегације и њеним последицама (пре свега истрази), београдска штампа је свакодневно и детаљно извештавала своје читаоце. „Борба“ је писала да, иако су екипе за спасавање, ватрогасци, милиција „веома брзо стигли, сваки труд спасилачких екипа био је узалудан. Преживелих нема.“²⁰¹⁹ Пронађена су само три угљенисана тела, које је у првом моменту било немогуће идентификовати (касније је, ипак извршена идентификација остатака Бирјузова и то на основу његове маршалске ознаке која се сачувала²⁰²⁰).²⁰²¹

Знатну пажњу су и југословенске власти посвећивале овом догађају.²⁰²² По објави вести о авионској несрећи започето је са спровођењем истраге, којом је руководила комисија Ратног ваздухопловства и Дирекција за цивилну ваздушну пловидбу СИВ-а. Убрзо су уследили и телеграми саучешћа. Иван Гошњак је совјетском министру народне одбране Р. Ј. Малиновском обећао да „њихови ликови остаће у трајном сећању свих наших људи. Слободарски Београд, који достојно и помно чува успомене на ратнике и борце за слободу, допуниће листу хероја именима ових дивних синова совјетских народа“, који су „толико несрећно изгубили животе долазећи у град који их је као и пре двадесет година дочекивао братски раширених руку и са топлом захвалношћу.“²⁰²³ Председник Тито је, пак, у свом телеграму подсетио на њихову предводничку улогу у борбама за ослобођење Београда и других крајева Југославије, у којима су заједно са југословенским борцима своју крв проливали и совјетске јединице.²⁰²⁴ Мијалко Тодоровић је истакао да је управо преко чланова совјетске делегације требало да буде одато признање свим совјетским

---

²⁰¹⁹ Борба, 20. 10. 1964, 1.

²⁰²⁰ Борба, 21. 10. 1964, 5.

²⁰²¹ Борба, 20. 10. 1964, 1.

²⁰²² Информација о посети саветника за културна питања амбасаде СССР Кисељова, Градском комитету Савеза комуниста Београд – Пери Ђоковићу, АЈ, СКЈ 507-IX-119/ I-255 (к. 6).

²⁰²³ Борба, 20. 10. 1964, 1.

²⁰²⁴ Исто, 1.

народима и борцима који су заједно са НОВЈ-ом учествовали у борбама за ослобођење Београда. у којем је много њих погинуло.²⁰²⁵ Својим текстом објављеним у „Борби“ Слободан Марковић је у емотивном тону забележио да војници Црвене армије нису „имали ту срећу да у свечаним тренуцима стварне среће наших народа, на празник слободе Београда, прођу још једном између кућа које су им у дане борбе против Хитлерових разбојника отвориле своје капије, и изнеле на рукама... осмех, речи захвалности од којих су пољупци братски прерастали у светковине на сваком кораку... Они су се први пут приближили Београду да га заједно са његовим најбољим синовима ослободе, не мислећи на цену живота, спремни на несхватљиве жртве. Данас, они су му дошли други пут, и несрећним случајем остали на његовом домаку, заувек. Да га осматрају. И да, њих Београд види. У зеленилу тамне планине, на којој су угаснули.“²⁰²⁶

Проглашена је дводневна жалост, с обзиром да је, како је наведено, Београд био „пренеражен и дубоко ожалошћен трагедијом.“²⁰²⁷ Отказане су биле све забавне и спортске манифестације, а годишњица ослобођења Београда је прослављана само у комеморативној форми.²⁰²⁸ Комеморативни карактер имали су и потези власти. Тито је постхумно одликовао маршала С. С. Бирјузова орденом народног хероја, В. И. Жданова орденом ратне заставе, а остале чланове Орденом народне армије и Орденом за војне заслуге. Истовремено, на седници Градске скупштине, донета је одлука да се обележи место погибије.²⁰²⁹

Са организацијом, пак, погреб започело се већ истог дана. Централни комитет КПСС и Министарски савет СССР-а су формирали Државни одбор за организацију сахране погинулих, на чијем челу се налазио Родион Малиновски.²⁰³⁰ Југословенска, пак, страна је преузела на себе организацију преноса костију ратних ветерана и стога је у Београду основан Одбор који су сачињавали Иван Гошњак, Јован Веселинов, Јаков Блажевић, Раде Хамовић, Бранко Пешић и др., који је расправљао о детаљима испраћаја погинулих. Он је био заказан за 21. односно 22. октобар.

Посмртни остаци – урне настрадалих су најпре биле изложене у Дому ЈНА у Београду, затим су у ковчегу одвезене на батајнички аеродром у колони која се кретала

---

²⁰²⁵ Борба, 20. 10. 1964, 2.

²⁰²⁶ Исто, 2.

²⁰²⁷ Исто, 2.

²⁰²⁸ Исто, 2.

²⁰²⁹ Борба, 21. 10. 1964, 1.

²⁰³⁰ Борба, 20. 10. 1964, 1.

Тргом Републике, Теразијама, Бранковом улицом преко Земуна до Батајнице.²⁰³¹ У штампи је испраћај посмртних остатака који су организовали становници престонице, био детаљно испраћен: „Београд је јуче отворио све своје улице, одајући последњу пошту погинулим совјетским друговима.“²⁰³² Око десет хиљада Београђана је прошло поред црног катафалка – осамнаест ковчега покривених совјетском заставом. „Пролазе немо Београђани. Пролазе деца, радници, војници, официри, студенти, службеници, мајке у црном. На ковчеге падају букети и сузе... Девојчица се подиже на прсте да окити одар малим каранфилом.“²⁰³³ „То су моја деца, то су наша деца“, преносила је „Борба“ гласове, који су се чули у поворци. „Тишину тек поремети зујање сниматељских камера и незадржани јецај. Београд данас не крије своје сузе.“²⁰³⁴ „У Београду данас нема слободног балкона, ни неотвореног прозора... То се Београд незапамћено опрашта од погинулих ратних другова“²⁰³⁵, писала је „Борба“. Стотине хиљаде људи је, према наводима штампе, учествовало у поворци којом су испраћени посмртни остаци до аеродрома. Ова београдска новина се присетила да је управо пре двадесет година на истом том месту, код Трга републике „док су горела згаришта тек ослобођеног града, са црног тенка“ на сахрани палих црвеноармејаца говорио Жданов.²⁰³⁶ „Борба“ је чак објавила фотографију једне старије жене у црнини поред ковчега написавши 'као кад се изгуби најрођенији син'.²⁰³⁷ „То је био опроштај од мртве браће, још један дан братства по оружју и крви које смрт не прекида“²⁰³⁸, резимирала је „Борба“.

Из Дома армије официри југословенске армије су изнели ковчеге на лафете, након чега је Драги Стаменковић, секретар Градског комитета Савеза комуниста Београда одржао говор. Он је истакао да је Београд показао да уме да памти своје борце и пријатеље, обећавајући да ће се одржавати успомена на њих и њихова дела.²⁰³⁹ По завршетку говора, формиран је, према наводима „Борбе“, „непрекидни и

---

²⁰³¹ Борба, 21. 10. 1964, 1.

²⁰³² Борба, 22. 10. 1964, 1.

²⁰³³ Исто, 1.

²⁰³⁴ Исто, 1.

²⁰³⁵ Борба, 22. 10. 1964, 4.

²⁰³⁶ Борба, 22. 10. 1964, 1.

²⁰³⁷ Борба, 22. 10. 1964, 12.

²⁰³⁸ Исто, 12.

²⁰³⁹ Борба, 22. 10. 1964, 4.

непрегледни шпалир дугачак дугих двадесет пет километара.“²⁰⁴⁰ По доласку у Батајницу, ковчези су положени у дворану пристанишне зграде аеродрома.²⁰⁴¹

Наредног дана су специјалним совјетским авионом пренети у Москву. Самом испраћају на аеродрому су присуствовали секретар ЦК СКЈ Јован Веселинов, заменик Врховног команданта оружаних снага СФРЈ и државни секретар за одбрану генерал армије Иван Гошњак.²⁰⁴² Пред уношење ковчега у авион генерал-пуковник Отмар Креачић је одржао типично танатополитички говор. Он је истакао да „хероји, као што сте ви, не умиру ни онда када је тако кобна несрећа узрок њихове смрти. Хероји гину. Али они вечито живе у сећању народа. Они не могу бити заборављени због свог јунаштва и због своје велике љубави према човеку и његовом срећнијем животу.“²⁰⁴³ Нагласио је да је у борбама за ослобођење Београда извајано пријатељство два народа и две социјалистичке земље, „пријатељство које не може никада избледети“, као и да ће смрт бити „трајни споменик неразрушивог братства совјетских и југословенских ратника.“²⁰⁴⁴ Земни остаци су били испраћени уз војне почести. Самој сахрани у совјетској престоници су присуствовали представници југословенске делегације – начелник генералштаба ЈНА генерал-пуковник Раде Хамовић, члан СИВ-а Жеже Инголич, председник Градског Одбора Социјалистичког Савеза Београда Бранко Пешић. Бирјузов је био сахрањен на Црвеном тргу, а остали чланови делегације на Новодевичјем гробљу у Москви – урне са посмртним остацима су положене у отвор зида Кремља односно гробља²⁰⁴⁵.

Већ неколико дана по погибији совјетских ветерана, у „Борбиној“ рубрици писма читалаца је објављена жеља једног Београђанина да се подигне споменик страдалима и то на месту погибије како би се сачувала „трајна успомена“ – споменик „херојима који ће ту стајати као симбол славе и победе и подсећати на трагедију.“²⁰⁴⁶ Исти господин је предложио и да један трг у престоници понесе име маршала Бирјузова и генерала Жданова, а по једна градска улица²⁰⁴⁷ имена Шкодуновича, Кравцова, Бочарова, Миронова и Шалуцка.²⁰⁴⁸ Ову жељу је, међутим, предухитрила

---

²⁰⁴⁰ Исто, 4.

²⁰⁴¹ Исто, 4.

²⁰⁴² Борба, 23. 10. 1964, 1.

²⁰⁴³ Исто, 1.

²⁰⁴⁴ Исто, 1.

²⁰⁴⁵ Борба, 24. 10. 1964, 1-2.

²⁰⁴⁶ Борба, 23. 10. 1964, 6.

²⁰⁴⁷ Интересантно је да је и један становник места код Книна предложио да се једна од главних улица у Београду назове по Бирјузову. Борба, 24. 10. 1964, 6.

²⁰⁴⁸ Борба, 23. 10. 1964, 6.

одлука донета на свечаној седници Скупштине града Београда већ дан по страдању ратних ветерана – 20. октобра. Чланови градске управе су били једногласни у идеји да се обележи место несреће на Авали и том приликом обезбедили су и потребна финансијска средства.²⁰⁴⁹

Уследила је организација конкурса за израду решења за будуће спомен-обележје, на којем је по позиву учествовала и српска сликарка, потоњи члан Српске академије наука и уметности, Олга Јеврић.²⁰⁵⁰ Представници градске управе су се одлучили за нацрт београдског архитекте Јована Кратохвила²⁰⁵¹. Радило се о споменику апстрактне форме, сличног стила оном који је Кратохвил урадио за надгробник под називом „Композиција“ за вајара Ракоњца на Новом гробљу у Београду.²⁰⁵² Висине бм, симболички је оличио сам чин несреће. Он је, наиме, имао форму сломљених крила авиона.²⁰⁵³

Градња споменика и уређење околине (прилаза, постоља, ограде) трајало је неколико месеци.²⁰⁵⁴ Недалеко од меморијала постављена је и плоча која је појашњавала смисао споменика (само обележје није садржавало икакве натписе): „октобра 1944. године овде су се борили за слободу Београда. Овде октобра 1964. улазе у легенду нашег града, постају знамен братства и заједничке борбе. Овде су у авионској несрећи у јутро 19. октобра 1964. погинули совјетски хероји, наши ратни другови и пријатељи“ и потом уклесана имена свих настрадалих. Значај овог меморијала у поређењу са другим обележјима подигнутим након масивне градитељске активности организоване 1962. г., који су имали искључиво локални карактер, ипак је био знатно већи. Овим меморијалом су на неки начин комеморисана два догађаја – ослобођење Београда 1944. г. и трагедија под Авалом 1964. г.

На годишњицу погибије чланова совјетске делегације 19. октобра 1965. г. на Авали је откривен споменик ратним ветеранима. У јавном простору обележје је представљано као израз југословенске захвалности и подсећања на заједничке борбе, братство и пријатељство. Ово дело штампа је описивала „импозантно“. „Заједно са непосредном околином, стазама и прилазима складно се уклопио у амбијент Авале,

---

²⁰⁴⁹ Борба, 24. 10. 1964, 6.

²⁰⁵⁰ *Легат Олге Јеврић. Уметничка збирка Српске академије наука и уметности*, ур. Д. Стефановић, Београд 2014, 115.

²⁰⁵¹ Његово дело је и споменик палим у Народној револуцији подигнут на тргу у Земуну поводом десетогодишњице ослобођења. Борба, 25. 10. 1954, 2.

²⁰⁵² Ј. Секулић, „Ново гробље у Београду – споменичка целина изузетног значаја“, *Годишњак града Београда* 26/1979, 202.

²⁰⁵³ Политика, 20. 10. 1965, 5.

²⁰⁵⁴ Политика, 10. 10. 1965, 13.

остављајући импресивну слику.“²⁰⁵⁵ Одушевљење архитектонским решењем, нису, међутим, сви делили. Наиме, поједини представници совјетске амбасаде у Београду, тачније војни аташе је лично био незадовољан решењем споменика на Авали подигнутом совјетским ратним ветеранима, сматрајући да свако би требало „одмах да разуме коме је подигнут и због чега.“²⁰⁵⁶

Фотографија бр. 39 – Споменик совјетским ратним ветеранима на Авали

Извор: лична колекција Ангелине Банковић

Колики је значај придат откривању споменика сведочи и списак присутних југословенских званичника – представника федерације (СИВ-а, ЦК СКЈ, Савезног Одбора ССРНЈ, Савезног одбора СУБНОР-а, Конференције за друштвену активност жене Југославије, Савезног већа Савеза синдиката Југославије, ЈНА), затим републике (Извршног Већа СР Србије, ЦК СКС, Главног Одбора ССРН Србије, СУБНОР-а Србије, Конференције за друштвену активност жене Србије, Републичког већа Савеза синдиката), као и града (Скупштине града Београда, Градског Комитета СКС, Градских Одбора ССРН и СУБНОР-а), Градског Комитета Савезне омладине, председника општина, секретара Општинског Комитета СКС, председника општинског одбора ССРН-а.²⁰⁵⁷ Од значајних појединица међу присутнима били су начелник Генералштаба ЈНА генерал-пуковник Раде Хамовић, Иван Гошњак, Јован Веселинов и Мијалко Тодоровић, као и породице настрадалих. У самој, пак, свечаности учешће су

²⁰⁵⁵ Политика, 20. 10. 1965, 5.

²⁰⁵⁶ Забелешка о разговорима Луке Сордића, секретара Комисије за међународне везе ЦК СКЈ, вођеним на коктелу који је организовала амбасада СССР поводом одласка из Југославије њеног министра-саветника Константина Александрова, АЈ, СКЈ 507-IX-119/ I-244 (к. 6).

²⁰⁵⁷ ВА, ЈНА, инв. бр. 8590/84, д. 2, а. ј. 4, л. 116-117.

узели и пионири са црвеним марамима, ученици основних школа, почасне страже двојице војника и војни оркестар.

Откривање споменика је започело говором Хамовића. У његовим речима су били приметни елементи идеологије прокламоване након раскида са Совјетима, као и стављање у исти ранг југословенске и совјетске армије и самим тим разлика у представама у односу на прве послератне године. „У јединственом сусрету две братске армије: совјетске, овечане славом великих победа, и југословенске, која се мушки и победоносно борила преко три године у позадини непријатеља, још више се проширило и учврстило борбено братство наших народа и оружаних снага.“²⁰⁵⁸ Говор, пак, секретара Градског комитета СК Београда, Стевана Дороњског, био је усмерен на приказивање начина на који је перцепирана погибија совјетских ветерана. „У једном преподневном тренутку, сва срца Београђана ошинута муњом ужаса, застала су окамењена. У том тренутку, у пуној тишини, свежа крв је поново пала на црвена календарска слова празника.“²⁰⁵⁹ Алудирајући на тешке борбе које су вођене октобра месеца 1944. г., истакао је везу између два датума односно године (1944. и 1964. г.). У емотивној тону је нагласио да „само минути раздвајали су нас од жељеног сусрета. Већ пружене руке на поздрав, малаксало су се спустиле и остале без топлог стиска.“²⁰⁶⁰ Завршетком говора, управо он је открио споменик.

Није се, међутим, овом свечаношћу завршило са одавањем поште пострадалим. Меморијализација сећања на пострадале, укључивала је и употребу једног медија. Наиме, у Дому совјетске културе (некадашњем Руском дому), за чланове породица била је организована затворена за јавност пројекција филма коју су југословенски сниматељи снимили приликом удеса 1964. г. Он је, потом, наредног дана био приказан у „Застава филму“.²⁰⁶¹

Од ореола ослободиоца 1944. г. до негативне фигуре као каква је представљен 1951. г.²⁰⁶², лик Жданова је у југословенском јавном дискурсу двадесет година по завршетку Београдске операције поновно задобио елементе јунака и био овечан славом. Начин на који је он био перцепиран је можда и најилустративнији пример промене у југословенској култури сећања, чији елементи, међутим, нису били статични ни после 1964-1965. г.

---

²⁰⁵⁸ Политика, 20. 10. 1965, 5.

²⁰⁵⁹ Исто, 5.

²⁰⁶⁰ Исто, 5.

²⁰⁶¹ ВА, ЈНА, инв. бр. 8590/84, д. 2, а. ј. 4, л. 112.

²⁰⁶² У периоду сукоба након Резолуције Информбироа, и В. И. Жданов је био на мети критике југословенске јавности. Политика, 20. 10. 1951, 2.

Представа ослободилачких операција вођених октобра месеца 1944. г. и улоге совјетске армије у њима, представљена јавности у поменутој години јубилеја, а током дводеценијског периода неколико пута мењана, већ је у наредној декади доживела нову измену. Потпуно супротну слику од ове, давала је прослава тридесетогодишњице од ослобођења целе земље и она је значајна за анализу промене у култури сећања. Наиме, листови југословенске штампе из априла и маја месеца 1975. г. били су испуњени описима операција и борби које је водила НОВЈ-а, уз прећуткивање или узгредно спомињање улоге совјетске армије.²⁰⁶³ Истицано је да је Југославија била држава која се ослободила захваљујући својим сопственим оружаним снагама (уз помоћ малог броја земаља, својих савезника у првом реду Совјетског Савеза).²⁰⁶⁴ Уједно, Коста Нађ је као председник СУБНОР-а изјавио да су „покушаји обмане света да је ослободилачка борба у Југославији била резултат офанзиве совјетске армије“ представљали „више него извргавање историјских чињеница“²⁰⁶⁵. Ипак упркос овим изјавама и натписима, празновање јубилеја је било обележено и на Гробљу ослободилаца Београда и код споменика ратним ветеранима на Авали.²⁰⁶⁶

Истовремено, у тој деценији су забележени и извесни, специфичан начин комеморисања совјетских бораца настрадалих током борби за ослобођења Београда. Наиме, Ђорђе Марјановић је после гостовања у Совјетском Савезу (у Ростову на Дону) 1974. г. написао песму „О војнику Петји“ и затим је изводио током својих концерата у тој земљи. Она је била посвећена настрадалом Петру Перебеинову, чија мајка му се обратила са молбом да пронађе гроб њеног сина, што је он убрзо и учинио (био је сахрањен на Гробљу ослободилаца Београда).²⁰⁶⁷ Уједно, међу члановима суботичког СУБНОР-а постојала је и идеја укључивања у програм боравка совјетских туриста у Југославији и обилазак споменика совјетским војницима у том граду.²⁰⁶⁸

Све до последње деценије 20. века није се престало са обележавањем дана Црвене Армије и дана ослобођења града²⁰⁶⁹ и оно је носило свечани карактер. У њима

---

²⁰⁶³ АВП РФ, ф. 144, оп. 36, пап. 81, д. 8, л. 113.

²⁰⁶⁴ АВП РФ, ф. 144, оп. 36, пап. 81, д. 9, л. 14.

²⁰⁶⁵ АВП РФ, ф. 144, оп. 36, пап. 81, д. 8, л. 113-114. Совјетска амбасада у Београду у својој интерпретацији оваквих навода није искључила могућност да је овакав задатак широке унутрашњеполитичке кампање имао за циљ одвраћање пажње од унутрашњеполитичких проблема, међу којима су наведени они инфлаторни, као и стални пораст цена.

²⁰⁶⁶ АВП РФ, ф. 202, оп. 36, пап. 164, д. 2, л. 115.

²⁰⁶⁷ АВП РФ, ф. 202, оп. 35, пап. 161, д. 10, л. 4.

²⁰⁶⁸ АВП РФ, ф. 202, оп. 41, пап. 190, д. 11, л. 3.

²⁰⁶⁹ АВП РФ, ф. 202, оп. 42, пап. 194, д. 9, л. 8.

су учествовали представници скупштине општине, СУБНОР-а²⁰⁷⁰, војног гарнизона, Савеза социјалистичке омладине, ветерана, пионира средњих школа, совјетске амбасаде у Београду и грађана²⁰⁷¹.²⁰⁷² Програм је подразумевао комеморисање костурница и споменика совјетским војницима у Вршцу, Новом Бечеју, Зрењанину, Сомбору, Суботици, Светозареву, Горњем Милановцу, Пожаревцу, Зајечару, Илоку, Белом манастиру, Батиној скели, Марибору и Мурској Сobotи.²⁰⁷³ У Београду су комеморативне свечаности организоване на две локације – Гробљу ослободилаца Београда (у присуству сарадника совјетских установа у Београду и пионира совјетске средње школе) и код споменика совјетским ратним ветеранима на Авали (које су посећивали руководиоци и сарадници совјетских организација и саветници амбасаде).²⁰⁷⁴

Свечаност откривања споменика совјетским ратним ветеранима 1965. г. обележио је још један догађај, значајан са становишта континуитета и културе сећања. По доласку на Авалу, чланови породица настрадалих су пред новоподигнути споменик посипали земљу коју су са собом донели из СССР-а у кесицама, а потом узели исту са Авале како би је однели у домовину.²⁰⁷⁵ Примена овог ритуала указује на извешан континуитет и везу са земљом која је постојала у руским представама. Она је можда била најизраженија код изгнаника из царске Русије, али су је задржали и у СССР-а, а потом и у бившим совјетским републикама. У другој деценији 21. века, овај ритуал је поновљен и то на Гробљу ослободилаца Београда, када су представници белоруске амбасаде у Србији узели грумен земље са места где су били сахрањени Белоруси, пострадали у редовима Црвене Армије током Београдске операције 1944. г. Грумен стављен у посебну капсулу, положен је у крипту храма Свих светих у Минску²⁰⁷⁶, у

---

²⁰⁷⁰ Треба истаћи да су и друге државе које су током рата били савезници југословенске армије, комеморисале своје погинуле борце у оба светска рата. Амбасада Аустралије, Британије, Канаде и Пољске у Београду су на Дан примирја 11. новембра на ратном гробљу Комонвелта (у оквиру главног градског Новог гробља) организовале одавање поште сахрањеним војницима, церемонију у којем су учествовали и представници армије, СУБНОР-а и градске власти. АВП РФ, ф. 202, оп. 42, пап. 194, д. 9, л. 10.

²⁰⁷¹ У Горњем Милановцу фебруара 1980. г. присуствовало је око 50 грађана, а у Зрењанину 100. У овом граду су пионери рецитовали стихове совјетских и југословенских аутора на руском и српском језику. АВП РФ, ф. 202, оп. 41, пап. 190, д. 11, л. 1; АВП РФ, ф. 202, оп. 42, пап. 194, д. 9, л. 5. Слично је било и у Суботици, где се око споменика совјетским војницима окупило око 80 грађана. АВП РФ, ф. 202, оп. 41, пап. 190, д. 11, л. 3.

²⁰⁷² АВП РФ, ф. 202, оп. 41, пап. 190, д. 11, л. 1.

²⁰⁷³ АВП РФ, ф. 202, оп. 42, пап. 194, д. 9, л. 1, 3.

²⁰⁷⁴ АВП РФ, ф. 202, оп. 42, пап. 194, д. 9, л. 1.

²⁰⁷⁵ ВА, ЈНА, инв. бр. 8590/84, д. 2, а. ј. 4, л. 111.

²⁰⁷⁶ У крипти овог Храма свих светих и у спомен на невино убијене у отаџбини, подигнут почетком 21. века, били су сахрањени земни остаци тројице незнатих војника, палих током „Отаџбинског рата 1812. г.

светињу која је чувала земљу из меморијалних центара и гробаља на којима су положени земни остаци војника белоруске нације погинулих у Другом светском рату.

“, Првог светског и „Великог Отацбинског рата“ (Другог светског рата) на неколико локација на територији Белорусије.

ЗАКЉУЧАК

Иако је тешко сажето представити руско-српске односно совјетско-југословенске односе у 20. веку, у извесном смислу њих је могуће описати као континуитет дисконтинуитета.²⁰⁷⁷ Наследници²⁰⁷⁸ некадашњих савезника у Првом светском рату (Краљевине Србије и руске царевине) – Краљевина СХС/Југославија и РСФСР/Совјетски Савез су тек након двадесет и две године постојања, 1940. г. успоставили дипломатске односе, иако су у периоду дужем од две деценије постојали контакти између две земље и њихових поданика.²⁰⁷⁹ Краљевина СХС је, међутим, одржавала контакте са чуварем традиција руске империје – руским избеглицама, а посланство тада непостојеће државе је у центру Београда функционисало до 1924. г. Други светски рат је, пак, довео до новог дисконтинуитета²⁰⁸⁰ – заједничке борбене операције Црвене армије и Народноослободилачке војске Југославије против окупационих јединица, вођене на територији некадашње Југославије 1944-1945. г., резултирале су спољнополитичким савезништвом две партије – Свесавезне комунистичке партије (большевика) и Комунистичке партије Југославије, која је постала владајућа. Нова елита је променила однос који су предратни властодршци, дом Карађорђевића, имали према руској емиграцији, против чијих чланова, припадника војне формације је последње две ратне године водила знатне окршаје. Истовремено, и односи између Београда и Москве, који су након рата доживели своју кулминацију, промењени су већ након три и по године – 1948. г. Конфликт који је званично окончан након седам година, није, пак, представљао једину несагласност која су два политичка руководства имала у наредним деценијама. Али, тај период, од 1955. до 1991. г., не може се свести искључиво на неслагање, већ је био обележен и сарадњом.

---

²⁰⁷⁷ О сложености и слојевитости српско-руских односа: М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije* 1-2/1995, 93-126; М. Јовановић, *Срби и Руси 12-21. век – историја односа*, Београд 2012.

²⁰⁷⁸ М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije* 1-2/1995, 95.

²⁰⁷⁹ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 184-204, 225-249; *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917-1945*, пр. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин, Београд-Москва 2017; Д. Васић, „Утисци из Русије“, *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, прир. М. Јовановић, 447-469; С. Стојановић, „Импесије из Русије“, *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, прир. М. Јовановић, 469-480.

²⁰⁸⁰ Иако су у периоду окупације постојали контакти између емигрантске владе и СССР-а. А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, 249-294.

Дисконтинуитети у руско-српским/совјетско-југословенским односима одразили су се директно или посредно на стање руских гробних комплекса у Србији – комплексе војника настрадалих у Првом и Другом светском рату, као и оне руске емиграције. Еволуција и борба сећања су пратиле промене на државном, спољнополитичком, плану и биле су у већој мери везане за периоде сарадње односно неслагања две земље. Међутим, као што су у политичким односима постојали паралелни токови, слична слика је била забележена и са гробним комплексима. Можда најилустративнији пример тога представља споменик совјетским војницима подигнут на Тргу републике у Београду, који је „преживео“ Резолуцију Информбироа и конфликт који је уследио, да би његово уклањање 1954. г. (годину дана пре званичног помирења две партије) на извешан начин било свечано саопштено јавности како би се приказала реализација обимног пројекта градње Гробља ослободилаца Београда. Као, пак, представа њој супротне праксе може бити чињеница да антикомунистички карактер режима у међуратној Југославији није условио подршку државе комплексима руске емиграције. Ипак, оваква ситуација је била забележена током читавог века – систематске подршке државе одржавању руских гробних комплекса није било. Тренутни интереси и актуелна међународна ситуација су ипак били преовлађујући. Посвећивање знатне пажње гробљу француских ратника из Првог светског рата је у међуратном периоду било повезано са спољнополитичким ослонцем које је Краљевина СХС/Југославија имала у Француској. Комплекси, пак, руских војника су, упркос низу веза које је династија Карађорђевић делила са домом Романових, били препуштени забору. Али, у том смислу су делили судбину са гробовима српских војника који су се налазили на територији Југославије, у чијем одржавању је такође одсуствовала државна помоћ.

Поред актуелно политичке ситуације, за стање руских гробних комплекса важна је била и промена у самом карактеру југословенског режима након Другог светског рата. Она је условила индиферентност државних органа према гробовима војника из Великог рата и руске емиграције. Ипак, ни брига о местима упокојења југословенских жртава из минулог конфликта није била континуирана. Ова чињеница наводи на закључак да ни идеолошки ни политички аспект није у свим случајевима био доминантан. Извесну улогу играло је још неколико фактора, иако је њихов удео био занемарљиво мали у поређењу са државним.

Најпре је то било ангажовање локалних органа власти и њихова заинтересованост за културу сећања уопште. Већи степен самосталности које су по

завршетку Другог светског рата локалне заједнице и општине успеле да остваре по питању меморијализације сећања на настрадале током претходног конфликта, утицао је на начин на који су се оне присећале учешћа совјетских војника у ослободилачким операцијама 1944. г. Истовремено, овакав вид слободе је отварао могућност и за „борбу сећања“ која је забележена у извесном, мада незнатном, броју случаја кроз рушење и уклањање споменика. Можда најилустративнији пример представљао је споменик у Банатском Карловцу, којем је након Резолуције Информбироа преозначен карактер. Ипак, говорећи о значају улоге локалне власти не би требало занемарити ни саме финансијске могућности ових заједница да користећи своја буџетска средства подигну меморијале или да одржавају спомен-обележја.

Финансије су представљале важан фактор који је утицао на меморијално градитељство и метод комеморисања војника настрадалих у Првом и Другом светском рату. Али ни оне, као ни локалне заједнице нису биле у потпуности независне од политике и идеологије.²⁰⁸¹ О томе може сведочити подизање више костурница посвећених ратницима Црвене Армије и палим борцима НОБ-е на територији целе ФНРЈ 1962. године.

Директна зависност од државних органа постојала је и у случају Одбора за обележавање и уређивање историјских места из НОБ-е, који иако формиран у оквиру СБНОР-а, био је одговоран СИБ-у. Сам Савез бораца је, пак, била доминантна друштвена организација у комеморативном и меморијалном аспекту. Њена надлежност је обухватала иницијативност, обезбеђење финансијских средстава, надзор и активни рад на подизању и одржавању гробних комплекса, који такође нису били без утицаја партијске структуре. Тако на пример подизање неколико споменика Црвеноармејцима, на иницијативу овог борачког удружења, 1948. и 1949. г. може се објаснити жељом југословенског руководства да се обазриво односи према СССР-у.

Значајну улогу у одржавању гробног комплекса играла је и његова важност у меморијалном смислу, односно да ли је догађај који је меморијал комеморисао имао локални или општедруштвени карактер, иако је и у оваквој пракси постојало неколико изузетака.²⁰⁸²

У годинама завршних војних операција (1944. и 1945. г.) важан фактор у комеморисању улоге настрадалих Црвеноармејаца у ослобођењу Југославије,

---

²⁰⁸¹ Иако је забележен изванредан број примера који указује на другачије. М. Бергхолц, „Свештеник, спомен-плоча и борба за сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1956“, *Спомен места, историја, сећања. Зборник Етнографског института САНУ* 26, ур. А. Павићевић, Београд 2009, 37-46.

²⁰⁸² Н. Karge, *Sećanje i kameni – okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014.

представљала је и совјетска команда и то не само на територији Србије – у Београду, Сомбору, Суботици, већ и Хрватске (Батини) и Словеније (Мурској Сobotи). Ипак, до 1948. г. (почетка конфликта) није био забележен некакав вид агитовања Москве за меморијалну активност, с обзиром да је само југословенско руководство предузимало такве кораке. Оваква врста доминантне улоге политичког фактора је настављена и у наредном периоду. Уосталом, и законском регулативом је питање гробних комплекса Црвене Армије потпадало под надлежност југословенског органа.

Веза политике, са једне, и танатополитике и меморијалног градитељства, са друге стране, у случају руских гробних комплекса, била је веома изражена током читавог 20. века. Ови меморијални објекти као материјални подсетници на присуство „Руса“ и „руског“ у Србији, били су ипак у највећој мери директно зависни од државног курса, спољне политике и актуелних интереса. Њихов друштвени и политички статус се стога мењао у складу са поменутих променама, с тим да периоди стагнације у односима нису били праћени демонстративним рушењем ових форми симбола царске Русије односно Совјетског Савеза у земљи. Истовремено, гробни комплекси војника руске армије из Првог односно Црвене из Другог светског рата, као и руске емиграције, од 1914. до 1991. г. имали су, у поређењу са гробљима других савезничких армија, у извесној мери посебан статус. Он је произилазио из непостојања руске царевине у чију би надлежност спадала брига о местима почивања њених грађана односно правној регулативи из 1960-тих према којој се о совјетским комплексима старао Секретаријат СИВ-а за социјалну политику и комунална питања, а не СССР – држава матица. Енглеска и француска војна гробља (гробља у оба рата савезничких држава, што је и Русија односно Совјетски Савез био), била су, пак, предата њиховим органима односно представништвима у Београду на старање. Одржавање и уређивање руских комплекса је стога зависило од заинтересованости, политичке воље и финансијских средстава државних и локалних органа, друштвених организација, али и од могућности појединаца, потомака, породице, руске заједнице и цркве.

У међуратном периоду у меморијалној пракси, у случају руских гробних комплекса, већи је био утицај друштва (на које је и индиректно преко свих представника деловала и држава). За разлику од њега, по завршетку Другог светског рата, државни фактор је био доминантан – њени представници су сачињавали чланове тела задужених за меморијалну архитектуру, и у том смислу је званично сећање имало примат над индивидуалним (резултирајући притом и нестанком неких надгробних

споменика и места упокојења Руса, услед непостојања потомака). Нестанком, пак, СФРЈ и дотадашњег идеолошког оквира и конструкта, лична сећања почињу да јачају.

Период од 1991. г., распада Совјетског Савеза и почетка дезинтеграције Југославије, до средине друге деценије 21. века, у Србији је обележен јачањем успомена на учешће војника руске царевине у војним операцијама Првог светског рата и еволуцијом успомена на Други светски рат (продором другачијих сећања од оних која су сачињавала званични дискурс у Југославији), чему је свакако допринело и побољшање српско-руских међудржавних односа. У складу са тим, у Србији је, за разлику од централноевропских и балтичких земаља²⁰⁸³, овај период обележен подизањем извесног броја нових обележја у спомен на настрадале руске војнике у Првом светском рату (у Београду²⁰⁸⁴); на жртве „Нишког инцидента“ у Другом светском рату²⁰⁸⁵, као и на припаднике руске емиграције – спомен крста у Зрењанину. Међу специфичним треба истаћи примере два спомен-обележја, који су комеморисали сећања другачија од оног дискурса који је био званични од 1944. до 1991. г. То је најпре био меморијал подигнут у спомен на питомце и учитеље кадетског корпуса стрељане 1944. г. недалеко од Беле Цркве (на тзв. „Пасјем гробљу“). Овај споменик у облику руског крста, постављен 2013. г., био је посвећен „жртвама 20. века“, „великомученицима невино стрељаним“: „Не погазивши заклетву, Ви сте наставили да у братској Србији верно служите великој Русији на најразличитијим дужностима и професијама до своје трагичне погибије.“ Овакво недиректно ословљавање лица у спомен којих је и меморијал подигнут, било је, према речима аутора текста, последица потребе истог да настави живот у том граду. Друго обележје је, заправо, била плоча постављена на гроб пешадијског потпоручника Владимира Јевгенијевича Шеља, погинулог са 22 године у Априлском рату, и сахрањеног на руској парцели на Новом гробљу.²⁰⁸⁶ Њом су комеморисани борци из Руског корпуса (његов отац је био у овој формацији)²⁰⁸⁷. На годишњицу од његовог оснивања, једно руско удружење је 2011. г.

---

²⁰⁸³ О рушењу споменика војницима Црвене Армије у овим земљама: Ф. Мюнш, „'Алеша': памятник советскому солдату на пост-коммунистическом пространстве“, *Уральский исторический вестник* 4/2014, 60-69; А. Т. Джабиев, „Из истории памятника 'Братство по оружию' в Варшаве“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2017, 128-136; А. Т. Джабиев, „Советские воинские мемориалы в Варминьско-Мазурском воеводстве (Польша)“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2015, 157-164.

²⁰⁸⁴ Я. В. Вишняков, А. Ю. Тимофеев, Г. Милорадович, *нав. дело*, 246.

²⁰⁸⁵ А. Динчић, Б. Симовић, *нав. дело*, 41.

²⁰⁸⁶ *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-2001: в шести томах*. Том 6. Х-Я, книга третья, сост. В. Н. Чуваков, Москва 2007, 352.

²⁰⁸⁷ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941-1945 г.г. Исторический очерк и сборник соратников*, Нью-Йорк 1963.

подигло плочу „Верном дугу Христољубивим војницима у избеглиштву, борцима Руског корпуса у Србији у спомен на поднете жртве и претрпљена страдања“.

Низ споменика подигнутих у периоду након 1991. г. представљао је последицу сарадње више фактора са српске и руске стране – представника српских власти, Српске Православне Цркве, удружења, Амбасаде Руске Федерације и руских организација. Истовремено, меморијализација сећања на „Русе“ којима је последње коначиште била Србија, укључивала је и обнову и реконструкцију извесног броја запуштених обележја из Првог и Другог светског рата и то напорима и средствима управо поменутих чинилаца. Заинтересованост Русије за руске/совјетске војне меморијале у Србији директно је одражавао споразум који је потписан између влада две земље 2013. г. У жељи да „обезбеде достојно место починка и очувају сећање на војна и цивилна лица, чија погибија и смрт су последица Првог и Другог светског рата и других ратних операција“, обе потписнице су регулисале статус руских војних меморијала²⁰⁸⁸ у Србији и српских у Русији – односно обавезале су се да ће уређивати и одржавати те гробне комплексе.²⁰⁸⁹ Тиме је и озваничена сарадња две земље на одржавању успомена на улогу Руса у српској историји, улогу коју су комеморисали меморијали почевши од друге половине 19. века до друге деценије 21. века.

Од неколицине важних и крупнијих страних гробних комплекса у Србији (немачко-аустријски, османски), руско споменичко наслеђе се у највећој мери сачувало чак и у одсуству акција малобројних српских држављана руске националности²⁰⁹⁰ и руске државе (премда су последњих година извесни кораци предузимани). То наслеђе је углавном било последица ратних потреса – устанака, српско-турских ратова, Првог и Другог светског рата, грађанског рата у Русији. Континуитет заједничког учешћа Срба и Руса у војним окршајима је био тај који је очувао руско наслеђе у Србији.

---

²⁰⁸⁸ Под овим појмом су, уствари, подразумевани руски гробни комплекси, у значењу које се у раду употребљава – гробна места, појединачни гробови, заједничке гробнице, гробља и парцеле на гробљима, споменици и меморијални објекти на територији Србије. Службени гласник Републике Србије, бр. 16/14, 26. 11. 2014, 12.

²⁰⁸⁹ Службени гласник Републике Србије, бр. 16/14, 26. 11. 2014, 12.

²⁰⁹⁰ Према подацима пописа 1948. у Србији је живело 13.329 Руса, 2011. - 3.247. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*. Становништво, Национална припадност. Подаци по општинама и градовима, Београд 2012, 4.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори

1. Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ):
  - Посольство в Югославии ф. 202
  - Референтура по Югославии ф. 144

2. Архив Војводине (АВ):
  - Савез Удружења бораца Народноослободилачког раата Аутономне покрајине Војводине – Покрајински одбор ф. 333

3. Архив Југославије (АЈ):
  - Антифашистички фронт жена ф. 141
  - Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР ф. 524
  - Кабинет председника Републике ф. 837
  - Краљев двор ф. 74
  - Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца ф. 69
  - Министарство грађевина Владе ФНРЈ ф. 13
  - Министарство иностраних послова Краљевине Југославије ф. 334
  - Министарство правде Краљевине Југославије ф. 63
  - Министарство просвете Краљевине Југославије ф. 66
  - Председништво владе ФНРЈ ф. 50
  - Президијум Народне Скупштине ФНРЈ ф. 15
  - Савез Комуниста Југославије ф. 507
  - Савез удружења бораца народноослободилачког рата ф. 297
  - Савезно извршно веће ф. 130
  - Секретаријат Савезног извршног већа за социјалну политику и комунална питања ф. 606

4. Архив Србије (АС):

- Савез бораца Народноослободилачког рата Србије – Главни одбор Народне Републике Србије
  - Републичка Конференција Социјалистичког Савеза радног народа Југославије
  - Републички секретаријат за борачка и инвалидска питања
  - Централни Комитет Савеза комуниста Србије
5. Архив Српске Академије Наука и Уметности (АСАНУ):
    - збирка Александра Белића ф. 14386
  6. Архив Српске Православне Цркве
    - Канцеларија патријарха Димитрија
  7. Војни Архив (ВА):
    - Југословенска Народна Армија
    - Управа инжињерије ЈНА
  8. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ):
    - Верховный Совет СССР ф. 7523
    - Главное правление Общества Галлиполийцев ф. 5843
    - Коллекция белогвардейских и эмигрантских листовок ф. 10073
    - Коллекция отдельных документов и мемуаров эмигрантов ф. 5881
    - Комитет по устройству выставки памятников борьбы Дона с большевиками ф. 6053
    - Лампе фон Алексей Александрович, генерал-майор, генерал-квартирмейстер штаба 8-й армии, представитель Главнокомандующего Вооруженными Силами Юга России при союзном командовании в Константинополе (1920 г.), русский военный представитель в Будапеште (1921 г.) ф. 5853
    - Отдел Делегации, ведающий интересами русской эмиграции в Югославии ф. 5942
    - Представительство Донских казаков в Королевстве сербов, хорватов и словенцев ф. 9025
    - Советский комитет ветеранов войны ф. 9541
    - Телеграфное агентство Советского Союза при Совете Министров СССР (ТАСС) ф. 4459

- Управление делами русской эмиграции в сербии ф. 6792
- 9. Дипломатски архив Министарства спољних послова (ДАМСП):
  - Политичка архива
- 10. Историјски Архив Београда (ИАБ):
  - Градски Одбор Савеза бораца Народноослободилачког рата Србије – Београд ф. 988
  - Окружни народни одбор округа београдског ф. 28
  - Општина града Београда ф. 6
  - Савез Комуниста Србије, Организација СК Београда, Градски Комитет ф. 865
  - Скупштина града Београда ф. 17
- 11. Историјски архив Зајечар (ИАЗ)
  - Окружни народни одбор Зајечар ф. 20
- 12. Историјски Архив Кикинде (ИАК):
  - Општина града Кикинде ф. 60
  - Општински одбор Социјалистичког Савеза радног народа Војводине- Кикинда ф. 300
  - Руско Склониште Црвеног Крста ф. 74
  - Скупштина општина Кикинда ф. 101
- 13. Историјски Архив Суботица (ИАСу):
  - Градски народни одбор Суботица ф. 68
- 14. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ):
  - Молотов Вячеслав Михайлович (1890-1986) ф. 82
  - Сталин (наст. Джугашвили) Иосиф Виссарионович (1878-1953) ф. 558
- 15. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации:
  - 4 гв.МК

16. Завод за заштиту споменика културе града Београда
  - Досије Гробље Ослободилаца Београда СК-207
  - Споменик и спомен-костурница у Ритопеку СК-231
  - Дворски комплекс на Дедињу у Београду СК-344/1

17. Завод за заштиту споменика културе Града Новог Сада:
  - Документација

18. Завод за заштиту споменика културе Зрењанин:
  - Документација

19. Завод за заштиту споменика културе Краљево:
  - Документација

20. Завод за заштиту споменика културе у Панчеву:
  - Документација

21. Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица:
  - Документација

22. Републички завод за заштиту споменика културе Београд (РЗЗЗСК):
  - Попис спомен-обележја 1950-тих

23. Музеј града Београда:
  - Историја Београда од 1941. г.

24. Музеј Југославије
  - збирка фотографија

25. Музеј науке и технике:
  - Заоставштина Григорија Самојлова

26. Народни Музеј Кикинда
  - Збирка фотографија

27. Градска библиотека Вршац

-Збирка

28. Лична колекција Милоша Јуришића

-Збирка фотографија

Периодика:

1. Београдске општинске новине
2. Билтен Друштва за културну сарадњу Војводине са СССР-ом
3. Борба
4. Бюлетень. Орган связи группы бывших кадет в Югославии
5. Вестник Общества Галлиполийцев
6. Видовдан
7. Военный журналист
8. Возрождение
9. Време
10. Глас
11. Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот
12. Југославија
13. Југославија-СССР, часопис Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР
14. Мале новине
15. Нови пут
16. Новое время
17. Новый путь
18. Обнова
19. Пијемонт
20. Политика
21. Правда
22. Ратни дневник
23. Русский голос

24. Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
25. Службени гласник Републике Србије
26. Службени лист града Београда
27. Советское искусство
28. Српске новине
29. Стража
30. Трговински гласник
31. Царский вестник
32. Црвена звезда
33. Часовой
34. Књижевне novine
35. Nova Европа
36. Life

Објављени извори:

1. *Архив Раевских*, том V, Санкт-Петербург 1915.
2. *Беломиграција Југославији 1918-1941*, Том I-II, пр. М. Павловић, Т. Миленковић, Београд 2006.
3. *Болезнь, смерть и погребение Главнокомандующаго Русской армией генерал-лейтенанта барона Петра Николаевича Врангеля в Брюсселе*, Брюссель 1928.
4. Вишняков, Я. В., Тимофеев, А. Ю., Милорадович, Г., *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва 2016.
5. „Добрила Главинић Кнез Милојковић Наше и стране добровољне болничарке у ратовима за ослобођење“, при. А. Стјелја, *Наша прошлост* 16/2015.
6. Ђхина, Н. А., „'История русского Сопротивления... еще не написана' К истории Союза советских патриотов в Югославии в годы Второй мировой войны“, *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына* 1/2014-2015.
7. *Записници Извршног народноослободилачког одбора града Београда: од 26. X 1944. до 29. XI 1945.*, пр. Б. Петрановић, В. Тирковић, Београд 1979.
8. *Заточеници Голог отока. Регистар лица осуђиваних због Информбироа: документи Управе државне безбедности ФНР Југославије*, ур. М. Јовановић, Г. Милорадовић, А. Тимофејев, Београд 2016.

9. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. XIV, Борбе у Србији 1944. године (16. октобар – 10. новембар), Београд 1957.
10. *Између две отаџбине: југословенски политички емигранти у Совјетском Савезу 1948-1956: документи Управе државне безбедности ФНР Југославије*, пр. Г. Милорадовић, А. Тимофејев, Београд 2016.
11. *Југославија-СССР: Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР-а 1946-1964*, Том 1, пр. Л. А. Величанскаја, Београд 2014.
12. *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: зборник докумената*, пр. Љ. Димић, М. Милошевић, Београд 2010.
13. „Јуриј Ракитин. Дневник, март–април 1941“, пр. А. Арсењев, *Руски алманах* 15/2010.
14. *КПС у источној Србији: обласни комитет 1949-1952*, пр. М. Митровић, С. Поповић, Београд 2012.
15. Кузнечевский, В. Д., „Кто освобождал Югославию — Красная армия или партизаны?“, *Гудок*, 10. 02. 2005.
16. Ленин, В. И., *Полное собрание сочинений*. Том 37, Июль 1918-март 1919, Москва 1969.
17. *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали. Том 4, Руско-српски односи 1917-1945*, пр. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин, Београд-Москва 2017.
18. *Ослобођење Крушевца 1944. године: Зборник докумената, студија и сећања учесника и савременика*, пр. Д. Миљојковић, Крушевац 1997.
19. *Русская военная эмиграция 20-х — 40-х годов. Документы и материалы*. Том II, Москва 2001.
20. *Русские о Сербии и сербах, Т. I (письма, статьи, комментарии)*, сост. А. Л. Шемякин, Санкт-Петербург 2006.
21. *Перенесение праха генерала Врангела в Белград 6 октября 1929. г.*, Белград 1929.
22. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*. Становништво, Национална припадност. Подаци по општинама и градовима, Београд 2012.
23. *Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник*, Москва 1975.

24. Протоиерей Владислав Неклюдов, „Пастыр добрый“, *Пастыр добрый*. Сборник статей посвященных памяти протопресвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде, ред. прот. Владислав Неклюдов, Белград 1942.
25. *Ратни албум 1914-1918*, Београд 1926.
26. *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года, Документы*, отв. ред. Т. М. Исламов, И. Вида, Москва 1998.
27. *Списак за прикупљање прилога за подизање на Новом гробљу у Београду костурнице руским војницима, изгинулим за време светског рата на територији Краљевине Југославије*, б. м. б. д.
28. *Срби из Старе Србије и Македоније пок. Григорију Степановичу Шчербини 20. априла 1903. године*, Београд 1903.
29. *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, пр. М. Јовановић, Београд 2011.
30. Тимофејев, А., Кремић, Д., *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, Београд 2014.
31. *Художественная жизнь советской России. 1917–1932. События, факты, комментарии: сб. материалов и документов*, Москва 2010.
32. *Црвена армија и руска емиграција у Југославији за време Другог светског рата у огледалу анти ИБ-овске пропаганде*, пр. А. Тимофејев, Београд 2018.
33. *6 октобра 1929 года в г. Белграде*, Београд 1929.
34. Dedijer, V., *Dokumenti 1948*. Књ. 1, Beograd 1979.
35. Dedijer, V., *Dokumenti 1948*. Књ. 2, Beograd 1979.
36. Dedijer, V., *Dokumenti 1948*. Књ. 3, Beograd 1979.
37. *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945: (Zbornik dokumenata)*, књ. 2, пр. М. Borković, Beograd 1981.
38. *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*, пр. В. Petranović, М. Zečević, Beograd 1988.
39. *Jugoslovenska narodna armija podiže Spomen-groblje palim borcima za oslobođenje Beograda: 20 oktobar 1944*, В. м. 1954.
40. *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953-1955. Tematska zbirka dokumenata*, пр. R. Luburić, Beograd 1999.
41. Tripković, Đ., „Izveštaj generala F. Maklejna 'Beograd pod partizanima'“, *Istorija 20. veka* 1/1978.

Мемоарска грађа:

42. *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931.
43. Блуменау, И., *Судбине руских емиграната у Београду*, Београд 1997.
44. Бобриков, Ђ. И., *У Србији: из успомена о рату 1877-1878. године*, Београд 1892.
45. *Верны заветам старины: Воспоминания кадет Донского корпуса*, ред. М. К. Бугураев, Madrid 1974.
46. *Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля. Материалы, собранные и разработанные бароном П.Н. Врангелем, герцогом Г.Н. Лейхтенбергским, светл. Князем А.П. Ливеном под ред. А.А. фон Лампе*, т. 2, Франкфурт-на-Майне: Посев 1969.
47. Врангель, Н. Е., *Воспоминания: от крепостного права до большевиков*, Берлин 1924.
48. Вырыпаев, В. О., „Капелевцы“, *Капелъ и капелевцы*, ред. Р. Г. Гагкуев, Москва 2007.
49. Гилъотен, Ж. Ж., *Две моје домовине*, Горњи Милановац 1991.
50. Грицкат, И., *У лебдивом ходу: Сећања*, Нови Сад 1994.
51. Дедијер, В., *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, Београд 1953.
52. Жарић, Ј., „Прва пролетерска у београдској операцији“, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, III, ур. В. Миладиновић, Београд 1986.
53. Лобачев, Ђ., *Кад се Волга уливала у Саву: мој животни роман*, Београд 1997.
54. Перовић, П., „Застава слободе на палати Албанија. Четврти батаљон у борби за ослобођење Београда“, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, Београд 1978.
55. Петровић, Т., *Сећања*, Нови Сад 1981.
56. Радаковић, Л., „Борбе за ослобођење Београда“, *Трећа личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, ур. Н. Гњатовић, Београд 1991.
57. Раичевић, П., „Београђани су нас одушевљено дочекали и у свему помагали. Борбе I батаљона“, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, Београд 1978.
58. *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 г.г. Исторический очерк и сборник соратников*, Нью-Йорк 1963.

59. Скрынченко, Д. В., *Обрывки из моего дневника*, Предисловие и подготовка текста В. Б. Колмакова; Примечания А. Б. Арсеньева, В. Б. Колмакова, В. А. Скрынченко, Москва 2012.
60. Слуцкий, Б., „Записки о войне“, *О других и о себе*, Москва 2005.
61. Тинин, И., *Бытие. Исход. Второ законие (История глазами очевидца): Династия Тининых и иже с ними: Воспоминания*, Волгоград 2001.
62. Толубко, В. Ф., Барышев Н. И., *От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции*, Под редакцией и с предисловием В. Ф. Чижа, Москва 1968.
63. Трубецки, Г. Н., *Рат на Балкану 1914 – 1917. и руска дипломатија*, Београд 1994.
64. Штрандман, В. Н., *Балканске успомене*, Београд 2009.
65. Augustinčić, A., „Kako je rađen grb nove Jugoslavije“, *Tako je rođena nova Jugoslavija. Zbornik sećanja učesnika prvog zasedanja AVNOJA*, 29. XI. 1943 - 29. XI. 1963, knj 1, ur. Ž. Đorđević, Beograd 1963.
66. Maksimović, M., „Od Avale do palate 'Albanija'“, *Prva proleterska brigada. Sećanja boraca*, III, ur. V. Miladinović, Beograd 1986.
67. Pirak, V., „Bio je to divan rastanak“, *Prva proleterska brigada. Sećanja boraca*, III, ur. V. Miladinović, Beograd 1986.

Монографије:

68. Андреев, И. М., *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*, Джорданвиль 1952.
69. Арро, С., *Русский Висбаден: Меланхолические прогулки : поэтический путеводитель по русскому историческому кладбищу в Висбадене с приложением схемы кладбища и исторических справок*, Санкт Петербург 2006.
70. Арсеньев, А. Б., *У излуцины Дуная. Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, Москва 1999.
71. Арсењев, А., *Крај других обала и степа - руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*, Нови Сад 2009.
72. Арсењев, А., *Руска емиграција у Сремским Карловцима*, Сремски Карловци 2002.
73. Арсењев, А., *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2001.

74. Бељаков, В. В., *Российский некрополь в Египте*, Москва 2001.
75. Бељански, М., *Партизанско гробље у Сомбору*, Сомбор 1974.
76. *Београд се сећа: споменици и спомен обележја НО рата*, пр. Д. Баста, Београд 1964.
77. Билимович, А. Д., *Русская матица*, Любљана 1924.
78. Богдановић Буцић, Д., *Чачалица*, Пожаревац 2007.
79. Богетић, Д., Димић, Љ., *Београдска конференција несврстаних земаља 1-6. септембра 1961. Прилог историји Трећег света*, Београд 2013.
80. Божовић, А., *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014.
81. Болтаевский, А. А., „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.“, диссертация, Московский городской педагогический университет, Москва 2009.
82. Босиљчић, С., *Руси долазе*, Београд 2000.
83. Бранковић, С., *Спомен-подручје Алексинац-град мира*, Београд 2000.
84. Вишняков, Я. В., *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, Москва 2012.
85. Влајков, Д., *Башиид кроз векове*, Кикинда 2003.
86. Врговић, В., *Нови Сад – хроника 1944-1969*, Нови Сад 2011.
87. Вукотић, М., *Архитекта Момчило Белобрк*, Београд 1996.
88. Вуловић, М., *Знамења слободе: споменици буна, устанака и ослободилачких ратова*, Чачак 1994.
89. Гагкуев, Р. Г., Цветков, В. Ж., Голицын, В. В., *Генерал Кутепов*, Москва 2009.
90. Голубовић, З., *Рација у Јужној Бачкој, 1942. године*, Нови Сад 1992.
91. *Грађа за проучавање споменика културе Војводине (ванредни број) – Топографски преглед споменика народноослободилачког рата*, Нови Сад 1977.
92. Грезин, И. И., *Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа*, Москва 2009.
93. Грезин, И. И., *Кладбища коммун Ixelles и Uccle в Брюсселе: алфавитный список русских захоронений*, Санкт Петербург 1996.
94. Грезин, И. И., *Русское кладбище Кокад в Нице = Cimetiere russe de Caucade a Nice*, Москва 2012.
95. Грезин, И. И., Шумков, А. А., *Краткое пособие для описывающих русские некрополи за рубежом*, Санкт-Петербург 2000.
96. Гурковский, В. А., *Российские кадетские корпуса за рубежом*, Москва 2009.

97. Дабижић, М., *Земунско гробље*, Београд 2015.
98. Динчић, А., Симовић, Б., *Нишки инцидент*, Ниш 2016.
99. *Дом в изгнании. Очерки о русской эмиграции в Чехословакии. 1918-1945*, авт. Т. Аникина, Ю. Бабаева, Прага 2008.
100. Дукић, Б., *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Смедерево 2010.
101. Ђурић Мишина, В., *Варнава, патријарх српски*, Београд, Подгорица-Пљевља 2012.
102. Едемский, А. Б., *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения. 1953–1956 годах*, Москва 2008.
103. Екмечић, М., *Ратни циљеви Србије 1914-1918. г.*, Београд 1992.
104. Живанович, М., *Бережно храня следы: русские эмигранты в Великой Кикинде и монахини монастыря Хопово*, Москва 2016.
105. Живојиновић, Д. Р., *Невољни ратници, велике силе и Солунски фронт 1914 – 1918*, Београд, 2008.
106. Жилевич (Мирошниченко), Т. В., *В память об усопших в земле Маньчжурской и харбинцах : Книга-альбом*, Мельбурн 2000.
107. Зиројевић, Ж., *У славу хероја: погинулим припадницима Црвене Армије у Шумадији и Поморављу*, Крагујевац 2014.
108. *Зрењанин*, Зрењанин 1966.
109. Илић, Н., *Руски емигранти у Лесковачком крају после 1917. године*, Лесковац 2004.
110. *Историко-революционные памятники СССР. Краткий справочник*, Москва 1972.
111. Јовановић, М., *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996.
112. Јовановић, М., *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд 2006.
113. Јовановић, М., *Срби и Руси 12-21. век – историја односа*, Београд 2012.
114. Јоветић, Р., *Революција на камену*, Краљево 1978.
115. *Кадетские корпуса за рубежом: 1920–1945*, Нью-Йорк 1970.
116. Кадијевић, А., *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 2007.
117. Кадијевић, А., *Момир Коруновић*, Београд 1996.
118. *Книга памяти. Советские воинские мемориалы и захоронения на территории Курземе. Латвия. 1941-1945*, сост. Б. Соколов, Р. Назаров, Лиепая 2011.

119. Кобак, А. В., Пирютко, Ю. М., *Исторические кладбища Санкт-Петербурга, Москва-Санкт Петербург* 2007.
120. Ковалев, Б. Н., *Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации*, Москва 2011.
121. Козлитин, В. Д., *Русская и украинская эмиграция в Югославии 1919-1945*, Харьков 1996.
122. Косановић, Д., *Почеци кинематографије на тлу Југославије 1896-1918*, Београд 1985.
123. Косик, В. И., *Русская церковь в Югославии (20-40-е гг. XX века)*, Београд 2000.
124. Косик, В. И., Тесемников, В. А., *Русский Белград*, Београд 2008.
125. Косик, В. И., *Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде 1920-1950-е годы*, Москва 2007.
126. Костић, Б., *Ново гробље у Београду*, Београд 1999.
127. Крејаковић, С., *Идентитети жртва стреланих у Краљеву октобра 1941. г.*, Београд 2013.
128. Лазић, Д., *Споменици револуције у Крушевачком крају*, Крушевац 1975.
129. *Легат Олге Јеврић. Уметничка збирка Српске академије наука и уметности*, ур. Д. Стефановић, Београд 2014.
130. Маевский, В. А., *Иверская Богоматерь на Афоне, в Москве и в Белграде*, Белград 1932.
131. Маевский, В., *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, т. 1, Нью-Йорк 1966.
132. Маевский, В. А., *Сербский Патриарх Варнава и его время*, Бѣлградъ 1931.
133. Мајевски, В. А., *Народни патријарх–Његова Светост Варнава*, 1-2, Сремски Карловци 1937.
134. Макуљевић, Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006.
135. Малинина, Т. Г., *Художественный образ памятника Великой Отечественной войны (по материалам конкурсов и выставок 1942-1945 годов)*, Москва 1984.
136. Малинина, Т. Г., *Тема памяти в архитектуре военных лет*, Москва 1991.
137. Матко, С., *Немачко војничко гробље на Бановом брду у Београду 1915-2015*, Београд 2015.
138. Миленковић, Т., *Калмици у Србији (1920-1944)*, Београд 1998.

139. Миленковић, Т., *Школовање деце емиграната из Русије у Југославији*, Београд 2004.
140. Милорадовић, Г., *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012.
141. Маневић, З., *Архитект Милан Злоковић*, Београд 1989.
142. Митровић, А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
143. Момчиловић, Ђ., *Банат у народноослободилачком рату*, Београд 1977.
144. Момчиловић, Ђ., *Зрењанинске ватре*, Зрењанин 1987.
145. *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-1997: в шести томах*. Том 2. Г-З, сост. В. Н. Чуваков, Москва 1999.
146. *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-2001: в шести томах*. Том 4. Л-М, сост. В. Н. Чуваков, Москва 2004.
147. *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-1999: в шести томах*. Том 5. Н-П, сост. В. Н. Чуваков, Москва 2004.
148. *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-2001: в шести томах*. Том 6. Пос-Скр, книга первая, сост. В. Н. Чуваков, Москва 2005.
149. *Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917-2001: в шести томах*. Том 6. Х-Я, книга третья, сост. В. Н. Чуваков, Москва 2007.
150. Новосельцев, Б. С., *Внешняя политика Югославии (1961–1968 гг.)*, Москва 2015.
151. Носик, Б., М., *Сент-Женевьев-де-Буа. Русский погост в предместье Парижа*, Москва 2014.
152. Обреновић, В. Н., „Српска меморијална архитектура 1918-1955“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 2013.
153. Озимих, Н., Митић, И., Динчић, А., *Ниш октобра 1944*, Ниш 2015.
154. Окороков А. В., *Знаки русской эмиграции (1920–1990)*, Москва 2005.
155. Павићевић, А., „*Време „без“ смрти*“, *Представе о смрти у Србији 19-21. века*, Београд 2011.
156. Павлов, Б. Л., *Руска колонија у Великом Бечкереку (Петровграду – Зрењанину)*, Зрењанин 1994.
157. Палибрк-Сукић, Н., *Руске избеглице у Панчеву 1919-1941*, Панчево 2005.
158. Панић, Б., *Споменичко – меморијални комплекс Јеврејског гробља у Београду*, Београд 2018.

159. Петухов, А. Ю., *Генерал Кутепов. Гибель Старой гвардии. В двух книгах*, Москва 2014.
160. Плавшић, Н., *Крајинска споменица жртва у ратовима Србије 19. и 20. века*, Неготин 2014.
161. *Подвиг народа: памятники Великой Отечественной войны 1941-1945*, ред. В. А. Голиков, Москва 1980.
162. Познановић, Р., *Пругом преко Шаргана*, Ужице 2006.
163. Поповић, М., *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*, Београд 1997.
164. Поповић, Н. Б., *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941-1945)*, Београд 1988.
165. Поповић, Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977.
166. Поповић, Н. Б., *Србија и царска Русија*, Београд 1994.
167. Поповић, Н. Б., *Срби у Првом светском рату 1914-1918. г.*, Београд 1998.
168. Поповић, Р. З., *Споменици Народноослободилачке боре и револуције СР Србије 1941-1945*, Београд 1981.
169. Прица, Р., *Спомен-гробље у Сремској Митровици*, Сремска Митровица 1980.
170. *Прича о другом животу: ослобођење Београда* (каталог изложбе), аут. А. Тимофејев, Б. Гајић, О. Вучковић, Београд 2014.
171. Пушкар, В., *Јавни споменици културна и историјска спомен-обележја у новосадској општини*, Нови Сад 1994.
172. Радић, Р., *Држава и верске заједнице 1945-1970*, Београд 2002.
173. Рајчевић, У., *Затирано и затрто, О уништеним српским споменицима: оскрнављени и уништени споменици на тлу претходне Југославије (1845-1950)*, књ. I, Нови Сад 2001.
174. Рајчевић, У., *Затирано и затрто. О уништеним српским споменицима*, књ. II, Нови Сад 2007.
175. Ристовић, М., *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903-1918)*, Београд 2003.
176. Росселевич, А. М., *Кадетские корпуса за рубежом. 1920-1945*, Нью-Йорк 1970.
177. *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил*, ред. Г. Ф. Кривошеев, Москва 2001.
178. *Руски добровольци у Србији 1876. године*, Београд 1893.
179. *Руски сликари, вајари и архитекте у Крагујевцу 1920-1941.* (каталог изложбе), аут. Т. Милосављевић, Крагујевац 2007.

180. *Русская армия в изгнании 1920-1923*, Новый Сад (б.г.).
181. *Русская матица (1924-1934): Отчет о деятельности*, Любляна 1935.
182. *Русские в Галлиполи 1920-1921 : сборник статей, посвященный пребыванию 1-го армейского корпуса Русской армии в Галлиполи*, ред. Г. Ф. Волошин, В. К. Миронович, В. В. Полянский, П. С. Савченко, В. В. Саханев, С. М. Шевляков, Берлин 1923.
183. Рыбас, С. Ю., *Генерал Кутепов*, Москва 2010.
184. Святославский, А. В., *История России в зеркале памяти. Механизмы формирования исторических образов*, Москва 2013.
185. Сијић, М., *Привреда и ванпривреда Крушевца 1944-2014*, Крушевац 2015.
186. Сиксль, П., *Советские граждане, погибшие в Австрии в годы Второй мировой войны, и места их захоронения: Книга памяти*, Грац-Вена-Москва 2015.
187. Скородумов, М. Ф., *Шта треба да зна, сваки Словен, а нарочито словенски политичар*, Београд 1939.
188. Смирнов, И. С., *Ленин и советская культура*, Москва 1960.
189. Смит, А., *Национални идентитет*, Београд 1998.
190. *Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии*, Москва 1960.
191. Сокол, К. Г., *Монументы империи*, Москва 2001.
192. Соколов, А. В., „Государство и православная церковь в России, февраль 1917-январь 1918 гг.“, диссертация, Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, Санкт-Петербург 2014.
193. Солонский, А. А., *Поликлиника Российского общества Красного креста старой организации в Белграде. 1920-1940*, Новый Сад 1940.
194. Спирић, М., Миладиновић, М., *Алексинач за незаборав*, Алексинач 2006.
195. *Споменици и гробља из ратова Србије 1912-1918*, Београд 1976.
196. *Срем је био неосвојива тврђава*, Сремска Митровица б. г.
197. Субић, П., Беженар-Васильевић, Г., *Споменици и спомен-бисте у граду Зрењанину*, Зрењанин 2009.
198. Суботић, В., Опачић, П., *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, Књига II, Београд 2006.
199. Суботић, В., Пановић, З., Ристић, Д., *Меморијали ослободилачких ратова Србије, Преглед спомен-обележја у земљи и иностранству*, Књига II, Београд 2005.

200. Суботић, В., Поповић, М., Пановић, З., *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, Књига I, Београд 2006.
201. Талалай, М. Г., *Некрополь Свято-Андреевского скита на Афонской Горе*, Санкт Петербург 2007.
202. *Тестаччо: Некатолическое кладбище для иностранцев в Риме: алфавитный список русских захоронений*, сос. В. Гасперович, Санкт Петербург 1999.
203. Тимофејев, А., *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2011.
204. Тимофеев, А., *Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941-1945*, Москва 2010.
205. Тмушић, Д., *Сремски фронт, 23. X 1944 – 13. IV 1945*, Нови Сад 1987.
206. Годић, М., *Радета Станковић: 1905-1996*, Београд 1998.
207. Топаловић, О., Миленковић, Т., Обрадовић, М., *Врњачки Руси*, Врњачка Бања 2008.
208. Ђирић, Д., Станић, Б., Томић, В., *Време улице: политика на јавним просторима Београда у XX веку*, Београд 2008.
209. *Храм Светог Александра Невског у Београду: споменица поводом стогодишњице постојања храма 1912-2012: историјат, архитектура, фрескопис, иконе, уметнички предмети*, ур. М. Арсенијевић, Београд 2013.
210. Цветков, В. Ж., *Генерал Алексеев*, Москва 2014.
211. Црвенковић, Б., *Каталог државне уметничке колекције Дворског комплекса у Београду. II. Југословенска уметност*, Нови Сад 2014.
212. Шаренац, Д., *Топ, војник и сећање - Први светски рат и Србија 1914-2009*, Београд 2014.
213. Шевцова, Г. И., *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912-1917*, Београд 2010.
214. Шевцова, Г. И., *Руски хуманитарни поход на Балкан*, Београд 2012.
215. Шемякин, А. Л., *Смерть графа Вронского. К 125-летию Сербо-турецкой войны 1876. г. и участия в ней русских добровольцев*, Москва 2002.
216. Шикман, А. П., *Обелиск в Александровском саду. Жизнь великих социалистов*, Москва 1990.
217. Alstein, M., *The Great war Remembered: Commemoration and Peace in Flanders Fields*, Brussels 2011.
218. Bajford, J., *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Београд 2011.

219. *Beogradska operacija*, pr. D. A. Volkogonov, S. Joksimović, Beograd 1989.
220. *Beogradska operacija*, redakcija maršala Sovjetskog Saveza S. S. Birjuzova i general-pukovnika JNA R. Hamovića, Beograd 1964.
221. Bogojević Bobić., M., Bobić, Đ., Kamilić, V., *Neistkano predivo: arhitekta Ratomir Bogojević*, Beograd 2012.
222. Connerton, P., *How societies remember*, Cambridge 1989.
223. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, edited A. Erll, A. Nunning, Berlin New York 2008.
224. Halbwachs, M., *On collective memory*, Chicago 1992.
225. Hobsbaum, E. *Doba ekstrema (istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991)*, Beograd 2004.
226. Hoptner, J. *Jugoslavija u krizi (1934-1941)*, Rijeka 1972.
227. Živković, N., *Groblje oslobodilaca Beograda*, Beograd 2014.
228. Ignjatović, A., *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007.
229. Ištvan, M., *Sećanje za budućnost: spomenici, spomen-biste, spomen-ploče, nadgrobne ploče i sakralna obeležja u Kikindi*, Kikinda 2012.
230. Jokić, G., *Jugoslavija: spomenici revolucije*, Beograd 1986.
231. Karge H., *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014.
232. Krizman, B., *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941.: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975.
233. Kuljić, T., *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd 2014.
234. Lebl, Ž., *Do „Konačnog rešenja“. Jevreji u Beogradu 1521 – 1942.*, Beograd 2002.
235. Manojlović, O., „Tradicije Prvog svetskog rata u beogradskoj javnosti 1918-1941“, magistarski rad, Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta, Beograd 1996.
236. Manojlović, Pintar, O., *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd 2014.
237. Manojlović Pintar, O., „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije“, doktorska disertacija, Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta, Beograd 2005.
238. Mitrović, A., *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 1981.
239. Mosse, G., *Fallen soldiers, Reshaping the Memory of the World Wars*, New York Oxford 1989.

240. Prosen, M., „Život i delo arhitekta Grigorija Samojlova“, diplomski rad. Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd 2003.
241. Pulko, R., *Ruski emigranti na Slovenskem 1921-1941*, Logatec 2004.
242. Puškadija-Ribkin, T., *Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba*, Zagreb 2006.
243. Ristović, M., *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.
244. Ricouer, P., *Memory, History, Forgetting*, Chicago 2004.
245. Shotter, J., *The Social construction of remembering and forgetting, Collective remembering*, London 1990.
246. Stanković, Đ., *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 2009.
247. Tripković, Đ., *Jugoslavija-SSSR (1956-1971)*, Beograd 2013.
248. Vinaver, V., *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd 1985
249. Weiner, A., *Making sense of war: The Second World War and the Fate of Bolshevik Revolution*, Princeton 2002.
250. Winter, J., *Remembering war: the Great War between memory and history in the twentieth century*, New Haven, London 2006.

Зборници радова и чланци:

251. Ајдић, Љ. В., „Крв руске емиграције у масовном стрелјању у Краљеву – октобра 1941. године“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, ур. М. Сибиновић, М. Межински, Београд 1994.
252. Антић, В., Вуковић, Ж., Недок, А., Поповић, Б., „Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914 – 1915. године“, *Српски војни санитет 1914–1915. године*, ур. А. С. Недок, Б. Поповић, Београд 2010.
253. Арсеньев, А. Б., „Петербургские архитекторы Нови-Сада: К. П. Паризо де ла Валетт и Ю. Н. Шретер“, *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья. Сборник докладов международной научной конференции*, ред. О. Л. Лейкинд, Санкт-Петербург 2008.
254. Арсењев А., „Козаци у Краљевини Југославији“, *Зборник Матице Српске за историју* 69-70/2004.

255. Арсењев А., „Руси у Банату“, *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, ур. М. Матицки, Београд 2010.
256. Арсењев А., „Руси у Бачкој“, *Бачка кроз векове: Слојеви културе Бачке. Зборник радова*, ур. М. Матицки, Београд 2014.
257. Атанасиевич И., „Русская эмиграция в Южной Сербии“, *Руска дијаспора и српско-руске културне везе. Зборник реферата*, пр. Б. Станковић, Београд 2007.
258. Баковић, Н., „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918–2008“, *Зборник радова Народног музеја* 63/2013.
259. Батаковић, Д., „Погибија руског конзула Г. С. Шчербина у Митровици 1903. Године“, *Историјски часопис* 34/1987.
260. Бергхолц, М., „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007.
261. Бергхолц, М., „Свештеник, спомен-плоча и борба за сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1956“, *Спомен места, историја, сећања. Зборник Етнографског института САНУ* 26, ур. А. Павићевић, Београд 2009.
262. Бјелајац, М., „Култура сећања на савезништво у Другом светском рату кроз називе улица, тргова и спомен-обележја“, *Ослобођење Београда 1944.: Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010.
263. Богетић, Д., „Други совјетско-југословенски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције“, *Историја 20. века* 2/2004.
264. Бојанић, Б., „Алексеј Бркић, теоретичар и практичар београдске архитектуре“, *Годишњак града Београда* 57/2010.
265. Бондарева, Е. А., „Единственный в своем роде: Памятник русским воинам, погибшим на фронтах первой мировой войны в Сербии, воздвигнутый на белградском Новом кладбище в 1935 году“, *Слово* 7-8/1995.
266. Валентинов, Н. А., „Русские войска во Франции и Македонии (По документам Ставки Верховного главнокомандующего)“, *Военно-исторический сборник. Труды военно-исторической комиссии*, Вып. IV, Москва 1920.
267. Вељановић, З., „Настанак и нестанак војних гробаља из Првог светског рата на територији Војводине – Суботица; Историја или мит – од заборава до пононог откривања“, *Зборник радова са Међународне конференције Учесће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад 2016.

268. Винавер, В., „Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-советских дипломатских односа 1940. године“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 45/1966.
269. Виноградов, С. А., „Русские военнопленные в югославянских землях Австро-Венгрии, в Сербии и Черногории в 1914–1918 гг.“, *Новый часовой: русский военно-исторический журнал* 5/1997.
270. „Восьмой общекадетский съезд в Лос Анжелесе“, *Кадетская переключка* 32/1983.
271. Вуковић, В., „Војнички логор из Првог светског рата у Великом Бечкереку“, *Гласник музеја Баната* 11-12/2002.
272. Вукосављевић, Т., „Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку“, *Зборник радова Народног музеја* 6/1975.
273. Дабижић, М., „Земунско гробље на брду Гардош (II)“, *Наслеђе* 8/2007.
274. Джабиев, А. Т., „Из истории памятника ' Братство по оружию' в Варшаве“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2017.
275. Джабиев, А. Т., „Советские воинские мемориалы в Варминьско-Мазурском воеводстве (Польша)“, *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей* 2015.
276. Димић, Љ., „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955-1956. “, *Токови историје* 1-4/1998.
277. Димић, Љ., „Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов: разговори у Београду 27. мај - 2. јун 1955“, *Историјски гласник* 1-2/1997.
278. Димић, Љ. „Југословенско-советски односи 1953–1956; Зближење, помирење, разочарење“, *Југословенско-советски сукоб 1948. године, зборник радова*, ур. П. Качавенда, Београд 1999.
279. Димић, Љ., „Југословенско-советски односи у 1954. години“, *Балкан после Другог светског рата: зборник радова са научног скупа*, ур. П. Качавенда, Београд 1996.
280. Димић, Љ., „Руско школство у Краљевини Југославији 1918–1941“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. I, пр. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994.
281. „Доклад В. Т. Соболевского“, *Кадетская переключка* 42/1987.
282. „Доклад В. Т. Соболевского“, *Кадетская переключка* 45/1988.

283. „Доклад Ревизионной Комиссии объединения кадет в Нью-Йорке“, *Кадетская перекличка* 45/1988.
284. Ђурђевић, М. „Архитект Андреј Васиљевич Папков“, *Годишњак града Београда* 52/2005.
285. Ђурђевић, М., „Архитект Василиј (Вилхелм) Фјодорович Баумгартен“, *Годишњак града Београда* 51/2004.
286. Ђурђевић, М., „Живот и дело архитектке Милана Злоковића (1898-1965)“, *Годишњак града Београда* 38/1991.
287. Ђурђевић, М., „Прилог проучавању делатности архитектке Валерија Владимировича Сташевског у Београду“, *Годишњак града Београда* 45-46/1998-1999.
288. Ђурђевић, М., „Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Ковалевског у Србији“, *Годишњак града Београда* 49-50/2002-2003.
289. Ђурић, О., „Шездесет година Руског дома Императора Николаја II у Београду (1933–1993)“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. I, пр. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994.
290. Едемский, А. Б., „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте: К 60-летию К. В. Никифорова*. Сборник статей, Москва 2016.
291. Еремеева, С. А., „Монументальные практики коммеморации в России XIX и начала XX века“, *Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад*, ред. Л. П. Репина, Москва 2010.
292. Ђехина, Н. А., „'На чьей стороне ты будешь, когда разразится война': К истории Союза советских патриотов в Белграде“, *Российская эмиграция в борьбе с фашизмом*. Международная научная конференция, сос. К. К. Семенов, Москва 2015.
293. Живановић, М., „Совјетски филмови на биоскопским репертоарима у Краљевини СХС/Краљевини Југославији“, *Токови историје* 1/2016.
294. Животић, А., „Руска емиграција у социјалистичкој Југославији (1945-1949)“, *Руски некропол у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014.
295. Игњатовић, А., „Између жезла и кључа: национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX и првој половини XX века“, *Наслеђе* 9/2008.

296. „Из живота града Београда“, *Годишњак Музеја града Београда* 2/1955.
297. Јанц, З. „Драгослав Стојановић, београдски карикатуриста и сликар 1891-1945“, *Годишњак града Београда* 38/1991.
298. Јовановић, В. „Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновића“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007.
299. Јовановић, Д., „Трг републике као историјски оквир Стамбол капије“, *Годишњак Музеја града Београда* 2/1955.
300. Ђованович, М., „Ленинским курсом: как рускиие зашцишали Белград от австријских мониторов на Дунае (1914–1915)“, *Родина* 11/2010.
301. Јовановић, М., „Руска православна загранична црква у Југославији током двадесетих и тридесетих година 20. века“, *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати: зборник радова научног скупа* 3, пр. Б. Шијаковић, Београд 2008.
302. Јовановић, М., „'Херој је мртав - идеја је бесмртна': Симболика смрти и погребних ритуала у избеглиштву (Пример Руског избеглиштва на Балкану)“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007.
303. Јовановић, М., „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)“, *Ослобођење Београда 1944. Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010.
304. Кадидевић А., „Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941)“, *Наслеђе* 2/1999.
305. Кадидевић А., „Василије Михаилович Андросов (1872-1944), пројектант цркве св. Константина и Јелене у Пожеги“, *Ужички зборник* 29/2005.
306. Кадидевић, А., „Допринос руских неимара–емиграната српској архитектури између два светска рата“, *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994.
307. Кадидевић А., „Изложбе руских архитеката у Београду између два светска рата“, *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. I, ур. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994.
308. Кадидевић, А., „О раду руских архитеката у јужној Србији у периоду између два светска рата“, *Лесковачки зборник* 41/2001.
309. Кадидевић, А., „Прилог проучавању дела архитектке Николаја Краснова у Југославији (1922-1939)“, *Саопштења* 26/1994.

310. Кадијевић, А. „Примери архитектуре српског националног стила у Брању између два светска рата“, *Врањски гласник* 28/1995.
311. Кадијевић А., „Рад архитекте Ивана Афанасјевича Рика у Југославији између два светска рата“, *Саопштења* 30-31/1998-1999.
312. Кадијевић, А., „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/ Југославије у Београду од 1922. до 1939“, *Годишњак града Београда* 44/1997.
313. Кадијевић, А. „Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата“, *Годишњак града Београда* 49-50/2002-2003.
314. Карпов, А., „О Русском участку Православного Кладбища в Белой Церкви, Югославия“, *Кадетская перекличка* 40/1986.
315. Каширин, В., „Дунайская Одиссея лейтенанта Григоренко“, *Родина* 11/2010.
316. Козлитин, В. Д., „Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов и словенцев (1919-1923)“, *Славяноведение* 4/1992.
317. Конрадова, Н., Рылева, А., „Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной“, *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, ред. М. Габович, Москва 2005.
318. Копрживова, А., „Крамарж и 'Братство для погребения православных русских граждан и для охраны и содержания в порядке их могилы в Чехословакии'“, *Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике*, Т. V – VI 2001/2002.
319. Косик, В. И., „Русская Югославия: фрагменты истории, 1919-1944“, *Славяноведение* 4/1992.
320. Котюков, К. Л., „Формирование и боевая деятельность Русского охранного корпуса в Югославии в 1941-1945 гг.“, *Отечественная история* 3/2008.
321. Красильникова, Е. И., „Создание мемориалов на братских могилах "жертв колчаковщины" в Новосибирске и Томске: политический заказ и диалог с традицией (1920-1930-е гг.)“, *Вестник Кемеровского государственного университета* 2/2014.
322. Кузьмичева, Л. В., „Благими намерениями... (Сербский вопрос на заключительном этапе русско-турецкой войны 1877-1878 гг.)“, *Међународни научни скуп Браничево у историји Србије. Зборник радова*, ур. Д. Алексић, Пожаревац 2008.

323. Кузьмичева, Л. В., „Правящие династии Сербии и Черногории в восприятии представителей Дома Романовых в конце XIX– начале XX в.“, *Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина, Санкт Петербург 2009.
324. Кузьмичева, Л. В., „Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г.“, *Россия и Восточный кризис 70-х гг. XIX в.: сборник статей*, ред. И. А. Федосов, Москва 1981.
325. Кузьмичева, Л. В., „Русское платье сербской принцессы. Свадьба Елены Карагеоргиевич и Иоанна Константиновича Романова“, *Родина* 3/2006.
326. Кузьмичева, Л. В., „Сербская тема в императорском Доме Романовых в годы Первой мировой войны“, *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке, Сборник статей*, ред. кол. К. В. Никифоров, М. Белаяц, Москва 2016.
327. Кулик, С. В., „Мемориализация памяти жертв Великой Отечественной войны на Северо-Западе России“, *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки* 1/2014.
328. Кулић, Т., „Танатополитика: употреба леша, бесмртности и несмртности“, *Годишњак за друштвену историју* 3/2011.
329. Латинчић, О., „Валериј Владимирович Сташевски (1882-?) у Београду, Подаци из архивске грађе Историјског архива Београда“, *Наслеђе* 12/2011.
330. Малинина, Т. Г., „Образы мемориальной архитектуры в конкурсных проектах военных лет: культурные смыслы, мифологические и исторические ассоциации“, *Память и время. Из художественного архива Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, Москва 2011.
331. Малинина, Т. Г., „Тема памяти в архитектурном проектировании художественной критике военных лет“, *Память и время. Из художественного архива Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, Москва 2011.
332. Манојловић, Пинтар, О., „Благо њима, јер су славно пали за отаџбину, краља и слободу“: култ палих војника у Италији и Југославији у годинама између два светска рата, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2002.
333. Манојловић, Пинтар, О., „Невидљива места сећања, споменици Црвеноармејцима у Србији“, *Ослобођење Београда 1944. : Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010.
334. Марковић, Т., „У спомен руским заробљеницима сахрањеним у Петроварадину“, *Новембарски дани у Новом Саду 1918: зборник радова са*

- стручно – научног скупа одржаног 8. новембра 2012. године*, ур. Д. Његован, З. Лазин, Нови Сад 2012.
335. Маркс, Б. П., „Места памяти советских солдат, погибших в годы Второй Мировой войны на территории Лодзи и ее окрестностей“, *История и историческая память* 1/2010.
336. Марчук, Н., „Военные захоронения Первой мировой на территории Кобринского района: к 95-летию начала Первой мировой войны на территории нынешней Беларуси“, *Секретные исследования* 3/2010.
337. Межински Миловановић, Ј., „Историјско-уметнички значај руског некропоља“, *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014.
338. Миловановић, М., „Андреј Васильевич Папков“ *Руси без Русије, српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994.
339. Миловановић, М., „Архитекта Григорије И. Самојлов“, *Руска емиграција у српској култури XX века*, Зборник радова, књ. II, ур. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994.
340. Миловановић, М., „Григорије Иванович Самојлов“, *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994.
341. Милорадовић, Г., „Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2007.
342. Милорадовић, Г., „'Тројански коњ империјализма' прескаче 'Гвоздену завесу': Југославија као тоталитарна држава и њена улога у Хладном рату“, *Токови историје* 1/2011.
343. Милорадовић, Г., „'У трагању за новим човеком': врхунац културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза“, *Ослобођење Београда 1944.: Зборник радова*, ур. А. Животић, Београд 2010.
344. Митровић, А., „Срби о Немцима. Једно „виђење другог“ створено историјом“, *Срби о Немцима*, ур. М. Софронијевић, М. Максимовић, Београд 1996.
345. Митровић К. М., „Херкул и Хидра Романа Верховскоја. Значење и симболиканекадашњег водоскока у Топчидерском парку“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 43/2015.
346. Молнар Т., „Војничка гробља из Првог светског рата (1914-1918) у Војводини“, *Зборник радова са Међународне конференције Учеиће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад 2016.

347. Мюнш, Ф., „ 'Алеша': памятники советскому солдату на пост-коммунистическом пространстве“, *Уральский исторический вестник* 4/2014.
348. Нагорная, О. В., „Религиозная жизнь русских военнопленных в немецких лагерях Первой мировой войны“, *Отечественная история* 6/2008.
349. Никифоров, К. В., „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)“, *Славяноведение* 4/1992.
350. Ниношевић, М. „Војна (ратничка) гробља и спомен-обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918-1941. године у Лесковачком срезу“, *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату. Зборник радова са научног скупа са међународним учешћем*, Лесковац 2016.
351. Обреновић, В., „Руси на Новом гробљу у Београду“, *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје. Поводом 125 година од оснивања*, ур. М. Брдар, Београд 2011.
352. Павлов, Б., „Поездка в Белую Церковь“, *Кадетская переключка* 5/1973.
353. Пагануци, П., „Генерал барон П. Н. Врангель. К 100-летию со дня рождения и к 50-тилетию со дня смерти – 1878- 1928-1978“, *Кадетская переключка* 19/1978.
354. Пагануци, П., „Югославские контрасты (25 лет спустя)“, *Кадетская переключка* 18/1977.
355. Палибрк-Сукић, Н., „Санаторий Красного креста Короля-Витязя Александра I Объединителя в городе Панчево“, *Вестникъ морского врача* 5/2008.
356. Панчулидзе, А., А., „Русские в Сомборе“, *Русские в Сербии, Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века. Русская эмиграция в Сербии. Россияне в Сербии - последних 60 лет и сегодня*, сос. А. Ю. Тимофеев, А. Б. Арсеньев, Белград 2009.
357. Пеликан, Ј., „Југославија и Источни блок 1953. године“, *Балкан после Другог светског рата: зборник радова са научног скупа*, ур. П. Качавенда, Београд 1996.
358. Пешић, С., „Споменици и спомен-плоче у част учесника и догађаја НОБ на подручју југоисточног Баната“, *Рад Војвођанског музеја* 11/1962.
359. Писарев, Ю. А., „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.“, *Исторические записки*, Т. 79, Москва 1966.
360. Поповић, М., „Грбови на јавним здањима Београда (II део)“, *Годишњак града Београда* 42/1995.

361. Поповић, М., „Грбови на јавним здањима Београда (III део)”, *Годишњак града Београда* 43/1996.
362. Просен, М., „75 година Руског дома у Београду“, *Наслеђе* 9/2008.
363. Просен, М., „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе* 8/2007.
364. Просен, М., „Послератни опус архитекте Григорија Самојлова“, *ДанС* 49/2005.
365. Просен, М., „Прилог проучавању београдског опуса Григорија И. Самојлова“, *Наслеђе* 3/2001.
366. Просен, М., „Творчество архитектора Григория Ивановича Самойлова“, *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья*, ред. О. Л. Лейкинд, Санкт-Петербург 2008.
367. Пузовић, В., „Руска загранична црква у периоду између два светска рата: преглед литературе у Србији“, *Српска теологија данас 2009 – зборник радова првог годишњег симпозиона одржаног на Православном богословском факултету 29-30. маја 2009*, пр. Б. Шијаковић, Београд 2010.
368. Пулко, Р., „Санаторий в Вурберге“, *Новый журнал* 259/2010.
369. Радовановић, Д., „Споменици и спомен обележја НОБ на подручју средњег Баната“, *Рад војвођанских музеја* 18-19/1969.
370. Рајнер, М., „Јеврејска гробља у Београду“, *Зборник – Јеврејски историјски музеј* 6/1992.
371. Рогаткин, А. А., „Русская колония в Вршаце“, *Русские в Сербии. Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века. Русская эмиграция в Сербии. Россияне в Сербии - последних 60 лет и сегодня*, сос. А. Ю. Тимофеев, А. Б. Арсеньев, Белград 2009.
372. *Руси без Русије. Српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994.
373. *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, књ. I-II, пр. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев, Београд 1994.
374. Секулић Ј., „Ново Гробље у Београду-споменичка целина изузетног значаја“, *Годишњак града Београда* 26/1979.
375. Сенявская, Е. С., „Положение русских военнопленных в годы Первой мировой войны: очерк повседневной реальности“, *Вестник Российский университет дружбы народов* 1/2013.
376. Сергеев, Е. Ю., „Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны“, *Новая и новейшая история* 4/1996.

377. Сивчев, С., „Споменици и спомен обележја у част учесника и догађаја НОБ на подручју северног Баната“, *Рад Војвођанског музеја* 11/1962.
378. „Слово Гв. Кап.В. А. Высоцкого кадета I К. К. “, *Кадетская переключка* 37/1984.
379. Симонова, Т., „Русские в германском и австрийском плену в период Первой мировой войны“, *Журнал Московской патриархии* 5/2006.
380. Смирнова, А. А., „Национальные похороны жертв Февральской революции и деятели русской культуры“, *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств* 4/2016.
381. Стыкалин, А. С., „СССР – Югославия: зигзаги двусторонних отношений (вторая половина 50-х – начало 60-х годов)“, *Славяноведение* 3/2006.
382. Стојановић, Б., „О архитектонско урбанистичким пројектним организацијама Београда“, *Годишњак Музеја града Београда* 2/1955.
383. Стојановић, Б., „О споменицима Београда“, *Годишњак града Београда* 2/1955.
384. Стојановић, Б., „Организација инжењера и техничара Београда у социјалистичкој Југославији“, *Годишњак града Београда* 16/1969.
385. Стригалева, А. А., „К истории возникновения ленинского плана монументальной пропаганды (март–апрель 1918 г.)“, *Вопросы советского изобразительного искусства и архитектуры*, Москва 1976.
386. Тарасјев, А., „Четири капеле Иверске божије мајке“, *Светигора* 56-57/1997.
387. Тарасјев, В., „Хранить память об ушедших“, *Литературная Россия*, 25. 05. 1990.
388. Тарасјев, В., „Чувати сећање о онима који су отишли“, *Руси без Русије, Српски Руси*, ур. З. Бранковић, Београд 1994.
389. Тимотијевић, М., „Меморијал ослободиоцима Београда 1806“, *Наслеђе* 5/2004.
390. Тимотијевић, М., „Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III“, *Наслеђе* 4/2002.
391. Тимотијевић, М., „О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борбама за отаџбину“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3/2002.
392. Тимотијевић, М., „Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе* 3/2001.
393. Тимотијевић, М. М., „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током и века“, *Српска револуција и обнова државности Србије. Двеста*

- година од Другог српског устанка*. Зборник радова, ур. С. Рудић, Л. Павловић, Београд 2016.
394. Тимофеев, А. Ю., „Деятельность 'Союза советских патриотов' в Сербии в период Второй мировой войны“, *Славянский альманах* 1/2012.
395. Тимофеев, А. Ю., „Союз советских патриотов в Сербии“, *Родина* 11/2012.
396. Тимофејев, А., „Фебруарска револуција у очима Краљевине Србије“, *Србија и руска револуција 1917: Нове теме и изазови*. Тематски зборник радова, ур. А. Тимофејев, Београд 2017.
397. Тимофејев, А., „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата“, *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, зборник радова, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015.
398. Тимофејев, А., „Савез совјетских патриота – антифашистичка организација руских емиграната у Србији 1941-1945“, *Токови историје* 3/2012.
399. Тимофејев, А., „Тито по други пут...међу Русима“, *Годишњак за друштвену историју* 1/2012.
400. Тошић, Д., „Идеје и расправе о Карађорђевој споменику у документима српске штампе 1857. године“, *Годишњак града Београда* 32/1985.
401. Тошић, З., „Дарја Александровна: прилози за историју лозничког краја“, *Призор: часопис за културну историју Јадра* 9/2009.
402. Устинова, Ю. Н., „Практики мемориализације у Германији у године Првој светској војни“, *Историческе, филозофске, политическе и јуридическе науке, културологија и искуствоведение. Вопросы теории и практики* 2/2017.
403. Чертилина, М. А., „Похорони жертв Февральской революции в Петрограде 23 марта 1917 г. в фотодокументах РГАКФД“, *Отечественные архивы* 1/2011.
404. Цветков, В. Ж., „Лавр Георгиевич Корнилов“, *Вопросы истории* 1/2006.
405. Шалаева, Н. В., „План советской монументальной пропаганды: Проблемы реализации. 1918-1921 годы“, *Вестник Челябинского государственного университета* 8/2014.
406. Шалаева, Н. В., „Становление плана монументальной пропаганды в советской России. 1917-1918 годы“, *Вестник Челябинского государственного университета* 8/2014.
407. Шевцова, Г. И., „Руска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у годинама Првог светског рата (1914-1917)“, *Руски некропол у Београду – знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, Београд 2014.

408. Шемјакин, А., „Митрополит Михаило у емиграцији (заједно са Николом Пашићем против Милана Обреновића)“, *Зборник Историјског музеја Србије* 31/2003.
409. Шемякин, А. Л., „История „церкви Вронского“ по материалам российских архивов“, *Архив* 1/2004.
410. Шкаламера, Ж., „Архитекта Никола Краснов (1864-1939)“, *Свеске Друштва историчара уметности Србије* 14/1983.
411. Штыкова, И. С., „По следам неостывшей памяти: проекты военных мемориалов в Карелии во второй половине 1940-х годов“, *Ученые записки Петрозаводского государственного университета Исторические науки и археология* 3/2017.
412. Ямбаев, М. Л., „Русский консул на Балканах“, *Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянские народы: векторы взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе*, отв. ред. Е. С. Узенева, Москва 2010.
413. Asman, A., „O metaforici sećanja“, *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja R. E. Č.* 56/1999.
414. *Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, II*, Beograd 1984.
415. Berggren, L., „The ‘Monumentomania’ of the Nineteenth Century. Causes, Effects and Problems of Study“, *Memory and Oblivion*, ed. W. Reinink, J. Stumpel, Proceedings of the XXIXth International Conference of the History of Art, Dordrecht 1999.
416. Cohen, A. J., "Oh, That! Myth, Memory, and World War I in the Russian Emigration and the Soviet Union.", *Slavic Review* 1/2003.
417. Cohen, A. J., „'Our Russian Passport': First World War Monuments, Transnational Commemoration, and the Russian Emigration in Europe, 1918-39.“, *Journal of Contemporary History* 4/2014.
418. Cohen, A. J., „Russian Monuments to the First World War: Where Are They? Why Are They?“, *Russian Culture in War and Revolution, 1914-1922. Book 2: Political Culture, Identities, Mentalities, and Memory*, ed. M. Frame, B. Kolonitskii, S. G. Marks, M. K. Stockdale, Bloomington 2014.
419. Confino, A., „Collective Memory and Cultural History: Problems of Method“, *American Historical Review* 5/1997.
420. Deak, L., „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR-u u godinama 1933-1937“, *Istorija XX veka* 9/1968.

421. Dobrivojević, I., „Od oslobodilaca do razbojnika: transformacija lika sovjetskog vojnika na stranicama jugoslovenske štampe 1945-1953”, *Srbija (Jugoslavija), 1945-2005: Ideologije, pokreti, praksa: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 4-6. maja 2005 u Somboru*, ur. M. Pavlović, Beograd 2006.
422. Geiger, V., „O provođenju odluke Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju vojnih grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Vojvodini nakon Drugog svjetskog rata“, *Historijski zbornik* 2/2016.
423. Geiger, V., „Provođenje odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Bosni i Hercegovini“, *Hercegovina* 2/2016.
424. Geiger, V., Batorek, S. J., „Provođenje odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Slavoniji i Sremu“, *Scrinia slavonica* 15/2015.
425. Geiger, V., „Provođenje odluke od 18. maja 1945. o uklanjanju vojnih grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Sloveniji“, *Istorija 20. veka* 2/2016.
426. Geiger, V., „Uklanjanje 1945/46. grobalja i grobova “okupatora” I “narodnih neprijatelja” poginulih 1941-45. na području Nezavisne Države Hrvatske, 1945. *Kraj ili novi početak. Tematski zbornik radova*, ur. A. Тимофејев, Д. Алексић, Beograd 2016.
427. Gibianski, L. J., „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: historiografske verzije i novi arhivski izvori“, *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni*, ur. J. Fischer, Ljubljana 2004.
428. Gillis, J. R., „Memory and Identity: The history of a relationship”, *Commemorations: the politics of national identity*, ed. John R. Gillis, Princeton 1994.
429. Ignjatović, A., „Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: spomenik neznanom junaku na Avali (1934-1938)“, *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ur. O. Manojlović Pintar, Beograd 2006.
430. Ignjatović A., „Razlika u funkciji sličnosti: arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog identiteta”, *Tokovi istorije* 1/2011.
431. Jovanović, M., „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije* 1-2/1995.
432. *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. M. Sladeček, J. Vasiljević, Beograd 2015.

433. Kuljić, T., „Smrt kod levice i desnice: prilog kritici antitotalitarne ideologije“, *Filozofija i društvo* 4/2011.
434. Latinčić O., „Budistički hram u Beogradu“, *Arhivski pregled* 1-2/1982.
435. Makuljević, N., „Public Monuments, Memorial Churches and the Creation of Serbian National Identity in the 19th Century“, *Balkan Memories. Media Constructions of National and Transnational History*, ed. T. Zimmermann, Bielefeld 2012.
436. Makuljević, N., „Slika drugog u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX veka“, *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, ur. O. Manojlović Pintar, Beograd 2006.
437. Manojlović Pintar, O., „Tradicije Prvog svetskog rata u Srbiji, Od simbola sanjanog jugoslovenstva, do simbola izneverenog srpstva“, *Kultura sjećanja, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. T. Čipek, O. Milosavljević, Zagreb 2007.
438. Manojlović Pintar, O., „Široka strana moja rodna“ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945“, *Tokovi istorije* 1-2/2005.
439. Manojlović, Pintar O., Ignjatović, A., „Preobražaj trga Slavija u Beogradu: istorija, sećanje i konstrukcija identiteta“, *Međunarodni simpozijum Sećanje grada*, Beograd 2011.
440. Manojlović Pintar, O., Ignjatović, A., „Prostori selektovanih memorija: Staro Sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat“, *Kultura sjećanja 1941: Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, ur. T. Čipek, Zagreb 2008.
441. Martinov, V., „Spomenici crvenoarmejcima u Vojvodini“, *Batinska bitka: zbornik radova*, ur. S. Šušnjar, Novi Sad 2014.
442. Mayo, J., „War Memorials as Political Memory“, *Geographical review* 1/1988.
443. Mikša, P., „Yugoslavism Written in memorials and Denominations in Ljubljana“, *Tokovi ucopuje* 3/2018.
444. Mikšić, D., „Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu Hrvatskoga državnog arhiva“, *Arhivski vjesnik* 1/2005.
445. Mitrović, D., „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu“, *Istorijski glasnik* 3-4/1957.
446. Mohar, K., „Freedom is a Monument“: The Victory Monument in Murska Sobota – Its Erection, Destiny and Context, *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013.
447. Mohar, K., „Svoboda je spomenik“: Spomenik zmage v Murški Soboti – nastanek, usoda, kontekst, *Acta Historiae artis Slovenica* 2/2013
448. Mosse, G., National Cemeteries and National Revival: The cult of the Fallen Soldiers in Germany, *Journal of Contemporary History* 1/1979.

449. Nedok, A., „Ruska medicinska pomoć Srbiji u njenom oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804. do 1917. godine)“, *Vojnosanitetski pregled* 7/2009.
450. Nora, P., „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire“, *Representations* 26/1989.
451. Obradović, M., „Dve krajnosti u političkoj delatnosti ruskih izbeglica u Srbiji (1941–1945)“, *Tokovi istorije* 1-2/1997.
452. Očak I., „Ruski emigranti i narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije“, *Historijski zbornik* 40/1987.
453. Ristović, M., „'Slika neprijatelja': Srpske teme u berlinskom satiričnom časopisu „Kladderadatsch“ 1914-1915. godine“, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1-2/1996.
454. Schwartz, B., „The Social context of Commemorations: A Study in Collective Memory“, *Social Forces* 2/1982.
455. Srhoj, V., „Monumentalno kao totalno“, *Anali galerije Antuna Augustinčića* 21-25/2006.
456. Srša, I., „Spomenik banu Josipu Jelačiću u Zagrebu. Uz 150.obljetnicu podignuća spomenika i 215.obljetnicu rođenja bana Josipa Jelačića“, *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 3-4/2016.
457. Stangl, P., „The soviet war memorial in Treptow, Berlin“, *The Geographical review* 2/2003.
458. Stevanović, M., „Spomenik srpskim i ruskim vojnicima“, *Somborske novine*, 13. 10. 2013.
459. Sfetas S., „From Ankara to Bled Marshal Tito's Visit to Greece (June 1954) and the Formation of the Balkan Alliance“, *Balkanica* 42/2011.
460. Šmitek Z., „Kalmička zajednica u Beogradu“, *Kulture Istoka* 25/1990.
461. Tamm, M., „Beyond History and Memory: New Perspectives in Memory Studies“, *History Compass* 6/2013.
462. Timotijević, M., „A la France: podizanje spomenika zahvalnosti Francuskoj na beogradskom Kalemegdanu“, *Međunarodni naučni skup Srpsko-francuski odnosi 1904-2004*, ur. M. Pavlović, J. Novaković, Beograd 2005.
463. Vinaver, V., „Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941. godine“, *Istorijski glasnik* 1/1973.

464. Vinaver, V., „Neuspeh tajnih jugoslovensko-sovjetskih pregovora 1934-1938. godine (jedna značajna etapa u nemačkom osvajanju Podunavlja)“, *Zbornik za istoriju* 3/1971.
465. Vinaver, V., „Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskog zbliženja 1940-1941“, *Istorijski glasnik* 1/1966.
466. Vujčić, D., „Majstorske radionice likovnih umjetnosti: Majstorska radionica Antuna Augustinčića“, *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 26/2007.
467. Vujčić, D., „Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji“, *Refleksije vremena 1945–1955*, ur. J. Bavoľjak, Zagreb 2012.

ПРИЛОЗИ

Прилог бр. 1 – Табела гробних комплекса

војника Црвене Армије на територији Србије од 1944. до 1991. г.²⁰⁹¹

	Локација споменика (општина)	Година постављања (уклањања)	Врста обележја	Напомене
1	Алексинач Центар	1946-?	Костурница	Првобораца из НОБ-е, Црвеноармејаца и војника југословенске армије
2	Алибунар Парк		Гробнице	1 појединачна и 1 заједничка гробница Црвеноармејаца
3	Банатски Карловац (Алибунар) парк, центар	1950	Споменик	Црвеноармејцима, затим избрисан текст – палим жртвама НОР-а
4	Владимировац (Алибунар) Парк	1948	Споменик; Гробница	4 Црвеноармејаца, 3 палих бораца; 1 заједничка гробница Црвеноармејаца
5	Апатин Центар	1946	Споменик	Палим борцима 1941-1945, борцима југословенске и Црвене Армије
6	Баточина	1947	Споменик	Црвеноармејцима и војницима бивше југословенске војске
7	Баточина Порта цркве		Споменик	Црвеноармејцима изгинулим за ослобођење Баточине
8	Брзан (Баточина)	После 1947	Споменик	Црвеноармејцима и партизанима
9	Жировница (Баточина) Центар села		Споменик	Палим борцима у рату
10	Бачка Паланка		Споменик	Црвеноармејцима
11	Младеново (Бачка Паланка)	1945-	Споменик	совјетским и југословенским војницима, обновљен 2011.
12	Банатска Суботица		Гробнице	1 заједничка и 1

²⁰⁹¹ Табела представља покушај реконструкције гробних комплекса војника Црвене Армије на територији Србије. Настала је на основу архивске грађе, објављених извора, документације Републичког завода за заштиту споменика културе, градских (Завода за заштиту споменика културе Зрењанин, Краљево, Завода за заштиту споменика културе у Панчеву) и Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботице, као и литературе и штампе.

	(Бела Црква) Гробље			појединачна гробница Црвеноармејаца
13	Бела Црква „Мали“ парк, зграда скуп.	1947	Споменик; Гробнице	Споменик; 2 заједничке гробнице Црвеноармејаца
14	Јасеново (Бела Црква) Гробље		Гробница	Заједничка гробница Црвеноармејаца
15	Крушчица (Бела Црква) Гробље		Гробнице	2 заједничке и 3 појединачне гробнице Црвеноармејаца
16	Добричево (Бела Црква) Двориште школе		Гробнице	1 заједничка и 1 појединачна Црвеноармејаца
17	Бачко Петрово Село (Бечеј) гробље		Споменик	Четворици Црвеноармејаца и 4 југословенских бораца
18	Јабланица (Бољевац)	1947	Спомен- чесма	Црвеноармејцима и борцима Југословенске армије
19	Бор Ново гробље		Споменик	Мајору Црвене Армије
20	Брестовац (Бор) Центар, поред задруж. дома	1945	Споменик	Борцима Црвене Армије, 27 сахрањених
21	Доња Бела река (Бор) Црква		Гробница	Петорице Црвеноармејаца
22	Доња Бела река (Бор) Центар, поред задруж. дома	1949	Споменик	26 палих бораца, 6 Црвеноармејаца, 62 жртве фашист. терора
23	Бор Порта цркве	1947	Споменик	6 Црвеноармејаца и 6 палих бораца, сахрањени иза споменика
24	Бор Улаз у Топионицу	1945	Споменик	Хероју Црвене Армије Акшајеву
25	Злот (Бор) Порта цркве		Спомен- гробница	57 Црвеноармејаца
26	Злот (Бор) Центар		Спомен- чесма	У част 18 жртава фаш. терора, 23 пала борца и 57 Црвеноармејаца
27	Бор Поред гробља		Споменик	Црвеноармејцима
28	Ваљево Трг		Споменик	Палом Црвеноармејцу
29	Велика Плана Парк	1945	Споменик	Палим борцима за ослобођење места
30	Велико Орашје (Велика	1945	Споменик	Палим борцима за

	Плана)			ослобођење места
31	Лозовик (Велика Плана) Трг	1945	Споменик	Палим борцима НОВЈ и Црвеноармејцима
32	Милошевац (Велика Плана) Порта цркве	1945	Споменик	Погинулим Црвеноармејцима
33	Врбас Ул. Маршала Тита	1946	Споменик	Палим Црвеноармејцима
34	Ново село (Врњачка бања) Центар		Гробница	42 Црвеноармејаца, пренети остаци у Јагодину
35	Подунавци (Врњачка бања) Ливада поред њиве		Гробница	11 Црвеноармејаца, пренета у Јагодину,
36	Велико Средиште (Вршац) Гробље	1945	Споменик	Руском хероју и југословенским борцима
37	Вршац гробље	? 1962-	Гробнице; Спомен- костурница	2 појединачне и 11 заједничких гробница Црвеноармејаца; Костурница Борцима НОВЈ и борцима Црвене Армије
38	Избиште (Вршац) Сеоскогробље		Гробнице	3 заједничке гробнице Црвеноармејаца
39	Куштиљ (Вршац) Порта цркве	1945	Споменик	Палим друговима 1944-1945, хероју Црвене Армије, борцима 1941.
40	Орешац (Вршац) Бунар (излаз из села)	1945	Споменик; гробнице	Споменик двојци Црвеноармејаца; 2 појединач. гробнице Црвеноармејаца
41	Потпорањ (Вршац) Гробље		Гробнице	2 заједничке гробнице Црвеноармејаца
42	Потпорањ (Вршац) Црква	1957	Споменик; Гробница	Првоборцу и совјетском капетану; 1 појединачна гробница Црвеноармејаца
43	Ритишево (Вршац) Порта цркве		Гробница	1 појединачна гробница Црвеноармејаца
44	Стража (Вршац) Гробље	1946	Споменик; гробнице	Споменик 8 Црвеноармејаца; по 1 заједничка и појединачна гробница Црвеноармејаца

45	Уљма (Вршац) Старо гробље		Гробнице	По 1 заједничка и појединачна гробница Црвеноармејаца
46	Горњи Милановац Гробље		Гробови	30 хумки са дрвеним пирамидама
47	Горњи Милановац Брдо мира	1962-	Спомен-парк	Костурница Војницима Црвене Армије
48	Леушићи (Горњи Милановац) гробље		Споменик	Црвеноармејцу
49	Госпођинци (Жабалј)		Споменик	Двојци Црвеноармејаца
50	Александровац (Жабари) Трг		Споменик	Погинулом Црвеноармејцу
51	Жабари Порта цркве		Споменик	Погинулом Црвеноармејцу
52	Жагубица Гробље		Споменик	Палим Црвеноармејцима
53	Жагубица Порта цркве		Споменик	Споменик од дасака петорици Црвеноармејцима
54	Житиште Трг		Споменик	Палим Црвеноармејцима
55	Велики Извор (Зајечар) Брег „Пањак“	1944	Гробови	Сахрањено 20-25 Црвеноармејаца
56	Вражогрнац (Зајечар) Центар, поред цркве		Гробница	10 Црвеноармејаца, са дрвеном пирамидом
57	Вратарница (Зајечар) Центар	1951	Гробови	Поред споменика палим борцима НОР-а, сахрањено 5 Црвеноармејаца
58	Зајечар Гробље		Гробница	Гробница Црвеноармејаца
59	Зајечар Испред гробља	1951/1962-	Спомен-костурница	Палим борцима НОР-а и жртвама фашист. терора; од 1962. г. и Црвене Армије
60	Зајечар Центар, трг		Гробница	Црвеноармејаца, поред ње рака 3 првоборца
61	Планиница (Зајечар) Порта цркве		Гробница; гробови	Гробница, неколико хумки Црвеноармејаца
62	Рготина (Зајечар) Двориште цркве	1944	Споменик	Палим Црвеноармејцима
63	Шљивар (Зајечар) Центар, двориште школе		Споменик	14 бораца НОР-а, Црвене Армије, 59 ратника 1912-1918, 2

				жртвама фаш. терора
64	Ботош (Зрењанин) Порта цркве	1944-	Споменик	Споменик Рахмушину Амидули
65	Ечка (Зрењанин) Центар, испред задружног дома	1949-	Споменик	Палим Црвеноармејцима у заједничкој борби против окупатора
66	Зрењанин спомен парк на Багљашу	1962-	Спомен- костурница	Борцима и официрима Црвене Армије
67	Зрењанин Железничка станица „Фабрика“		Споменик	Погинулим Црвеноармејцима (четворица погинула)
68	Зрењанин Парк „Планкова башта“ Ротонда Центар града	1947-	Споменик (најпре костурница, од 1962. г. споменик)	Херојима палим у борби против фашизма, Црвеноармејцима палим 1944. у Зрењанину
69	Зрењанин Трг Ослобођења	1945-?	Споменик	Палом Црвеноармејцу
70	Лазарево (Зрењанин) Центар села, парк	1949-	Споменик	Борцима Црвене Армије 1944. г.
71	Стајићево (Зрењанин) Ул. М. Ђорђевића, порта	1946	Споменик	Палим борцима НОР- а, жртвама фашистичког терора, Црвеноармејцима
72	Чента (Зрењанин) Порта цркве		Споменик	Погинулим авијатичарима- Црвеноармејцима
73	Инђија Зграда општине		Споменик	Хероју Совјетског Савеза (херојима – гробље)
74	Ириг Парк		Гроб	Гроб бораца Црвене Армије са пирамидом од дрвета
75	Јагодина	1962-	Спомен- костурница	Бораца и официра Црвене Армије
76	Багрдан (Јагодина)		Грбови	Два гроба палих Црвеноармејаца
77	Врба (Јагодина)		Споменик	Палом Црвеноармејцу за ослобођење Врбе
78	Башаид (Кикинда) Парк, затим православно гробље	1946-	Споменик	Тројици Црвеноармејаца, на гробље пренет 1958. г.
79	Кикинда Мокринско гробље	1961-1987	Споменик/ костурница	Палим борцима; срушен

80	Кикинда Парк, центар	1952-1961	Споменик	Палим борцима 1941-1945
81	Кикинда Мокринско гробље	1987-	Споменик	Палим борцима
82	Сајан (Кикинда)	1948	Споменик	Црвеноармејцима
83	Вајуга (Кладово)	1985-	Споменик	Палим Црвеноармејцима и партизанима
84	Купузиште (Кладово) Центар, поред задруж. Дома	1946	Споменик	13 бораца Југословенске армије и Црвене Армије
85	Бумбарево брдо (Кнић) Црквена порта	1944?	Споменик	Спомен-пирамида од дасака 21 погинулим Црвеноармејцима
86	Гружа (Кнић) Двориште бивше основне школе	1944?	Гробница	Палих ратника из Првог светског рата и Црвеноармејаца
87	Шумари (Кнић) Хумка на њиви	1944?	Грбови	Хумке шесторице Црвеноармејаца необележена
88	Књажевац Кејска улица, поред Тимока	1947	Споменик	Херојима Црвене Армије
89	Горње Зуниче (Књажевац) Двориште цркве		Споменик	Палим Црвеноармејцима и првоборцу
90	Доња Каменица (Књажевац) центар	1946-?	Споменик	Погинулом Црвеноармејцу; срушен
91	Дебељача (Ковачица) Гробље		Гробница	1 појединачна гробница Црвеноармејаца
92	Ковачица Гробље		Гробнице	2 појединачне гробнице Црвеноармејаца
93	Путниково (Ковачица) Порта цркве		Гробница	1 појединачна гробница Црвеноармејаца
94	Самош (Ковачица)	1948	Споменик	Палим борцима у НОР-у (сахрањени пали борци села и совјетски капетан)
95	Ковин Трг	1946-	Споменик	Палом совјетском авијатичару
96	Костолац		Споменик	Совјетским авијатичарима
97	Крагујевац Варошко гробље		Споменик; гробница	Гробница и Споменик 28 Црвеноармејаца
98	Крагујевац		Споменик	

	Палилулско гробље			
99	Крагујевац Црква		Гробница	Шесторице Црвеноармејаца
100	Опорница (Крагујевац)		Споменик	Палим Црвеноармејцима
101	Витковац (Краљево)	1969-	Споменик	Борцима места палим у НОБ-у и Црвене Армије
102	Врба (Краљево)	1976-	Споменик	Борцима Врбе, Заклопаче НОБ-а, жртвама фаш. терора и Црвене Армије
103	Краљево	1977-	Споменик	Ослободиоцима Краљева
104	Ратина (Краљево)	1971-	Споменик	Палим борцима, жртвама фаш. терора и Црвене Армије
105	Чукојевац (Краљево)	1947-	Споменик	Борцима ЈНА и, са друге стране споменика, борцима Црвене Армије
106	Лазарица (Крушевац)	1945	Споменик	Палом Црвеноармејцу
107	Крушевац Трг	1945-?	Споменик	Црвеноармејцима палим за ослобођење Крушевца
108	Крушевац Црква Покрова Пресвете Богородице на Расини		Споменик	Црвеноармејцима
109	Руски Крстур (Кула) Гробље	1957	Споменик	Тројици Црвеноармејаца погинулим током бомбардовања села
110	Волуја (Кучево)		Споменик	Палим борцима Црвене Армије
111	Лајковац Општина	1945/1946	Споменик	Црвеноармејцу палом у Ћелијама
112	Лапово Ул. Маршала Тита и ул. Карађорђева	1962	Споменик	Палим Црвеноармејцима
113	Голубиње (Мајданпек) Косиште	1945	Споменик	Палим Црвеноармејцима
114	Мајданпек Порта цркве		Споменик	Палом Црвеноармејцу (пирамида од дасака)
115	Рудна Глава (Мајданпек)	1959	Споменик	Спомен-пирамида захвалности борцима 25. дивизије и Црвеноармејцима
116	Ловћенац (Мали Иђош)	1947	Споменик	Херојима палим за

	Испред школе			ослобођење Југославије
117	Фекетић (Мали Иђош) Центар	1945	Споменик	Палим Црвеноармејцу
118	Буковче (Неготин) Центар	1947	Споменик	17 бораца НОВЈ и погинулим Црвеноармејцима (посмртни остаци су поред споменика)
119	Вељково (Неготин) Центар	1945	Споменик	2 хероја Црвеноармејаца и 5 партизана убијених 1944.
120	Кобишница (Неготин) Центар		Споменик	11 бораца НОВЈ и непознатом броју Црвеноармејаца који су сахрањени поред споменика
121	Неготин Парк	1946	Споменик	Палим Црвеноармејцима који су сахрањени поред
122	Плавна (Неготин) Поред задружног дома		Гробница	Гробница 200 Црвеноармејаца
123	Радујевац (Неготин) Центар, поред школе	1946	Споменик	40 бораца села и 4 Црвеноармејаца
124	Речка (Неготин) Поред споменика српским ратницима из I св. р.		Гробница	5 Црвеноармејаца погинулих у селу Врбовац
125	Ниш Трг	1944-	Споменик	Палом Црвеноармејцу
126	Ниш Трг	1944-	Споменик	Палом Црвеноармејцу
127	Ниш Црвени Крст	1944-?	Споменик	Погинулим у нишком инциденту
128	Трупале (Ниш) Место „Поток“	1945-почетак 1970-тих	Споменик	Совјетским официрима (сачувани делови споменика)
129	Бочар (Нови Бечеј) Центар	1945	Споменик	Борцима Црвене Армије
130	Нови Бечеј Обала Тисе	1946	Споменик	Борцима Црвене Армије
131	Српски Крстур (Нови Кнежевац) гробље	После 1947	Гробница	совјетских војника, Безименим јунацима Црвене Армије
132	Српски Крстур (Нови Кнежевац) порта црква	1946	Споменик	Безименим јунацима Црвене Армије и

				стрелјаним борцима
133	Нови Сад Касарна „1300 каплара“		Гробови	Петорице совјетских морнара
134	Нови Сад Трг Ослобођења	1945-?	Споменик	Совјетским авијатичарима
135	Сефкерин (Опово) Порта црква	1946	Гробница	1 гробница
136	Бачки Брестовац (Оџаци) Центар	1945-	Споменик	Двојици совјетских пилота и једном југословенском погинулим у Славонији
137	Богојево (Оџаци)	1946	Споменик	Совјетском пилоту кога су 1943. г. Немци убили
138	Банатско ново село (Панчево) Порта цркве		Гробнице	4 појединачне и 5 заједничких гробница Црвеноармејаца
139	Банатско ново село (Панчево) Црепајски пут	1945	Споменик	Црвеноармејцима и партизанима
140	Војловица (Панчево) Гробље		Гробнице	2 појединачне и 1 заједничка гробница Црвеноармејаца
141	Војловица (Панчево) Железничка станица	1946-	Споменик	Палим Црвеноармејцима и партизанима, по 1 заједничка и појединачна гробница Црвеноармејаца
142	Глогоњ (Панчево) Трг, парк	1949	Споменик; гробнице	Борцима Црвене Армије; 3 заједничке гробнице Црвеноармејаца
143	Иваново (Панчево) Гробље		Гробница	1 заједничка гробница Црвеноармејаца
144	Иваново (Панчево) Парк	1945	Споменик; гробнице	Палим херојима Црвене Армије; 3 појединачне и 1 заједничка гробница Црвеноармејаца
145	Јабука (Панчево) Фабрика скроба		Гробнице	4 појединачне гробнице Црвеноармејаца
146	Качарево (Панчево) Железничка пруга		Гробница	1 заједничка гробница Црвеноармејаца
147	Омољница (Панчево) Парк	1945	Споменик; гробнице	Палим херојима Црвене Армије; 2 појединачне гробнице

				Црвеноармејаца
148	Омољица (Панчево) Сеоско гробље		Гробнице	3 заједничке гробнице на гробљу Црвеноармејаца
149	Панчево Гробље		Гробнице	2 појединачне гробнице Црвеноармејаца
150	Панчево Жел. станица Аеродром	1945?	Споменик; гробнице	29 Црвеноармејаца и 5 партизана; 7 заједничких гробница Црвеноармејаца
151	Панчево костурница		Гробница	1 појединачна гробница Црвеноармејаца
152	Панчево Парк испред општине		Гробови, гробнице	44 гроба; 2 заједничке гробнице Црвеноармејаца
153	Панчево Парк (Љубе Ристића?)	1947	Споменик; гробнице	Борцима Црвене Армије; 4 појединачне гробнице Црвеноармејаца
154	Панчево Ул. Л. Толстоја и Ослобођења		Гробнице	Заједничка гробница Црвеноармејаца
155	Панчево Центар парка		Гробнице	5 заједничких и 1 појединачна гробница Црвеноармејаца
156	Старчево (Панчево) Стари магацин	1945	Споменик; гробнице	Палим херојима Црвене Армије; 2 појединачне гробнице Црвеноармејаца
157	Црепаја (Панчево)	1948	Споменик	Споменик 67 југословенских и совјетских бораца
158	Дреновац (Параћин)		Споменик	Палом Црвеноармејцу
159	Параћин Гробље		Споменик	Палим Црвеноармејцима
160	Перлез Шаначко гробље		Споменик	Палим Црвеноармејцима
161	Забрђе (Петровац на Млави)		Споменик	Погинулим Црвеноармејцима
162	Обреж (Пећинци) Гробље		Гробница	Заједничка гробница бораца Црвене Армије и 2 НОБ-а
163	Лучица (Пожаревац)		Гробови	Гробови на којима је дрвена плоча
164	Пожаревац Порта Саборне цркве	1944-	Споменик	Палим борцима Црвене Армије, пренет на Чачалицу

165	Чачалица (Пожаревац)	1962-	Спомен-костурница	Палим борцима Црвене Армије
166	Средње Добриње (Пожега)	1945	Гробница	Гробница Црвеноармејаца палих у рејону села
167	Рача	После 1947	Споменик	Палим борцима НОР, Црвеноармејцима и војницима бивше југословенске војске
168	Рума Старо православно гробље		Гробница	Заједничка гробница стрељаних 1942, бораца 1941-1945 и Црвене Армије – табла
169	Луковица (Свилајнац) Двориште Основне школе	1946	Споменик	Палим борцима НОБ-а и Црвеноармејцу
170	Свилајнац Гробље	1944?	Гробови	Два гроба Црвеноармејаца
171	Сента		Споменик	Палом Црвеноармејцу
172	Враново (Смедерево)	1947	Споменик	Ослободиоцима Вранова – борцима села и Црвеноармејцима
173	Лугавчина (Смедерево) Трг села	1946-	Споменик	Палим борцима НОР-а и Црвене Армије
174	Орешац (Смедерево)		Споменик	Палим борцима НОР-а, двојици Црвеноармејаца побеглих из немачког логора и четворици палих за ослобођење села, Космајског одреда
175	Осипаоница (Смедерево)		Спомен-плоча	Палим борцима Црвене Армије и југословенске армије
176	Сараорци (Смедерево)	1945	Споменик	Палим јунацима 1941-1945 Црвеноармејцима и борцима НОБ-а
177	Сеоне (Смедерево)	1946	Споменик	Камени белег на месту погибије 5 бораца НОБ-е и 2 Црвеноармејаца
178	Смедерево Царина	1945-?	Споменик	Палим Црвеноармејцима
179	Смедеревска Паланка Гробље	1958	Споменик	Црвеноармејцима

180	Церовац - Дрење (Смедеревска Паланка)	1945	Споменик	Незаном јунаку Црвене Армије
181	Србобран Парк код Великог моста	1946	Споменик	Совјетском официру, земни остаци пренети у СССР
182	Сремска Митровица Поред православног гробља		Спомен- гробље	20 Црвеноармејаца, 18 војника бугарске војске и 308 НОБ-а
183	Сремска Митровица Православно гробље		Споменик	Седморици заробљених и убијених Црвеноармејаца
184	Сремска Митровица Православно гробље		Споменик	Совјетском капетану погинулом у Јарку
185	Сремска Митровица Православно гробље		Споменик	Црвеноармејцима
186	Стара Бингула (Сремска Митровица) Гробље		Споменик	Споменик руском хероју
187	Бездан (Сомбор) „Козара“	После 1947	Споменик	Војницима НОБ и Црвене Армије
188	Бездан (Сомбор) Центар	После 1947	Споменик	Војницима НОБ и Црвене Армије
189	Колут (Сомбор) Трг бораца	1961	Споменик	Војницима НОБ и Црвене Армије
190	Сомбор Гробље	1945-	Гробни комплекс; споменик	Комплекс са спомеником и 200 гробова
191	Сомбор Центар, затим гробље	1945-	Споменик	Палим Црвеноармејцима, пребачен 1954. г. на гробље
192	Суботица Православно гробље Грабовачка ул.	1945-	Гробни комплекс; споменик; гробови	Гробни комплекс са спомеником и гробовима
193	Белосавци (Топола)		Споменик	Палим борцима Црвене Армије
194	Велика Дренова (Трстеник) Центар, Зграда скупштине	1946	Споменик	Палим Црвеноармејцима за ослобођење села, поред споменика б сахрањена
195	Влашка (Ћуприја) Поред задружног дома		Спомен- гробница	Палим Црвеноармејцима
196	Јовац (Ћуприја) Поред цркве		Гробни комплекс	Црвеноармејаца
197	Мијатовац (Ћуприја) Двориште основне	1947	Споменик	Палим борцима НОБ- а и Црвене Армије

	школе			
198	Остриковац (Ћуприја) Испред задружног дома		Споменик	Црвеноармејцима
199	Ћуприја Гробље	1945	Споменик	Палим борцима НОБ-е и Црвене Армије
200	Вранићи (Чачак)		Гробница	Гробница 17 Црвеноармејаца
201	Доња Трпчача (Чачак)		Споменик	Црвеноармејцима
202	Коњевићи (Чачак)		Гробница	Гробница 40 Црвеноармејаца
203	Милићевци (Чачак)		Гробница	Гробница 36 Црвеноармејаца
204	Прелјина (Чачак)		Гробница	Гробница 108 Црвеноармејаца
205	Прислоница (Чачак)		Гробница	Гробница 15 Црвеноармејаца
206	Ракова (Чачак)		Гробница	Гробница 5 Црвеноармејаца
207	Рошци (Чачак) Железничка станица		Гробница	13 југословенских и 11 Црвеноармејаца
208	Рошци (Чачак) Цагање засеок		Гробница	Гробница 11 Црвеноармејаца
209	Трбушани (Чачак) Гробље		Споменик	
210	Чачак Љубић	1945	Гробница	Гробница 91 Црвеноармејаца
211	Црна Бара (Чока) Испред цркве	1944-пре 1967	Костурница	Херојима Црвене Армије (14 Црвеноармејаца)
212	Адашевци (Шид) Комплекс „Алеја части“	1988-	Спомен-парк	Спомен-парк „Сремски фронт“ кенотафи 13.000 бораца НОВЈ, 1.100 Ц. А., 630 бугарских и 163 бригаде „Италија“
213	Штубик		Костурница	

**Прилог бр. 2 – Табела гробних комплекса војника Црвене Армије
на данашњој територији града Београда²⁰⁹²**

	Локација споменика	Година постављања (уклањања)	Врста обележја	Напомене
1	Авала	1945-?	Спомен-плоча	Палим борцима Народноослободилачке војске и Црвене Армије
2	Бежанија		Гробови	Црвеноармејаца
3	Бели поток Црква св. Магдалене	1947-	Спомен-чесма	Палим борцима Црвене Армије и Народноослободилачке војске
4	Болеч		Гробови	Црвеноармејаца
5	Ботаничка башта	1944-?	Гробови	Црвеноармејаца
6	Булевар краља Александра, трамвајски депо	1944-?	Гроб	Совјетског мајора
7	Борча Двориште основне школе „Стеван Сремац“, трг	1945-	Споменик	26 палих бораца Народноослободилачке војске и 36 војника Црвене Армије
8	Вазнесењска црква порта	1944-?	Гробови	Црвеноармејаца
9	Велика Моштаница		Гробови	Црвеноармејаца
10	Велики Мокри Луг	1945-	Споменик	Палим јунацима Ц. А., НОВ и ПОЈ за ослобођење од немачког ропства
11	Велико село	1945-	Споменик	Палим борцима Црвене Армије и југословенске
12	Винча	1945-?	Споменик	Палим борцима Црвене Армије и народноослободилачке војске
13	Вишњица	1945	Споменик	Хероју палом за слободу и независност; незнатом јунаку
14	Врбовски (Палилула)	1945-?	Гробови	палих Црвеноармејаца
15	Врчин (Гроцка)		Гробови	Црвеноармејаца
16	Вуков споменик	1944	Споменици	погинулих Црвеноармејаца

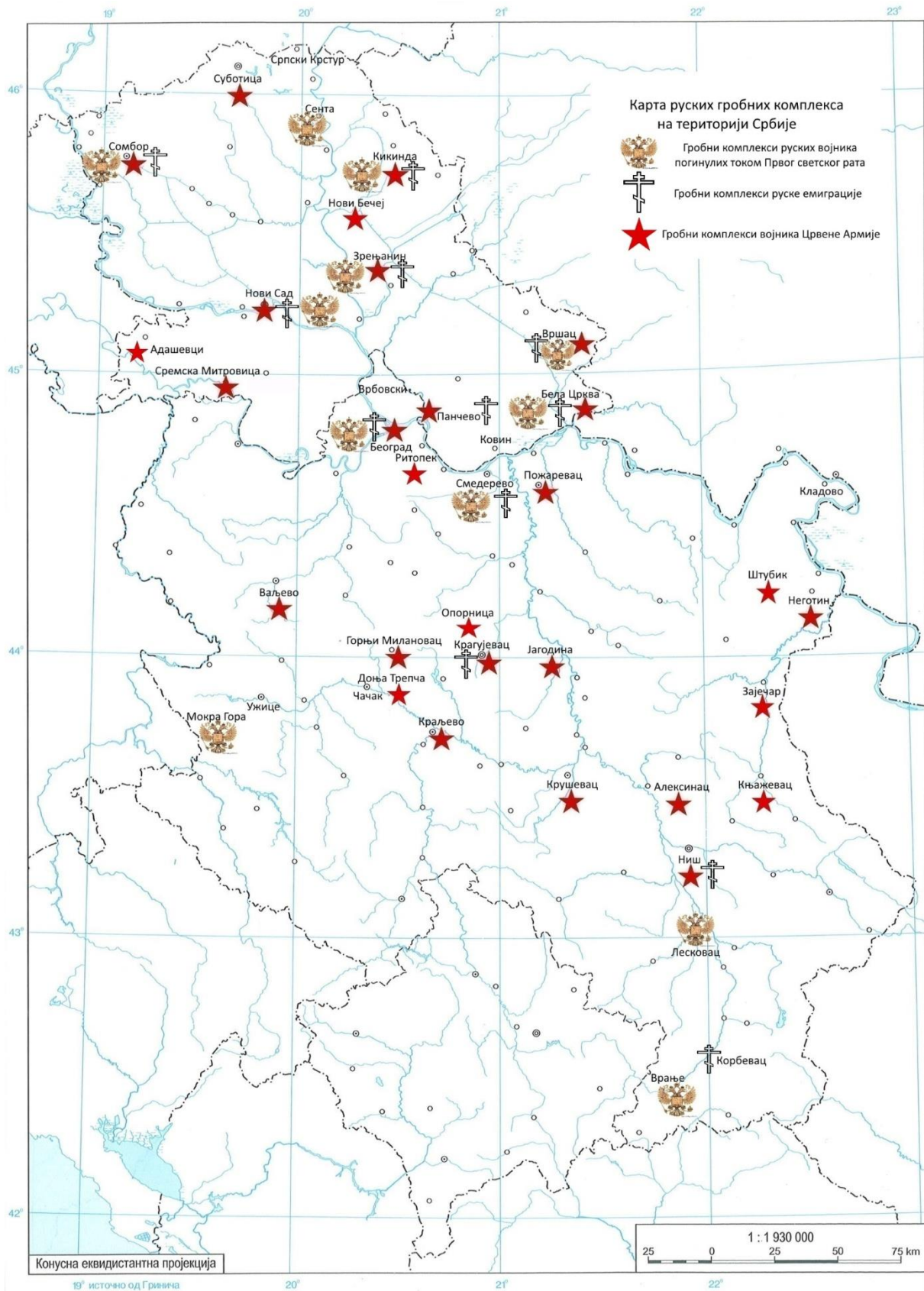
²⁰⁹² Табела представља покушај реконструкције гробних комплекса војника Црвене Армије на територији града Београда. Настала је на основу архивске грађе, објављених извора, документације Републичког завода за заштиту споменика културе и Завода за заштиту споменика културе града Београда, литературе, штампе.

17	Горњи расадник (Младеновац)		Споменик	Незнаном јунаку, Црвеноармејцу
18	Грково (Сопот)		Гроб	Црвеноармејца
19	Гробље ослободилаца Београда	1954-	Споменик; Гробни комплекс	Споменик Црвеноармејцу; Део гробља на којем су сахрањени Црвеноармејци
20	Гроцка	1944-	Гробови	палих Црвеноармејаца
21	Дворски комплекс Парк Двора	1947-	Споменик	Погинулим Црвеноармејцима
22	Дедиње Железничка болница	1944-?	Гробови	Црвеноармејаца
23	Душановац		Гробови	Три гроба Црвеноармејца
24	Железник		Гроб	Гроб Црвеноармејца
25	Заклопача (Гроцка)	1945-?	Споменик	палим руским војницима (два гроба)
26	Зелено брдо	1945-?	Споменик	Палим Црвеноармејцима
27	Земун Карађорђево трг, парк	1945-?	Споменик	Палим Црвеноармејцима
28	Јајинци	1944-?	Гробови	Црвеноармејаца
29	Јове Илића	1944-?	Гробови	Гробови 15 Црвеноармејаца
30	Калуђерица	1945-	Споменик	Палим Црвеноармејцима и партизанима
31	Карабурма Сквер код Дома избегличке деце	1945-?	Споменик	Палим Црвеноармејцима
32	Карађорђево парк	1944-?	Гробови	Палих Црвеноармејаца
33	Кнежевац		Гробови	Црвеноармејаца
34	Кнез Михаилова улица	1944-?	Гробови	Црвеноармејаца
35	Ковилово (Палилула)	1945/1946	Споменици	Споменик палим Црвеноармејцима, 3 сахрањена
36	Крњача (Палилула)	1946-	Споменик	Палим борцима и Црвеноармејцима
37	Кумодраж		Гроб	Црвеноармејца
38	Лештане	1945-	Споменик	Палим Црвеноармејцима
39	Мали Мокри Луг поред смедеревског пута	1945-	Споменик	Двадесетседморици палих јунака Црвене Армије и парти.
40	Младеновац Гробље		Гробови	14 гробова палих Црвеноармејаца
41	Моравска улица		Гроб	Црвеноармејца
42	Немањина улица	1944-?	Гробови	25 Црвеноармејаца
43	Нови Београд Улаз на Сајмиште	1946-?	Споменик	Четрдесетпеторици Црвеноармејаца
44	Овча		Гробови	Црвеноармејаца

45	Основна Школа „Војислав Илић“ Вождовац	1944-?	Гробови	Гробови петорице Црвеноармејаца
46	Основна школа „Матија Бан“ Баново брдо	1944-1948	Гробови	Црвеноармејаца
47	Пашина чесма	1945-?	Споменик	Палим Црвеноармејцима
48	Пиносава	1945-?	Споменик	Лајтнанту Црвене Армије
49	Раковица Индустрија мотора	1944-1948	Гробови	Црвеноармејаца
50	Раља (Сопот)		Гробови	Црвеноармејаца
51	Ресник	1945-	Споменик	Палим борцима Црвене Армије за ослобођење Кијева
52	Рипањ Порта цркве	1945-	Споменик	Четрдесеторици палих Црвеноармејаца
53	Ритопек Узвишица на обали Дунава	1946-	Спомен- костурница	257 Црвеноармејаца и 50 југословенских бораца
54	Сарајевска улица	1944-?	Гробови	20 Црвеноармејаца
55	Славија	1945-1949?	Споменик	Совјетским тенкистима
56	Сланци Пред школом	1945-	Споменик	Палим Црвеноармејцима и борцима Југословенске армије
57	Сопот		Гроб	Црвеноармејаца
58	Студентски дом Краља Александра	1944-	Гробови	13 Црвеноармејаца
59	Теразије		Гробови	Четири гроба палих Црвеноармејаца
60	Толстојева улица бр. 2		Гроб	Гроб Црвеноармејаца
61	Топчидер Близу надвожњака за Кошутњак	1946-?	Споменик	Двојици познатих и једном непознатом Црвеноармејцу
62	Топчидер Касарна	1945-	Гробови	Седам гробова Црвеноармејаца
63	Трг испред Железничке станице	1945-?	Споменик	Совјетском тенкисти
64	Трг републике (Позоришни трг)	1944-1954	Споменик	Херојима палим за слободу и независност отаџбине и братске Југославије
65	Угао Краљице Симониде и Косте Јовановића	1944-?	Гробови	Црвеноармејаца
66	Угао Палмотићеве и Булевара Деспота Стефана		Гробови	Три гроба Црвеноармејаца

67	Угао Пере Велимировића и Натопшевићеве улице (Раковица)	1944-?	Гробови	Црвеноармејаца
68	Угао Прешевске и Сомборске улице	1945-?	Споменик	Црвеноармејцу Мишадину Тихону Фјодоровичу
69	Угао улице кнеза Милоша и Бирчанинове	1944-1947?	Споменик	Витезовима слободе, легендарним борцима Црвене Армије
70	Улица Адмирала Гепрата Зграда Српског пољопривредног друштва	1945-?	Спомен-плоча	Црвеноармејцима који су изгинули у тој улици; 28 сахрањено у порти Вазнесењске
71	Улица Војводе Степе		Гробови	Четири гроба Црвеноармејца
72	Улица Генерала Ковачевића бр. 17		Гробови	Два гроба Црвеноармејца
73	Улица Краљице Марије		Гробови	Три гроба Црвеноармејаца
74	Улица Михаила Аврамовића		Гроб	Гроб Црвеноармејца
75	Фабрика шећера Чукарица	1944-?	Гробови	Црвеноармејаца
76	Хајдук Вељков венац бр. 37		Гробови	Црвеноармејаца
77	Цветкова механа	1945-?	Споменик	Петорици Црвеноармејаца
78	Централно гробље	1944-?	Гробови	Два гроба палих Црвеноармејаца
79	Црква св. Марка плато		Гроб	Гроб Црвеноармејца
80	Шумадијска улица		Гробови	Црвеноармејаца

Прилог бр. 3 – Карта локација руских гробних комплекса у Србији у 20. веку²⁰⁹³

²⁰⁹³ С обзиром на бројност руских гробних комплекса у Србији у 20. веку, извршен је избор одређених сходно њиховом значају, репрезентативности и повезаности са темом.

Биографија

Милана (Владислав) Живановић је рођена у Београду 21. новембра 1991. г. Основну школу и гимназију завршила је у Београду. Основне студије на одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду уписала је 2010. г. Дипломски рад на тему „Успомене на цара Николаја II у међуратној Југославији“ одбранила је 2014. г. на модулу Руске студије код проф. др Алексеја Тимофејева. На катедри Опште савремене историје, такође код проф. др Алексеја Тимофејева, одбранила је 2015. г. мастер рад „Смена парадигме: од антикомунизма ка прагматизму – односи Совјетског Савеза и Југославије 1939-1941. г.“.

Објавила је једну монографију, више чланака на српском и руском језику. У коауторству са проф. др Алексејем Тимофејевим приредила је зборник докумената „Уџбеник за Тита: Коминтерна и припреме партизанског рата у Европи“. Учествовала је на више међународних научних конференција.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милана Живановић

Број индекса 5115/3

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Руски гробни комплекси у Србији у 20. веку“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 15. 01. 2019.

Милана Живановић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Милана Живановић

Број индекса 5115/3

Студијски програм Историја

Наслов рада "Руски гробни комплекси у Србији у 20. веку"

Ментор проф. др Алексеј Тимофејејев

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 15. 01. 2019.

Милана Живановић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Руски гробни комплекси у Србији у 20. веку“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 15. 01. 2019.

Милана Жубаровић

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.